İSLÂM MEDENİYETİ TARİHİ

PROF. DR. CAHİD BALTACI

İFAV
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI · 1993 ·

Üçüncü Baskı

İSLÂM MEDENİYETİ TARİHİ

PROF. DR. CAHİD BALTACI

İSLAM MEDENİYETİ TARİHİ

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu. 197

İSLAM MEDENİYETİ TARİHİ

Prof. Dr. Cahid BALTACI

İSTANBUL 2010

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu.197

ISBN: 978-975-548-193-7
Sertifika No: 16209

Kitabın Adı
İslam Medeniyeti Tarihi

Yazarı
Prof. Dr. Cahid Baltacı

Dizgi
Cahit Külekci

Sayfa Düzeni
Utku Sönmez

Kapak Tasarım
Nüans Ajans

Baskı
Seçil Ofset Matbaacılık
Sertifika No: 12068

3. Baskı
Kasım 2010 İSTANBUL

İsteme Adresi
M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Mahir İz Cad. No: 2 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar - İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com - www.ilahiyatvakfi.com

Refîkam Sâliha Hanımefendiye...

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR **18**
ÖNSÖZ **19**
GİRİŞ **23**
A-KÜLTÜR 23
1-Tanımlar: 23
a-Kültür Değişmeleri 25
b-Kültürün Unsurları 26
b.1-Maddî Unsurlar 26
b.2-Mânevî Unsurlar 26
B-MEDENİYET 26
1-Tanımlar 26
2-Medeniyetlerin Menşei Hakkında Görüşler 29
3-Medeniyetlerin Doğuşuna Tesir Eden Faktörler 31
a-Tabiî Çevre: 31
b-Sosyal Çevre: 32
c-Mânevî Çevre: 32
4-Tarihte Kurulmuş Başlıca Medeniyetler 32

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİ

1-Tanımlar 39
2-İslam Medeniyeti'nin Kaynakları 40
a-Kur'ân-ı Kerim 40
b-Hadis-i Şerifler (Sünnet) 41
c-Müslüman Milletlerin Kültürleri 43
d-Geçmiş Kültür ve Medeniyetler 45
e-İlim ve Teknoloji 47
f-San'atlar 49

3-İslam Medeniyeti'nin Özellikleri 50
a-Tevhid İnancı 50
b-Vahyî-Beşerî Muhtevâ 50
c-Maddî-Mânevî Denge 51
d-Ferdî-Sosyal Denge 51
e-Dünyevî-Uhrevî Denge 52
f-Akıl, İlim, Teknik ve San'ata Açıklık 53
g-Sınıfsız ve Âdil Bir Dünya İdealine Bağlılık 53
h-Sulha Bağlılık 54
ı-İnanç-İbadet Hürriyeti ve Müsamaha 55
4-İslam Medeniyeti'nin Tarihi Gelişimi 56
a-Arap-İslam Medeniyeti: 56
a.1-Asr-ı Saâdet 56
a.2-Hz. Ebûbekir Devri 57
a.3-Hz. Ömer Devri 57
a.4-Hz. Osman Devri 58
a.5-Hz. Ali Devri 58
a.6-Emevîler Devri: 59
a.6.1-Şam Emevîleri: 59
a.6.2-Endülüs Emevîleri 60
a.7-Abbâsîler Devri 62
b-Türk-İslam Medeniyeti 65
b.1-Karahanlılar Devri 66
b.2-Gazneliler Devri 67
b.3-Selçuklular Devri 68
b.4-Memlûkler Devri 72
b.5-Osmanlılar Devri 74
5-İslam Medeniyeti'nin Gerileme Sebepleri 77
a-İç Sebebler 78
a.1-İdari Alanda 78
a.2-İlmî Alanda 78
a.3-Ekonomik Alanda 78
b-Dış Sebebler 79

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNDE DEVLET TEŞKİLATI

A-DEVLET 83
B-DEVLET BAŞKANI (HİLÂFET) 86
C-ŞEYHULİSLAMLIK 91
1-Şeyhulislam'ın Vazifeleri 98

D-VEZİRLİK 99
E-DİVÂN 102
F-ADALET MÜESSESELERİ 104
1-Kadılık 104
2-Şurta (Polis Teşkilatı) 106
3-İhtisab 107
a-Muhtesibin Görevleri 109
4-Mezâlim Mahkemesi 110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİNDE SİSTEMLER

A-EĞİTİM SİSTEMİ 115
1-İslam'dan Önce Eğitim ve Öğretime Toplu Bakış 115
2. İslam'da Eğitim ve Öğretim Müesseselerine Toplu Bakış 117
a-Yaygın Eğitim Müesseseleri 117
a.1-Câmi ve Mescitlerde Eğitim ve Öğretim 117
a.2-Beytü'l-Hikme ve Benzerlerinde Eğitim ve Öğretim 121
a.3-Ribat, Tekke, Kervansaray ve Loncalarda Eğitim ve Öğretim 122
a.4-Kütüphanelerde Eğitim ve Öğretim 126
a.5-Kitapçı Dükkanlarında Eğitim ve Öğretim 127
a.6-Ev, Konak ve Saraylarda Eğitim ve Öğretim 129
a.7-Edebî Muhitlerde Eğitim ve Öğretim 133
a.8-Badiye ve Yaylalarda Eğitim ve Öğretim 135
a.9-Kahvehaneler ve Kıraathanelerde Eğitim ve Öğretim 136
a.10-Dâru'l-Mesnevî'de Eğitim ve Öğretim 137
a.11-Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de Eğitim ve Öğretim 137
a.12-Encümen-i Dâniş ve Diğerlerinde Eğitim ve Öğretim 138
a.13-Muvakkithane ve Rasathanelerde Eğitim ve Öğretim 139
b-Örgün Eğitim Müesseseleri 141
b.1-Askerî Eğitim ve Öğretim Müesseseleri 141
b.1.1-Osmanlı Öncesi Dönem 141
b.1.2-Osmanlı Dönemi 143
b.2-Sivil Eğitim ve Öğretim Müesseseleri 150
b.2.1-Osmanlı Öncesi Dönem 150
b.3-Tarih İçinde Osmanlı Medrese Teşkilatı 163
b.4-Osmanlı Klâsik Döneminde Eğitim-Öğretim Müesseseleri 168
b.4.3-Klasik Dönem Osmanlı Umûmî Medreseleri 175
b.5-Medrese Islahatı Dönemi Osmanlı Medreseleri 185
b.6-Mektepler 197

B-HUKUK SİSTEMİ 205
1-Amme Hukuku 205
2-Hususi Hukuk 206
C-AHLAK SİSTEMİ 210
D-İKTİSÂDÎ SİSTEM 212
E-PARA SİSTEMİ 215
F-TOPRAK SİSTEMİ 220
1-İslam'ın İlk Devirlerinde Toprak Sistemi 220
a-Hz. Ömer Devrinde Toprak Sistemi 221
b-Abbâsîler ve Selçuklular Döneminde Toprak Sistemi 222
b.1-Emîrî Arazi: 222
b.2-Öşrî Arazi: 223
b.3-Haracî Arazi: 223
b.4-Mevât Arazi: 223
b.5-Vakıf Arazi: 223
c-Büyük Selçuklular'da Toprak Sistemi 224
d-Osmanlılar Dönemindeki Toprak Sistemi 225
d.1-Arazi-i Mîriyye: 225
d.2-Arazi-i Mevkûfe: 230
d.3-Arazi-i Memlûke: 230
d.4-Arazi-i Metrûke: 230
d.5-Arazi-i Mevât: 230
G-VAKIF SİSTEMİ 232
1-Vakfın Mahiyeti 232
2-Vakfın Tarihçesi: 234
3-İslam Vakıflarının Çeşitleri: 239
a-Genel Gayelerine Göre Vakıflar: 239
b-Husûsî Gayelerine Göre Vakıflar: 239
c-Mülkiyetin cinsine göre kurulan vakıflar: 239
d-Vakfedilen Malın Evsafına Göre Vakıflar: 239
e-Kurucuların Cinsiyetine Göre Vakıflar: 240
f-Vakıf Gelirlerinden İstifade Şekillerine Göre Vakıflar: 240
g-Mahiyetlerine Göre Vakıflar: 240
h-İdare Şekli Bakımından Vakıflar: 240
ı-Kiraya Verilmelerine Göre Vakıflar: 240
H-ASKERÎ SİSTEM 242
1-Osmanlı Öncesi Ordu ve Teşkilatı 242
2-Osmanlı İlk Dönem Ordu ve Teşkilatı 244
a-Yaya ve Müsellemler 244
a.1-Kapıkulu Askerleri: 244

a.2-Eyalet Askerleri 245
a.3-Donanma Askerleri 245
3- Yenileşme Dönemi Ordu ve Teşkilat 245
a) Kapıkulu Askerleri: 246
a.1- Kapıkulu Piyadeleri: 246
a.2- Kapıkulu Süvarileri: 246
I-SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ 247
1-Teorik Esaslar 247
a-İnsanın meziyetleri: 247
b-İnsanın Zaafları 248
2-Uygulamaya Aid Örnekler 250
a-Asr-ı Saadette: 250
b-Hulefâ-yı Râşidîn Devri: 250
c-Emevîler Devri: 251
d-Abbâsîler Devri: 251
e-Türk Devletleri: 252
J-TAKVİM SİSTEMLERİ 253
1-Arkeolojik Dönem Takvimleri 253
a-Nastûrîler Takvimi 255
b-Jülyen Takvimi 255
2-Mâlî Takvimler 256
a-Celâlî Takvim 256
b-Rûmî Takvim 256
3-Dînî Takvimler 256
a-Yahudiler'de Dînî Takvimler 256
b-Hıristiyanlar'da Dînî Takvimler 257
c-Müslümanlarda Dînî Takvimler 258
K-ŞEHİRCİLİK SİSTEMİ 259
1-Şehir 259
a-İlkçağda Şehirler 262
b-Ortaçağ Şehirleri 265
c-Yeniçağda Şehirler 265
d-Yakınçağda Şehirler 266
2-İslam Şehri 267
a-Kur'ân-ı Kerim, Hadis-i Şerif ve Diğer İslam Kay. Şehirle İlgili Bilgiler 267
a.1-Karye: 267
a.2-Medine: 267
a.3-Belde: 268
a.4-Mısr: 268
a.5-Beyt: 268

a.6-Mesken: 268
a.7-Dâr-Diyâr: 268
3-İslam'da Şehir ve Şehircilik 269
4-İslam Şehirlerinin Unsurları 269
a-İslam Şehirlerinin Fizikî Unsurları 270
a.1-Topluma Hizmet Eden Tesisler: 270
a.2-Mahalleler: 270
a.3-Çarşı ve Pazar: 270
a.4-Mezarlıklar: 271
a.5-Yollar: 271
b-İslam Şehrinin Metafizik Unsurları 271
b.1-Tevhid: 271
b.2-Cemaat: 272
b.3-Emniyet: 273
b.4-Komşuluk: 273
b.5-Kul Hakkı: 273
b.6-Doğruluk: 274
b.7-Yardımlaşma (Sadaka ve İnfak): 274
b.8-Tevekkül: 274
b.9-Haram-Helal: 275
b.10-Temizlik: 275
b.11-Adalet: 275
b.12-Ahlak: 276
b.13-Hürriyet: 276
5-İslam Şehrinin İdarecileri 276
6-Müslümanların Kurdukları Şehirlerin Ortak Özellikleri 277
a-Yer Seçimi: 277
b-Şehirlerin Planlanması: 278
c-Evlerin Planlanması: 279
7-Müslümanların Kurdukları Başlıca Şehirler 282
a-Basra 282
b-Kûfe 283
c-Fustad 284
d-Kayrevan 285
e-Vâsıt 286
f-Remle 286
g-Fez 286
h-Nevşehir 287
8-İslamlaştırılmış Şehirler 288
9-Şehrin İdaresi 289

a-İdarecide Aranan Özellikler 289
a.1-Kitap ve Sünnete Göre: 289
a.2-Fârâbî'ye Göre 290
a.3-Tarih İçinde İslam Şehrini İdare Edenler 292
10-Çağdaş Bir İslam Şehri Tipolojisi 294

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİ'NDE MÜESSESELER

A-CÂMİLER 297
1-İslâm Dünyasında Mâbede Verilen İsimler ve Camiin Menşei 297
2-Câminin Tarihçesi ve Gelişmesi 298
3-Câmi Mimarisi 300
4-Caminin Unsurları: 304
a-Mihrab: 304
b-Minber: 305
c-Vaaz Kürsüsü: 306
d-Müezzin Mahfili: 306
e-Hünkâr Mahfili: 307
f-Son Cemaat Yeri: 307
g-Minâre: 307
h-Şadırvan: 307
5-Camiin Fonksiyonları: 307
a-İbadethane Olarak Câmi: 307
b-Bir Eğitim ve Öğretim Yeri Olarak Câmi: 308
c-Diğer Hizmetlerde Câmiler: 311
6-Câmiin Görevlileri: 311
a-İmam-Hatip: 311
b-Vâiz: 312
c-Müezzin: 312
d-Diğer Görevliler: 313
B-TEKKELER 314
C-KÜTÜPHANELER 316
D-RASATHANELER 320
1-Şemmâsiye Rasathanesi: 321
2-Kâsiyyûn Rasathanesi: 321
3-Bağdat Rasathanesi: 321
4-Isfahan Rasathanesi: 321
5-Meraga Rasathanesi: 322
6-Semerkand Rasathanesi: 322
7-Cihangir Rasathanesi: 322

E-FÜTÜVVET, AHÎLİK VE LONCALAR 324
F-NAKÎBU'L-EŞRAFLIK 331
G-HABERLEŞME (BERÎD) TEŞKİLATI 336

BEŞİNCİ BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİ'NDE İLİM VE TEKNOLOJİ

A-İLİM 343
1-Kur'ân-ı Kerim'deki Anahtar Kelimeler 348
a-Duhân (دخان): 348
b-Ratk (رتق): 348
c-Fatk (فتق): 348
d-Mûsî' (موسع): 349
e-Eyyâm (ايام): 349
f-Meâric (معارج): 351
g-er-Râci' (راجع): 352
h-Tekvîr (تكوير): 352
ı-Sad' (صدع): 353
i-Hadîd (حديد): 353
2-Kur'ân-ı Kerim ve Sünnette İlmî İşaretler 353
a-Senetü'n-Nûr: 353
b-Neseb Bilgisi: 354
c-Semâvât: 354
d-Dünyanın Kendi Ekseni Etrafında Dönmesi: 355
e-Güneşin ve Gezegenlerin Hareketleri: 356
f-Her Şeyin Çift Oluşu: 356
g-Nebâtâtın Erkek ve Dişi Yaratılışı: 356
h-Rüzgarın Döllendiriciliği: 356
ı-Bulutların Gökte Bulutlar Tarafından Yüklenilmesi: 356
i-Hayatın Kaynağının Su Olduğu: 356
j-Bitkilerin bir Denge Üzerine Yaratılışı: 357
k-Hayvanların da Kendi Aralarında Aile Gruplarına Ayrılması: 357
l-İnsanın Yaratılışı: 357
m-Çocuğun ana veya babasına benzemesi: 357
n-Rüzgarın Yağmur Yüklü Bulutları Taşıması ve Yağmurun Oluşumu: 359
o-Göklerde ve Yerde Canlıların Bulunması: 360
ö-Büyük Çöküş: 360
p-Sayılarla İlgili İşaretler (Tabî Sayılar Sistemi) 360
r-İki Denizin Birbirine Karışmaması: 360
s-Gökte Rızk ve Vaad Edilenin Oluşu 360

3-İslam Ulemâsının İlim Tasnifleri 361
a-el-Kindî, Ebû Yusuf Ya'kub b. İshak b. es-Sabbah (v. 866)'ın İlim Tasnifi 361
b-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tahran b. Uzluğ el-Fârâbî et-Turkî (v. 339/950)'nin İlim Tasnifi 362
c-İbn-i Nedim (v. 385/995)'in İlim Tasnifi 364
d-el-Harizmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf'un (v. 997) İlim Tasnifi 364
e-İbn-i Sînâ'nın (ö. 1037) İlim Tasnifi 369
f-İhvân-ı Safâ'nın İlim Tasnifi 371
g-Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin (ö. 1240) İlim Tasnifi 373
h-İmam Gazâlî'nin (ö. 1111-12) İlim Tasnifi 373
ı-Fahreddin Râzî'nin (v. 1209) İlim Tasnifi 374
i-İbn-i Haldun'un (v. 1406) İlim Tasnifi 375
j-İbn-i Hazm'ın (456/1064) İlim Tasnifi 376
k-Hoca-zâde'nin (v. 1487) İlim Tasnifi 377
l-İdris-i Bidlîsî'nin (v. 1520) İlim Tasnifi 377
m-Taşköprî-zâde'nin (v. 1561) İlim Tasnifi 377
n-İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin İlim Tasnifi (v. 1100/1689) 392
o-Kâtib Çelebi'nin İlim Tasnifi (1017-1067) 393
ö-İsmail Hakkı Bursevî'nin İlim Tasnifi (v. 1137/1724) 393
p-Muhammed b. Ebî Bekir el-Mar'aşî'nin İlim Tasnifi (v. 1145/1732-1733) 393
r-Tehânevî'nin İlim Tasnifi (v. 1158/1745'ten sonra) 393
s-Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Tasnifi (v. 1194/1780) 394
ş-Nebî Efendi-zâde Ali b. Abdullah el-Uşşâkî (v. 1786)'nin İlim Tasnifi 394
4-İslam Medeniyeti'nde İlimler 395
a-Dînî İlimler 396
a.1-Kur'ân İlimleri 396
a.2-Hadis İlimleri 397
a.3-Fıkıh İlimleri 398
a.4-Kelâm İlmi 399
a.5-Tarih İlmi 400
a.6-Diplomatik İlmi 400
b-Riyâzî İlimler 407
b.1-Matematik İlimleri 407
b.2-Astronomi 410
b.3-Mûsıkî 411
c-Tabiî İlimler 412
c.1-Tıp 412
c.2-Fizik 413
c.3-Kimya 415
c.4-Botanik 416
c.5-Mineroloji 417

c.6-Coğrafya 417
c.7-Psikoloji 418
c.8-Sosyoloji 419
c.9-Sibernetik 420
c.10-Dil ve Edebiyat 422
B-İSLAM MEDENİYETİ'NDE KEŞİF VE TEKNOLOJİ 429
1-Sayılarda Ondalık Sisteminin Keşfi 429
2-Sıfır (0)'ın Keşfi 429
3-Cebirin Keşfi 429
4-İntegral Teoreminin Keşfi 429
5-Dünyanın Yuvarlaklığı ve Dönüşü 429
6-Usturlabın Keşfi 430
7-Pusulanın Keşfi 430
8-İzâfiyet Teorisi 430
9-Kerhî (el-Karucî)'nin İhtimaller Üçgeni 430
10-Alkol, sülfürük asit ve nitrik asit: 430
11-Küçük Kan Dolaşımının Keşfi 430
12-Anestezinin Kullanımının Keşfi 431
13-Kızıl ve Kızamık Hastalıklarının Keşfi 431
14-el-Cezerî'nin Otomatları 431
15-Roket Teknolojisi 431
16-Ağırlıkla İşleyen Saatlerin Keşfi 432

ALTINCI BÖLÜM
İSLAM SANATLARI

1-Mimari 435
2-Hatt 438
3-Mûsıkî 439
4-Resim 440
5-Halıcılık 441
6-Çinicilik 441
7-Diğer San'atlar 442

YEDİNCİ BÖLÜM
KUR'ÂN-I KERİM'İN SOSYAL HAYATLA İLGİLİ EMİR, YASAK VE TAVSİYELERİ

1-Sosyal Hayatla İlgili Bazı Emir ve Tavsiyeler 445
2-Çocuk Eğitimi İle İlgili Esaslar 445

3-Karadaki ve Denizlerdeki Fesadın Sebebinin İnsanlar Oluşu:..... 446
4-İnsanların Şeref ve Haysiyetlerine Değer Vermek:..... 447
5-Hayâsızlığın Yasaklanması:..... 447
6-İnsanları Öldürme Yasağı..... 447
7-Eşcinselliğin ve Homoseksüelliğin Yasaklanması:..... 448
8-İyiliği Emretmek, Kötülüklerden Sakındırmak:..... 448
9-Suçun Şahsîliği:..... 448
10-İnanç Hürriyeti:..... 448

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İSLAM MEDENİYETİNİN BATI MEDENİYETİNE TESİRLERİ

İSLAM MEDENİYETİNİN BATI MEDENİYETİNE TESİRLERİ..... 451

KARMA İNDEX.....455
BİBLİYOGRAFYA.....501

KISALTMALAR

A.g.e.	:	Adı Geçen Eser
A.g.m.	:	Adı Geçen Makale
Bkz. (bk.)	:	Bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	:	Cilt
DİA	:	Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi
DTCF	:	Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
H. (h.)	:	Hicrî
Hzr.	:	Hazırlayan
İA	:	İslam Ansiklopedisi
Ktp.	:	Kütüphane (Kitaplık)
M. (m.)	:	Mîlâdî
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
Nr. (No)	:	Numara
Nşr.	:	Neşreden
s.	:	Sayfa
Thk.	:	Tahkik Eden
TOEM	:	Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası
Trc.	:	Tercüme Eden
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
vr.	:	Varak

ÖNSÖZ

Tarih yazmak, tarih yapmaktan daha kolay değildir. Çünkü tarih, zamana, zemine ve doğru belgelere dayanmak zorundadır. Bunların her biri de ayrı bilim dallarını ilgilendirir.

Medeniyet tarihi yazmak ise, tarih yazmaktan da zordur. Çünkü medeniyet, insan topluluklarının morfolojik yapılarından doğan faaliyetlerinin bütünüdür. Böyle olunca tarih yazımında ihtiyaç duyulan ilim dallarından daha çok ilim dallarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple medeniyet tarihini sadece arkeoloji ve mimari tarihi olarak anlamak mümkün değildir. Siyâsî, hukûkî, iktisâdî, ilmî, dînî, estetik ve kültürel bütün davranış ve müesseseler, medeniyet tarihinin muhtevasında yer almaktadır.

Aslında eski tabiriyle efradını câmi' ve a'yârını mani bir medeniyet tarihi yazabilmek de bir kişinin vüs'atini aşmaktadır.

Bu çeşitli bilim dallarındaki uzmanlardan meydana gelecek bir kadronun işidir. Çeşitli dallarda uzmanlaşmamış on kişi bir hey'et oluşturmaz. Söz gelimi on tarihçi kemmiyet olarak bir heyet görünse de keyfiyet itibariyle yine bir tarihçidir. Ancak ne var ki, çeşitli bilim dalları uzmanlarından oluşan bir heyet kurmak da kolay bir iş değildir. İslam medeniyeti yazmak için bunun ayrı güçlükleri de hesaba katılmalıdır.

Biz, işin bu zorluklarını görerek yine de İslam Medeniyeti tarihi yazmaya cür'et ettik. İstedik ki hem üniversitedeki talebelerimiz hem de İslam Medeniyeti'ni tanımak isteyen herkese derli toplu bir eser hazırlayalım. İşte bu eser böyle bir düşünce ve çalışmanın mahsulüdür.

İslam Medeniyeti konusunda gerek Müslümanlar gerekse müsteşriklerin yazdıkları birçok eser vardır. Ancak bu çalışmalar, istisnalar bir yana genel-

de bütünü kavrayıcı bir bakışla kaleme alınmamıştır. Bunların birçoğu, İslam Medeniyeti'nin bir veya birkaç yönünü işlemekle iktifa etmişlerdir. Bunlar arasında özelikle müsteşriklerin peşin hükümlü yaklaşımları da göz önüne alındığında İslam Medeniyeti konusunda objektif, bütüncül ve müdellel bir tarihe olan ihtiyaç daha da öne çıkmaktadır.

Belirttiğimiz bu üç prensibe sadakatle ortaya koymaya çalıştığımız eserimizde İslam Medeniyeti'nin birçok konusu üzerinde durulmak suretiyle bir medeniyet tarihi şablonu ortaya konulmaya çalışılmış, İslam Medeniyeti hakkında toplu bir bilgi verilmiş ve eserde yer alan her bir konunun bir ihtisası gerektirdiğinin bilinci ile konular miktar-ı kâfide yazıya dökülmüştür.

XIX. asrın sonlarında gelişen yaygın kanaate göre din bir vicdan işidir. Bu kanaat sahiplerine göre, onu her konuda öne çıkarmamak, en azından her konuda ondan referans vermemek lazımdır. Öncelikle bu anlayışı irdelemek ve sorgulamak gerekir. Gerçekten din bir vicdan işi midir veya öyle mi olmalıdır? Biz, dini böyle anlamıyoruz. Evet din, hayatın her boyutunda sözü ve iddiası olan bir olgudur. Eğer din bu dünyadaki hayatın dışına itilirse onun hiçbir anlamı kalmaz. Zira insan hem bu dünyasını, hem kabir âlemini, hem öbür dünyasını bu dünyada kazanır. Eğer din bu üç âlemi kazanmaya vesile olacak muhtevaya sahip değilse, buna din denemez. Olsa olsa felsefî bir görüş olur. Onun için din, insanın hayatından ayrılamaz ve vicdana hapsedilemez. İnsanların dine uygun yaşayıp yaşamamaları kendi seçenekleridir. Ancak insanın kendi seçeneğini dinin yerine koyması mümkün değildir. İnsan, din böyledir ama ben şunu şunu yapamıyorum diyebilir. Bu onun sorumluluğudur. Ancak kendi anlayış ve tercihiyle dine sınır çizemez.

İslam dini, Allah'tan başka kimsenin sınır çizemeyeceği bir dindir. Peygamber ve ulema ancak o sınır içinde dine yorum ve tefsirler getirebilirler.

İslam Medeniyeti yedinci asırdan yirminci asra kadar yaşamış bir medeniyettir. Birçok yönü dumûra uğramış olsa da, bugün hâlâ yaşamaktadır. Ancak bizim gördüğümüz şudur ki, İslam Medeniyeti'nin birinci kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'den on dört asırlık tarihi içinde bütün yönleriyle istifade edilememiştir. Dokuzuncu asırdan on yedinci asra kadar dokuz asırlık dönemde medeniyet açısından istifade edilmiştir. Ancak on dört asır bir bütün halinde göz önüne alındığında Kur'an-ı Kerim'in daha çok itikat, ibadet ve muamelâtla ilgili ayetleri üzerinde durulmuştur ki, bu ayetlerin toplam sayısı 500 civarındadır. Geriye kalan 6000 âyet üzerinde bu 500 âyet kadar durulmadığı tarihî bir gerçektir.

Gerçekte din itikat ve ibadettir. Bu yüzden geçmiş ulemamızın bu konulara öncelik vermeleri gerekliydi. Çünkü toplumun çoğunluğu avâm-ı nasdır. Yani halk tabakasıdır. Onlara öncelikle iman ve amel gerekir. Medenî konular onlara hayat tarzı haline getirilerek sunulursa, bunun farkında olurlar. O halde, iş entelektüel bir tabakanın Kur'an'ın medeniyetle ilgili âyetlerini açıklayıp yorumlamasına bakmaktadır. İşte biz Kur'an ve sünnetin bu yönleri üzerinde arz ettiğimiz iki yönü kadar durulduğu kanaatinde değiliz. Yani İslam toplumu, medeniyetimizin yıldızları olan el-Kindi, Fârâbi, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Bîrûnî, Harizmi, Câbir b. Hayyan, Tûsî, Ebu'l-'İz, Kadı-zâde-i Rûmî ve Ali Kuşçu'ların yollarını yeteri kadar takip etmemiştir.

Dünyanın en genç medeniyeti olan Batı Medeniyeti, bir ilim ve teknoloji medeniyetidir. Her gün bu alanlarda dev adımlarla ilerlemektedir. Bunun neticesinde de insanlığa maddî alanda daha gelişmiş bir dünya vermektedir. Bu bilim ve teknolojiden bütün insanlar istifade etmektedir. Ancak ne var ki bu "rasyonel" ve "deneysel" medeniyet, insanın morfolojik yapısının gereği olan kalbi ve maneviyatı ihmal etmektedir. Bunun neticesi olarak da daha müreffeh yaşamak için insafsızca bir savaş devam etmektedir. Bunun durdurulabilmesi için bu genç medeniyetin kendini revize etmesine ihtiyaç vardır. İşte bu noktada Batı Medeniyeti'nin bir madde ve mânâ medeniyeti olan İslam Medeniyeti'yle yeniden tanışmasına ihtiyaç vardır. Onu, birtakım aşırı uçların yanlış davranışlarına göre tanımlamadan asıl kaynaklarından ve dengeli ulemasından tanımasına ihtiyaç vardır.

Bazı Batılı aydınlar İslam Medeniyeti'ni sağlıklı bir şekilde tanıyamadıkları veya ideolojik hareket ettikleri için medeniyetler arası çatışmadan bahsediyorlar. Oysa medeniyetler, hep birbirinin koydukları basamaklar üzerinde yükselirler. Birbirlerine bu kadar bağlı olan medeniyetler niçin savaşsınlar? Eğer bugün Batı Medeniyeti İslamdan aldıklarını geri verseydi, bugünkü gelişmişliği yakalayabilir miydi? Bu sebeple dünyamızdaki bugünkü yanlış gidişten rahatsız olan her Batılının görevi islamı ve medeniyetini doğru tanımaya çalışmak ve dünyanın huzuruna katkıda bulunmaktır. İslam Medeniyeti'nin sahibi olan bizlerin görevi de, onu aşırılara bırakmamamız ve islamın istediği orta yolda yürümemizdir.

Bugün, iç ve dış sebeplerden dolayı İslam dünyasında ortaya çıkan marjinal hareketler islamı, marjinal gruplar da Müslümanları temsil edemezler. Hangi dinden, hangi milletten ve hangi medeniyetten olursanız olunuz Şeyh Sadi'ye, Mevlana'ya, Yunus'a, Hacı Bayram Veli'ye, Hacı Bektaş'a hayır diyebilir misiniz?

Başta Kur'an-ı Kerim ve sünnet-i nebevî olmak üzere islamın referanslarını satır aralarıyla birlikte okuyabilenler ve varlık âlemindeki hadiselere şeş cihetten bakabilenler ve kosmosdaki bütün âlemin ve öbür âlemdeki bütün âlemlerin sahibi olan Allah'ın bütün kullarına ihsanını düşünerek nasıl davranacaklarını tespit ederler ve öyle yaşarlar. Yaratandan ötürü yaratılanı hoş görürler.

Biz bu eserimizle İslam Medeniyeti'ni özet halinde bütün yönleriyle ortaya koymaya çalıştık. Bununla beraber araştırmanın sınırlarına girmesi gereken bazı konuların da bulunduğu muhakkaktır. Ele alınan konuların derinlemesine incelenmesi ise ayrı ayrı uzmanlık dallarıdır. Bizim maksadımız bunlara işaret ederek bir medeniyet şablonu ortaya koymak ve İslam Medeniyeti hakkında toplu bir bilgi vermektir.

Eserin yazımı ve tertibinde büyük emeği geçen Arş. Gör. Cahit Külekçi'ye teşekkürlerimi ifade etmeyi bir kadirşinaslık bilirim.

Prof. Dr. Cahid Baltacı
İstanbul, 2005

GİRİŞ

A- KÜLTÜR

a- Tanımlar:

Latince asıllı olan kültür (culture) kelimesi, batı lügatlarında ziraatçılık, ekim manalarını ifade etmektedir. Bu anlamda klasik Arapça'da حرث (Hars) kelimesi kullanılmıştır ki; bu da ziraat için toprağı yarmak, mal toplamak, "Harsu'd-Dünya", mal ve çocuklar gibi dünya metâları, "Harsu'l-Âhira", bâki kalacak amel-i salih manalarını ifade etmektedir. Bu kelimeyi ilk defa Voltaire, insan zekâsının geliştirilmesi, yüceltilmesi manasında kullanmıştı.[1]

XIX. asrın ortalarından itibaren kültür kelimesinin batıda yeni manalar kazandığı görülmektedir. Tanınmış Fransız sosyologu Durkheim, kültürü, medeniyet manasında kullanmıştır. Durkheim'in Türkiye'deki temsilcilerinden Ziya Gökalp da uzun bir müddet kültürü aynı manada kullanmıştı.[2]

Kültür kelimesinin bugünkü sosyolojik manada kullanılmaya başlangıcını, ilk defa Alman tarihçileri ve dil bilginlerinden Johann Christophe Adelung'da (1732–1806) görmekteyiz. O, 1782'de neşrettiği 'İnsan Nevinin Kültür Tarihi Üzerine Deneme' adlı eserinde kültürü sosyolojik ve antropolojik bir manada kullanırken İngiliz tarihçilerinde E.B. Taylor, kültürü 'bilgiyi, imanı, san'atı, ahlakı, hukuku, örf-âdeti ve insanın cemiyetin bir üyesi olması dolayısıyla kazandığı diğer bütün maharet ve ihtiyaçları ihtiva eden mürekkeb bir bütün'[3] olarak tarif ederken ona yeni manalar kazandırmıştır.

---

1 Bozkurt Güvenç, İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi (3. Basım), İstanbul 1979, s. 95

2 Orhan Türkdoğan, *'Ziya Gökalp'te Sosyal Değişme (Makaleler)'*, Türk Kültür ve Medeniyeti, Ankara Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1976, s. 165-166

3 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1982, s. 15

Modern Arapça'da kültür karşılığı olarak 'ثقافة' , 'sekâfe' kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime bulmak, karşılaşmak, aynı hedefe gitmek, düzeltmek, terbiye etmek, fikir canlılığı kazanmak ve anlamak manalarını ifade eden 's-k-f' kökünden gelir. İlim, eğitim ve güzel san'atları ifade eder.

Bugünkü Batı lügatlarında kültür kelimesi, vücudun, aklın ve ruhun eğitim ve egzersizlerle geliştirilmesi, zihnî gelişme, insanlar arasındaki gelişmişlik durumu, bütün san'atlar, inançlar, sosyal müesseseler, sosyal toplulukların karakterleri, yetiştirme ve tıptaki bakteri üretme manalarını ifade etmektedir.

Türkçe'de kültür karşılığı olarak ikinci meşrutiyet yıllarında Arapça asıllı **'hars'** kelimesi kullanılmışsa da daha sonraları bundan vazgeçilerek Latin asıllı kültür kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Bununla beraber kültür yerine 'ekin' kelimesini kullananlar da bulunmaktadır.

Kültürün tarifine gelince; bugüne kadar sosyologlar, sosyal psikologlar ve tarihçiler tarafından 200'e yakın kültür tarifinin yapıldığına şâhid olmaktayız. Tariflerin bu kadar çok olmasının ve farklılık göstermesinin sebebi bize göre, tariflerin birçoğunda kültürün bir yönünün öne çıkarılarak diğer yönlerinin ihmal edilmeleri veya kültürle medeniyetin birbirlerine karıştırılmalarıdır. Bununla beraber tariflerin birleştikleri noktaların başında kültürün insanın gelişmesini ifade etmesi gelmektedir. Bu sebeple de kültürün tarihi, insanın tarihi ile başlar ve insanın yaşadığı çevredeki gelişmeleri gösterir. Gerçekte insan, maddî-mânevî ve sosyal unsurlardan oluşan bir çevrede yaşar. İnsanı meydana getiren maddî unsurların tekâmülü ve maddî ihtiyaçlarını karşılamak için icad ettiği bütün eserlerle kullandığı vasıtalar, maddî kültürü; mânevî unsurların-ki bunlar rûhî ve fikrî unsurlardır-geliştirilmesi ve mânevî ihtiyaçlarını karşılayan din, ahlak, dil, spor ve geniş anlamda ilim, san'at ve teknoloji mânevî kültürü; insanın sosyal bir varlık olmasından dolayı teşekkül eden sosyal unsurların geliştirilmesi, aile, hukuk, devlet idare şekilleri ve diğer sosyal kuruluşlar da kültürü meydana getirmektedir.

İnsanlar, var oluşlarından bu yana çeşitli coğrafi bölgelerde yaşamışlar, maddî, mânevî ve sosyal gelişmelerini temelde kendilerine has bir tarzda geliştirmişlerdir. Bu sebeple en basit bir kabileden en modern bir topluma kadar bütün topluluklarda kültürün mevcudiyetini kabul etmemiz gerekir. Bu sebeple de kültürleri, basit kültürler, az gelişmiş kültürler ve gelişmiş kültürler olarak tasnif etmek mümkündür. Ancak bir kültür hangi seviyede bulunursa bulunsun, onun hakir görülmesi neticesini doğurmaz. Ve kültürler hakkında böyle bir yargıya varanlar, ilmî objektiflikten uzaklaşmış olurlar. Çünkü kültürün teşekkülünde dînî,

ahlâkî ve bedîî motifler, önde gelirler ve insanların, kendi toplumunun dışındaki bu motifleri hakir görmeye hakları yoktur.

Kültür tariflerinin çoğunluğunun birleştiği bir nokta da kültürün daha çok belirli bir toplumun yaşadığı ve paylaştıkları müşterek değerler olarak görülmesidir. Elbette belirli bir topluluk halinde yaşayan insanların paylaştıkları müşterek değerler, diğer topluluklardan farklı olacaklardır. Yani her topluluk, tabir caizse birer **'şahsiyet-i maneviye'** ve **'bünye-ye hus'** oluşturacaktır. Ancak bu surette bir Türk topluluğundan, bir Alman topluluğundan, bir İngiliz topluluğundan ve bir Amerikan topluluğundan bahsetmek mümkün olur. Demek oluyor ki, kültür temelde milli vasfı ağır basan bir olgudur. Gerçi **'Milli Kültür'**ün yanında **'genel kültür'**den de bahsedilmiştir. Ancak bununla daha çok ilim ve teknoloji konuları anlatılmak istenmektedir.

Kültürle medeniyetin karıştırılmasının sebebi ise bu iki yapının iç içe varlığını devam ettiren manzumeler olmalarındandır. Aslında kültür, medeniyetin bir alt yapısı, medeniyet de kültürün bir üst yapısıdır. Gerçekte kültür daha çok içe dönük, subjektif, hususi ve mânevî bir karakteri, medeniyet ise daha çok dışa dönük, milletlerarası ve objektif bir karakteri ifade etmektedir.

Bazan de kültürle medeniyetin birbirlerinin yerlerine kullanılmış olmaları, karışıklıklara sebep olmaktadır.

Hangi sebeple olursa olsun, şunu ifade etmeliyiz ki, yaşadığımız çağda kültür ve medeniyet konusu henüz yeteri kadar vuzuha kavuşmuş kavramlar değillerdir. Belki de karışıklıkların asıl kaynağı budur. Bu karışıklığı önlemek için son zamanlarda sanayileşme, teknoloji, kalkınma ve modernizasyon gibi yeni tabirler ortaya atılmışsa da bu mesele henüz vuzuha kavuşmamıştır.

Bütün bu münakaşalardan sonra, bize göre de **kültür, bir şahsiyet-i maneviye oluşturan insan topluluğunun maddî, mânevî ve ictimâî değerlerinin bütünüdür.** Bu tarifteki şahsiyet-i mânevî, bazı menfaat saikleriyle bir araya gelmiş olan insan topluluklarını değil, kederde, sevinçte hülâsâ davranış ve yaşama tarzında aynı değerlere bağlanan bir ma'şerî vücudu kastediyoruz ki bu hususiyetler, o toplumu, diğerlerinden ayırır.

b- Kültür Değişmeleri

Kültürün ana parametreleri sabit kalmak şartıyla kültürde değişmeler olabilir. Buna tesir eden faktörleri şu şekilde ifade etmek mümkündür:

1- Kültürün kendi dinamiği içindeki tabiî gelişmesiyle meydana gelen değişiklik

2- Fiziki coğrafyanın değişmesiyle olan değişiklik

3- İçeriden zorlamalarla meydana gelen değişiklik

4- Dış tesirlerle meydana gelen değişiklik

5- Din değişikliği

6- İlim ve teknolojik gelişmeler

ab- Kültürün Unsurları

b.1- Maddî Unsurlar

1- El san'atları

2- Mimari

3- Kılık-Kıyafet

4- Teknoloji

b.2- Mânevî Unsurlar

1- Din

2- Ahlak

3- Hukuk

4- İlim

5- Örf-Adet

6- Dil, yazı ve edebiyat

7- Mûsıkî

B- MEDENİYET

1- Tanımlar

Medeniyet kelimesinin batı dillerindeki karşılığı, 'civilisation'dur. Bu kelime Latince'deki 'şehirli' manasına gelen 'civis' kökünden gelir. 'Civis' de site (şehir) ve vatandaş demek olan 'civitas'tan türer ki; bunun eski Yunandaki karşılığı 'polis'tir. Kelime olarak 'civilisation' ise şehirleşme demektir. Bu kelime batı dil-

lerinde birlikte yaşayan insan topluluğunu ifade eden 'civil' kelimesinden türetilmiştir ve lügatlarda bu kelimenin karşılığında şehirleşme, sosyal gelişme, gelişme periyodu, kollektif olarak şehirleşmiş devlet... gibi manalar yer alır.

Arapça'da medeniyet (madaniya), şehir (site) manasına gelen 'medine' kelimesinden türetilmiştir. Bu sebeple Arapça'da 'medenî, şehirliyi ve bedevî, şehirde yaşamayanı ifade eder. Ayrıca Arapça'da medeniyetin müteradifi olarak 'الحضارة' hadara' kelimesi de kullanılmaktadır ki, bu da bedeviyetin zıddını anlatır.

Türkçe'de Arapça'dan alınan 'Medeniyet' kelimesi kullanıldığı gibi bunun yerine 'uygarlık' kelimesini kullananlar da vardır.

Kültürde olduğu gibi bu terimin de batı lügatlarında XVIII. asırdan itibaren yer almaya başladığı görülmektedir. *Académi'e Lügati*, ilk defa bu terimi 1798 baskısına almıştı.[4] XVIII. asırda bu kelime iki özel manada kullanılmaktaydı:

a- En yüksek derecede kültürleştikleri yargısına varan Avrupa memleketlerine has müşterek karakterlerin bütünü;

b- Medenileşme Hareketi: Buna karşılık vatandaşlara, millete, devlete âid, medenî, nazik, terbiyeli manalarına gelen 'civil' kelimesi daha önce Montaigne tarafından kullanılmış ve her sitenin kendine has bir nezaketinin olduğu ifade edilmişti[5].

Kültürün tarifinde olduğu gibi medeniyetin tarifinde de değişik tarifler yapılmıştır.

İlk defa İslam filozofu İbn-i Sînâ tarafından ifade edilen "el-insânu medeniyyun bi't-tabi" yani insan, fıtraten medenîdir,[6] anlayışı birçok tarihçi sosyolog ve antropologa esas olmuştur. Bu anlayışla Amerikan tarihçisi Will Durant, insanlar için 'vahşi' demenin mümkün olmadığını, onların da kendilerine has medenî yönlerinin bulunduğunu ve bundan dolayı onlara 'vahşi' veya 'barbar' yerine 'ilkel' demenin daha uygun olacağını[7] söylemektedir. Aynı anlayıştan hareketle Fransız antropologu Clande Lévi Strauss da insanlara vahşi demeyi reddetmiştir.[8]

4 Lahbabi, Milli Kültürler ve Medeniyet, Trc: Bahaeddin Yediyıldız, İstanbul 1980, s. 27

5 A.g.e., s. 28

6 İbn-i Haldun, Mukaddime, Beyrut Tarihsiz, s. 41

7 Will Durant, Medeniyetin Temelleri, Trc: Nejat Muallimoğlu, İstanbul 1978, s. 21-22

8 Clande Lévi Strauss, Roce et Historie, Gonthier, Paris 1961, s. 20-21'den nakden İbrahim Canan, Medeniyet, Kültür ve Teknik, İstanbul 1984, s. 20

Alman literatüründe kültürle medeniyet arasında esaslı bir fark görülmez. Tanınmış Alman antropologu Thurnwald kültür ve medeniyeti şöyle tarif eder. 'Kültür, tavırlardan, davranış tarzlarından, örf ve adetlerden, düşüncelerden, ifade şekillerinden, kıymet biçmelerden, tesislerden ve teşkilattan mürekkeb öyle bir sistemdir ki, tarihi bir mahsul olmak üzere teşekkül etmiş, an'âneye bağlı bir cemiyet içinde onun medenî teçhizâtı ve vasıtaları ile karşılıklı tesirler neticesinde meydana çıkmış ve bütün unsurların zamanla yekdiğerine kaynaşması sayesinde ahenkli bir bütün haline gelmiştir. Buna mukabil medeniyet, birikmiş bir bilgiye ve teknik vasıtalarına sahip olmayı ifade eder. Bir formülle ifade edilmesi istendiği takdirde denilebilir ki, kültür, takınılmış bir tavırdır; medeniyet ise bilme ve yapabilmedir.'[9]

Sosyolog Mclever de medeniyet ve kültürü şöyle tarif etmektedir: 'Medeniyetten biz insanın, hayatın üzerinde müessir şartları kontrol maksadıyla sarf etmiş olduğu cehdler neticesinde meydana getirdiği mekanizma ve teşkilatın umumî hey'etini kastediyoruz. Bu itibarla medeniyet mefhumu, ictimâî teşkilat sistemlerini, tekniği, maddî aletleri ve vasıtaları içine aldığı gibi seçim sandıklarını, telefonu, ticaret odalarını, demir yollarını, kanunları, mektebleri ve bankacılığı da ihtiva eder. Kültür ise bu manada kullanılan medeniyetin anti tezidir. Bu takdirde kültür, yaşayış ve düşünüş tarzımızda günlük münasebetlerimizde, san'atta, edebiyatta, dinde, sevinç ve eğlencelerimizde tabiatımızın kendisini ifade etmesidir.'[10]

Çağımızın İngiliz tarihçisi A. J. Toynbee ise medeniyeti, 'bütün sosyal, siyasi, iktisadi faaliyetler ve mânevî unsurların tek bir sosyal bütün içinde koordine edilmiş olma durumu'[11] olarak tarif eder.

Ziya Gökalp ise medeniyeti şöyle açıklar: 'Bir medeniyet, müteaddid milletlerin müşterek malıdır. Çünkü her medeniyeti, sahipleri olan müteaddid milletler, müşterek bir hayat yaşayarak, vücuda getirmişlerdir. Bu sebeple her medeniyet, mutlaka beynelmileldir. Fakat bir medeniyetin her millette aldığı hususi şekilleri vardır ki, bunlara 'hars' (kültür) adı verilir.[12]

Bu tariflerin müşterek tarafları, kültür ve medeniyetin birbirinden ayrı olarak mütalaa edilmeleridir. İngiliz tarihçisi Toynbee de bu noktadan hareketle mede-

9 Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul 1969, s. 39-40; R. Thurnwald, Werden, Wandel Und Gestaltung Von Stat Und Kultur, im ichte der Völkerforschung'tan naklen.

10 Turhan, A.g.e., s. 40-41'de Mclever, Society, s. 272-273'ten naklen.

11 A.J. Toynbee, A. Study of History, Abrdiged Edition, London 1962, s. 40 vd.

12 Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1976, s. 19

niyeti 'unsurları birbirine bağlı davranış tarzının bir **modeli, bir hayat stili**' olarak tarif eder.[13]

Bize göre de kültür ve medeniyet aynı şeyler değillerdir. **Kültür, belirli bir toplumun yaşadığı ve paylaştığı müşterek değerler olduğu halde medeniyet, beynelmilel seviyeye ulaşmış bir kültürün veya birbirine yakın kültürlerin meydana getirdikleri anlayış, davranış, yaşayış, bilgi, teknik, her türlü sosyal faaliyetlerle maddî aletler ve bu maksatlarla kurduğu müesseselerin bütünüdür.** Bu tarifte 'beynelmilel' ifadesiyle, kültürün milli olmasına karşılık medeniyetin milletlerarası olduğu, 'birbirine yakın' ifadesiyle medeniyetin beynelmilelliğin de bir sınırının bulunduğunu, 'kültür veya kültürel' ifadesiyle medeniyetin sadece birden fazla kültürle değil bazan de yüksek seviyedeki bir kültür tarafından da kurulabileceği ve müesseselerle de medeniyetin sadece arkeolojiye konu olan maddî unsurlar değil, insanın maddî-mânevî yapısının gereği olarak kurduğu bütün organizasyonlar anlatılmak istenmektedir.

Görülüyor ki medeniyet, kültür veya kültürler üzerine oturmaktadır. Ancak yeryüzündeki insan grupları kadar farklı kültürler görmek mümkünse de o kadar medeniyet görmek mümkün değildir. Yani her medeniyet bir veya birden fazla kültüre dayanmakta ise de her kültür bir medeniyet doğuramamıştır. Bu sebeple medeniyet tarihi üzerinde çalışan tarihçiler veya sosyologlar medeniyetlerin menşei hakkında çeşitli nazariyeler ileri sürmüşlerdir.

2- Medeniyetlerin Menşei Hakkında Görüşler

1- A.L.F. Pitt Rivers'in başında bulunduğu tekâmülcüler (Evolution), medeniyetin vahşetten günümüze kadar devamlı gelişen kültürlerin eseri olduğunu ve ilerlemesinin de basitten karmaşığa doğru devamlı yükselen bir çizgi takip ettiğini ileri sürmektedirler.[14]

Oysa insanlık tarihine baktığımızda her sahada devamlı yükselen bir çizgiyi takip edebilmek mümkün değildir. Beşer tarihi çeşitli zikzaklarla doludur. Yine bu nazariye sahiplerinin iddia ettikleri gibi beşerin tarihinde tek bir kültür değil, kültürler mevcuttur.

---

13 İbrahim Canan, Peygamberimizin Hadislerinde Medeniyet, Kültür ve Teknik, İstanbul 1984, s. 28'de Ya Religion V.P.H.P. 201'den naklen.

14 A.L.F. Pitt Rivers, The Evolotion of Culture, Oxford 1916

2- Yayılmacı (Diffusion) görüşünü ortaya atanlar ise medeniyetin başlangıcı olarak bir bölgeyi seçmekte ve bütün medeniyetlerin menşelerini buraya bağlamaktadırlar. Bunlardan İngiliz yayılmacıları Mısır'ı, Viyana yayılmacıları Mezopotamya'yı merkez kabul etmektedirler. Bunlara göre ilk medeniyet Nil, İndus, Dicle-Fırat gibi nehir bölgelerinde ortaya çıkmış ve buralardan yayılmışlardır. Oysa Toynbee'nin de belirttiği gibi[15] dünyada mevcut her nehir bölgesinde bir medeniyetin mevcut olduğunu söylemek mümkün değildir.

3- Yüksek kültür nazariyecilerine göre de kültür ve tarih ortaklığı esas alınarak yerleşik kültürlerin medeniyet kurdukları ileri sürülmektedir.

Aslında göçebelik konusu, eski Yunan filozofu Eflatun'a kadar dayanır. Eflatun, medeniyete ancak tarım hayatıyla geçildiğini iddia eder.[16] Meşhur İslam tarihçisi İbn-i Haldun (v. 1406)'un da insanları bedevî (göçebe) ve hadarî (medenî) olmak üzere ikiye ayırdığını[17] ve çağdaş İngiliz tarihçisi Toynbee'nin de bu görüşte olduğu[18] bilinmektedir.

Ancak şunu açıkça ifade etmeliyiz ki, yeryüzünde kurulmuş medeniyetlerin çoğunlukla yerleşik hayata geçmiş insan grupları tarafından meydana getirilmiş olmaları, yerleşik hayata geçememiş grupların vahşi oldukları manasına gelmeyeceği gibi bu grupların medeniyet kuramayacakları anlamına da gelmez. Zira tariflerden de anlaşıldığı gibi medeniyette esas, başka gruplar üzerinde tesir edebilecek seviyeye yükselmiş kültür veya kültürlerin mevcut olması ve bütün sosyal faaliyetlerin bir bütün halinde koordine edilmesidir. Göçebe oldukları halde büyük gruplar halinde yaşayan insanların bu tip organizasyonlarının bulunmayacağı iddia edilemez. Bu tip organizasyonları bulunmayanların zaten büyük gruplar halinde yaşamaları mümkün değildir. Yani onların kitleler halinde yaşayabilmeleri için siyasi, iktisadi, ahlaki, hukuki, dini organizasyonlarının bulunmaları gerekir. İbn-i Haldun'un bedevî dediği ve vahalarda bir-kaç çadırdan ibaret olarak yaşayan aile tipi göçebelerde elbette medeni organizasyonlara rastlamak mümkün değildir. Dolayısıyla bu göçebeler için medeniyetten bahsedilemez. Ancak Orta Asya bozkırlarında binlerce çadırdan oluşan çadır-şehirlerinde oturan, iktisâdi veya diğer sosyal şartlara göre oluşan bu portatif şehirlerin yerini değiştiren büyük insan gruplarını vahalardaki üç-beş çadırda

15 Toynbee, A.g.e., s. 57 vd.

16 A. Şenel, Eski Yunan'da Siyasi Düşünüş, Ankara 1968, s. 206-212 vd.

17 İbn-i Haldun, Mukaddime I (Türkçe Tercüme), İstanbul 1954, s. 187-203

18 Toynbee, A.g.e., s. 57

yaşayan göçebe ile bir tutmak mümkün değildir. Bu sebeple asırlardır Çin'den Avrupa'ya kadar kültürler üzerindeki tesirleri hala devam eden Hunlar'ın ve müstakil bir alfabeye, takvime sahip olan ve bugün bile birçok belgeleri elimizde bulunan Göktürkler'in medeniyetinin bulunmadığını ileri sürmek mümkün değildir. Kezâ Amerika'nın asıl yerlisi olan Inkalar'ın, Aztekler'in ve Kızılderililer'in de vahşi oldukları iddia edilemez.

4- Medeniyetin menşei hakkındaki nazariyelerden biri de 'kültür prototipleri' teorisidir. P.A. Sorakin'in[19] ortaya attığı bu teoriye göre tarih içinde bir topluluk veya millet bir kültürün ilk tiplerini oluşturur ve taşıyabilirler. Daha sonra bu kültür kalıpları çeşitli grupların kültürleriyle birleşerek medeniyeti oluştururlar.

Bu görüş de bazı noktalardan tenkid edilebilirse de birçok yönüyle tarihi ve sosyal gerçekleri yansıtmaktadır. Gerçekte tarihte kurulmuş birçok medeniyetler temelde bazı kültür proto-tiplerine dayanırlar. Ancak her medeniyet için mutlaka proto-tip kültürler aramak da şart değildir.

Bize göre medeniyet, bir seviye (equality) ve bir kapasite (capacity) meselesidir. Bazan seviyeli tek bir kültür medeniyet doğurabileceği gibi, bazan birden fazla kültürler veya medeniyetler bir araya gelerek medeniyet doğururlar. Bazan da bir veya birden fazla kültürlerle, bir veya birden fazla medeniyetler birleşerek yeni bir medeniyet oluştururlar. Mesela Mezopotamya medeniyeti, Sümer kültüründen; Mısır Medeniyeti, Mısır kültüründen; Yunan Medeniyeti, Mezopotamya ve Mısır Medeniyetleri ile Ege kültürlerinden doğmuşlardır. İslam Medeniyeti, İslam dini, Müslüman milletlerin kültürleri ve İslam öncesi medeniyetleri ile Mezopotamya, Mısır, Yunan, Roma, Hind, Çin ve Sâsânî Medeniyetlerinden istifade etmiştir. Batı medeniyeti ise, İslam Medeniyeti, Yunan Medeniyeti, Roma Medeniyetleri ile Avrupa kültürleri üzerine kurulmuş bir medeniyettir.

3- Medeniyetlerin Doğuşuna Tesir Eden Faktörler

Medeniyetlerin doğup gelişmesine tesir eden faktörler konusunda da ilim adamları çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Şüphesiz her medeniyete müessir olan farklı faktörler olmakla beraber genel olarak medeniyetlere tesir eden müşterek faktörler de vardır. Bunları üç ana başlık altında toplamak mümkündür.

a- Tabiî Çevre:

Bununla insanın içinde yaşadığı fiziki çevreyi kastediyoruz. Bunun içinde jeoloji, coğrafya ve iktisadi coğrafya bulunmaktadır. Will Durant'ın da dediği gibi

19 P.A. Sorakin, Sociological Theories of Today, New York 1966

medeniyet, buz çağları arasında bir fasıladır.[20] Jeolojik çağlar arasında böyle bir fasıla olmasaydı medeniyetler doğamazdı. Coğrafi çevrenin de medeniyetlerin doğmasında önemli fonksiyonlar icra ettiği bilinmektedir. Tarıma, ticarete elverişli muhitlerin gelişmeyi kolaylaştırdıkları bilinmektedir.

b- Sosyal Çevre:

Medeniyetler insan topluluklarında doğarlar. Ancak bu topluluğun, toplu yaşamanın sorumluluklarını müdrik bir topluluk olması lazımdır. İşte biz buna sosyal çevre diyoruz. Sosyal bir çevre oluşturamayan ve adeta bir sürü gibi yaşayan insanların, medeniyet kurmaları mümkün değildir. Böyle bir çevreyi oluşturabilen insanlar, hangi ırktan olurlarsa olsunlar medeniyet kurabilirler. Beyaz ırkın üstünlüğüne dayanan 'Aryanizm' teorisi ilmi gerçeğe ters düşmektedir.

c- Mânevî Çevre:

Mânevî çevre, sosyal çevrenin inançları, düşünceleri, hürriyetleri, müesseseleri hülasa bu çevrenin tâbî olduğu kuralların bütünüdür. Eğer bir sosyal çevrede, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi hür düşünceyi, her teşebbüsü ve her türlü gelişmeyi önleyen bir inanç sistemi varsa orada medeniyet nasıl doğabilir? Veyahut da bir toplumun tâbi olduğu rejim, tâbi olduğu kanunlar gelişmeyi engelliyorsa o toplum nasıl bir medeniyet kurabilir?

4- Tarihte Kurulmuş Başlıca Medeniyetler

İlk çağlardan günümüze kadar dünyada kurulmuş medeniyetler hakkında tam bir envantere sahip değiliz. Bu konuda, semâvî kitapların verdiği bilgilerle arkeolojik ve antropolojik araştırmalar henüz tamamlanabilmiş değildir. Diğer taraftan konuya ırkî, dinî ve diğer ideolojik önyargılarla yaklaşım tarzları da bilgilerin objektif olarak ortaya çıkmasına engel olmaktadır.

Zaman içinde tesbit edilmiş başlıca medeniyetler şunlardır:

1- Âd Medeniyeti
2- Semud Medeniyeti
3- Kahtaniyye Medeniyeti
4- Himyeriyye Medeniyeti
5- BMA (Bimak) Türkmenistan Medeniyeti

20 Will Durant, Medeniyetin Temelleri, (Türkçe Çeviri), İstanbul 1978, s. 15

6- Hindukuş Medeniyeti
7- İndus Medeniyeti
8- Kymer Medeniyeti
9- Harappan Medeniyeti
10- Mohenjo Medeniyeti
11- Sebe Medeniyeti
12- Hz. Süleyman Devri, Ben-î İsrâil Medeniyeti
13- Eski Mısır Medeniyeti
14- Sümer Medeniyeti
15- Bâbil Medeniyeti
16- Hitit Medeniyeti
17- Eti Medeniyeti
18- Çin Medeniyeti
19- Uzakdoğu Medeniyeti
20- Japon Medeniyeti
21- Hind Medeniyeti
22- Girit Medeniyeti
23- Fenike Medeniyeti
24- İran Medeniyeti
25- Eski Yunan Medeniyeti
26- Roma Medeniyeti
27- Kartaca Medeniyeti
28- And Medeniyeti
29- Aztek Medeniyeti
30- İnka Medeniyeti
31- Maya Medeniyeti
32- Hun Medeniyeti
33- Göktürk Medeniyeti
34- Uygur Medeniyeti
35- Moğol Medeniyeti

36- Karahanlı-İslam Medeniyeti
37- Gazneli-İslam Medeniyeti
38- Harezmşah-İslam Medeniyeti
39- Şam Emevîleri-İslam Medeniyeti
40- Abbâsî-İslam Medeniyeti
41- Endülüs Emevileri-İslam Medeniyeti
42- Fâtımî-İslam Medeniyeti
43- Eyyûbî-İslam Medeniyeti
44- Selçuklu-İslam Medeniyeti
45- Memlûk-İslam Medeniyeti
46- Osmanlı-İslam Medeniyeti
47- Avrupa Medeniyeti

İngiliz tarihçi Arnold Toynbee ise medeniyetleri şöyle sıralamaktadır:

1- Eski Mısır Medeniyeti
2- Sümer Medeniyeti
3- Bâbil Medeniyeti
4- Hint Medeniyeti
5- Çin Medeniyeti
6- Uzakdoğu Medeniyeti (Kore ve Hıristiyanlık Medeniyeti)
7- Japon Medeniyeti
8- Minos (Girit) Medeniyeti
9- Syriac (İlk Suriye) Medeniyeti
10- Irak Medeniyeti
11- Arap Medeniyeti
12- Helenik Medeniyeti
13- Ortodoks-Hıristiyan Medeniyeti
14- Ortodoks Rus Medeniyeti
15- Bab-ı Hıristiyan Medeniyeti
16- Indih (Eski Hind) Medeniyeti
17- Hindû Medeniyeti (IV. Asır)

18- And (Peru) Medeniyeti

19- Maya (Meksika) Medeniyeti

20- Yucaton (Meksika'da bir yarım ada) Medeniyeti

21- Meksika Medeniyeti[21]

Görüldüğü gibi Toynbee, bazı Hıristiyan topluluklarının kültürlerini medeniyet saydığı halde İslam Medeniyeti'nden hiç bahsetmemiştir.

Ayrıca Doğu Afrika'daki Habeş, Batı Afrika'daki Gana'da Soninke (XIII. Asır), Senegal'daki Songay (800–1592) ve halkının 1/3'ü şair olan ve Çılgın Molla Muhammed Abdullah Hassan'ı yetiştiren[22] Somali kültürleri üzerinde araştırmalara ihtiyaç vardır.

21 Toynbee, A.g.e., İstanbul 1978, I, s. 77 vd.

22 Ali Mazrûî, Afrikalılar, İstanbul 1992, s. 65-83

1- Tanımlar

İslam Medeniyeti, orta çağda, batılıların Ortadoğu dedikleri Güneybatı Asya'da doğan ve XX. yüzyılda Batı Medeniyeti'nin ortaya çıkışına kadar Hindistan, Filipinler, Orta Asya, Orta Afrika, İspanya, Kafkasya, Anadolu, Balkanlar ve Orta Avrupa'ya kadar yayılan ve bugün aktif fonksiyonunu kaybetmiş olmakla beraber halen yaşayan bir medeniyetin adıdır. Bu medeniyet, bu bölgelerde yaşayan ve İslam'dan önce de medeniyet kurmuş olan toplulukların müşterek medeniyetidir. Her ne kadar bu medeniyetin çatısında ve gelişmesinde Türk, Arap ve Acemler önde gelirlerse de bu medeniyeti, bu milletlerden birine mal etmek ve hele ona, bazı batılıların yazdıkları gibi Arap Medeniyeti demek, kasıt yoksa ilmî bir hatadır. Ancak Avrupa'da, Ortadoğu'da Türkler'den önce 'Arap' kelimesi ve Osmanlılar zamanında da 'Türk' kelimesi İslam karşılığında kullanılıyordu. Arap Medeniyeti ile bu mana kastediliyorsa buna diyecek bir şey yoktur. İslam milletleri, müşterek bir medeniyet ortaya koyduktan sonra artık onların teker teker ortaya koydukları medenî gelişmelerini ayrı ayrı medeniyetler olarak değil de İslam Medeniyeti'nin gelişme merhaleleri olarak görüyoruz. Bununla beraber bir Emevî Medeniyeti, bir Abbâsi Medeniyeti, bir Selçuklu Medeniyeti ve bir Osmanlı Medeniyeti'nden bahsetmek de mümkündür. Aslında bu saydığımız medeniyetler, birer müstakil medeniyet olma vasfına sahip olan medeniyetlerdir. Belki de İslam Medeniyeti'nin gücü böyle medeniyetlerin sentezi bir medeniyet oluşundadır. Bundan dolayı İslam Medeniyeti'ni, medeniyetlerin medeniyeti olarak görmemiz mümkündür.

2- İslam Medeniyeti'nin Kaynakları

Gerek beşerî oluşumlar ve gerekse tabiî mahsuller bakımından dünyanın en verimli bölgesinde doğmuş olan İslam Medeniyeti'nde bu bölgede daha önce doğan medeniyetler de (Mezopotamya-Mısır-Yunan Medeniyetleri) olduğu gibi[23] din hakim olmuştur. Bu bakımdan İslam dini, sadece bu medeniyete adını vermekle kalmamış, hem bu bölgedeki kültürleri, hem de medeniyetleri şekillendirmiştir. Bu bakımdan İslam Medeniyeti, daha önce bu bölgede kurulan medeniyetler gibi, Batı Medeniyeti'nin seküler karakterine karşılık dini karakterli bir medeniyettir.

İslam dininin İslam Medeniyeti'ne kaynak olması daha çok Kur'ân ve sünnette kendisini gösterir.

a- Kur'ân-ı Kerim

Kur'ân-ı Kerim, semâvî dinlerin sonuncusu olan İslam dininin temel kitabıdır. Kur'ân vahy yoluyla Hz. Muhammed'e yirmi üç yılda gelen Allah kelâmıdır. Hz. Muhammed'in görevi Kur'ân'ı insanlara tebliğ etmektir. Bu onun peygamberliğinin gereğidir.[24]

Hz. Muhammed'e çeşitli vahy yollarıyla ve Arapça olarak gelen[25] Kur'ân-ı Kerim, 114 sûre ve 6600 küsur âyet-i kerimeden meydana gelmektedir. İlk sûresi Fâtiha ve son sûresi Nâs sûresidir.

Kırâatların farklılıkları sebebiyle Kur'ân kelimelerinin sayısı Medinelilere göre 77.960, Basralılara göre 77.437, Kûfelilere göre 77.450, Semarkandî'ye göre 326.028, diğer bazı âlimlere göre 323.672, harekelerin sayısı 370.143, üstün 40804, ötre 309.586, esre 3273, hemze 1771, med 19.523 şedde ve 156.631 noktadan ibarettir.

Dil ve edebiyat yönünden kendine has bir üslûbu olan Kur'ân-ı Kerim'in mânevî yapısı ise beşerî kitaplarla mukayese edilemeyecek zenginlik ve kapasitededir.

İlk nâzil olduğu 610'dan kıyamete kadar gelecek insanların ihtiyaçlarına ana hatlarıyla cevap verebilecek tarzda tanzim edilmiş olan Kur'ân-ı Kerim, şüphesiz

23 Marvin Perry-Myrna Chase-Jomes R. Jacop-Theodore H.von Laue, Western Civilization, Boston 1985, s. 25

24 Necm Sûresi. 3-5; Kehf Sûresi, 110

25 Yusuf Sûresi, 2

bir sahaya tahsis edilmiş ilim kitabı değildir. Ancak bilinen ve ileride bilinecek olan çeşitli ilim dallarına ışık tutmaktadır. Klasik ulemâ Kur'ân ayetlerini başlıca imana müteallik ayetler, amele müteallik ayetler ve muamelata ait ayetler olarak üç gruba ayırarak incelemişlerdir. Zemahşerî de ayetlerin 1000 adedinin emir, 1000 adedinin nehy, 1000 adedinin vaad, 1000 adedinin vaîd, 1000 adedinin haber, 1000 adedinin misal, 500 adedinin helal ve haram, 100 adedinin dua, tesbih ve 66 adedinin nâsih-mensûh olduğunu söylerse de bugünkü tetkikler Kur'ân ayetlerinin daha çeşitli mevzûlarını ihtivâ ettiğini ortaya koymaktadır. Bunlara bazı sûrelerin başındaki harf halindeki şifreler de dahil edilirse Kur'ân'la akıllara durgunluk verecek ilmî keşiflere ulaşmak mümkün olacaktır. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerim'i, inansın inanmasın ilmî keşifler peşinde olan her ilim adamının incelemeleri, kaçınılamaz bir zarurettir. İlim adamları, Kur'ân-ı Kerim'i diğer dinlerin kitapları gibi sadece iman, amel ve ahlak gibi dini konulardan bahseden bir kitap olarak düşünmemeli, matematikten astronomiye, fizikten kimyaya, biyolojiden mineralojiye, kadar bugün bilinen ve ileriki çağlarda ortaya çıkacak yeni ilimlere ışık tutan bir eser olarak tanımalıdırlar.

İslam Medeniyeti'nin kısa zamanda göz kamaştırıcı bir hızla gelişmesini her şeyden önce bu kaynağın muhtevalı olmasında aramak lazımdır. Gerçekte İslam Medeniyeti'ne baktığımızda İslam toplumunun aile, ahlak, hukuk, iktisad, eğitim, ordu, sağlık ve sosyal güvenlik gibi sosyal organizasyonları ve her ilim dalındaki gelişmeler, temelde bu kaynağın itici gücüne dayanmaktadır. Kur'ân'ın bu gücünü daha iyi kavrayabilmek için ilimlerin eriştiği bugünkü noktadan hareketle Kur'ân ayetlerinin tamamının fişlenmesine ve yeniden yorumlanmasına ihtiyaç vardır. Kitabımızın V. Bölümü'nde bu konuda çeşitli örnekler verilecektir.

b- Hadis-i Şerifler (Sünnet)

İslam Medeniyeti'nin dayandığı ikinci kaynak da hadis-i şeriflerdir. Hadisler, Hz. Muhammed'in sözleri, hareketleri ve takdirleridir. Kur'ân-ı Kerim'in ayetlerinin vahy-i metlüv' yani lafzıyla ve manasıyla Hz. Muhammed'e okunmuş vahy olmasına karşılık hadis-i şerifler, vahy-i gayr-i metlüv yani manası peygambere vahy veya ilham edilen fakat lafzı peygamber tarafından ifade buyrulan vahiydir. Kur'ân-ı Kerim Hz. Muhammed'in Kur'ân'dan başka sözlerinin de vahye dayandığını[26] haber verdiği gibi, başka bir âyet-i kerimede de; "Allah ve Resûlü, bir konuda hüküm verdiler mi artık, hiçbir mü'min erkek ve kadın için o konuda

26 Necm Sûresi, 3-4

muhayyerlik yoktur. Kim Allah ve Resûlü'ne karşı gelirse apaçık bir sapıklığa düşmüş olur."[27] demek suretiyle peygamberlerin hadislerin ehemmiyetine dikkat çekilmiştir.

Hadis-i şeriflerin kat'î sayısını bilemiyoruz. Hz. Muhammed'in yirmi üç yıllık peygamberlik hayatında çeşitli konulardaki sözleri, hareketleri ve sahabenin yaptıklarından tasvib ettikleri hususlar, iyimser bir tahminle milyonu aşar. Ancak bunların da hepsi tesbit edilebilmiş değildir. Kur'ân'ın tesbit ve muhafazasındaki titizlik, Kur'ân ayetleriyle karışma endişesinden dolayı gerek peygamberlerin sağlığında ve gerekse ikinci asra kadar hadis-i şeriflerin toplanması için yeterli titizlik gösterilmemiştir. Bununla beraber hicrî ilk asırdan itibaren toplanan hadislerin sayıları bile yüz binleri geçmektedir. Hadis literatüründe *'Kütüb-i Sitte'* diye anılan altı hadis kitabında ve diğer sahih kaynaklarda bize kadar intikal edenler, üzerinde titizlikle durulan önemli kaynaklardır.

256/870 yılında vefat eden Muhammed b. İsmail Buhârî, yüz bini sahih olmak üzere üç yüz bin hadisi ezbere biliyordu ve sahihindeki 9082 hadisi, topladığı 600.000 hadis içinden; 261/875 tarihinde vefat eden Müslim b. Haccac, sahihindeki 7275 hadisi 300.000 hadis arasından; 275/888–889 tarihinde vefat eden Ebû Dâvud, sünenindeki 5274 hadisi, 500.000 hadis arasından seçmişti. *Kütüb-i Sitte*'den Tirmîzî'de (v. 270/883–884) 3951 ve Nesâî sünenlerinde 5724 hadis bulunmaktadır. İbn-i Mâce (v. 273/886–887) ise süneninde 4341 hadis toplamıştır. *Kütüb-i Sitte*'nin dışında olmasına rağmen önemli hadis kitaplarında olan İmam Mâlik (v. 179/795)'in *Muvattâ*'ında 1720 olmak üzere toplam 37.367 adet hadis bulunmaktadır.

Bu arada şunu da ifade etmek lazımdır ki, Hz. Muhammed'in yirmi üç yıllık peygamberlik hayatındaki bütün hadislerin tesbit edilip günümüze kadar gelmemiş olması İslam için bir eksiklik sayılmaz. Zira İslam'ın asıl kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim, Hz. Muhammed'e geldiği gibi eksiksiz tesbit edilmiş ve bize kadar intikal etmiştir. Hadis-i şeriflerin asıl fonksiyonu, Kur'ân'ın da ifade ettiği[28] gibi 'tebyîn' yani açıklamadır. Binaenaleyh, hadisler Kur'ân'ın mücmellerini açıklar, bazı mutlak hükümleri takyîd eder ve bazı hükümleri te'kîd ederler. Belki bütün hadisler günümüze kadar ulaşabilseydi Müslümanlar bazı ayetleri daha kolay anlayabilirlerdi. Ancak Asr-ı Saadet'ten beri gelişen İslam ilimleri ve dünyada gelişen diğer ilimler bize Kur'ân'ı anlamakta büyük kolaylıklar sağlamaktadırlar.

27 Ahzab Sûresi, 3-6

28 Nahl Sûresi, 44

Bununla beraber biz, hadis-i şeriflerin Kur'ân-ı Kerim'i açıklamaları yanında İslam Medeniyeti için önemli bir kaynak olduğunu görmekteyiz. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e 'Kitap'la birlikte 'hikmet'in de verildiği ifadesi[29] bize bunu göstermektedir. Elbette kendisine hikmet verilen bir kimsenin hadisleri medeniyet için kaynak olacaktır. Mesela Müslümanların hikmeti, ilmi gördükleri yerde almaları,[30] san'at ve san'atkârı korumaları,[31] yabancıların kullandıkları teknikleri kullanmaları,[32] faydalı olan her yeniliğe açık olmaları[33] ve daha nice medenî gelişmeler hadsilerden kaynaklanmaktadır.

Hadis-i şeriflerin de teker teker incelenerek İslam Medeniyeti'ne katkıları ortaya konulmalıdır.

c- Müslüman Milletlerin Kültürleri

İslam Medeniyeti'ne kaynak teşkil etmiş başlıca üç kültür vardır. Arap kültürü, İran kültürü ve Türk kültürü. Araplar, İranlılar ve Türkler, tarihin tanıdığı en eski milletlerdendir. Bu milletlerden her birinin kendine has köklü kültürleri ve medeniyetleri vardır. Onlar gerek İslam öncesi ve gerekse İslâmî devirlerde az çok değişikliklere uğramakla birlikte genelde kültürlerini devam ettirmişlerdir.

Arap kültürünün İslam Medeniyeti'ne kaynaklık eden en bariz sahası edebiyat sahasıdır. İslam öncesi ve İslamî devirdeki nesirle Arap kültürü İran ve Türk edebiyatlarına da tesir ederek zengin bir İslam edebiyatının doğmasını sağlamıştır.

Gündüzleri sıcaktan vadilerde sığınacak yer arayan bedevî, geceleri deve sırtında mütemâdiyen sallanarak yürürken şiirle musikîyi beraber terennüm etmiş ve devenin yürüyüşüne uygun olarak arûz veznini bulmuştur.

Eski Arap şiiri yalnız şekil bakımından değil, mevzû bakımından da İslam edebiyatına kaynak olmuştur. Eski Arap şiirindeki hiciv, hamse, fahr, medh, risâ, nesib, zühd, hikem, itab, gazel şekil ve muhtevaları daha sonraki dönemlerde de gelişerek kullanılmışlardır.

---

29 Nisâ Sûresi, 113

30 Tirmizi, İlm, 19; İbn-i Mâce, Zühd, 15

31 Kettânî, et-Terâtibu'l-İdâriye, Beyrut Tarihsiz, s. 75

32 Hayber'in fethinde Hz. Peygamber'in Yemen'den mancınık getirtmesi ve ilk taşı bizzat kendisinin atması gibi. Geniş bilgi için bkz: İbn-i Hişam, 3-4, 483

33 İbn-i Mâce, Mukaddime, 14

Cahiliye çağı Arap Musikîsi, tesbit edilmemiş olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde de gerek Bağdat'ta ve gerekse Endülüs'te bizzat Araplar'ın kendi kültürlerinin devamı olarak geliştirdikleri musikîlerinin de İslam musikîsinin gelişmesine kaynaklık yaptıkları inkar edilemez.

İslam öncesi ve İslamî devir İran kültürünün İslam Medeniyeti'ne kaynak olan en belirgin sahası da mimaridir. Emevîler devrine kadar plastik san'atlarda ve mimaride pek gelişme gösteremeyen İslam mimarisi, bu dönemde İran'ın tesiriyle önemli bir merhaleye ulaşmıştır. Eski İran saraylarında kullanılan beşik kemerli revakların ve İranlılara has çift kubbelerin camilerde kullanılması Emevî ve Abbâsî mimarisinde önemli gelişmeler sağlamıştır.

Selçuk mimarisinde de İran mimarisi ve süsleme san'atının açık tesirlerini görmek mümkündür. Yapıların girişindeki görkemli kapı ve duvarların dış süslemeleri İran tesirinin en belirgin örnekleridir.

Diğer taraftan İran Kültürü'nün İran edebiyatına ve eski Yunan Medeniyeti'nin İran kültürü vasıtasıyla bilhassa tıp ve astronomide İslam Medeniyeti'ne kaynak olduğu unutulmamalıdır.

İslam öncesi Türk Kültürü'nün İslam Medeniyeti'ne kaynaklık ettiği sahaların başında şüphesiz ki harp san'atı gelir. Bu sebebledir ki daha Abbâsîler devrinde devletin askerî teşkilatı Müslüman olan Türkler'e verilmiş ve halifenin hassa ordusu bunlardan teşekkül ettirilmiştir.

Horasan Selçukluları sultanı Tuğrul Bey'in halifeyi korumak maksadıyla 1055'te ve 1058'de Bağdat'a girmesinden sonra ise fiilen İslam dünyasının savunması Türkler'e intikal etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Bugün de dünya konjektüründe İslam Devletleri arasında Türkiye'nin öne çıkmasında târihî geçmişinin olduğu muhakkaktır.

Diğer taraftan Selçuklular ve Osmanlılar devrindeki İslam topraklarına yönelik haçlı seferlerine karşı asker yapılı Müslüman Türkler, göğüs germeselerdi bu güce karşı duracak İslam dünyasında başka bir güç yoktu. Binaenaleyh, Abbâsîler, Selçuklular, Memlüklüler ve Osmanlılar devirlerinde parlayan İslam Medeniyeti'nin bu gücün gölgesinde geliştiğini söylemek mecburiyetindeyiz.

İslamî dönemdeki Türk kültürünün İslam Medeniyeti'ne kaynaklık ettiği sahalardan birisi ise mimari ve hat san'atıdır. Gerçekte İslam mimarisi İran tesiriyle Emevî, Abbâsî ve Selçuklular devrinde büyük gelişmeler gösterdi. Ancak

Osmanlı devri, İslam mimarisine müstakil bir şahsiyet kazandıran devirdir. İslam mimarları arasında zirvede bulunan Sinan'ın eserleri 400 yıldan beri hayranlıkla seyredildiği gibi bundan sonra da seyredilmeye devam edecektir.

Diğer taraftan Hindistan, Türk hükümdarları devrinde o bölgelerde yetişen ve bugün hala Tac Mahal gibi eserleri ayakta duran Müslüman Türk mimarlarını da unutmamak gerekir.

Hat san'atı ise Müslüman Türklerin geliştirdikleri en önemli bir san'attır. XV. asırdan XX. asra kadar Osmanlı hattatları tarafından başarı ile sürdürülen bu san'at bugünkü genç Türk hattatları tarafından da başarı ile devam ettirilmektedir.

Müslüman Türklerin İslam Medeniyeti'ne hediye ettikleri bir diğer müessese de medresedir. Hz. Peygamber, Kur'ân'ın ilk emrine uyarak okumaya başlamış ve okuma yazma bilenlerin sayısı süratle artmış ise de eğitim ve öğretim Abbâsîler dönemine kadar umumiyetle câmilerde yürütülmüştü. Bu devirlerde Karahanlı ve Gazneliler'de medreselerin ortaya çıktığını ve buralardan bütün İslam dünyasına yayıldığını görmekteyiz.

Bunlarla beraber Arap, Acem veya Türk olmayan Müslümanların kültürlerinin de İslam Medeniyeti'ndeki paylarını unutmamak gerekir. Hatta bu Müslümanların İslam Medeniyeti'nin geleceği üzerinde daha da müessir olacakları anlaşılmaktadır.

d- Geçmiş Kültür ve Medeniyetler

Şurası muhakkak ki İslam, doğru, iyi ve güzel olan her şeye kucak açar. Bu değerlerin menşelerine değil, neticelerine bakar. O halde bu dinin çerçevelediği medeniyetin de aynı anlayışta olması gerekir.

İslam'ın doğduğu çevrenin doğusunda Hind ve Çin, batısında Mısır, Grek ve Roma, kuzeyinde Mezopotamya ve Sâsânî medeniyetleri kurulmuştu. Elbette İslam Medeniyeti bunlardan yararlanacaktı. Kur'ân-ı Kerim'in birçok ayetlerinde geçmiş milletlerin meselelerinden bahsetmesi ve yer yer geçmiş medeniyetleri tanıtmasındaki espride de bu anlayış mevcuttur. Zaten bizzat Hz. Muhammed de Hendek Savaşı'nda İran asıllı Selman'ın teklifiyle Medine'nin etrafına hendek kazdırmakla bu anlayışı ortaya koymuştu. Keza *"Hikmet, mü'minin yitiğidir. Onu nerede bulursa alır."*, *"İlim Çin'de bile olsa taleb ediniz."* gibi hadis olduğu öne sürülen gerçekler de bu anlayışı açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim İslam

Medeniyeti'nin Çin Medeniyeti'nden istifade ettiğinin en belirgin örnekleri; kağıt yapımı, barut ve pusula kullanımıdır. Çinliler ipek kozalarından kağıt yaparlardı. Bu bilgi orta Asya'dan Çin'e, oradan da 704 yılında Araplar'a geçmiştir.

İslam Medeniyeti'nin Hind Medeniyeti'nden istifade ettiğinin en bariz örneği Hind rakamlarının Müslümanlar tarafından kullanılmasıdır. Gerçekte Hind Medeniyeti de daha önce kurulmuş olan medeniyetlerden Mezopotamya, Mısır ve Grek medeniyetlerinden istifade etmişti. Müslüman Araplar'ın 'sayı yazısı' diye tanıdıkları Hind rakamları (Hindî rakamlar), milattan 300 yıl öncesinden beri kullanılmaktadır. Hindliler bu tarihte sayı işaretlerini rakamlamaya başlamışlardı. Onlar sayı hanelerini sağdan sola doğru yükselen rakamlar olarak adlandırıyorlardı. Bu rakamlar 662 yılından sonra Hindistan dışında da tanınmaya başladı. Nihayet 773'te Kankah adında bir Hindli astronom, Abbâsî halifesi el-Mansur'un (754–775) Bağdat'taki sarayına geldi. Beraberinde Brahmagupta'nın *Siddhanta* (*Sindhind*) adlı astronomi eserini getiren Hindî âlimin bu eseri halifenin dikkatini çekti ve onun emriyle Arapça'ya çevrildi.[34] Nihayet Gazneli Türk sultanı Mahmud'un âlimlerinden Türk asıllı Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (973–1050) Hindistan'a giderek Sanskritçe'yi öğrendi ve Hind Medeniyeti'ni inceleyerek İslam Medeniyeti ile bu medeniyet arasında bir köprü vazifesi gördü. Müslümanlar Hindlilerin küçük bir daire içine konulmuş bir nokta şeklindeki '*sunya*'larının içini boşaltarak buna 'sıfır' dediler ve böylece bugün kullandığımız sıfır rakamının şeklini verdiler. Dünyanın en büyük matematikçilerinden el-Harizmî (v. 825) "*Hisâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele*" adlı eserinde bir çıkarmayı açıklarken "*... hanenin (basamak) boş kalmaması için bir dairecik koy! Dairecik, boş hanenin yerine geçmek zorundadır. Eğer bu hane boş kalırsa diğer haneler de tahdid edilmiş olur.*"[35] demektedir.

Kesif bir nisbette olmasa bile Hind San'atı'nın İran yoluyla İslam San'atına tesir ettiği ayrıca ileri sürülmektedir.

Bilindiği gibi İslam Medeniyeti'nin en parlak dönemi, Abbâsîler devrinde yaşanmıştır. Bu dönemde halife Me'mun (813–833), 830'da Bağdat'ta 'Beytü'l-Hikme'yi tesis etti. Bu müessese bir tercüme öğretim ve araştırma merkeziydi. Gerçi bu müessesenin ortaya çıkışından önce de bazı tercümeler yapılmıştı. Fakat İslam dünyasında asıl tercüme faaliyetleri Beytü'l-Hikme ile başlamıştır.

34 Sigrid Hunke, Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi, Trc: Servet Sezgin, İstanbul Tarihsiz, s. 61 vd.

35 Hunke, A.g.e., s. 66

Farklı din, dil, millet ve kültürlerden gelen mütercimler burada toplanmış, Abbâsî halifeleri büyük paralar harcayarak ve özel mubâyaa memurları göndererek topladıkları kitapları Sanskritçe'den, Farsça'dan, Süryanice'den, Yunanca'dan, Kıptîce'den ve Bizans'tan tercümeler yaptırmışlardı.

Bu mütercimlerden İbn-i Mukaffâ, daha öne Nûşirevân'ın emriyle Berzuveyh tarafından Sanskritçe'den Pehlevice'ye tercüme edilmiş olan *'Kelile ve Dimne'*yi Arapça'ya kazandırmış; Ebû Yahya b. Batrik ise Yunan hekimlerinden Galen, Hipokrat ve Ptolemy'den; Cibril b. Bahtîşu'nun talebelerinden Yuhanna b. Maseveyh'ten birçok tıp yazmasını; Huneyn b. İshak, Öklid'den; Sâbit b. Kurra, Arşimedes'den, Apollonius'tan; Ebû Bişri Matta b. Yunus, Süryanice'den; Abbas b. Said el-Cevherî, Hindce'den tercümeler yapmışlardır.

Görüldüğü gibi bu tercümeler, İslam Medeniyeti'nin hangi medeniyetlerden istifade ettiğini ortaya koymaktadır.

İslam Medeniyeti'nin Yunan Medeniyeti'nden istifadesi İskenderiye'deki Helenistik kültürle olmuştur. Çünkü Atina Okulu dağıldıktan sonra birçok ilim adamı İskenderiye'ye gelmişti. Bunlarla beraber gelen eserler, önce Süryanice ve Âramca'ya sonra da Arapça'ya çevrildi. İskenderiye'deki bu gelişme Antakya, Urfa, Harran ve Bağdat'a ulaştı. İskenderiye'den Platon, Yeni Platoncular'a, Aristo da Afrodis'le İslam dünyasına geçtiler. Ancak acıdır ki, İskenderiye'ye hayat veren bu gelişmeler, Bizans imparatorlarının baskısıyla İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılması neticesini doğuracak ve Müslümanlar bu bölgeleri fethettiklerinde bu büyük mirasın ancak bir kısmına sahip olabileceklerdir. Bazı eserlerde yer alan Müslümanların bu kütüphaneyi yıktıkları iddiası ise asılsızdır.

İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'daki, Trabzon'un fethinden sonra da Trabzon'daki Bizans Kütüphaneleri Müslümanların eline geçtiği gibi Müslümanlar, bölgedeki Roma hamam ve köprüleriyle Bizans yapılarıyla karşılaştılar ve bunlardan istifade etmeyi ihmal etmediler.

e- İlim ve Teknoloji

İslam Medeniyeti'nin bir diğer kaynağı da ilim ve teknolojidir. Kur'ân-ı Kerim'in ilk ayetinin *'Oku!'* emriyle başlaması, birçok âyet-i kerimede ilmin teşvik edilmesi ve ilim adamından sitayişle bahsedilmesi, Hz. Muhammed'in birçok hadis-i şeriflerinde ilimden bahsetmesi, bu iki kaynağa müsâvî olarak çeşitli ilimlerin gelişmesi ve bunları tahsil edecek çeşitli müesseselerinin kurulmuş

olması ilmin bu medeniyet için ne kadar önemli bir muharrik güç olduğunu göstermektedir.

İslam'ın ilim anlayışına göre dünyaya ve ahirete faydalı olacak her türlü ilim faydalıdır. Hz. Muhammed bir hadis-i şeriflerinde *"Allah'ım, faydasız ilimden sana sığınırım."*[36] demektedir. Bu ilim ister İslam'ın kaynaklarından neş'et etsin (ulûm-u İslamiyye), ister dışarıdan İslam dünyasına girmiş bir ilim (ulûm-u dâhile) olsun her ikisi de önemlidir.

Diğer taraftan aynı anlayışta ilmin milliyeti yoktur. Çünkü hadis-i şerifte Peygamber, *"İlim mü'minin yiğitidir. Nerede bulursa alsın."*[37] buyurur. Binaenaleyh İslam Medeniyeti'nde merdûd bir ilim yoktur. İlim, kimde ve nerede olursa olsun, onu almak Müslüman'ın görevidir.

İlmin işe uygulanması demek olan teknik ve onun bilgisi olan teknolojinin İslam Medeniyeti'nde ayrı bir yeri vardır. Kur'ân-ı Kerim peygamberlerden ve geçmiş kavimlerden bahsederken onların san'atları ve teknolojileri hakkında bilgi vererek Müslümanların dikkatini çeker.

Meselâ, Hz. Âdem'in ateşi bulduğu, Hz. İdris'in kumaş dokuduğu, Hz. Nûh'un gemi inşâ ettiği, Hz. İbrahim'in yapı ustalığı, Hz. Süleyman'ın madenleri erittiği, Hz. Davud'un zırh ustalığı, Hz. Yusuf'un san'atkarlığı, Zü'lkurneyn'in madenleri eriterek demir elde ettiği gibi teknolojiler Kur'ân, hadis ve İslam tarihlerinde üzerinde durulan konulardır.

Müslümanlar bir taraftan bu kaynaklardan aldıkları ilhamlarla diğer taraftan geçmiş medeniyetlerin teknolojilerinden istifade ederek İslam Medeniyeti'ni vücuda getirdiler. Hz. Peygamber'in Rum ve Fars tekniği olan mührü benimsediği[38], minberin Rum tekniği olduğu halde benimsendiği,[39] İran tekniği olan peynir yapma tekniğinin bizzat Hz. Peygamber'in müsadesiyle Müslümanlar tarafından kullanıldığı,[40] bilinmektedir.

Yine Hz. Ömer'in dîvânı (kütük defterleri) İran'dan alması, tarih koyma işini Yemen'den gelen bir Müslüman'ın teklifiyle benimsemesi, Emevîler'den itibaren câmilere mihrab ve minarenin girmesi, bu mevzûdaki anlayışı gösteren baş-

36 Müslim, Zikr 73

37 Tirmîzî, İlim, 19; İbn-i Mâce, Zûhd, 15

38 Müslim, Libas, 56; İbn-i Hacer, Fethu'l-Bârî, VI, 449; XII, 444; XVI, 264

39 İbn-i Hacer, A.g.e., III, 49

40 Heysemî Nureddin Ali b. Ebî Bekr, Mecmûn Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid, Beyrut 1967

ka örneklerdir. Hz. Peygamber de bir hadis-i şeriflerinde *"Kim yeni ve güzel bir sünnet ihdâs eder ve kendisinden sonra da onunla amel edilirse onunla amel edenlerin ecri, onların ecrinden hiçbir şey eksiltmeksizin, aynen kendisine verilir."*[41] buyurmaktadır. Bu, Müslümanları yeniliklere teşvik eden önemli bir unsurdur.

f- San'atlar

İslam Medeniyeti'nin kaynaklarından birisi de san'attır. Bilindiği san'at, insanın zekâ, bilgi, tecrübe ve hünerle vücuda getirdiği eserdir. Zihinde tasavvur olunan ve düşünülen şeyi görünür hale getirmeye de san'at denir. İslam san'atında din, ilim ve san'at iç içedir. San'at, mevcudu resmetmek değil, asıl san'at, görülmeyeni tasvir etmektir. Bunlarla beraber san'atta bediiyât yani güzellik esastır. Tahtaları belirli uzunluklarda kesip birbirine çivileyerek bir rahle yapmak mümkündür. Tahtaların üzerini oyarak veya sedeflerle süsleyerek de bir rahle yapmak mümkündür. Bu takdirde san'ata güzellik girmiştir. San'at deyince de bu anlaşılır. Ortaçağda san'at, sarf ve nahv, ilm-i beyan, belâgat, hesap, mûsıkî, hendese ve ilm-i heyet olmak üzere yedi grup altında toplanmışsa da daha sonra bunların bir kısmı ilim tasnifi içine alınmış ve diğerlerine de yenileri ilave edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de Tin sûresinde insanın en güzel bir sûrette yaratıldığı bildirilmekle beraber, başka bir sûrede de *"Allah'ın sana ihsanda bulunduğu gibi sen de ihsanda bulun."* denilerek iyilik ve güzellik emredilmiştir. Bir hadis-i kudsîde de *"Allah güzeldir ve güzeli sever."* buyrularak güzellik teşvik edilmiştir.

Müslüman milletler bu anlayış içinde kendi kültürlerinin birer parçası olan san'atlarını geliştirmiş ve bu san'atlar birleşerek İslam Medeniyeti'nin bedîî yönü olan İslam san'atlarını vücuda getirmişlerdir. Bu noktada geçmiş kültür ve medeniyetlerinin çizgilerinden de istifade edilmiştir. Mimari, musikî, hat ve tezyînât gibi güzel san'atlar İslam Medeniyeti'nin yüzünü güldüren san'atlardır. San'ata sırtı dönen bir dinin insanlarca benimsenmesi zordur.

İslam Medeniyeti, insanî değerleri yücelten bütün san'atlara kucak açan bir medeniyettir.

41 İbn-i Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, Sünen, Kahire 1952, Mukaddime, s. 14

3- İslam Medeniyeti'nin Özellikleri

Dünyada kurulmuş büyük medeniyetler arasında yer alan İslam Medeniyeti'ni diğer medeniyetlerden ayıran önemli hususiyetler vardır. Bu hususiyetleri tanımadan İslam Medeniyeti'nin getirmiş olduğu medeniyeti yeteri kadar tanıyabilmek mümkün olmayacaktır.

İslam Medeniyeti'nin hususiyetlerinin bir kısmı İslam dininden, bir kısmı da İslam milletlerinin kültürlerinden kaynaklanmaktadır. Ana hatlarıyla bu hususiyetleri şöylece hülasa etmek mümkündür:

a- Tevhid İnancı

İslam Medeniyeti'nde tevhid ve sonsuzluk inancının önemli bir yeri vardır. Tevhid anlayışı sadece bir inanç meselesi değil, insanı çepeçevre kuşatan bir anlayıştır. Kesrette vahdeti görebilme firasetidir. İnsan iradesi belirli sınırlarda serbest olsa da neticede her şey yaratıcının iradesi içindedir. Bu anlayışta olan insan, her konuda kendi aczini idrak eder, bilgi ve gücüne mağrur olmaz. Bu inanç ilmin, san'atın, teknolojinin her çeşidinde ve sosyal hayatı meydana getiren her harekette çok önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Tevhid inancına bağlı bir ilim ve san'at adamı sentez ve değerlendirmelerinde daha serbest hareket edebileceği gibi sonsuzluk fikrine sahip olan bir âlim ve san'atkâr da geniş ufuklar içinde düşünecektir. Keza bu inanca bağlı bir ailede ve toplumda huzurlu bir hayat ve sürekli bir çalışma vardır. Bundan dolayı İslam dünyasında ilmî tefekkür ve gelişme, başka medeniyetlere nasib olmayan bir süratle yayılmış ve İslam San'atları muhatabını keskin ve çıkmaz figürlerle sıkıntılara sokmayan, çıkmaz kalıplarda boğmayan, bilakis sonsuza yükselten bir ruh ve fikir atmosferine götürmüştür. Süleymaniye'yi, Selimiye'yi seyreden bir göz bu dev eserlerden hiçbir rahatsızlık duymadığı gibi, Itrî'yi, Dede Efendi'yi dinleyen bir kulak da tırmalayıcı bir name hissetmez. Keza bir Şeyh Hamdullah, bir Mustafa İzzet ve bir Yesârizâde hatlarını seyrederken insan bir ruh kemâli içinde sonsuza uzanır.

b- Vahyî-Beşerî Muhtevâ

İslam Medeniyeti, sadece vahyî bilgilere ve anlayışa veya sadece beşerî kabiliyetlere dayanan bir medeniyet değil, bilakis bu iki kaynağı belirli ölçülerle birleştiren muhtevaya sahip bir medeniyettir. Bu sebeple yeryüzündeki birçok medeniyetlerden ayrılan bir hüviyete sahiptir. Vahyî muhteva bu medeniyete beşerî müfekkire, muhakemesinin ve muhayyilesinin ötesinde ufuklar açarken

bu anlayışla müeyyed olan beşerî muhteva daha geniş bir sahada hareket kabiliyeti kazanır. Bu sebepledir ki çöl bölgesinde yaşayan ve sınırlı, basit bilgilere sahip olan ilk Müslümanlar tarihte görülmemiş bir süratle medenî gelişmeler sağlamışlardır. Mesela bu devirde matematik ve astronominin ilk gelişen ilimler arasında yer almasının sebebini vahyî-beşerî muhtevanın neticesi olarak görmek gerekir. Keza câmi mimarisi ve san'atlardaki gelişmeleri de bu çerçeve içerisinde mütâlaa etmek gerekir. Bugün İslam dünyasında medenî sahalarda hamleler görülemiyorsa bunu, vahyî-beşerî irtibatın kaybolmasında aramak gerekir. Tarih bize gösterdi ki Müslümanların bu iki kaynak arasındaki irtibatı koparmaları onlara terakkî değil, tereddî getirdi. Abbâsîler, bu irtibat içinde oldukları zaman terakkinin zirvesine yükselirlerken bundan uzaklaştıklarında ulaştıkları seviyeyi bile muhafaza edemediler. Osmanlılar, vahyî-beşerî muhteva içinde aşiretten büyük devlete yükselerek çağının en ileri devleti haline gelirlerken bunu kaybettiklerinde topraklarını bile muhafaza edemediler.

c- Maddî-Mânevî Denge

İslam Medeniyeti'nin başka bir hususiyeti de insanın yaratılışına uygun olarak madde ve mana arasında ölçülü bir denge kurmasıdır.[42] Bu hususiyeti ile bu medeniyet, ruhçu ve materyalist bir dünya görüşünü benimsemez. Fakat bu iki muhtevayı da belirli ölçülerle dengeleyerek sağlam bir yapı oluşturur. Zira bu iki unsurdan sadece birine önem vererek diğerini ihmal eden insanlar, sağlıklı bir medeniyet meydana getiremezler. Batı medeniyetinin en büyük hastalığının, insanlarının mânevî yapılarını ihmal etmesinden kaynaklandığı açıktır.

İslam Medeniyeti'nde insan ne makinedir ne de melektir. Maddî ve manevî, dual bir yapıya sahip varlıktır. İslam onu böyle görür ve böyle geliştirir. Onu böyle tanımak ve bu bütünlük içinde geliştirmek medeniyetlerin görevidir. Ondaki bu dengenin bozulması, insan tarifinin şu veya bu şekilde tahrifidir. Ancak medeniyetler, bu tahrife sebep olmamalıdır.

d- Ferdî-Sosyal Denge

İnsan, toplu halde yaşayan müstesnâ yaratıklardandır. Bu sebepledir ki, tarihin hiçbir devrinde insan yalnız yaşamamış ve böyle bir yaşayış için de gayret sarf etmemiştir. Bilakis insan her devirde toplu halde yaşamış ve daha büyük toplulukların yaşadığı şehirlerin kurulması için gayret sarf etmiştir. Bugün de

42 Furkan, 67

dünya nüfusunun büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamakta ve şehirler gün geçtikçe büyümektedir. Asrımızda tek başına bir ülkeden büyük olan şehirlerin sayısı giderek artmaktadır. Günümüzdeki milletlerarası birlikler ve kıta entegrasyonlarının da temelinde bu vardır.

Durum böyle olunca insanın ferdiyetten tecerrüd edilmiş, ictimâî bir varlık olması mı gerekir? Bu noktadaki ölçü, medeniyetlerin ve rejimlerin karakterini ortaya koyar. İslam Medeniyeti, ne ferdiyeti inkâr edici sosyalist bir karaktere sahip ne de ferdiyeti öne çıkarıp toplumu ihmal eden liberalist bir yapıya sahiptir. Onda toplum içinde ferd, inkârı ve ihmali kabil olmayan ve toplumu meydana getiren nüve bir unsur olduğu gibi toplum da bu nüvelerin meydana getirdiği mukaddes bir sentezdir. Bu sebeple İslam Medeniyeti'nde ne ferd ne de toplum ihmal edilmiştir. İslam Medeniyeti, sağlam bir toplumun ancak sağlam fertlerden kurulabileceği gerçeğinden hareketle fertlerin yetiştirilmesine ve bu faaliyette en önemli müessese olan ailenin sağlam temellere dayanılarak korunmasına önem vermiştir.

e- Dünyevî-Uhrevî Denge

Yaratılış itibariyle insan dual bir varlıktır. Onun dual yapısı fizik ve metafizik unsurlardan meydana geldiği gibi yaşadığı âlemler itibariyle de bu dualiteye sahiptir. Yani dünya hayatı ve ahiret hayatı olmak üzere iki değişik hayata sahiptir. Yani insan dünya hayatını tamamladığı zaman hayatı bitirmiş olmuyor, yeni ve ebedî bir hayata intikal ediyor. İnsanı mevzu edinen düşünce ve doktrinler, bu gerçeği görmemezlik edemezler. Bu gerçeği yakalayabilen düşünceyle teşekkül eden medeniyetler, insanın yapısına uygun ve muvaffak medeniyetlerdir. Böyle medeniyetlerde insan, bir meçhul değil, iyi tanınan bir varlıktır.

İşte İslam Medeniyeti, insanı bir dual gerçek içinde tanıyan ve ona göre kaidelerini koyan bir medeniyettir. Yani onun anlayışının ve koyduğu kaidelerinin ufku dünya globali ile mahdud değil, ahiret sınırı ile çevrilmiştir. Başka bir ifade ile dünyadaki bütün kurallar, ahiret denilen daha büyük bir dünya gerçeği göz önüne alınarak konulmuştur. Bu bakımdan dengeli ve geniş ufukludur. Bu sebeple de insanı bunalıma sürükleyici olmayıp; doyurucu ve huzura sevk edicidir. Çünkü fikirler, ufuklara göre teşekkül ederler. Ömrünü bir ormanda geçiren ve dış dünya ile alakası olmayan insan, dünyayı yaşadığı ormandan ibaret zanneder. Ufukları bu dünyadan ibaret olan medeniyetler, hayatı 70–80 yıllık ömürden ibaret zanneder ve temellerini bu zann üzerine kurarlar. İslam

Medeniyeti bunu aşmış; dünya ufkunun dışına çıkabilmiş, ahiret ufkuyla şekillenmiş bir medeniyettir.

f- Akıl, İlim, Teknik ve San'ata Açıklık

İslam Medeniyeti'nin en önemli özelliklerinden biri de akıl, ilim, teknik ve san'ata verdiği değerdir. İslam, iman ve amel başta olmak üzere bütün hüküm ve anlayışında akla dayanmıştır. İmanda yakîn, amelde ihlas, ilimde rusûh ve muâmelâtta adalet, akıl, ilim ve beceri ile olur. Mukallidin imanı gibi ameli de âliminki ile mukayese edilemez. Kur'ân-ı Kerim ve hadsi-i şerifler, bu mevzuda sayısız mukayeselerle doludur.

Kur'ân-ı Kerim'in Mekke'de nazil olan ayetleri umumiyetle akıllara hitab etmekte ve insanları kainatı tefekküre davet etmektedir. Çünkü yakınî iman, kalp ve aklın imanıdır. Hür bir irade ile kâinatı tefekkür eden insan, iradesine ipotek koyan tâğutları yıkarak gerçek fikir hürriyetine kavuşur ve kainatta hür bir yaratık haline gelir. Onun için İslam Medeniyeti'nde insan aklına, insanın aklının hudutları içinde düşünme engelleri yoktur ve bu sınır içinde aklın kullanılmamasından insan mesuldür. Ulûhiyyet sınırlarını zorlamak ise, insanın kendisiyle ters düşmesi demektir. Aklı olmayan, dinen mükellef kabul edilmez.

Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak tayin ederken onun kitap ve sünnette bulamayacağı hususlarda kendi görüşü ile hareket edeceğini söylemesini beğenerek takdir ettiği malumdur. Bu ve benzeri esaslar sebebiyle Müslümanlar, İslam'ın daha ilk günlerinden itibaren akla önem vermiş, nakli ilimleri akılla açıklama yollarını iltizam ettikleri gibi aklî ilimlere ayrı bir ehemmiyet atfetmişlerdir. Bir taraftan Kur'ân ve hadislere dayanılarak İslamî ilimler çıkarılırken diğer taraftan da Müslümanların dışında gelişen ilimlerin İslam dünyasına intikali bu anlayışın açık örnekleridir. Bu medeniyet içerisinde düşüncesinden dolayı hiç kimse aforoz edilmediği gibi hiçbir ilim ve teknik de İslam sınırlarından girerken gümrükte takılmamıştır.

Keza san'atta da insanı yüceltici değerlerin alçaltılmasına müsaade edilmemiş ve yüceltici istikametteki beceriler teşvik görmüştür. Bu ölçüler içerisinde İslam Medeniyeti'nde san'atın gelişmesini bugün bile ayakta duran san'at eserlerinde görmek mümkündür.

g- Sınıfsız ve Âdil Bir Dünya İdealine Bağlılık

İnsanlar tarih boyunca değişik medeniyetlerde çeşitli sınıflara ayrılmışlardır. Bu sınıflandırmada devrin anlayışına göre çeşitli âmiller rol oynamıştır. Köle-

efendi, fakir-zengin, işçi-patron, beyaz-siyah gibi ayrımlar insanlık tarihinde birçok kavganın ve huzursuzluğun sebebi olmuştur ve hala da olmaya devam etmektedir. Oysa tevhid temeline istinad eden İslam Medeniyeti'nde bu farklılıklar, sınıflaşma sebebi olmamış aksine cemiyet hayatının tabakaları olarak kabul edilmişlerdir. Yani köle çocuğu ebediyen köle olmaya mahkûm olmadığı gibi, bey çocuğu da ebediyen bey kalacak değildir. Yücelik, neseb, soy, mal varlığı veya mevkiye göre değil takva ve çalışkanlığa göredir. Onun için Hz. Peygamber, âzâdlı bir kölenin çocuğunu bile çeşitli tabakalardan gelen insanların başına komutan tayin etmiş ve simsiyah bir zenci olan Hz. Bilal'e Peygamberlik müezzinliği gibi önemli bir mevkii vermiştir. Daha sonraki devirlerde de nesebinin ya da derisinin rengine göre insanların muameleye tabi tutulduklarına rastlamak mümkün değildir. En büyük İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde Habeşî Mehmed Ağa'nın sultanların en yakın adamı olarak senelerce ona hizmet ettiği ve Sultan'ın mührünü taşıdığı bilinmektedir.

Adalet mevzûunda ise İslam devletlerinde ayrı bir titizliği her devirde açıkça gözlemek mümkündür. Adalet huzurunda sultan ile tebea arasında hiçbir fark gözetilmediği müteaddid örneklerle müsellemdir. Bu tebea ister Müslim, ister gayr-i Müslim olsun durum aynıdır. İslam'ın doğuşunu müteakip süratle geniş bölgelere yayılmasının sebeblerini öncelikle bu medeniyetin adalet anlayışında aramak gerekir.

h- Sulha Bağlılık

Adından da anlaşılacağı gibi İslam, Hakk'a teslimiyet, doğruluk, kurtuluş ve barış demektir. O halde İslam'da sulh asıl, harb ârızîdir.

İslam daveti önceleri gizli olarak başladı. Davet açığa çıkınca davete muhatab olanların davetçilere düşmanlıkları o kadar arttı ve Müslümanları o kadar sıkıştırdılar ki onlar, inançları uğruna evlerini, vatanlarını terk ederek Habeşistan'a ve Medine'ye göç etmek zorunda kaldılar. Ancak zalimleri, bu hicret de tatmin etmedi ve nihayet mazlumlara, zalimlere karşı harb izni verildi. *"Kendilerine karşı harb açılan kimseler zulme uğradıkları için harb etmelerine izin verildi. Şüphesiz Allah bunlara yardım etmeye kâdirdir. Onlar ki 'Rabbimiz Allah'tır' demekten başka suçları olmadığı halde haksız yere yurtlarından çıkarılmışlardır. Eğer Allah, insanların bazısını bazısı ile defetmeseydi manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan mescidler behemahal yıkılıp giderdi. Allah, kendisine (dinine) yardım edenlere yardım eder. Şüphe yok ki Allah,*

güçlü ve azizdir. Onlar ki kendilerini yeryüzüne yerleştirir, iktidar mevkîine getirirsek namaz kılar, zekât verirler, iyiliği emreder, kötülüğü nehy ederler. Bütün işlerin sonu ancak Allah'a dayanır."[43]

Böylece İslam harbi mubah kılmış olmakla beraber, ibâhenin sebeblerini ve harbin gayelerini de göstermiştir. Bunlar, zulmün kaldırılması, mal ve can emniyetini sağlanması, din ve ibadet hürriyetlerinin temini ve fitnenin ortadan kaldırılması olarak özetlenebilir. Nitekim başka bir âyet-i kerimede: *"Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın dini kalıncaya kadar onlarla harb ediniz. Eğer tecavüzden vazgeçerlerse zalimlerden başkasına el uzatılmaz."*[44] denilmektedir.

Başka bir âyet-i kerimede de "... *insanları Allah yolundan alıkoymak, Allah'ı inkar etmek, Mescid-i Haram'dan menetmek ve ahalisini oradan çıkarmak Allah nezdinde daha büyüktür. Fitne ise katlden daha fenadır....*" denilerek insanları Allah yolundan alıkoyma Allah'ı inkar etme ve Mescid-i Haram'dan men etmenin de savaş sebebi olduğu zikredilmektedir.

Bu ayetler ve hadislerde de aynı temâlar işlenerek İslam'da harb şeklinde tezahür eden cihadın aslında barışı temine mâtuf olduğu görülmektedir. İslam tarihi bunun çeşitli örnekleriyle doludur. Avrupa'da Osmanlı eliyle gelişen İslam fütuhâtının birçoğunda yerli halkın İslam adaletine olan özleminin yattığı birçok arşiv belgesinde açıkça görülmektedir.

1- İnanç-İbadet Hürriyeti ve Müsamaha

İslam bizâtihi bir inanç sistemi olmakla beraber ehl-i kitap olsun veya olmasın başka inanç sistemlerine de yaşama hakkı tanımıştır. Kur'ân-ı Kerim'deki **"Dinde zorlama yoktur."**, **"Sizin dininiz size, benim dinim bana"** ve diğer ayetlerle Hz. Peygamber'in diğer din mensublarına davranışı ile ilgili hadis-i şerifler ve nihayet İslam tarihi boyunca gayr-i Müslimlere Müslümanların davranışları bunun açık delilleridir. İslam hukukunda gayr-i Müslimlere ait zımmî hukuku ve İslam ülkelerinde mevcut kilise ve havra gibi gayr-i Müslim mâbedleri, bu konuyu bütün berraklığı ile ortaya koymaktadır. İslam tarihinde insanlar inançları sebebiyle hiç bir sıkıntıya girmemişler aksine inançlarını serbestçe yaşamışlardır. Bir Müslüman için Allah'ın bütün peygamberlerine inanmak ve saygı göstermek imânî bir zorunluluktur. Bugün Avrupa ülkelerinde

43 Hac Sûresi, 39

44 Bakara Sûresi, 193

şahit olduğumuz Hz. Muhammed'e hakaret içeren, yüz kızartıcı karikatürler, İslam dünyasında hiçbir zaman yaşanmamıştır.

4- İslam Medeniyeti'nin Tarihi Gelişimi

İslam Medeniyeti, İslam milletlerinin müşterek eseri olmakla beraber, Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn dışında altı zirveyi yaşamıştır. Bunlardan üçü Arap Müslümanlara üçü de Türk Müslümanlara aittir. Arap Müslümanlar, Şam Emevileri, Abbâsîler ve Endülüs Emevîler; Türkler, Selçuklular, Memlûkler ve Osmanlılar'la zirveleri temsil etmişlerdir.

a- Arap-İslam Medeniyeti:

Bu dönem, ana hatlarıyla İslam'ın geliş tarihi olan 610'dan Selçuk sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a giriş tarihi olan 1055 tarihine kadar uzanır, 445 yıl süren bu dönemde Arap Müslümanlar, İslam'ın devlet sorumluluğunu üzerlerine alarak bir taraftar fütuhatı yürütürlerken diğer taraftar da İslam müesseselerinin birçoğunu kurdular. Bu dönemi kendi içinde Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Râşidin, Şam Emevileri, Abbâsîler ve Endülüs Emevileri olarak beş bölüme ayırmak mümkündür.

a.1- Asr-ı Saâdet

610'dan başlar ve 632'ye kadar gelir. Şüphesiz ki İslam Medeniyeti'nin temelleri Hz. Muhammed devrinde atılmıştır. Hz. Muhammed, bir taraftan vahy-i metlüv yani okunan vahy olan Kur'ân ayetlerini insanlara duyurup ve açıklarken bir taraftan da vahy-i gayr-i metlüv, yani tilâvet dışındaki yollarla kendisine ulaşan vahiyleri açıklayarak İslam Medeniyeti'nin temellerini atmıştır. Böylece İslam Medeniyeti, başlangıçta Kur'ân ve hadis referanslarıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra bunlara yeni referanslar eklenecektir.

Hz. Peygamber devrinde İslam Medeniyeti, fizîkî unsurlarından çok metafizik unsurlarıyla temâyüz eder. Fizîkî olarak devletin kurulması ve Mescid-i Nebevî'nin öncülüğünde mescitlerin kurulması bu devrin en belirgin özelliklerindendir. Arap Yarımadası'nın hemen her yerine İslam'ı yayan Hz. Muhammed, mescitleri çok amaçlı olarak hizmete sokmuş ve yönetim, devletlerarası münasebetler, eğitim-öğretim ve sosyal dayanışmada da mescidi kullanmıştır. Kadılık, ihtisab, vakıf, eğitim, öğretim gibi medeniyetin metafizik unsurları hep mescitlerde icra edilmiştir. Bununla beraber fütuhat devrinin başlangıcı olan bu dönemde harp

sahalarında ortaya konulan medenî davranışlar da tarih boyunca hep gıpta ile anılmıştır. Hicretle Medine'ye geldiğinde Yahudi, Hıristiyan ve diğer grupların yaşadığı Medine'de herkesi tatmin eden Medine Sözleşmesi'ni imzalaması ve Medine'yi herkesi kucaklayan bir şehir haline getirmesidir. 624'teki Bedir Savaşı'nda esirlerden okuma-yazma bilenlerin her birinin onar Müslüman'a okuma-yazma öğretmek suretiyle serbest bırakılacaklarının kararlaştırılması ve savaş esirlerine iyi muamele edilmesi, savaş ve sulhta yapılan anlaşmalar, ilk medenî örneklerdir.

a.2- Hz. Ebûbekir Devri

Bu devir, 632'de Hz. Ebûbekir'in halife seçiminden 634 yılına kadar devam eden süredir. Hz. Ebûbekir demokratik bir seçimle iktidara gelmiş ilk halifedir. Hz. Muhammed'in İslam öncesi dönemden arkadaşı olan ve İslam'a davet çağrısına ilk müsbet cevap veren Hz. Ebûbekir'in Ridde Olayı'ndaki azim ve kararlılığı, çağının iki büyük devleti olan Bizans ve Sâsânî devletleri arasında Araplar'a şahsiyet kazandırması, Sâsânîlerle savaşa giden İslam ordularını Hire'de toplayarak hitap ederek İslam savaş hukukunun esaslarını ilan etmesi, parçalar halinde yazılı bulunan Kur'ân-ı Kerim'i bir araya toplayarak mushaf hâline getirmesi ve ülkeyi vilayetlere ayırarak idari bölümler kurması, ticareti bırakarak devlet başkanlığına ağırlık vermesi ve memurlara maaş bağlaması bu devrin medeni gelişmeleridir.

a.3- Hz. Ömer Devri

Hz. Ömer devri 634–644 yılları arasıdır. Hz. Ömer devri, bir taraftan fütûhat hareketlerinin yürütüldüğü ve Sâsânîlerin başkenti Medâin başta olmak üzere birçok İran şehrinin alındığı, Horasan başta olmak üzere Kafkasya'da birçok bölgenin ve Bizans ülkesinden Şam ve Kudüs ve Mısır olmak üzere birçok Bizans şehrinin alındığı, diğer taraftan devletin teşkilatlandırıldığı; dîvân, adliye ve askeri teşkilat gibi birçok müessesenin kurulduğu önemli bir dönemdir. İslam Medeniyeti'nde bu devir, özellikle Hz. Ömer'le özdeşleşen adaletle temayüz eder. Ayrıca Hz. Ömer eşitliğin de sembolüdür. Kendisi ve idarecileri ile halk arasında eşitliği sağlamaya dikkat etmiştir. Kudüs'ü savaşsız olarak teslime giderken hizmetçisi ile nöbetleşe aynı deveyi paylaşması bunun tipik bir örneğidir.

Hz. Ömer zamanındaki önemli bir gelişme de fetihle kazanılan arazinin yeni bir statüye bağlanmasıdır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir dönemlerinde fethedilen arazilerin 1/5'i devlete bırakılır ve diğer kısmı savaşa iştirak edenlere

eşit olarak dağıtılırdı. Irak ve İran gibi büyük araziler fethedildiğinde Hz. Ömer, bundan sonra gelen ümmete bu kadar toprak düşmeyeceği gerekçesiyle fetihle elde edilen arazileri mîrîleştirerek yani devlet malı haline getirerek sadece menkulleri savaşa iştirak edenlere dağıtmıştır. Bu, toprak ağalığının doğmasını önleyen medenî bir karardır.

Diğer taraftan Hz. Ömer'in Müslim, gayr-i Müslim bütün vatandaşları dîvân denilen defterlere kaydettirerek "*feyy*"den pay vererek adeta bir devlet sigortası ortaya koyması da medeniyet tarihi bakımından oldukça önemlidir.

a.4- Hz. Osman Devri

Hz. Osman devri 644–656 yılları arasıdır. Bu devrin genel karakteri fitnelerin zuhuru olarak tanınırsa da bunun sebebinin Hz. Osman olmadığı kabul edilen bir gerçektir. Hakikatte Hz. Ömer'in Sâsânî Devleti'ne son vermesi ve İslam fütuhatını İran'a yayması, mecûsî inancına sahip Farsların kabullenemedikleri bir husus olmuştur. Bunu daha sonraki dönemlerde de müşâhede etmekteyiz. Hz. Ömer'i şehit etmekle yetinmeyen mecûsî Farslar, bundan sonra da İslam dünyasında fitneyi sürdürmüşlerdir. Hz. Osman, ilk iş olarak Hz. Ömer'in şehadeti davasına bakmış ve babasının katillerini kendiliğinden cezalandıran Ubeydullah b. Ömer'i diyete mahkûm etmek suretiyle bir kan davası haline gelmesini önlemişse de İslam'ı bir türlü içlerine sindiremeyen bazı Farslar, fitneyi sürdürmüşlerdir.

Hz. Osman bir taraftan ülkesinde huzurun sağlanması ile uğraşırken diğer taraftan da Azerbaycan ve Rey bölgelerini İslam'a katmış ve Suriye'de hazırlattığı donanmayla 653'te Kıbrıs'ı fethetmiş ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh komutanlığındaki donanmayla da İstanbul seferini başlatmışlar ve fütuhat alanını genişletmiştir. Diğer taraftan Hz. Osman, Hz. Ebûbekir'in bir araya getirdiği Kur'ân metnini çoğaltarak ülkenin muhtelif yerlerine göndermiştir ki bu, çok önemli bir medenî gelişmedir.

a.5- Hz. Ali Devri

Bu devir 656–661 yılları arasıdır.

Bu devir, ayaklanmaların ve karşılıklı savaşların yaşandığı bir dönemdir. Hz. Osman'ı şehit eden isyancılar, Hz. Ali'yi zorlayarak iktidara getirmişlerdir. Medine'yi sarmış ve kaba kuvvetten başka bir şey tanımayan bu isyancılara karşı Hz. Ali'nin yapabileceği bir şey yoktu. Zira Hz. Ali'nin ilk hitabesinden

sonra bir grup gelerek isyancılara karşı had cezası uygulamasını istediğinde Hz. Ali, onlar gibi düşündüğünü ancak bunlara karşı koyacak durumda olmadığı ifade ederek bunu ertelemesinin uygun olacağını söylemesi de gruplara ayrılmış insanlar farklı görüşlere saplandıkları için onu anlayamamışlardır. Hz. Ali ilk icraat olarak valileri değiştirerek daha güçlü bir yapı oluşturmaya gayretleri de ters tepmiş ve bu mâkul tedbir Hz. Ali muhaliflerinin sayısını artırmıştır. İşi Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katlinde parmağı olduğuna kadar vardıran muhaliflere Şam valisi Muâviye'nin de muhalefeti eklenince Cemel ve Sıffîn Savaşları ve hakem olayından sonra Hz. Ali ile Muâviye karşı karşıya geldiler ve neticede ikisini öldürmek üzere teşkilatlanmış fedailer 661'de Hz. Ali'yi de şehid ettiler. Yerine oğlu Hz. Hasan seçildi ise de o da İslam ümmetinin birbiriyle savaşmaması için Muâviye lehine hilafeti bırakma yolunu seçti.

a.6- Emevîler Devri:

a.6.1- Şam Emevîleri:

Tarihte iki Emevî devleti vardır. Bunlardan biri 661'de başlayan ve 750'de sona eren Şam Emevîleri devleti, diğeri 756'da başlayan ve 1031'de sona eren Endülüs Emevîleri Devleti'dir. Her iki devletin de İslam Medeniyeti'nde önemli yeri varsa da Endülüs Emevîleri, İslam Medeniyeti'nde bir zirvedir.

Şam Emevileri devri iç karışıklarla dolu bir dönemdir. Bu dönemde devletin başına gelen 14 halifeden ilk halife I.Muâviye, Hz. Ali taraftarları ve Haricilerle ve Abdullah b. Zübeyr'le savaştı. Bir taraftan da devlet otoritesini sağlamaya çalıştı. Ayrıca fütûhat hareketini doğuda Horasan'a, Mâveraünnehir, Sistan; batıda Kuzey Afrika ve Anadolu'daki fetihlerle devam ettirdiler. Muâviye devlet otoritesini temin sadedinde kabilelere sert davranışı ile tenkit edilirse de Araplarda kabilecilik geleneğinden devlet geleneğine geçişin mimarı olarak görülür. Muâviye, Hz. Ömer'in başlattığı merkezi otoriteyi güçlendirmeyi daha ileri götürmeseydi Emevî ve Abbâsî gibi güçlü devletler ortaya çıkamaz ve kabilecilik devam ederdi. Vâkıa Abbâsîlerin dağılışından sonra da Arapların tekrar eski kabilecilik geleneğine döndükleri ve bugün bile tamamı bir devlet olabilecek Arapların kabilecilik geleneğini devlet adı altında devam ettirdikleri söylenebilir.

İslam Medeniyeti'nde Şam Emevîlerinin de önemli bir yeri olduğunu belirtmemiz gerekir. İlk defa Hz. Ömer devrinde basılan paranın, Hz. Osman devrinde de olduğu gibi Muâviye zamanında da yeniden basıldığını ancak Abdulmelik b. Mervan'ın gerek para basımı, gerek tıraz ve gerekse resmi evrakın Arapça yazılması konularında öne çıktığını görmekteyiz.

Diğer tarafta bu devirde Arap olmayan Müslümanlara devlet sınırları içinde çoğalması sebebiyle Arap gramerinin önem kazandığı fıkıh ve hadis dallarında Hasan Basrî ve İbn-i Şihab ez-Zührî, Amr b. Sarâh, ve Şâbî gibi âlimlerin yetiştiği; şiir, edebiyat ve belâgatta Ömer b. Ebî Rebia, Cemil Ferazdak, Cerir el-Ahtal; tarihte Ubeyd b. Şerye, Vehb b. Münebbih ve Ka'b gibi şahsiyetler yetiştiği, halife Velid'in ilk defa cüzzamlıları sağlamlardan tecrîd ettiği, halife II. Ömer'in de Yunan tıbbını İskenderiye'den Antakya Harran'a taşıdığı[45], İslam tarihinde ilk tercüme faaliyetinin Hz. Ömer devrinde başladığı, Ömer'in İran'ı fetihten sonra Pehlevî dilindeki diplomasiye ait yazışma usullerini Arapça'ya tercüme ettirdiği bilinmektedir. Emevîler devrinde Halit b. Yezid b. Muâviye (v.85/704) ise kimyaya merakı sebebiyle İskenderiye Akademisi'nde Arapça bilen âlimleri Şam'a çağırarak kimya, tıp, nücûm vs konularında Yunanca ve Kıptça'dan Arapça'ya tercüme ettirmişti. Bu mütercimlerin başında da İskenderiyeli Stephan bulunmaktaydı.[46]

Yine Emevîlerden I. Mervan (v. 65/685)'ın tabibi Maserceuy el-Basri el-Yahudi, İskenderiye Akademisi'ne mensub tabiblerden Ahron'un tıbba dair eseri *"Künnâs"*ını Arapça'ya çevirdiği bilinmektedir. Kitap daha sonra Ömer b. Abdilaziz (v. 101/720) tarafından çoğaltılarak halkın hizmetine sunulmuştur.[47]

Emevîler, mimaride bilhassa câmi ve mescidler inşasıyla temayüz etmişlerdir. Bu eserleri inşa ederken Suriye ve Mısır'da Greko-Roma, İran ve Irak'ta Sâsânî, Hindistan'da Hindu, Kuzey Afrika, Vizgot ve Berber mimari tekniklerinden istifade etmişlerdir. Câmilere ilk defa minare, mihrap ve minber inşasını da Emevîler gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Emevîler câmilerin etrafında şadırvanlar ve çeşmeler inşa etmişlerdir.[48]

a.6.2- Endülüs Emevîleri

I. Abdurrahman'la başlayan Endülüs Emevileri, Abbâsîler'e iç ve dış ayaklanmalara rağmen Avrupa'da bir devlet kurabilmiş ve İslam Medeniyeti'nde zirveyi yakalamışlardır.

Emevîler, Endülüs'e geldiklerinde karanlık bir cehaletin olduğu bir dünyaya geldiler. O halde böyle bir bölgeye doğunun parlak ışığını taşımak ve toprağa

45 Taberi, Tarih, II s.1196

46 İbn-i Nedim, el-Fihrist, s.330,349,597

47 İbn-i Cülcül, Tabakatül-etıbba ve'l Hükemâ, s.61; İbn-i Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ, I, s,163; F.Sezgin, GAS, Leiden s.1967-1971. III, s.206-207.

48 Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Trc. Salih Tuğ İstanbul 1980. I, 403 vd.

gömülmüş olan Greko-Roma kültürünü ortaya çıkarmak gerekiyordu. Onlar da bunu yaptılar. Bir taraftan İslam, doğuda gelişen medeniyeti buraya taşırken diğer taraftan da mühtedî Hıristiyanlarla birlikte Grek-Roma kültürünü ortaya çıkardılar. Böylece Endülüs'te yeni bir dinamizm ortaya çıktı. O da Endülüs İslam Medeniyeti'dir. Bu medeniyet, tarih, felsefe, fıkıh, edebiyat, astronomi, coğrafya, haritacılık, matematik, zooloji, botanik, kimya, tıp, mimari ve mûsıkîde önemli gelişmelere sahne oldu. Bu gelişmelerle İslam, hem doğuda hem de Avrupa'da büyük tesirler icra etti. Mesela batıya Aristo'yu tanıtan İbn-i Rüşd, Gazâlî'nin *'Tehâfütü'l-Felsefe'*sine, *'Tehâfütü't-Tehâfüt'* adlı eseriyle reddiye yazarken Fatih devri ulemasından Hocazâde, *'Tehâfütü'l-Felâsife'* adlı eseriyle konuyu yeniden ele almıştır. Bu bize, Kurtuba'daki İbn-i Rüşd'ün tesirinin İstanbul'da da ma'kes bulduğunu göstermektedir.

III. Abdurrahman'ın geliştirdiği ve 600.000 kitabı ihtiva eden Kurtuba Kütüphanesi ve ayrıca mühim koleksiyonları ihtiva eden mahallî kütüphaneler, Endülüs Medeniyeti'nin ulaştığı seviyeye dikkat çekmektedir.

Hadis ve fıkıhta İbn-i Hazm, felsefede İbn-i Rüşd, İbn-i Meserre, İbn-i Bâcce, İbn-i Tufeyl; tarihte İbn-i Kutıyye, İbn-i Hayyan, İbn-i Sa'd ve İbn-i Haldun; edebiyatta İbn-i Zeydan, İbn-i Hafece, İbn-i Vehbûn, İbn-i Amcar, İbn-i Sehl, İbn-i Kuzman; mûsıkîde Ziryap, İbn-i Firnas; coğrafyada İbn-i Cubeyr; astronomide Câbir b. Eflak, el-Bitrûcî; matematikte İbn-i Ubad, İbnu's-Semh, el-Karmânî; geometride Abdurrahman b. İsmail, İbn-i Mes'ud; kimyada Abbas b. Firnas; tıpta Yunus el-Harrânî ve torunları, Ahmet ile Ömer, Endülüs İslam Medeniyeti'nin yetiştirdiklerinden bazılarıdır.

Endülüs İslam Medeniyeti, bu bölgeye birçok müesseseleri de getirmiştir. Kendisi de âlim olan el-Hakem, sadece Kurtuba'da yirmi yedi ücretsiz okul tesis etmiş, III. Abdurrahman Kurtuba Üniversitesi'ni kurmuştu. Bu üniversiteye sadece İspanya'dan değil, Avrupa, Afrika ve Asya'dan yüzlerce Müslüman ve Hıristiyan talebe tahsile geliyordu. Bu medrese, Kahire'deki el-Ezher ve Bağdat'taki Nizâmiye Medreseleri'nden daha önce kurulmuştu. Verilen bilgiye göre sadece Kurtuba'da 800 okul bulunmaktaydı.[49]

Emevîler devrinde Kurtuba, 113. 000 ev, 21 dış mahalle, 70 kütüphane ve kitapçı dükkanı, câmi ve saraylar, geceleri lambayla aydınlatılan taş döşeli sokaklarıyla 'dünyanın incisi' idi.

49 Joseph Mc. Cabe, Splendour of Moorish, 190

Ayrıca Endülüs, dokumacılık, dericilik, ipek böcekçiliğinde oldukça ileri seviyedeydi.

Endülüs'teki Tuleytula (Toledo), bir tercüme merkezi idi. Burası 1085'te Hıristiyanların eline geçtikten sonra başpiskopos I. Raymond'un öncülüğünde burada bir tercüme okulu açıldı ve bütün İslam kültürü buradan tercümelerle Avrupa'ya taşındı.

İslam San'atları açısından 80 yıllık Endülüs Emevileri devri, İslam San'atları içinde bir altın çağ olmuştur. Kurtuba Câmii, II. Abdurrahman'ın kurduğu 'Medinetü'z-Zehra' şehri ve câmi; Saragossa'daki Câferiyye Sarayı ve Gırnata'daki el-Hamra Sarayı, Endülüs'te İslam San'atı'nın ulaştığı seviyeyi gösteren önemli eserlerdendir. Her ne kadar Endülüs Emevîleri, Şam Emevîleri'nin devamı ise de İslam Medeniyeti'nde zirve Şam değil, Endülüs'e aittir, diyebiliriz.

a.7- Abbâsîler Devri

Abbâsîler dönemi, 758–1258 yılları arasıdır. Bu devir İslam Medeniyeti'nin en parlak dönemlerinden birisidir. Abbâsî hilafeti, 749–847 arası en güçlü devrini yaşarken 847-1194'te halifelerin gücü sivil ve askeri bürokrasiyi elinde bulunduran Büveyhî ve Selçuklular'a geçmiş, 1194-1258'de de devlet ancak Bağdat ve çevresinde gücünü tekrar toplayabilmiştir.

Başlangıçta gayr-ı Arap unsurlarla birleşerek Emevîler'e karşı başarı kazanan Abbâsîler, daha sonra bu unsurların askeri ve sivil bürokrasiye hakim olmalarıyla güçlerini kaybetmiş ve bunlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadele devletin parçalanmasına ve tavâif-i mülûk denilen küçük küçük devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak Kuzey Afrika ve Mısır'a yerleşen Fâtımîler, diğer devletlerden daha güçlü ve Sünniliğe karşı Şiilikte daha iddialı idiler.

Emevîler fütuhat ve genişleme parıltılarıyla Arap-İslam devletini tabî sınırlara ulaştırmışlardı. Abbâsîler iktidara gelmekle böyle geniş bir coğrafyaya sahip oldular. O halde bu yeni devletin fütuhattan çok kültür ve medeniyeti öne çıkarması gerekiyordu. Vâkıa öyle de oldu. Abbâsîler bu harekete ilmî tasnifle başladılar. İmam Mâlik, hadis; İmâm-ı Âzam, fıkıh ve İbn-i İshak siyer tasnifiyle işe koyuldular. Kendisi de ulemadan olan halife Mansur, bu ulemayı bizzat teşvik etti.

Bu tasnif hareketinden sonra İslam ilimleri denilen naklî ilimler tanzim edildi. Arkasından Emevîler'de başlatılan tercüme faaliyetleri hızlandı ve onun ardından da tercümelerle İslam dünyasına giren yeni fikirlere karşı, nakille beraber aklı da kullanan kelam ve felsefe ortaya çıktı.

Bütün bu gelişmeler, İslam dünyasında mezhep ve tarikatların doğmasına da sebep oldular. İnsanlar problemlerini, önde gelen İslam ulemasına sordular ve onların yorumları ve verdikleri cevaplar zamanla mezhep ekollerini oluşturdular. Böylece Abbâsîler dönemi, çok kültürlülüğün getirdiği farklı düşüncelere ve münakaşalara sahne oldu. İslam ilimlerinin temelleri de bu devirde atıldı. Tefsirde Taberî, Zemahşerî, İbn-i Kesir, Fahreddin Râzî, fıkıhta Ebû Hanife, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, İmam Şâfî, fıkhî mezhepler tarihinin en büyük imamlarıdır.

Edebiyat alanında da Hammâd (156–773), el-Mufaddal (170–786), Halefü'l-Ahmer (175-791), râvilerin topladıkları malzemeyi tesbit ettiler.

Tarih alanında Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, İbn-i Sa'd, Taberî, Mes'ûdî gibi tarihçiler, İslam dünyasında tarihçiliği başlatan ilk tarihçilerdir.

Eski Yunan felsefesi ve yabancı kültürlerle temas neticesinde ortaya çıktığı kabul edilen mu'tezileye karşı ehl-i sünnet kelamının temeli Küllâb el-Basrî (v. 854) ve Haris el-Muhâsibî (v. 857) ile atılmış, Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî ve Mâturîdî ile devam etmiştir.

Mânevî terbiye ve nefsi tezkiye olarak bilinen tasavvuf da Emevîler devrinde ortaya çıkmışsa da asıl gelişmesini Abbâsîler devrinde göstermiştir.

İslam dünyasında tercüme faaliyetleri Abbâsîler'in kuruluşuyla daha da hız kazandı. Halife Ebû Câfer el-Mansur devrinden itibaren Cundişapur Akademisi'ndeki Hind ve Süryânî âlimleri daha sonra da Harranlılar ve Nebâtiler tercüme faaliyetlerine katıldılar. Bunlar Yunanca, Hindce (Sanskritçe), Nebâtice, Süryanice, Pehlevice ve Kıptça'dan tercümeler yaptılar. İbn-i Usaybia, Bağdat patriği Sergios'un, Yunanca'dan Arapça'ya birçok eseri tercüme ettiğini, Hipokrat ve Galinos'un tıbba dair eserlerini gördüğünü söyler.[50] Mes'ûdî ise Mansur devrinde Aristo'nun çeşitli eserlerinin, Öklidis'in *Usûlu'l-Hendese*'sinin ve Batlamyus'un *Macesti*'sinin Arapça'ya tercüme edildiğini kaydeder.[51] Ayrıca Hindistan'dan Abbâsî ülkesine gelen Salih b. Behlet el-Hindî, Menkehu'l-Hindî,

50 İbn-i Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ, I, 122, 203, 205

51 Mes'ûdî, Mürûc, VII, s. 292

Cevheru'l-Hindî, Şanâhu'l-Hindî ve Kenkehu'l-Hindî, yanlarında getirdikleri eserleri İranlı alimlerin yardımıyla Arapça'ya tercüme ettiler.[52] Hindlilerin buluşu olan rakamlar ve küçük bir daire şeklinde gösterilen sıfır (0),[53] matematik için çok önemlidir.

Harun Reşid döneminde tercüme faaliyetleri devam etti. Halife, tercüme heyetinin başına Yuhanna b. Maseveyh (v. 243/857) getirerek[54] birçok eseri tercüme ettirdi.

Tercüme faaliyetleri Halife Me'mun zamanında (813/833) daha da hız kazandı. Ancak hicri III. asırdan itibaren hızını kaybetti ve Kâtib Çelebi'nin dediği gibi bu devirdeki mütercimlerden sonra çevrilmeyen eserler olduğu gibi kaldı.[55]

Bu mütercimler Beytü'l-Hikme kurulduktan sonra Me'mun ve Mu'tasım zamanlarında Beytü'l-Hikme'de toplandılar. Bu dönemde tercüme faaliyetlerinin yürütülmesine Benî Sehl ve Muhammed b. Abdilmelik b. ez-Zeyyid ve Benî Şakir büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır. Mütercimler arasında Huneyn b. İshak ve Sabit b. Kurra meşhurdur. Bunlar daha önce ve zamanlarında Yunanca'dan tercüme edilen eserleri gözden geçirerek tashih etmişler ve yüzlerce eseri tercüme etmişlerdir. Kâtib Çelebi, Sabit b. Kurra'nın tercümeleri olmasaydı, kimsenin hikmete dair kitaplardan faydalanamayacağını söyler.[56]

Beytü'l-Hikme, İslam dünyasında câmi dışında ortaya çıkan ilk akademik müessese olması yanında icra ettiği fonksiyon bakımından da çok önemli bir kuruluştur. Farklı din ve milletlerden ulemayı bir araya getiren Beytü'l-Hikme Abbâsîler döneminin en önemli bir akademik müessesesidir.

Abbâsî Devleti ile birlikte merkezî otorite daha da güçlendirildiği gibi hilafet adeta bir krallık halini aldı. Halifeler, '*Halifetü Resûlillah*' yerine '*Halifetullah*' ve '*Zıllilulâhi fi'l-alem*' unvanı aldılar. Bununla beraber Abbâsîler birçok müesseselerin de kurucusu oldular. Bu müesseselerin başında Sâsânîlerden alınan vezâret gelir. Vezir, halifenin vekili ve idarenin başı idi. Bu münasebetle zaman zaman 'mezalim mahkemeleri'ne başkanlık eder, savaş kararı verir, devlet adına gerekli gördüğü harcamaları yapar, valileri tayin ve azlederdi. Abbâsîlerin

52 Yâkûbî, Tarihu'l-Yâkub, Houstema 1883, I, s. 84-94
53 Gıyaseddin Cemşid el-Kâşî, Miftahu'l-Hısab, s. 48, 49
54 İbn-i Ebî Useybia, Uyûnu'l-Enbâ, I, s. 175
55 Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zünûn, 1594
56 Kâtib Çelebi, A.g.e., s. 1594

'vezâretü tefvîz' ve *'vezâretü tenfîz'* olmak üzere iki grup vezir vardı. Birinci vezir halifenin mührünü de taşırdı ve ona vekâlet ederdi. Bu gruptaki vezirlere örnek Harun Reşid ve oğullarının vezirliğini yapmış olan Bermekîler'dir. İkinci grup vezirler, sadece icradan sorumlu vezirlerdi.

Abbâsîlerde merkezi idare, adına 'dîvân' denilen ve başlarında birer vezir bulunan bakanlar kurulundan oluşurdu. Mâli işlere, dîvânu'l-harc, dîvânu beyti'l-mâl; para basma işlerine dîvânu dârid-d... keri işlerle dîvânu'l-ceyş, resmi yazışmalarda dîvânu'r-resâil, dîvânu't-tevkî, dîvânu'l-hatem; posta işleriyle dîvânu'l-berîd; adli işlerle dîvânu'l-mezalim meşgul olurdu.

Abbâsîler devrinde ortaya çıkan bir diğer müessese de 'emîrü'l-ümerâlık'tır. 936 yılında halife Râzî tarafından kurulan emîru'l-ümerâlık halifenin otoritesinin zayıflaması suretiyle devlet erkanı arasında meydana gelebilecek iktidar mücadelesini önlemek amacıyla kurulmuştur. Geniş yetkisi olan emîru'l-ümerâların ismi hutbede halifeden sonra anılır ve sikkelerde halifenin isminden sonra yer alırdı. İbn-i Râik, Bechem ve Tüzün ilk emîru'l-ümerâdan üç Türk idi. Büveyhîler, Bağdat'ı işgal ettiklerinde kendilerine emîru'l-ümerâ tayin ettirmişlerdi.

Abbâsîler dönemindeki medenî bir gelişme de toprak hukuku ve vergiler alanındaki çalışmalar ve uygulamalardır. *'Kitâbu'l-Harac'* ve 'Kitâbu'l-Emvâl'ler bu devirde ortaya çıkmışlardır. İmam Ebû Yusuf'un (v. 182/798) *'Kitâbu'l-Harac'*ı, Yahya b. Adem'in (v. 203/818) *'Kitâbu'l-Harac'*ı, Kudame b. Cafer'in (v. 337/948) *'Kitâbu'l-Harac'*ı, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (v. 224/838) *'Kitâbu'l-Emvâl'*i, İbn-i Zencûye'nin (v. 251/865) *'Kitâbu'l-Emvâl'*i ve Ahmed b. Nasr ed-Davud'un (v. 402/1011) *'Kitâbu'l-Emvâl'*i bu dönemin eserleridir.

Keza toprağın kullanımı konusunda da *ıktâ* sistemindeki gelişme önemlidir. Hz. Ömer döneminde görülen *'tuğme'* Emevîler'de *ıktâ* halini almış ve Abbâsîler döneminde geniş uygulama alanı bulmuştur.

b- Türk-İslam Medeniyeti

Türklerin İslam'a girişi ferdî bazda Hz. Peygamber devrinde[57] kitleler halinde VIII. asırda, devletler halinde X. asırda gerçekleşmiştir.

Şüphesiz Türklerin İslam'a girişi dünyanın en büyük hadiselerinden biridir. Binlerce yıllık bir tarihi ve irili ufaklı müteaddit devletlerin sahibi olan ve ayrıca

57 Hz. Peygamber'in sahabilerinden ilk Türk sahabîlerden Sureye ailesi için bk. Ebu'l-Ferec, Kitâbu'l-Egânî, I, s. 245; Sümeyye için bk. Belâzûrî, Ensâbu'l-Eşraf, Kahire 1959, I, s. 459; Zekeriya Kitapçı, Saadet Asrında Türkler, Konya 1993, s. 46 vd.

Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarına kadar dünyanın her tarafına yayılan büyük bir milletin İslam'a girişi, dün olduğu gibi bugün de yarın da dünya gündeminde olacaktır. İlk olarak Semerkant, Buhârâ, Taşkent ve Gazne gibi orta Asya'nın önemli şehirlerinde parlayan İslam-Türk Medeniyeti, bu milletin eliyle Doğu Avrupa ve Orta Avrupa'ya kadar yayılacaktır.

Çeşitli iç ve dış sebeblerle zaafa uğrayan Abbâsî Devleti, İslam Medeniyeti'ni taşıyamaz hale geldiğinde Türklerle yeni bir dinamizm yakaladı. Bu yeni unsur, hilafet için bazı fakihlerin ileri sürdükleri Kureyşlilik şartına takılmadan samimiyetle bu medeniyeti yüklenmeye talib oldular. Maddî güç olarak halifeliği ele geçirmeleri mümkün olduğu halde gücünü kaybetmiş Abbâsîleri gerek Bağdat'ta gerek Mısır'da halife olarak tuttular. Çünkü onların birinci amacı idareye hakim olmak değil, İslam'ı yaymak, korumak ve bu medeniyeti yüceltmekti. Bu bakımdan tarihte İslam, Türkler için son melce (sığınak) olduğu gibi Türkler de İslam için son mülcî (koruyucu) oldu.

1055'te ise Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle İslam dünyasının hâkimiyeti Türkler eline geçmiş ve 1920'ye kadar 865 yıl devam etmiştir. Bu süre içinde, Orta Asya, Kafkasya, Ortadoğu ve Anadolu'da birçok Türk-İslam devleti kurulmuştur.

Bu devletlerin 1055'ten önceki Türk-İslam devletlerinin İslam Medeniyeti'ne katkılarını genel İslam Medeniyeti içinde saymak mümkünse de ayrı ayrı Türk-İslam Medeniyeti olarak da görmek mümkündür.

b.1- Karahanlılar Devri

İlk Müslüman Türk devleti olarak Karahanlılar karşımıza çıkmaktadır. 840'ta gayr-ı Müslim bir devlet olarak ortaya çıkan devlet, Satuk Buğra Han (940-?) zamanında İslamiyeti kabul etti. Devlet 1212'de ortadan kalktı.

Karahanlılar döneminde İslam Medeniyeti, uzun bir geçmişi olan Türk kültürü ile kaynaşarak gerek idari alanda, gerek askeri alanda ve gerekse sosyal alanda yeni anlayış ve eserlere kavuştu.

Karahanlı, Türk-İslam Medeniyeti'nin en önemli eseri Yusuf Has Hâcib'in *'Kutadgu Bilig'* adlı eseridir. 6500 beyitten oluşan eser, Has Hâcib'in felsefî ve sosyal fikirlerini ihtiva eder. Uygur Türkçesi ve Arapça nüshaları bulunan bu eser, Türk-İslam kültürünün kaynaştığı ilk eserdir.

Kaşgarlı Mahmud'un *'Dîvân-ı Lügâti't-Türk'* adlı eseri de Karahanlılar döneminin bir diğer önemli eseridir. Bu eser, Türk kültürünü ve Türkçe'yi tanıtmak maksadıyla 1072'de yazılmaya başlanmış ve 1074'te tamamlanarak 1077'de Bağdat'taki Abbâsî halifesi Mehdi'ye takdim edilmiştir.

Yine bu devirde Edib Ahmed'in *'Atâbetü'l-Hakâyık'*ı bir diğer önemli eserdir.

Karahanlılar devri İslam hukuku, Ebu'l-Usr Pezdevî ve Ebu'l-Yusr Pezdevî kardeşlerle yeni bir anlayışa kavuşmuş ve Türk hukuk geleneği ile İslam hukukunu birleştirmiştir.

Tasavvuf ise 'Pîr-i Türkistan' diye anılan Ahmed Yesevî ile Yesevîlik tarikatı olarak Türkler tarafından benimsenmiş ve daha sonraki dönemlerde Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Karahanlılar devrinde, astronomide kanat takarak uçmayı deneyen Cevherî, matematikte Abdullah Turkî ve oğulları Ali Turkî, Vâsî et-Turkî ve Muhammed et-Turkî, İslam felsefesini metod, terminoloji ve problemler açısından temellerinden büyük filozof İbn Sînâ da Sâmanî ve Karahanlı bölgesi ulemasındandır.

İslam câmi mimarisinde, mihrab önü kubbeli planı ilk defa Karahanlılar devrinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca dışı süslü tuğla ile türbe mimarisi de Karahanlılar döneminde ortaya çıkmıştır.

Bunların dışında medrese ve kervansaray mimarisinin de Karahanlılar devrinde ortaya çıktığına şahit olmaktayız.

b.2- Gazneliler Devri

Gazneliler, 963–1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da kurulmuş bir Türk-İslam devletidir.

Gazneliler, Karahanlılar gibi Türk-İslam kültürünü ve devlet teşkilatını benimsemiş bir devlet olmakla beraber resmî dili Farsça olan ve bu dili edebiyat dili olarak kullanan, sarayda birçok şaire yer veren, ayrıca Emeviler'in son dönemi ile Abbâsîler döneminde Hindistan'da ulemayı cezp etmelerine karşılık ilk defa bir Türk âlimi olan Bîrûnî'yi Hindistan'a gönderen bir devlettir. *'Tahkik mâ li'l-Hind'* adlı eseriyle Bîrûnî tarafsız bir anlayışla Hind dinleri, ilimleri ve coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir. Böylece İslam Medeniyeti'ne büyük hizmet etmiştir.

Gazneliler, mimaride de İslam Medeniyeti'ne katkıda bulunmuşlardır. Sultan Mahmud ve Mesud birçok câmii ve mescid yaptırmışlardır. Sultan Mesud, bizzat

planını çizdiği sarayını inşa ettirmiş ve inşaata bizzat nezaret etmiştir. Ayrıca bu devirde bendler, kemerli köprüler ve türbeler inşa edilmiştir.

Karahanlılar'da olduğu gibi mihrab önü kubbe Gazneliler'de de uygulanmıştır ki, daha sonra bu planı Anadolu Selçukluları'nda ve Mısır Memlûkluları'nda görmekteyiz.

Keza medrese ve kervansaray mimarisinde de Gazneliler İslam mimarisine önemli katkıda bulunmuşlardır.

Gazneliler, Gazne şehrinde Hind-Türk kültürünü birleştirerek İslam mimarisinde yeni bir kapı açmışlardır.

b.3- Selçuklular Devri

Türk-İslam tarihinde beş Selçuklu devleti vardır. Horasan Selçukluları (1040–1157), Anadolu Selçukluları (1077–1308), Kirman Selçukluları (1041–1187), Irak Selçukluları (1117-1194), Suriye Selçukluları (1094-1118).

Oğuzların Kınık aşiretinden olan Selçuklular, Türk-İslam tarihinin en büyük devletlerden birini kurmuşlardır. Dışarıda Haçlılarla içeride Bâtınîlerle savaşmak zorunda kalan Selçuklular İslam Medeniyeti'nde illim, san'at ve teşkilatlarıyla yeni bir zirve oluşturmuşlardır.

Bilindiği gibi İslam tarihinde ilk defa silahlı Haçlı Seferleri Selçuklular devrinde ortaya çıkmıştır. Papalığın teşvikiyle İslam dinine ve Müslümanlara karşı yürütülen bu silahlı harekât insanlık tarihinin en büyük silahlı harekâtından biridir. Bugün birinci ve II. Dünya savaşlarında ölen insanların sayısı ve sonuçları sık sık dile getirilir. Oysa din adına yapılan Haçlı Seferleri sebebiyle ölen insanların sayısı iki dünya savaşından az değildir.

Neticeleri de hala devam eden bu savaşlar sebebiyle papalık özür dilese de oluşturduğu Haçlı zihniyeti günümüzde bile tırmanış göstermektedir. Bir Müslüman ülkenin Avrupa Birliği'ne girme talebi sırasında gösterilen tavır ve ABD'nin büyük Ortadoğu planı bunun müşahhas delilleridir.

Haçlı madalyonunun bir yüzü de Moğollardır. Cengiz Han devrinde kurulan Moğol-Haçlı ittifakı İslam Medeniyeti'ne büyük zarar vermiştir. Bağdat'tan başlayarak Konya'ya kadar bütün Ortadoğu'yu kasıp kavuran Moğollar İslam Medeniyeti'ne zararda Haçlılardan geri kalmamışlardır. Ortadoğu'nun bütün şehirlerindeki Müslüman katliamı bir yana bu tarihlerde talan edilen Bağdat

Kütüphaneleri sebebiyle aylarca Fırat ve Dicle nehirlerinin mürekkep aktığından bahsedilir. Aynı soydan geldikleri halde daha sonra Müslüman olarak İlhanlı adını alan Müslüman Moğollar, yapılan hataları düzeltmeye çalışsalar da dökülen bardaktaki suyun aynı bardağı tekrar dolduramayacağı bilinen bir gerçektir. Eğer Moğollar kütüphaneleri talan etmeselerdi, muhakkak ki bugünün dünyası daha başka olurdu.

İslam tarihinde ilk defa medreseler, Selçuklularda devlet eliyle teşkilatlandırılmış ve kurulan vakıflar sebebiyle meccânî hale getirilmiştir.

Sultan Alp Arslan zamanında 1067'de Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi, bunun öncüsü olmuştur.

Anadolu Selçukluları da Konya, Sivas, Kayseri, Tokat başta olmak üzere birçok şehri medreselerle donatmışlardır.

Tıp tahsili ise dâru'ş-şifâlarda verildi. Dâru'ş-Şifâlar, hem hastane hem de tıp medreseleridir. Bununla beraber hususi mahiyette tıp tahsili veren yerler de vardı. Şamlı Muhaddeb, pazaryerlerinde para ile hastalara bakar ve ilaç verirdi. Öldüğünde de evini bir tıp medresesi olarak vakfetmişti.[58]

Medreselerde İslâmî ilimler yanında riyâziye, hey'et, tıp ve felsefe gibi aklî ilimler de okutulurdu. Her medresenin bir kütüphanesi bulunduğu gibi ayrıca şehirlerde umûmî kütüphaneler de bulunmaktaydı. Horasan Selçukluların pâ-yı tahtı Merv şehri, bir kültür ve medeniyet merkezi idi. Şehir, saraylar, câmiler, tekkeler, medreseler ve kütüphanelerle bezenmişti. Eserlerini burada hazırladığını söyleyen Yâkut el-Hamevî, şehirde Nizâmü'l-Mülk, müstevfi Şerefü'l-Mülk, vezir Mecdü'l-Mülk, ikisi Sem'ânî ailesine ait, Hâtûniye, Kemâliye, Âmidiye ve Zamiriye adlarını taşıyan on kütüphane olduğunu ve çoğundan rehinsiz kitap alınabildiğini kaydeder.[59]

Hulâgu ile birlikte Bağdat ve Suriye seferlerine iştirak eden Nasîruddin Tûsî, bu istila sırasında yağmalanan kitaplarla Merega'daki rasathanesi yanında 400.000 yazma eserin bulunduğu büyük bir kütüphane kurulmuştu.[60] Kirman sultanı Mehmet de kurduğu külliyesindeki kütüphanesine her ilme ait 5.000 kitap vakfetmişti.[61]

58 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 266

59 Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, I, s. 10; IV, s. 144

60 Osman Turan, A.g.e., s. 260'da İbnu'l-Fuvâtî, s. 350 ve İbn-i Şakir, II, s. 149'dan nakden.

61 Osman Turan, A.g.e., s. 260

Selçuklularda hey'et ilmi medreselerden çok daha derinliğine rasathanelerde yapılıyordu. Sultan Melikşah, büyük paralar harcayarak İsfahan'da ve Bağdat'ta iki rasathane kurmuş ve Ömer Hayyam, Ebu'l-Muzaffer İsfizârî, Meymun en-Nesib el-Vâsıtî ve başkalarını buralarda rasat tetkikine memur etmişti. Bu rasatlar neticesinde Celâleddin Melikşah adına 'Celâlî Takvimi' vücuda getirildi ki bu takvim 21 Mart 471 (1079)'dan itibaren yeni bir tarih başlangıcı kabul ediliyor ve hicrî takvimin mâlî hususlardaki problemlerini ortadan kaldırıyor ve güneş yılını esas alıyordu.[62] Melikşah'dan sonra Muhammed Tapar ve oğlu Mahmud zamanında da rasat işlerine önem verildi. Mahmud zamanında 'Bedîu'l-Usturlabi' diye tanınan Ebu'l-Kasım Hîbetullah, Usturlab ve diğer felekiyât aletleri icad etti ve sultan Mahmud adına zîcler ikmal etti. Sultan Sancar zamanında da Ebu Mansur Abdurrahman Hâzımî, 'zîc-i Sancarî'yi vücuda getirdi. Hâzımî'nin *'Mîzânu'l-Hikme'* adlı eseri, fizikte Arşimedes'i esas alıyordu. O, R. Bacon'dan önce arzın merkezine doğru suyun daha fazla yoğunluk kazandığı üzerinde durmuştu.[63]

Sultan Sancar zamanı birçok âlimin toplandığı ve sultandan himaye gördüğü bir devirdir.

Müfessirlerden Şehristânî (v. 1153), Zemahşerî (1074–1134), tarihçi Beyhâkî (1100-1170), Mahmud b. Arslan, filozof Mahmud Harizmî, Mehmed İlâki, Abdurrezzak et-Turkî, Ömer Hayyam, Mehmed b. Ahmed Beyhâkî, tıpta Mervli Hasan Kattân, İbnu't-Tilmîz, Hîbetullah Ebu'l-Berekât Bağdâdî, Ebu's-Said Muhammed b. Ali, riyaziyede Ebu Zeyd Nevkânî ve fizikte Ömer b. Sehlan es-Sehavî (v. 1145) bu devrin önde gelen alimleridir. Sehavî, sultan adına yazdığı *'Risâle-i Sancâriyye'*de suyun buharlaşması, yağmur ve karın oluşumu, gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım, ses dalgaları, yeraltı suları, kükürt, tuz, zırnık, nişadır ve tâcîn oluşumu hakkında bilgi vermektedir.[64]

Selçuklular, ilim, san'at ve ulemaya önem verdikleri gibi kendileri de şiirle meşgul olurlardı. Semerkantlı Nizâmî, 'Selçukoğulları'nın hepsi şiire düşkün' demektedir.[65]

Selçuklu devletleri, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi asker devletlerdir. Bununla beraber sosyal müesseselere de çok önem vermişlerdir. Sultan

62 Osman Turan, A.g.e., s. 261

63 Osman Turan, A.g.e., s. 261

64 Risâle-i Senceriyye, Hzr: M. Altan Köymen, DTCF, Doğu Dilleri, Ankara 1969, I, s. 3

65 Osman Turan, A.g.e., s. 265

Mahmud'un ordusunda 200 devenin taşıdığı seyyar bir hastanenin bulunması,[66] İslam Medeniyeti tarihinde önemli bir gelişmedir.

Erbil atabeyi Muzaffereddin Gök-börü (1190–1233) ise kör ve sakatlar için dört hânekâh, dul ve yaşlılar, yetim ve kimsesiz çocuklar için yurtlar kurmuş, sütanneler tahsis etmiş, vakıflar kurmuştur. Kurduğu misafirhanelerden ayrılanlara yol azığı verir ve her yıl adamlar göndererek Haçlılar elinde esir olan Müslümanları satın alarak hürriyete kavuştururdu. Arafat'ta hacılar için ilk defa sarnıçlar yaptırarak su dağıttıran da Gök-börü idi. Ayrıca Hz. Peygamber'in doğum gününde benzeri görülmemiş merasim düzenler, otağ kurar, ziyafet, eğlenceler ve müteaddid kürsülere yerleştirdiği vâizlerle günün mâna ve ehemmiyetini ortaya koyardı. Onun her yıl hayır yolunda mevlid için 300.000; esirlerin kurtarılması için 200.000; hankâhlar için 100.000; misafirhaneler için 100.000; hacda su tevzî için 30.000 dinar tahsis edildiği nakledilir.[67]

Türkiye Selçukluları Anadolu'ya geldiklerinde burada yaşayan Hıristiyanlarla karşılaştılar. Bunların inanç ve ibadetlerine müdahale etmedikleri gibi beraber yaşamanın evrensel örneğini verdiler. Hatta II. Kılıç Arslan, Malatya Süryânî patriği Mihâel'e gönderdiği mektupta Bizans'a karşı kazandığı zaferde patriğin dualarının müessir olduğunu söyleyecek kadar geniş anlayışı sergilediği gibi, II. Gıyaseddin Keyhüsrev de Gürcü ve Hıristiyan kızla evlendiğinde, onun kendi isteğiyle İslam'ı kabul etmesine kadar sarayında küçük bir kilise ve papaz yerleştirdi.[68]

Selçuklular devrinde Anadolu'da şehirler dışında ve ona kavuşan yolların kesiştiği yollarda kurulan Türkmen pazarları da İslam Medeniyeti'ne kazandırılan önemli faaliyetlerdir.

Selçuklular devri, güzel san'atlar bakımından da İslam Medeniyeti'nde bir dönüm noktasıdır. Türkistan, Kafkasya, Irak, İran, Mısır, Suriye ve Türkiye'deki birçok eserlerin bu devirden kalmış olması, bu devirdeki gelişmeyi göstermektedir. Geniş Selçuk ülkesindeki mevcut eserlerin bir envanterinin oluşturulması, araştırıcıları bekleyen bir vazifedir. Selçuklular bu eserleri meydana getirirlerken buralarda daha önceden mevcut olan eserlerden ve yerli halkın san'atkarlarından istifadeyi ihmal etmediler. Böylece Selçuk San'atı'nda Türk, Arap, Sâsânî, Rum,

66 Osman Turan, A.g.e., s. 272

67 Osman Turan, A.g.e., s. 274-275

68 Osman Turan, A.g.e., s. 279

İlhanlı ve Ermeni üslupları kullanıldı. Alâeddin Keykubad, Konya surlarını inşa ederken bir taraftan Kur'ân ayetlerinin nakledilmesini isterken diğer taraftan da tasvir ve heykeller (temâsil) yapılmasını emretmişti.[69]

Selçuk San'atı, güzel san'atlardan mimari, resim, heykel ve mûsikîde çağını aşan eserler vermiştir. Mimaride câmiler, tekkeler, medreseler, saraylar, kümbetler, kervansaraylar, resimde kabartmalar ve mûsikîde sultanların ve meliklerin kapılarındaki nevbetler (mehter), tekke mûsikîsi, halk mûsikîsi ve çeşitli örnekler ile doludur.

b.4- Memlûkler Devri

Büyük Türk devletlerinden biri de Memlûk devletidir. 1250–1517 yılları arasında 267 yıl ayakta kalmıştır. İslam Medeniyeti'nin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir dönemde ortaya çıkan Memlûkler, Moğolları Filistin'de Ayn-Câlut savaşında durdurarak İslam Medeniyeti'ni ve İslam alemini büyük tehlikelerden kurtaran ilk İslam devletidir. İbn-i Haldun'un da dediği gibi[70] Allah'ın büyük bir lütfu olan Memlûkler, İslam Medeniyeti'ne sadece korumakla değil, katkılarıyla da büyük hizmette bulunmuşlardır. Memlûkler, Toroslar'ın güneyinden başlayarak Arap yarımadasının bir kısmını, Cezayir'e kadar Kuzey Afrika'yı ve Habeşistan'dan Cidde'ye kadar uzanan Doğu Afrika'yı hakimiyetlerine aldılar.

Memlûkler, devlet teşkilatında Selçukluları, Eyyûbîleri ve İlhanlıları örnek aldılar. Kültürde Kahire ve Şam, dünyanın en önemli iki şehri haline getirdiler. Orta Asya'dan Bağdat'a ve Anadolu'ya kadar İslam dünyasının birçok yeri Moğollar tarafından yakılıp yıkılırken Kahire ve Şam bu yıkımdan kurtuldukları için birçok ulemâ bu şehirlere toplandı.

Endülüs ve Kuzey Afrika'daki yıkım ve karışıklıklardan kaçan ulemâ da Memlûk ülkesine akın ettiler. Böylece Memlûk ülkesi ulemâ bakımından çok bereketli bir bölge oldu. Memlûk sultanları da gelen ulemaya kucak açtı ve onlar için câmiler, zâviyeler ve medreseler açtılar. Memlûk tarihçisi el-Makrîzî, Kahire'yi tanıtırken bu şehirdeki medreseler hakkında bilgi verdiği gibi[71] Şam tarihi hakkında bilgi veren Nuaymî de bu şehirde, üçünde tıp tahsili yapılan 159 medrese-

69 İbn-i Bîbî, el-Envâru'l-Âlâiyye, (TTK, Faksimile), Ankara 1956, s. 254

70 İbn-i Haldun, el-İber, V, s. 802-803

71 el-Makrîzî, Hıtat, II, s. 362-405

den ve 75 hankâh ve zaviyeden bahseder.[72] Bu müesseselerin her biri birer eğitim ve öğretim yeri olarak çalıştığı gibi zengin kütüphanelere de sahipti. Mesela Kahire'deki Amr Câmiî'nde fıkıh tahsili için sekiz kürsü, İbn-i Tulun Câmiî'nde dört mezhep için kürsîler, sultan Baybars'ın 664'te tamir ederek hizmete soktuğu Ezher Câmiî'nde müteaddit kürsîler, Hâkim Câmiî'nde dört mezhep için kürsîler, Emir Fahruddin Abdulgâni b. Tâceddin Câmisi'nde dört mezhep için fıkıh kürsîleri, Müeyyediye Câmii'nde dört mezhep fıkhının okutulduğu kürsîler,[73] Şam'da Ümeyye Câmisi'nde altı kürsî bulunuyordu. Kal'atu'l-Cebel'deki kitaplar Müeyyediye Câmisi'ne nakledildiği gibi Kâtibu's-Sur Nureddin Muhammed el-Bârizî, 500 cilt kitabını da bu câmiye nakletmişti.[74] el-Makrîzî, Kahire'deki 22 hankâh, 11 ribat, 25 zâviye hakkında bilgi verir.[75] Şeyhu Hankâhı'nda da dört mezhep fıkhı, hadis, kıraat ve tasavvuf derslerinin okutulduğunu,[76] 400 sûfî ve 100 askerin bulunduğu Baybars, el-Çaşnigîr Hankâhı'nda da hadis dersi verildiğini ve kıraat bölümünde de 24 saat Kur'ân okunduğunu kaydeder.[77] el-Makrîzî, ayrıca bazı hankâhların aynı zamanda medrese olarak da hizmet ettiğini[78] ve kadınlara ait bazı ribatlarda da tasavvuf ve fıkıh okutulduğunu bildirir.[79]

Memlûkler dönemi İslam tarihinde gerek naklî ilimler ve gerekse aklî ilimler alanlarında en çok ulemanın toplandığı bir dönemdir. Bu ulemâ bir taraftan İslam Medeniyeti'nin daha önceki dönemlere ait bilgileri toplayarak hemen her sahada ansiklopedik eserler vücuda getirdikleri gibi, diğer taraftan da önce yazılan eserlere şerhler yazmak suretiyle de o eserleri tashih ve ikmal etmişlerdir. Bundan dolayı Memlûk ulemasını taklitçilikle suçlayanlar olmuşsa da[80] şerhlerin o eserlere getirdikleri yenilikleri göz ardı etmenin insafsızlık olacağını ifade etmeliyim. Kaldı ki, Memlûk uleması hakkında yapılan bu toptancılık ve genel yargı isabetli de değildir.

72 Nuaymî, ed-Dâris fî Tarihi'l-Medâris, Nşr: Cafer el-Hasenî, II, s. 127-135
73 el-Makrîzî, A.g.e., II, s. 330
74 el-Makrîzî, A.g.e., II, s. 329
75 el-Makrîzî, A.g.e., II, s. 414-436
76 el-Makrîzî, A.g.e., II, s. 421
77 el-Makrîzî; A.g.e., II, s. 416
78 el-Makrîzî, A.g.e., II, s. 392
79 el-Makrîzî, A.g.e., II, s. 432
80 Bkz. Yusuf Salih, Bedreddin el-Aynî ve Eseruhû fî İlmi'l-Hadis, Beyrut 1987, s. 15; Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, İstanbul 1989, s. 272

Mesela Makrîzî, Aynî, Kalkaşandî, Zehebî, Nüveyrî, İbn-i Hallikan, İbn-i Kesir, İbn-i Takrıberdî gibi pek çok Memlûk tarihçisi, tarihçiliğimizin altın halkalarıdır ve Memlûkler devri, İslam tarihçiliğinin altın çağıdır.

Kaldı ki, Memlûkler devrinde yetişmiş ulemâ, kendi sahalarında ortaya koydukları eserlerde de daha sonraki devirlere önderlik etmişlerdir. Mesela kıraat ilminde Şâtıbî'den (v. 590/1193), sonra en önemli alim olan İbnu'l-Cezerî (751/833-1350/1420); tefsirde önde müfessirlerden İbn-i Kesir (v. 774/1373); tıpta küçük kan dolaşımını ilk keşfeden Ali b. Nefis, hastanelerin aynı zamanda tıp medresesi olarak kullanılması ve ameliyatlarda anestezi uygulanması; şiirde İslam dünyasının en meşhur kasidecisi İmam Buseyri (v. 696/1297), devrin yetiştirdiği ulemâ ve İslam Medeniyeti'nin yüz aklarıdır.

İslam San'atları'nda da Memlûkler yenilikler getirmişlerdir. Türk motifleri, Nil Vadisi'ne bu devirde gelmiş, câmi ve medrese olarak kullanıma müsait kare câmi modelleri geliştirilmiştir.[81]

b.5- Osmanlılar Devri

Türk ve İslam tarihinin en uzun ömürlü ve en geniş sınırlı devleti şüphesiz Osmanlı Devleti'dir. Bu devlet, bütün yönetim birimlerinde İslam'ı referans alan son İslam devleti olduğu gibi değişik etnik ve kültürleri sınırları içinde barındırması sebebiyle çok uluslu, çok dinli, çok kültürlü ve çok dilli bir devlettir.

Osmanlı Devleti, temelde biri 3.000 yılı aşan Türk devlet geleneğini, diğeri İslam'ın doğuşu olan 610 tarihinden beri gelen yedi asırlık bir İslam geleneğini tevârüs etmiş bir devlettir. Bu sebeple Osmanlı Medeniyeti kendisinden önce İslam öncesi Türkler tarafından kurulmuş medeniyetlerden ve Müslümanlar tarafından kurulan medeniyetlerden istifadè etmiştir.

Osmanlı Devleti, bu târihî mirasa yeni değerler kazandırarak insanlığa medenî bir devlet örneği olmuştur.

Bu değerleri idari alanda bölgenin özelliklerine göre kanunnameler çıkararak merkezî-federal bir yapı; sosyal alanda dağdaki yabanî hayvanlara varıncaya kadar bütün ibâdullahı kucaklayan bir vakıf sistemi; eğitim alanında medrese, câmi, tekke, kütüphane ve hanelere kadar uzanan birbirleriyle bütünleşmiş örgün ve yaygın bir eğitim sistemi; askeri alanda Acemi Oğlanlar Kışlası, Yeniçeri Ortaları ve Enderun üçlüsüyle tamamlanan profesyonel bir askeri sistem ve

81 Ernest Kuhnel, el-Fennu'l-İslâmî, Trc: Ahmet Musa, Beyrut 1966, s. 104-105

ekonomik alanda üretimi helal, haram ve kul hakkını esas alan ve israftan sakınan sağlıklı bir ekonomik sistem olarak özetleyebiliriz.

Osmanlı bu değerleriyle sadece sınırları içinde bir huzur havzası meydana getirmekle kalmamış zamanın süper devleti olarak sınırları dışındaki zora düşmüş devlet ve toplumlara da güven kaynağı olmuştur. 1525'te Habusburg hanedanından V. Carlos'a esir düşen Fransa kralı I. Froncois'in Osmanlı'dan yardım talebi[82] ve Cava adasındaki Açe Sultanlığı'nın Portekizliler'e karşı yardım isteği, bu alandaki müracaattan sadece iksidir.

Osmanlı Devleti, gâzi yiğitlerden Osman Gâzi, Konur Alp, Turgut Alp, Abdurrahman Gâzi ve Akça Koca ile ulemadan Şeyh Edebâlî, Dursun Fakîh, Hattab el-Karamânî, Muhlis Baba, Âşık Baba, Elvan Çelebi ve Şeyh Hasan tarafından kurulmuştur. Yani devleti kuran irade aslında ulemanın ve gâzilerin iradesidir. Bu yiğitler, devletin temel felsefesini ulemadan aldıkları gibi altı asırlık Osmanlı Devleti'nde gelen sultanlar da yine onların fikir ve tavsiyelerine göre devleti yönetmeyi ihmal etmemişlerdir.

Osmanlı sınırları dışında bu anlayışı gören ulemâ da ilk fırsatta Osmanlı Ülkesi'ne gelmeyi planlamıştır. Orhan Gâzi zamanında tahsilini Kayseri, Kahire ve Konya'da tamamlayan Davud-u Kayserî (v. 751/1351), İran'da tamamlayan Alâeddin Esved, Cemâleddin Aksarayî, Yıldırım Bâyezid zamanında Molla Fenârî (v. 834/1430), Cemâleddin Aksarayî ve tahsilini Kahire'de tamamlayan Ekmelüddin Bâbertî (v. 786/1384) Mısırlı Muhammed Cezerî (v. 833/1492) Bursa'ya, II. Murad zamanında İran'dan Alâeddin Tûsî (v. 1482), Fahreddin Acemî (v. 1460–1461), Halep'den Sirâceddin Mehmed b. Ömer Halebî; Fatih Sultan Mehmed zamanında Semerkant'tan Ali Kuşçu (v. 879/1474), İran'dan İdris-i Bitlîsî; III. Murad zamanında Takuyiddin Mısrî bunlardan bir kısmıdır.

Osmanlı havzasında toplanan ulemâ câmiler, tekkeler, medreseler ve kütüphanelerde hizmet ettiler. Ortaya konulan eğitim sistemi ulemâ merkezli olduğundan ulemâ, ister câmide, ister tekkede, ister medresede, ister kütüphanede olsun yahut özel işiyle meşgul veyahut emekli olsun, devlet bunlara itibar ederek yetiştirilmek üzere bunlara asistanlar, mülâzımlar gönderdi ve onlara verdikleri yetişkinlik belgelerini (temessük) resmî vesika kabul ederek icâzetnamelerin oluşmasında istinad kabul etti. Medreselerin dışında câmilerde, tekkelerde, kü-

82 Hayrullah Efendi, Tarih, İstanbul 1273-1292, X, s. 230; Hammer, Tarih, İstanbul 1329-1336, V, s. 134

tüphanelerde ve evlerde oluşturulan ders halkalarında medrese eğitim ve öğretimine denk dersler verildi. Bu kurumların tesisi de vakıflar tarafından gerçekleştirildiği için hem devletin sırtına yük olmaktan kurtuldu hem de sayıları çoğaldı. Öyle ki bu gelenek Cumhuriyet devrine kadar devam etti.

Osmanlı Medeniyeti, hem vahyî ilimlerde hem de tabî ilimlerde sayısız ulemâ yetiştirdi. Şeyhulislam Ebussuud Efendi (v. 982/1574), *'İrşâdu'l-Aklı's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Azîm'* adlı tefsirde, fetvaları ve özellikle hazırladığı arazi kanunnameleri ile fıkıhta İslam Medeniyeti'nin zirvesini temsil eder. Tasavvufta Hacı Bayram Velî (v. 833/1429–1430), Akşemseddin (v. 863/1459), Sünbül Efendi, Merkez Efendi, Aziz Mahmud Hüdâî Osmanlı tasavvufunun köşe taşlarıdır. Mimaride I. Murad döneminde câmi mimarı Hacı Ivaz'la başlayan Osmanlı mimarisi, II. Murat ve Fatih devrinde Mimar Sinan-ı Atik, II. Bâyezid devrinde Mimar Hayreddin ile devam etmiş ve I. Süleyman zamanında Mimar Sinan'la zirveye ulaşmıştır. Sinan, sadece Osmanlı'nın ve İslam dünyasının değil, bütün dünyanın tanıdığı en büyük mimarlarındandır. O, Şehzâde, Süleymâniye ve Selimiye câmileri başta olmak üzere mimaride her ölçekte ve her çeşitte eserler meydana getirdiği gibi, Van Gölü'nde gemiler de inşa etmiş eşsiz bir dehadır. Sinan'dan sonra aynı geleneği Sultan Ahmed Câmii mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa devam ettirmiştir. O da Osmanlı'da altı minareli câmii olan Sultan Ahmed Câmii'ni (Mavi Câmii) inşa etmiştir. XVII. yüzyılda aynı geleneği Yeni Câmii'de mimar Davut Ağa ve Mustafa Ağa devam ettirmişlerdir.

Bütün bu mimarlar, İslam Medeniyeti'nin yüz aklarıdır. Onların meydana getirdikleri eserler, dünya Müslümanlarına kendine güven ve İslam mimarisine şahsiyet kazandırmıştır.

Hat san'atında XVI. asırda Şeyh Hamdullah (1429–1520), Ahmet Karahisârî (1469–1556), XVIII. asırda Rakım Efendi (1788–1820), Osmanlı İslam Medeniyeti'nin önde gelen hattatlarıdır.

Osmanlı İslam Medeniyeti'nde tezhib san'atı da zirveye çıkmıştır. Bu san'atın ilk örneklerini II. Murad adına hazırlanan ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi-Revan'da 1726 numarada kayıtlı ve 841/1437 tarihli mûsıkî nazariyatına ait eserde görmekteyiz. Fatih Sultan Mehmed ise Özbek asıllı Baba Nakkaş'ı Topkapı Sarayı'nda kurduğu nakkaşhanenin başına getirmişti. II. Bâyezid dönemi ise Osmanlı tezhip san'atının zirveye ulaştığı devirdir. Feyzullah Nakkaş (İbnu'l-Arabî) ve Hasan b. Abdullah'ın önderliklerinde daha çok İran menşeli tezhip ustaları İstanbul'a toplanmıştır.

Osmanlı Medeniyeti'nde mûsıkînin önemli bir yeri vardır. Selçuklularda 'nevbethane' olarak gördüğümüz resmî bando Osmanlı'da 'mehterhane' müessesesiyle dünya askeri bandolarına örnek olmuştur. Câmi mûsıkîsi, tekke mûsıkîsi ve diğer formlarda yetişmiş birçok mûsıkîşinas bu medeniyette yerlerini almışlardır. Bunlar arsında gayr-ı Müslim Osmanlı vatandaşları da vardır. XV-XVI. asırlar üzerinde araştırıcıları bekleyen mûsıkîsi alanı yanında XVII-XIX. asırlar arasında tanıdığımız mûsıkîşinasların eserleri de vardır. Nefîrî Behram Ağa (v. 1560), Ebû Bekir Ağa (v. 1759), Hacı Arif Bey (1831–1884), İsmail Dede (1777–1845) bunlardan bazılarıdır.

İslam Medeniyeti'nde kitaplar hakkında bilgi veren ilk eser İbn-i Nedim'in *el-Fihrist* isimli eseridir. Osmanlı döneminde Kâtib Çelebi (v. 1656) *'Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb-i ve'l Fünûn'* adlı eseriyle bu geleneği devam ettirmiş hem de sadece eserler hakkında değil müellifleri hakkında da bilgi vermiştir.

Yine İslam tarihinde beldeler hakkında bilgiler veren ilk eser Yâkut el-Hamevî'nin *'Mu'cemu'l-Buldân'*ıdır. Osmanlı'da Şemseddin Sâmi, *'Kâmusu'l-Âlâm'* adlı altı ciltlik eseriyle Osmanlı beldelerini tanıtmıştır.

Yine Osmanlı'da Pîrî Reis, mükemmele yakın haritalarıyla Osmanlı Medeniyeti'nin bir başka cephesini temsil etmiştir.

Osmanlı'da tabiî ilimler sahasındaki çalışmalar da önemlidir. Hocazâde (v. 1487), İdris-i Bitlîsî (v. 1520), Taşköprî-zâde (v. 1561), Kâtib Çelebi (v. 1656), İshak b. Hasan et-Tokâdî (v. 1689), İsmail Hakkı Bursevî (v. 1724), Saçaklı-zâde (v. 1732), İbrahim Hakkı Erzurûmî (v. 1780) ve Uşaklı Nebi Efendi (v. 1785) ilim tasnifleri yaparak, İslam Medeniyeti'ne yeni boyutlar kazandırmışlardır. II. Murad devrinde Kadızâde ile başlayan matematik ve astronomi çalışmaları Ali Kuşçu, Mîrim Çelebi ve İsmail Gelenbevî ile devam etmiştir.

5- İslam Medeniyeti'nin Gerileme Sebepleri

İslam Medeniyetinde devlet için öngörülen bir format yoktur. Müslümanlar, örfi, kültürel ve zamanın şartlarına göre devletin şeklini kendileri oluştururlar. Ancak Kur'an, hadis ve diğer kaynaklardan çıkan genel prensipler adalet, eşitlik, istisare, insanî değerlerin yaşanmasına ve ibadullah'ın yaşamasına imkan veren bir devlet şeklidir. Bu sebeple onu, tarih boyunca insanların ortaya koyduğu bir devlet biçimi ile açıklamak mümkün değildir. Bugün insanlığın son ulaştığı cumhurî ve demokratik devlet yapısı ona en yakın görünseler de tamtamına

onun aynısı değillerdir. Ancak şunu ifade etmeliyiz ki, Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Raşidîn dönemlerindeki devlet anlayışı daha sonraki dönemlerde de devam ettirilse ve geliştirilseydi Müslümanlar, dünyada ulaşılan gelişmiş devlet yönetimlerine Müslüman olmayanlardan daha önce kavuşurlardı.

a- İç Sebebler

a.1- İdari Alanda

1- Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerindeki cumhurî hizmet devleti yerine Emevîlerden itibaren monarşik, emredici devlet anlayışının yerleşmesi.

2- Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemindeki açılımın geliştirilerek İslam ülkelerinde din, düşünce, teşebbüs hürriyetlerine ve insan haklarına önem veren idari yapıların oluşturulamaması.

3- İslam ülkelerindeki yöneticilerde liyakat yerine belirli ailelerden veya belirli gruplardan gelen karizmatik şahsiyetlerin öne çıkarılması.

a.2- İlmî Alanda

1- Hz. Peygamber ve Râşid Halifelerden sonra ilimler arasında ayrımlar yapılarak vahyî kaynaklı ilimlerin öne çıkartılmaları ve tabiî ve aklî ilimlerin ihmal edilmesi. Münakaşa ve deneye önem verilmemesi. Kelam gibi bazı vahyî ilimlerin bile âyet ve hadis kaynaklarının yeterli seviyede tesbit edilememesi.

2- Akademik müesseselerin çağın gerektirdiği şekilde kendilerini yenileyememeleri ve geliştirilmeyişleri.

3- Müslümanların teknoloji üretimini fabrikasyonlaştıramamaları.

a.3- Ekonomik Alanda

1- Zenginlik ve lüksün, Müslümanların hayatlarına hakim olması sonucunda Müslümanların dünyaya fazla bağlanmaları ve cesaretlerini kaybetmeleri.

2- Müslümanların bankacılık ve sigortacılıkta geri kalmaları.

3- Batılıların Müslümanların gelir kaynağı olan ipek ve baharat yollarına alternatif yollar bulmaları.

4- XIX. asırda batıda gerçekleştirilen ekonomik ihtilalin Müslümanlar üzerinde menfi tesirler doğurması.

5- Müslümanların sanayileşememeleri ve tarım toplumu olarak varlıklarını sürdürmeye çalışmaları

b- Dış Sebebler

1- Batılıların Müslümanların gelir kaynağı olan İpek ve Baharat yollarına alternatif yollar bulmaları ve ticareti ele geçirmeleri.

2- XIX. asırda Batı'da geliştirilen ekonomik ihtilâlin Müslümanlar üzerindeki menfi tesirleri.

3- Haçlı seferleri: Papalığın teşvikiyle doğuya hücum eden binlerce Avrupalının, önüne ne gelirse yıkıp yok ederek İslâm Medeniyeti'ne büyük zarar vermeleri.

4- Haçlı seferlerinin diğer bir yüzü olan Moğolların da Bağdat'tan başlayarak Anadolu'ya ve Mısır'a kadar İslâm Medeniyeti'ne ikinci bir yıkım yaşatmaları.

A- DEVLET

Arapça'da 'dâle' kökünden gelen devlet kelimesi, zamanın değişmesi, süratli yürümek, birbiri ardından gelmek, şöhretli hale gelmek, şanslılık, hükümet, güç gibi manalara gelmektedir. Çoğulu 'düvel' ve 'divel'dir.[83] Istılahta ise bir idare altında toplanmış insan topluluğunun siyasi hâkimiyetinin teşkilatlanmış şeklidir.

İnsanlığa gelen Peygamberlerden bazıları dînî ve siyasi liderliğe sahip olmuşlardır. Hz. Muhammed de bunlardan biridir. O, 622'de Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde hemen devletini kurmuştur. Bu devlete temel teşkil edecek ilk perspektif 620 ve 622'de Mekke dışında icra edilen Akabe Biatları'dır. Mekke'nin pagan toplumundan kaçan bir avuç insan Akabe'de bir ağaç altında ellerini Hz. Muhammed'in avucuna koyarak Allah'ın emirlerine itaat edeceklerine, hırsızlık etmeyeceklerine, zina etmeyeceklerine, çocuklarını öldürmeyeceklerine, kimseye iftira etmeyeceklerine, kimseyi öldürmeyeceklerine, saadette ve felakette akitlerine sadık kalacaklarına yemin etmişlerdi.[84]

Ardı ardına yapılan üç Akabe biatinden sonra Hz. Peygamber Müslümanlara Medine'ye hicreti emretti ve iki ay içinde bu hicret tamamlandı.[85] Böylece Medine site devletinin oluşturulmasına başlandı.

Bunun arkasından Medine'de ilk anlaşma yapıldı. Mekke'den gelenlerle (muhâcirler) Medineli Müslümanlar (Ensar) arasında kardeşlik (muâhâd), 186 kişi[86] arasında hak, iyilik, yardımlaşma ve birbirine mirasçı olma hususunda bir hılf yani yeminle kurulan bir anlaşma yapıldı.[87] Bu anlaşma Bedir Savaşı'na

---

83 Müncid, s. 230; Raid, s. 676; Redhouse, Turks and English Lexicon, İstanbul 1978, s. 926

84 İbn-i Hişam, Siyer, I, 286-287

85 İbn-i Sa'd, Tabakat, III, s. 240; Makrızî, el-Hıtat, I, s. 38

86 Makrızî, İmtâu'l-Esmâ, Thk: Mahmud Muhammed Şakir, Katar tarihsiz, s. 49-50

87 İbn-i Sa'd, A.g.e., I, s. 238

kadar devam etti. Bedir'de alınan ganimetler sebebiyle muhacirlerin yardıma ihtiyacı kalmadı.[88]

Mekkeli Müslümanlar, Medineli Müslümanlarla Medine'de onlara tâbî olmayı kabul edenler (Yahudi, Hıristiyan vd.) arasında imzalanan 47 maddelik Medine Sözleşmesi ise Hz. Muhammed'in devletinin kuruluşunu tamamlamıştır.

Hz. Muhammed'in riyasetinde oluşan bu devletin unsurlarının modern devletlerde olduğu gibi ülke, muhtelif inanç ve etnik gruplardan meydana gelen halk, teşkilat ve hâkimiyetten oluştuğu görülmektedir.

Daha Kur'ân vahyinin tamamlanmadığı bir dönemde ortaya çıkan bu devletin, gelen Kur'ân ayetleri, Peygamberin sünneti ve halkın taleplerine göre teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Kur'ân vahyi ve Peygamberin sünneti tamamlanarak İslam hukuk ilmi teşekkül edecek ve böylece devlet gelişimini tamamlayacaktır.

Râşid halifeler dönemindeki uygulamalar ve gelişmeler de daha sonraki dönemler için örnek alınarak Emevî, Abbâsî, Selçuklu, Eyyûbî, Memlûklu ve Osmanlı'da büyük devletler ortaya çıkacaktır.

Hz. Peygamberden sonraki İslam devlerine bakıldığında bu devletlerin müsteşriklerin anladığı gibi 'teokratik' devletler olmayıp kendine has bir yapısı olduğu ve bu yapıda devleti meydana getiren halkın talep ve görüşlerinin vahyî esaslarla harmanlandığı ve böylece bir hukuk meydana geldiği görülür. Klasik tasnife göre hukukun kaynakları kitap, sünnet, icmâ ve kıyastır. Bunlara bakıldığında bile ümmetin icmâ'ı, toplumun bir konuda birleşmesini, kıyasın da ulemanın görüşünü ifade ettiği kolayca anlaşılır. Yani İslam devletinde amme hukukuna giren her şeyi din belirlemez. Din, genel prensipleri ortaya koyar, zaman ve zemine göre de insanlar devletin diğer kurallarını ve şeklini belirlerler.

Din, itikad ve ibadet konularında belirleyicidir. Diğer bir deyişle dinin itikad ve ibadetle ilgili konularında Peygamberden başka hiçbir beşer kurallar ortaya koyamaz, sadece tefsir ve yorum getirebilir.

İslam devletinde adalet, şûrâ ve fikir hürriyeti, canın, malın, hakkın, aklın ve neslin korunması devletin görevidir. Ümmet olsun, zımmî olsun her İslam devleti vatandaşı bundan istifade eder. Hz. Peygamberin devlet başkanlığı sırasında

88 Tecrid Tercümesi, VI, s. 343-344

gayr-ı Müslim olan Amr b. Umeyye ed-Damrî'yi Necâşî'ye elçi olarak göndermek suretiyle vatandaşlar arasında ayrım yapılamayacağını göstermiştir.

İslam devlet anlayışında devlet, bir yandan insanlar için sosyal yaşayışın tabiî bir sonucu diğer yandan da hukukun uygulanabilmesinin bir garantisidir. Yani devlet hem sosyolojik bir vâkıa hem de hukûkî bir zarurettir. Bu anlayışı *Ahkâmu's-Sultâniye*, *Siyâsetü's-Şer'iyye*, *Siyâsetnâme* ve *Nasîhatu's-Selâtîn* tipi eserlerde açıkça görmek mümkündür.

Devletin başında bulunan kim olursa olsun o, hem Allah ve resûlünün hem de halkın emanetini taşımaktadır. Binâenaleyh, Hz. Peygamber, 'Hâlık'a isyan teşkil eden bir hususta mahlûka hiçbir hususta itaat olunmaz.'[89] buyurmuştur. İslam hukuku monarklığa kalkışan devlet başkanları aleyhine 'huruc ale's-sultan', (sultan aleyhine ayaklanma)yı hak saymıştır. İslam'da devlet başkanı 'lâ yüs'el an mâ yef'al' yani yaptığından sorumsuz değildir. Bu sebeple de devlet başkanı bir monark değildir. Ancak, tarihte görülen bazı monark uygulamalar, bu teoriyi bağlamaz. Teokratik monarşi tabiri de İslam devletine yakıştırılamaz. Sultanın yeryüzünde 'Allah'ın gölgesi' telakkisi Fâtımîler'de halifeye dînî bir güç kazandırmaya ma'tûf, Sünnilerde dînî hassasiyetlere dikkatin gerekliliğini ifade eder. Yoksa beşerî iradenin devlet yönetiminde yeri olmadığını veya beşerî iradenin Allah'ın iradesi yerine kâim olacağını ifade etmez.

Tarih içinde hemen bütün İslam devletlerinde gayr-ı Müslim vatandaşlar olmuştur. Devlet Müslümanlara, vahyî-beşerî muhtevalı hukuku uygularken gayr-ı Müslimleri devletin bütün vatandaşlarına şâmil teşkilât-ı esâsiyesi dışında serbest bırakmıştır. Onlar isterlerse Müslümanların tâbî olduğu hukuku veyahut da kendi dînî hukuklarını isteyebilirler.

89 Müslim, A.g.e., 33/39; Ebû Davud, A.g.e., 15/87

B- DEVLET BAŞKANLIĞI (HİLÂFET)

Lügatte halife, 'ha-le-fe' sülâsî fiilinden mastardır. Birinin yerine geçmek, birine vekâlet etmek, birine varis olmak, hâkim ve imam olmak anlamlarına gelir.[90] Istılahta ise, Müslümanların devlet başkanı demektir. Buna, imâmu'l-müslimîn,[91] halîfetullah,[92] halifetu Rasûlillah, emîru'l-mü'minîn[93] de denilir. Bunların başında bulunduğu makama da hilafet makamı ya da sadece hilafet denir.

Ayrıca İslam'ın ilk yıllarında zekât toplayan 'âmil' vergiyi teslim ettiği şahsa da halife denildiği gibi Kâdîrilik veya Ticânîlik gibi bazı tarikatlarda şeyhin vekiline de halife denilmiştir.

Bâburşahlar'da kadınlara nezaret eden baş kadına halife denildiği gibi Osmanlı'da bâb-ı âlî kaleminde çalışan kâtiplere ve sıbyan mekteblerindeki muallim vekillerine de halife denilmiştir.

Şiiler ise halife tabirini sadece Hz. Ali ve on iki imam için kullanırlar.

Kur'ân-ı Kerim'de iki ayette[94] halife, dört ayette halâif[95] ve üç ayette hulefâ şeklinde[96] geçmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de halife kelimelerinden başka iki ayette ulü'l-emr[97], beş ayette de imam tabiri geçmektedir.[98]

Hadis-i şeriflerde de halife, imam ve melik tabirleri geçmektedir.[99]

---

90 Mütercim A. Asım, Tercümet-i Kâmus, İstanbul 1305, II, s. 574, 575; el-Mu'cemu'l-Vâsıt, Kahire 1980, İstanbul 1984, s. 251; el-Müncid, s. 192

91 İbn-i Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyase, Beyrut, I, s. 186

92 İbn-i Kuteybe, A.g.e., I, s. 155

93 Taberî, Tarih, V, s. 52

94 Bakara Sûresi, 30; Sâ'd Sûresi, 26

95 En'am Sûresi, 165; Yunus Sûresi, 14, 73; Fâtır Sûresi, 39

96 A'raf Sûresi, 69, 74; Neml Sûresi, 72

97 Nisa Sûresi, 59, 83

98 Bakara Sûresi, 124; Furkan Sûresi, 74; İsrâ Sûresi, 124; Enbiya Sûresi, 73; Secde Sûresi, 24

99 Buhârî; Ahkam, 2, Menâkıb, 2, Zekât, 16, Cum'a, 11, Cihat, 108, 109, 164
Müslim; İmâre, 4, 8, 9, 20, 43, 61, Zekât, 91
Tirmîzi; Fiten, 2215, Ahkam, 4
Ebû Davud; Cihat, 2173, Sünen, 4017, 4028
İbn-i Mâce; Ferâiz, 2717, 4029
Ahmed b. Hanbel; 16995, 17680, 19574, 19598, 19600, 20910, 20913, 21449

Şüphesiz ayetlerde ve hadislerde geçen bütün bu tabirler halifeyi yani İslam devletinin başkanı için bu kaynaklarda sadece halife tabiriyle sınırlı kalmayacağı da yeterli olmayacağı da meydandadır. Kaldı ki, daha sonraki devirlerde İslam dünyasında sultan, emir ve padişah gibi birçok unvanlar da kullanılmıştır.

Şurası tarihi bir gerçektir ki, Hz. Muhammed' in biri nübüvvet, diğeri velayet olmak üzere iki görevi olmuştur. Nübüvvet yani peygamberlik, Allah tarafından seçilmiş ve verilmiş bir görevdir. Bütün Peygamberlere verilen bu görev onların vefatıyla sona ermiştir. Velayet görevi ise Peygamberlerden Hz. Süleyman, Hz. Davud ve Hz. Muhammed gibi bazı Peygamberlerde olan görevdir. İşte bu görevi yüklenen kişinin unvanı ne olursa olsun İslamî kuralları yaşattığı müddetçe halifedir. Dünyadaki bütün Müslümanların tek devletin çatısı altında toplanması gibi bir mecburiyet de mevcut değildir. Tarihte Emevilerden sonra aynı anda Bağdat'ta Abbâsî, Endülüs'te Emevî ve Mısır'da Fâtımî halifelikleri ortaya çıkmıştır.

Şüphesiz ki, Kur'ân ve sünnet Müslümanların hayatlarını tanzim eden iki önemli kaynaktır. Bu kaynaklar da açık veya işârî tarzda müesseselerle ilgili esaslar bulunmaktadır. Kaldı ki, Hz. Muhammed'in Peygamberliği yanında bir de devlet başkanlığı vazifesinde bulunduğu tarihî bir gerçektir.

O, peygamberliğin üç yıllık Mekke döneminde sadece nübüvvet yönüyle ortaya çıkmıştır. 622'de Medine'ye hicretten sonra ise devlet başkanlığı yönüyle de ortaya çıkmıştır. Medine'de on yıl başında bulunduğu devlet, site devletinden bütün Arabistan'ı içine alan ve devletin bütün fonksiyonlarını icrâ eden büyük bir devlet haline gelmiştir. Zaten İslam'ın getirdiği esaslar incelendiğinde bunların bir kısmının ferdî bir kısmının da sosyal olduğu görülür. Ferdî esaslar her şart altında yerine getirilebilirse de birçok sosyal esas ancak bir devletin çatısı altında icrâ edilebilirler.

Bu sebeple Hz. Peygamber'in vefatında Müslümanlar için ilk iş ona bir vekil seçmek olmuş ve tarih boyunca Müslümanlar hep devletler kurmuşlardır.

İlk Müslümanların Peygamberden sonraki ilk devlet başkanlarını beş adayın katıldığı demokratik bir seçimle yaptıkları görülmektedir. Hz. Peygamberin yerine bir halifeye ihtiyaç yoktur; şeklindeki Hâricî görüşü sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır.

İlk halife seçiminde şu grupların ve adayların ortaya çıktığı görülmektedir:

1- Hazrec Grubu: Sa'd b. Ubâde'yi aday göstermiştir.

2- Evs Grubu: Useyd b. Hudayr'ı aday göstermiştir.

3- Ensar Grubu: Hubab b. Munzir'i aday göstermiştir.

4- Muhâcirîn Grubu: Hz. Ömer ve Hz. Ebûbekir'i göstermiştir.

5- Ehl-i Beyt Grubu: Ali b. Ebî Tâlib'i aday göstermişlerdir.

Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafete seçilmesinde farklı metodlar uygulanmış ve Emevilerle halifelik bir nevi saltanata dönüştürülerek Osmanlı'nın sonuna kadar gelmiştir. Gerçekte halifenin seçimi veya tayini konusunda kitap ve sünnette tesbit edilmiş bir usul yoktur. Müslümanlar, kendi anlayış ve şartlarına göre devlet başkanlarını seçebilirler.

Kimlerin halife seçilebileceği konusunda da kitapta belirtilen bazı şartlar dışında Müslümanlar bir takım şartlar ortaya koymuşlardır. Bunlar başlıca şunlardır:

1- Müslüman olmak

2- Erkek olmak

3- Hür olmak

4- Akıl ve bâliğ olmak

5- Adalet sahibi olmak

6- Bilgili olmak

7- Kureyş kabilesinden olmak. (Bazı ilim adamlarınca bu şart değildir. Kureyşî olmayan da halife olabilir.)

8- Yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmak

9- Sağlam ve sağlıklı olmak

10- Cesur olmak[100]

Halifeler, yönetimde İslam hukuku ve Müslümanlar tarafından meydana getirilen örfî hukuku uygulayacaklarına göre bunlar birer kural koyucu ve monark olamazlar. Böyle davrananlar da kitap ve sünnete göre Müslümanların devlet

100 Mâverdî, Ahkâmu's-Sultâniye, s. 6

reisi olamazlar. Yönetimde İslâmî hassasiyetlere dikkat eden her devlet başkanına halife nazarıyla bakmak gerekir. Hassasiyetin azlığı veya çokluğu ayrıca değerlendirilecek konulardır. Bu anlayışa göre İslam'ın gelişinden sonra ortaya çıkan bütün İslam devletlerinin başkanlarına halife nazarıyla bakmak gerekir. Halifeliğin Ali b. Ebî Tâlib'den Muâviye b. Ebî Süfyan'a veya Emevilerden Abbâsîlere geçişi söz konusu değildir. Bunun için de her hangi bir merasim yapılmamıştır. Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'in Mısır ve Hicaz Osmanlı Devleti'ne bağlanmasında da ayrıca hilafetin intikali için her hangi bir seremoniye ihtiyaç yoktur.

İslam Tarihi'nde Hz. Ebû Bekir ile başlayan halifelik Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den sonra Şam Emevîleri'ne geçti ve 661-750 arasında 14 halife; 750-1258 arasında 37 halife; 928-1012 arasında Endülüs Emevîleri'nde 9 halife; 909-1171 arasında Fatımîler'de 14 halife; 1055'te Tuğrul Bey'in Bağdat seferinden sonra kendilerine halife demeseler bile Büyük Selçuklularda Selçuk Sultanları fiilen halife; 1512-1924'e kadar Osmanlılarda 29 halife gelmiştir.

Şunu da unutmamak lazımdır ki Abbasî, Fatımî ve Endülüs'te aynı zaman diliminde İslam dünyasında üç ayrı halifelik yaşanmıştır. Keza Selçuklu ve Sultan Selim'e kadar Osmanlı Sultanlarının da, sultanlar müslümanların emiri olmaları sebebiyle halife olarak isimlendirilebilirler.

Halifenin görevleri konusunda İmam Ebû Yusuf şunları saymıştır:

1- Allah'ın tayin ettiği sınırları tanımak

2- Hak sahiplerinin haklarını vermek

3- İyi hükümdarların kanun ve kurallarını yenilemek

4- Zulme mani olmak

5- Halka, Allah'ın hükümlerini telkin etmek

6- Allah'ın kanunlarını kendisi ve halkı için eşit bilmek ve hükümlerini eşit uygulamak

7- Hukuka uygun şekilde halktan vergi almak ve vergileri hukuka uygun kullanmak.[101]

Hilafetin üç temel sembolü şu şekilde sayılmıştır: Hutbe okunması, para basımı ve traz.

101 Mevdûdî, Hilafet ve Saltanat, İstanbul 1980, s. 414

Halifenin görev ve yetkileri şu şekilde sayılmıştır:

1- Temsil ve gözetme görevi: Halife, devleti temsil eder. Kur'ân ve sünnette belirlenen veya örfî hukuk olarak belirlenen esasların uygulanmasını gözetir.

2- Yasama ile ilgili görevler: Halife, yeni şartlara uygun kuralların konulmasını sağlar.

3- Yargı ile ilgili görevleri: Ülkede hukukun yaşanması için gerekli bütün tedbirleri almak; yetkisi dâhilinde suçları affetmek.

4- Yürütme ile ilgili görevleri:

   a- İbadetlerin icrası için tedbir almak. Umumiyetle Cuma namazını halifeler kıldırırlar.

   b- İslam ülkesinin iç ve dış güvenliğini koruma.

   c- Kamu gelirlerinin tahsilini ve kamu harcamalarının hukuka uygunluğunu sağlamak.

   d- Ülkeye hizmet edecek kamu personelinin tayinlerini sağlamak.

   e- Diplomatik temsilci göndermek ve gelenleri kabul etmek.

Gerek kanunnamelerde gerek kanunlarda İslamiyeti referans alan ve bunu uygulamalarıyla ortaya koyan Osmanlı Devleti, 26 Recep 1342/3 Mart 1924 tarih ve 431 sayılı 'Hilafetin İlgâsı' ve 'Hânedân-ı Osmaniyye'nin Türkiye Cumhuriyeti Memâlik-i Hâricine Çıkarılması'na dair kanunla son bulduğundan halifelik de tarihe karışmıştır.

C- ŞEYHULİSLAMLIK

Araştırmalar, şeyhulislam (İslam'ın bilgesi) ünvanının hicrî IV. asır (milâdî X. asır)'da Horasan bölgesinde ortaya çıktığını göstermektedir.[102] Yine bu asrı takip eden asırlarda İslam dünyasında 'Fahru'l-İslam (İslam'ın Gururu)', 'İmâdu'l-İslam (İslam'ın Direği)', 'Hüccetü'l-İslam (İslam'ın Delili)', 'Rüknü'l-İslam (İslam'ın Temeli)', 'Zeynu'l-İslam (İslam'ın Süsü)', 'Ziyâü'l-İslam (İslam'ın Işığı)', 'Şemsü'l-İslam (İslam'ın Güneşi)', 'Behâu'l-İslam (İslam'ın Değeri)', 'Cemâlu'l-İslam (İslam'ın Güzelliği)', 'Burhanu'l-İslam (İslam'ın Delili)', Duhâu'l-İslam (İslam'ın Sabahı)', 'Nizâmu'l-İslam (İslam'ın Düzeni)', 'Celâlu'l-İslam (İslam'ın Yüceliği)', 'Seyfu'l-İslam (İslam'ın Kılıcı)', 'İzzu'l-İslam (İslam'ın Şerefi)', 'İmâmu'l-İslam (İslam'ın İmamı)' gibi unvanlarda ortaya çıkmıştır.

İslam tarihinde bütün bu unvanların Müslümanlar arasındaki dînî meseleleri çözebilecek seviyede bulunan ulemâ için verildiği görülmektedir. Osmanlı'da da bu unvan, hem verdiği fetvalarla devletin ve insanların meselelerini çözebilen hem de ulemanın reisi olan âlime verilmiştir.

Osmanlı Devleti, gerek padişahın verdiği kararlar gerek dîvân-ı hümâyûnda alınan kararlar, gerek kadıların verdikleri kararlar ve gerek uygulamalarla şer'î bir devlettir. Şer'î bir devlet, dînî kurallar esas alınarak yürütülen devlet demektir. Böyle olunca öncelikle dînî kuralların iyi bilinmesine ihtiyaç vardır. Böyle olunca ulemanın devletteki yeri önem kazanmaktır. Bunun için devletin en yüksek kara organı olan dîvânda birer şeyhulislam namzedi olan kadıaskerlere verilmiştir. Nihayetü'l-emirde bütün ulemanın başkanı şeyhulislam olduğuna göre bir bakıma şeyhulislamlık Osmanlı Devleti'nin şer'îliğinin tabiî gereğidir.

Şeyhulislamın daha bağımsız karar verebilmesi için dîvân-ı hümâyûn üyeliğine alınması da bu anlayışımızı güçlendirmektedir. Daha önceki İslam devletlerinde hem dîvânlarda ulemaya yer verilmemiş hem de şeyhulislamlık müessesesi gibi muhtar ve resmî bir müessese ortaya çıkmamıştır. O dönemlerde ulema, sorulduğunda veya kendileri gerek gördüklerinde fetvalarını vermişlerdir. Osmanlı'da şeyhulislamın ve dîvân-ı hümâyûndaki ulemanın görüşlerini açıklamaları resmî görevleridir. Çünkü Osmanlı'da dinin asıl, devletin onun fürû' olduğu[103] kanun haline getirilmiştir.

---

102 Ali Emîrî, Meşîhat-ı İslâmiyye Tarihçesi, İlmiye Salnamesi, İstanbul 1334, s. 304; J. H. Kramers, 'Şeyhulislam', İA, X, s. 485; W. Bulliet, The Shaik al-İslam and the Evolution of Islamic Society, Studies Islamica, XXXV (1972), s. 54; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, Ankara 1965, s. 174; Murat Akgündüz, Osmanlı Devleti'nde Şeyhulislamlık, İstanbul 2002, s. 29

103 Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhîsu'l-Beyân fî Kavânîn-i Âlî Osman

Osmanlı'da şeyhulislam unvanını ilk defa ne zaman kullanıldığına dair bir sarâhât yoksa da I. Murad zamanında müftî tabirinin kullanıldığı görülmektedir.[104]

Keza I. Murad'a isnad edilen bir fermanda da Elvan Fakîh umum Rumeli vilayetine şeyhulislam tayin edilmişti.[105] Ancak Feridun Bey, *Münşeât*'ındaki ilk devre ait bazı vesikaların sonradan yazıldığı da ileri sürülmektedir.

Ancak şeyhulislamlığın resmiyet kazanması Fatih Sultan Mehmed zamanındadır. Fatih Kanunnamesi'nde şeyhulislam ve padişah hocaları, serdar-ı ulema olarak tanıtılmış ve protokolde vezîr-i âzamdan sonra yer almışlardır.[106]

Gerek I. Murad'dan sonra gerekse Çelebi Mehmed devirlerinde Osmanlı Devleti'nin fetva için Osmanlı ülkesi dışındaki bazı ulemâdan fetva istemesi; I. Mehmed, Şeyh Bedreddin'in (823/1420) katli hakkında Haydar Herevî (v. 830/1426)'den, II. Murad'ın Varna Savaşı'nda isyan ederek devleti güç duruma sokan Karamanoğlu İbrahim Bey hakkında Mısır ulemasından İbn-i Hacer (v. 852/1448), Saadettin Deyrî (v. 867/1462) Bedreddin Tunîsî ve Abdusselâm Bağdâdî'den fetva istenmesi, henüz Osmanlı'da şeyhulislamlık müessesesinin teşekkül etmediğini göstermektedir. Taşköprî-zâde Osmanlı'da ilk şeyhulislam olarak Molla Fenârî'yi zikreder.[107] Ancak bu hizmete ne zaman başlandığı zikretmez. *Devhatu'l-Meşâyîh*, Molla Fenârî'nin 828/1424 tarihinde bu göreve başladığını zikreder[108] ki bu, II. Murad devridir. Osmanlı'da fetva ve kazâ işleri aynı kişiler tarafından yürütüldüğü gibi daha sonra da kadılık ve müftülük, müderrislik ve müftülük veya bu görevin tek şahısta birleştiği örnekler de vardır. Ancak müftülerin asıl görevleri olan fetva ise şeyhulislamlığın ortaya çıkmasından sonra mahallî kalmış ve devlet müftîsi şeyhulislam olmuştur. Osmanlı'da harb ilanı ve seyfiye dışındaki insanlarla ilgili idam gibi önemli hükümleri, şeyhulislama sorularak icra edilmişlerdir.

Osmanlı'da şeyhulislamlık XIX. asırda Meşîhat Dairesi haline gelmiştir. 8 Zilkaade 1241/15 Haziran 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasıyla bunların bulunduğu Ağa Kapusu, Meşîhat Dairesi'ne tahsis edilmiştir.[109] Bundan sonra

104 Hezarfen Hüseyin Efendi, A.g.e., s. 141
105 Feridun Bey, Münşeâtî's-Selâtîn, İstanbul 1274, I, s. 84
106 Kânunname-i Âli Osman, s. 10
107 Mecdî, Hadîkatu'ş-Şekâik, İstanbul 1269, s. 49
108 Ahmed Rifat, Devhatu'l-Meşâyîh, İstanbul, s. 3
109 BOA, Hatt-ı Hümâyûn, Nr: 17477

'Fetvahane' denilen bu bina 1252/1836'dan itibaren 'Bâb-ı Meşîhât' olarak anılmaya başlamış ve Rumeli, Anadolu kadıaskerlikleri ile İstanbul kadılığı da burada toplanmıştır.[110] 1281/1864'te Meclis-i Meşâyih kurulduğunda bu meclis de buraya alınmıştır.

Meşîhât dairesi 26 Eylül 1922'de sona erdi.

1334/1916 tarihli İlmiye Salnâmesi'ne göre son dönemde Meşîhât Dairesi teşkilatı şu şekildeydi:

a- Fetvâhâne-i Âlî Dairesi:

1- Fetvâ emini,

2- Fetva emaneti muavini (2 kişi),

b- Hey'et-i İftaiyye (Fetva odası):

1- Reîsü'l-Müsevvidîn,

2- Müvezzî,

3- Cevâb-ı şifâhî memuru,

4- Müsevvidîn (28 kişi),

c- İlamât-ı Şer'iyye Müdüriyeti (İlamât odası):

1- İlamât-ı şer'iyye müdîri,

2- İlamât-ı şer'iyye mümeyyizi (8 kişi),

3- Taharrî-i mesâil memuru,

4- İlimât-ı şer'iyye mümeyyizi (9 kişi),

5- Birinci sınıf mümeyyiz (4 kişi),

6- İkinci sınıf mümeyyiz (5 kişi),

7- Üçüncü sınıf mümeyyiz (4 kişi),

8- Meclis-i Tedkîkâd-ı Şer'iyye,

9- Reis,

10- Âzâ (7 kişi),

110 Ahmed Lütfi, Tarih, İstanbul 1329, V, s. 60

d- Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Kalemi:

1- Mümeyyiz (2 kişi),

2- Âzâ (7 kişi),

e- Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Kalemi:

1- Mümeyyiz (2 kişi),

2- Birinci sınıf (4 kişi)

3- İkinci sınıf (5 kişi),

4- Üçüncü sınıf (6 kişi),

5- Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâil-i Talebe,

6- Reis ders vekili,

7- Âzâ ders vekili muavini (4 kişi),

8- Katib,

f- Ders Vekaleti Kalemi:

1- Mümeyyiz,

2- Birinci sınıf kâtip (2 kişi),

3- Üçüncü sınıf kâtip,

4- Dördüncü sınıf kâtip,

g- Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi:

1- Reis,

2- Âzâ (6 kişi),

3- Kâtip (2 kişi),

4- Birinci sınıf kâtip (2 kişi),

5- Üçüncü sınıf kâtip (2 kişi)

6- Dördüncü sınıf,

7- İdânât,

8- İdare memuru (2 kişi),

9- Birinci sınıf ketebeden,

10- İkinci sınıf ketebeden,

11- Vezne,

12- Veznedâr,

13- Veznedâr muavini,

14- İkinci sınıf ketebeden,

15- Üçüncü sınıf ketebeden,

16- Beytu'l-Mâl,

17- Mühellafat mümeyyizi,

18- Muhasebe mümeyyizi,

19- Muhellefat katibi,

20- Üçüncü sınıf ketebeden (3 kişi),

21- Dördüncü sınıf ketebeden,

22- Mülâzım (2 kişi),

23- Tahsil,

24- Sertahsildar,

25- Tahsildar,

26- Muhammin,

h- Memûrîn Müdüriyeti:

1- Müdür,

2- Mümeyyiz,

3- Birinci sınıf hülefâdan,

4- İkinci sınıf hülefâdan,

5- Üçüncü sınıf hülefâdan,

6- Levazım ve Maaşat Kısmı,

7- Memûrîn tahakkukât ve levazım mümeyyizi,

8- Birinci sınıf hülefâdan (3 kişi),

9- İkinci sınıf hülefâdan (3 kişi),

ı- *Meclis-i Meşâyih:*

1- Reis,

2- Âzâ (2 kişi),

3- Kâtip,

4- Mektubî Dairesi,

5- Mektubî kalemi mümeyyizi,

6- Mektubî kalemi mârûzât katibi,

7- Mektubî kalemi mukâbelecisi,

8- Mektubî kalemi müstâcele katibi,

9- Mektûbî kalemi mühimme katibi,

10- Şifre katibi,

11- İkinci sınıf (3 kişi),

12- Üçüncü sınıf (4 kişi),

i- İlmiyye Muhâsebât Dairesi:

1- Müdür,

2- Müdür muavini,

3- Mümeyyiz,

4- Birinci sınıf kâtip (2 kişi),

5- İkinci sınıf kâtip (6 kişi),

6- Üçüncü sınıf kâtip,

7- Dördüncü sınıf kâtip,

8- İlmiyye mûtemedi,

9- Emvâl-i Eytâm ve Beytu'l-Mâl Müdüriyeti,

10- Emvâl-i Eytâm ve Beytu'l-Mâl müdürü,

11- Emvâl-i Eytâm ve Beytu'l-Mâl müdür muavini,

j- Tahrîrât Kalemi:

1- Emvâl-i Eytâm tahrîrât mümeyyizi,

2- Birinci sınıf kâtip,

3- Üçüncü sınıf kâtip (4 Kişi),

k- Muhasebe Kalemi:

1- Emvâl-i Eytâm muhasebe mümeyyizi,

2- Birinci sınıf kâtip (2 Kişi),

3- Üçüncü sınıf hülefâdan (3 Kişi),

4- Dördüncü sınıf hülefâdan (2 Kişi),

l- Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti:

1- Müdür,

2- Mümeyyiz,

3- Birinci sınıf (2 Kişi),

4- İkinci sınıf,

5- Üçüncü sınıf (6 Kişi),

6- Dördüncü sınıf,

m- Evrak Müdüriyeti:

1- Müdür,

2- Muavin,

3- Mümeyyiz,

4- Birinci sınıf hülefâdan,

5- İkinci sınıf hülefâdan (3 Kişi),

6- Üçüncü sınıf hülefâdan (3 Kişi),

7- Dördüncü sınıf hülefâdan (3 Kişi),

n- İstatistik ve Dosya Kalemi:

1- Mümeyyiz,

2- Üçüncü sınıf hülefâdan (3 Kişi),

3- Daire-i Celil-i Fetvapenâhî Tabâbeti,

4- Tabib,

5- Kâtip,

1- Şeyhulislam'ın Vazifeleri

1- Fetva vermek,

2- Kanunnamelerin hazırlanmasında bulunmak, onların dine uygunluğunu kontrol etmek,

3- Şeyhulislamlığa meşrut vakıflara nezaret etmek,

4- İlmiyenin reisi olması hasebiyle ilmiyeyi kontrol etmek, gerektiğinde cezalandırmak,

5- Bazı ilmiye mensublarını tayin etmek (Kadıasker, kadı, müderris, nakîbü'l-eşraf, hekimbaşı),

6- Kendisine meşrut olan II. Bâyezid'in İstanbul'daki medresesinde müderrislik yapmak veya ders vekili tayin etmek,

7- Huzur derslerini tanzim etmek,

8- Tekke ve zaviyelere tayinler yapmak,

9- Devletin istediği alanlarda görüş beyan etmek,

10- Şeyhulislam konağında yapılan meşveret meclisini tanzim etmek.

Osmanlı'da genel olarak şeyhulislamlar kayd-ı hayatla tayin edilirdi.

Şeyhulislamların maaşları zaman içinde değişmiş olmakla beraber genelde devlet içinde en yüksek maaş alanlar arasındaydı. Şeyhulislamların maaşlarından başka gelirleri de bulunmaktaydı.

İslam dünyasında Osmanlılarda müessese olarak ortaya çıkan Şeyhülislamlık XV. asırdan XX. yüzyılın başlarına kadar yaşamış ve 130 Şeyhülislam gelmiştir.

D- VEZİRLİK

Kelime olarak 'v-z-r' sülâsî kökünden gelip 'vizr' günah, suç, ağırlık, yük; 've-za-ra', günah işlemek, bir şeyi yüklenmek, yenmek, deliği-yarığı kapamak, sığınmak, sırt, gizlemek ve yardım etmek gibi manalarına gelir. 'Vezir' ise yüklenen, yardım eden demektir.

Kur'ân-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde vezir kelimesi geçmektedir. Tâ-ha sûresindeki 'Bana ailemden kardeşim Harun'u vezir ver.'[111] ifadesi Hz. Musa'nın kardeşi Harun'u yardımcı olarak talep ettiği 'O gün insan kaçacak yer neresidir, diyecektir. Hayır! O gün, sığınacak yer yoktur.'[112] ifadesinin sığınılacak yer anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in hadislerinde vezir kelimesi yardımcı anlamında geçmektedir. Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadiste 'Allah, bir emire hayır dilerse ona doğru ve sadık bir vezir verir. Unutursa ona hatırlatır, hatırlarsa ona yardım eder.'[113] denilmektedir.

İslam'ın ilk halifesi Hz. Ebûbekir de emirlerin Kureyş'ten, vezirlerin ensardan olmasını teklif etmişti.[114]

Araştırmalar İslam tarihinde Abbâsîler'e kadar resmen tayin edilmiş bir vezirin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Daha önceki dönemlerde bu görevi, Hz. Peygamber'e istişaresiyle Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali yapmış olsalar da ilk resmî vezirin Abbâsîler döneminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Abbâsîler ortaya çıktığında ilk halife Ebu'l-Abbas es-Seffah (132–136/750–754), Hemedanlı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallak (v. 132/750)'ı vezir tayin etti.[115]

İslam tarihinde vezir kelimesi yerine muhtelif kelimeler de kullanılmıştır. Emevî halifeleri 'kâtib' adını verdikleri bazı görevlilerle istişâre ederlerken[116] Endülüs Emevîleri vezire 'hacib' ve 'zü'l-vezâreteyn'[117], Eyyûbîler, 'katib,

111 Tâ-ha Sûresi, 29

112 Kıyâmet Sûresi, 11

113 Ebû Davud, Sünen, el-İmâre, 4

114 Buhârî, Sahih, Kitâb-u Fedâilu'l-Ashab, 5

115 Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ, Beyrut 1987, I, s. 127

116 Muhammed Hamdi el-Münâvî, el-Vizâre ve'l-Vüzerâ fi'l-Asri'l-Fâtımî, Kahire 1970, s. 14

117 Philip K. Hitti, A.g.e., III, s. 833; Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları, Medeniyet Tarihi, Ankara 1997, s. 131

sahip',[118] Gaznelilerde 'hâce-i büzürg', Selçuklular 'hâce, lala, sahip, sahib-i âzâm'[119] demişlerdir.

İslam tarihinde devlet başkanının vekili olan vezirlerin sayıları, yetki ve görevleri de tarih içinde değişmiştir. Vezirlerin sayısı birden fazlaya çıktığında vezirlerden biri vezir-i büzürg, vezir-i âzâm veya sadr-ı-âzâm tayin edilmiş ve başkanın mührünü taşımıştır. Abbâsîlerin ilk dönemlerinde vezirin çok geniş yetkilerle donatıldığı görülmektedir. Harun Reşid (170–193/786–809), halife olduğunda Yahya b Halid el-Bermekî'yi her konuda yetkili kılmıştı.[120] Abbâsîlerde veziru'l-vüzerâ ünvanı görüldüğüne göre vezirlerin sayısının çoğaldığı da anlaşılmaktadır.

Fâtımîler, Eyyûbîler, Memlûkler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılar'da vezirlerin hem isimleri hem sayıları hem de yetkileri değişmiştir. Aynı şekilde tarih içinde vezirliklerde çeşitlilikler arz etmiştir.

Abbâsîlerde vezirlik, vezir-i tevfîz yani veliaht atanması gibi yalnız halifenin yapacağı işler dışında her türlü işi yapan vezirlik ve halifenin kendisine verdiği bütün işleri yapan vezir-i tenfîz olmak üzere iki türlü vezirlik ortaya çıkmıştır. Selçuklularda tek vezir olduğu halde Osmanlılarda vezirlerin sayısı devletin kuruluşunda tek iken I. Murad devrinden itibaren vezirlerin sayısı artmış ve vezir-i âzâm denmiştir. Tarihlerin verdikleri bilgiye göre de Osmanlı'nın ilk vezir-i âzâmı Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'dır.[121] Osmanlı'da XV. asra kadar vezir sayısı üçü geçmez iken XVI. asrın ikinci yarısından itibaren bu sayının yediye yükseldiği görülmektedir. Zira Osmanlı'da vezirler, eyalet valisi olarak da tayin edilmişlerdir. Ancak XVII. asırda Köprülü Mehmed Paşa'nın gayretiyle vezirlerin sayısı azaltılmış ve XVIII. asırda da sayıları ikiye kadar düşürülmüştür. 1731'de ise Kubbe vezirleri tamamen kaldırılmıştır.

Vezirlerde bulunması gereken vasıflar da tarih içinde değişikliklere uğramıştır. Mâverdî'ye göre tevfîz vezirinde neseb hariç halifede bulunması gereken bütün şartlar bulunmalıdır.

---

118 Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyûbî Devleti, İstanbul 1987, s. 214

119 İbn-i Bîbî, Tarih Âl-i Selçuk, Nşr: Th Houfsman, Leiden 1902, s. 255

120 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus el-Cahşiyârî, Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttab, Kahire 1980, s. 177

121 İbn-i Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, Nûr-u Osmâniye Kütüphanesi, Nr: 3078, s. 72

Tenfiz vezirleri ise verilen görevleri yaptıkları için tevfiz vezirleri kadar özellikleri taşımaları gerekmiyor. Bunlarda; emanet, doğruluk, kanaatkârlık, halk ile ünsiyet, kuvvetli hafıza, zekâ ve feraset, hevâ ve nefsine uymama, tecrübe ve ihtisas olmalıdır.[122]

İslam tarihinde tenfiz görevini yapacak vezirlerin sayıları çok ve gayr-ı Müslim vatandaşlardan da seçilmeleri mümkün olduğu halde devlet başkanının vekili olan tevfiz vezirinin tek ve Müslüman olması gerekir.[123] Abbâsîlerden sonraki İslam devletlerinde de değişik ünvanlarda anıldıkları halde tevfiz vezirliğini temsil eden vezirler hep tek olmuşlardır.

İslam tarihinde devlet başkanı vekilliğini temsil eden vezirler genelde ulemadan seçilmişlerdir. Osmanlı'da da Fatih devrine kadar bu geleneğin devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu devirden itibaren Enderun-u Hümâyun'dan yetişen seyfiyye mensublarının bu makama getirildikleri görülmektedir.

İslam tarihinde vezirler bizzat hükümdarlar tarafından bir fermanla tayin edilirler veya görevden alınırlar. Selçuklularda vezirlere 'menşûr-u vezâret' denilen ferman, Osmanlı'da ise tayin edilen ve hil'at gönderilen vezir-i âzâma (sadr-ı âzâm) padişahın ismini taşıyan bir mühür (mühr-ü hümâyûn) verilirdi ve her padişah değişikliğinde yeni bir fermanla vezir-i âzâm değiştirilir veya ibkâ edilirdi.

İslam tarihinde başlangıçtan beri vezirlerin maaşları da değişikliklere uğramıştır. Genel olarak devletin en yüksek maaşlı memuru olan vezirlerin maaşı dışında Osmanlılara kadar ıktâ gelirleri Osmanlılar'da da has gelirleri vardı.

Tarih içinde vezirlerin görev ve yetkilerinde değişiklikler olmuştur. Devlet başkanlarının mutlak vekilleri olan vezirlerin yetkileri, veliaht ve şehzâde tayini gibi başkanın kendine sakladığı görevler dışında her türlü görev içine aldıkları halde diğer vezirler değişik görev ve yetkilerle techiz edilmişlerdir. Osmanlı'da dîvân-ı hümâyûnun üyeleri olan kubbe vezirleri dîvânda alınan kararlarla söz sahibi oldukları halde eyalet valiliklerinde bulunan vezirler mahallî hizmet yürütürlerdi.

Selçuklularda vezirlerin yazılı emirlerine 'misâl' denilirken Osmanlı'da 'buyruldu' denirdi. Osmanlı'da vezir-i âzâmın sultandan her hangi bir konu için taleb ettikleri müsâdeyi ifade eden yazıya 'telhîs' denirdi.

---

122 el-Mâverdî, A.g.e., s. 26, 27

123 Ebû Yâ'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, el-Ahkâmu's-Sultaniyye, Mısır 1966, s. 32

E- DÎVÂN

Farsça asıllı olan dîvân kelimesi, kuyûdât defteri, hesab defteri, şiir defteri, her hangi bir konuda tedvîn edilmiş eser, toplantı yeri, mahkeme, hükümdarın oturduğu yer meclis, han, kervansaray, bir makam veya büyük karşısında el bağlı ayakta durmak ve Anadolu'da bir kaç köyden müteşekkil küçük yerleşim ünitesi gibi anlamları ifade etmektedir.

Istılâhî olarak dîvân, devletin bütün işlerinin görüşüldüğü en yüksek karar mercîdir. Dîvânın başında devlet başkanı veya vekili ve dîvânda yeteri kadar üye bulunur.

İslam'da istişâre esas olduğuna göre adına dîvân denilmesine de Hz. Peygamber'den beri bütün İslam devletlerinde dîvânın fonksiyonunu îfâ edecek bir hey'etin bulunması tâbîdir. Ancak dîvân teşkilatının resmen Hz. Ömer tarafından kurulduğunu ileri sürenler, dîvânın hesap defteri anlamındaki manası ile devletin en üst karar organı olan dîvânı birbirine karıştırmaktadırlar. Oysa Hz. Ömer fey dağıtmak için merkez ve taşrada hesap defterleri tutturmuştur ve buna dîvân denilmiştir.[124] Yoksa bu dîvân devleti yöneten dîvân değildir. Kaldı ki, fey dağıtımı, Hz. Peygamber[125] ve Hz. Ebûbekir[126] zamanında da mevcuttu. Hz. Ömer'in yaptığı gayr-ı menkulleri dağıtmayarak diğer ganimetleri Peygambere yakınlık derecelerine göre dağıtması ve bunu bir sisteme bağlamasıdır. Bu sebeple Hz. Ömer'in dîvân teşkilatı denildiğinde de bu sistem anlaşılmalıdır.

Bununla beraber adaletiyle temayüz etmiş olan Hz. Ömer'in devlet işlerini görürken Hz. Ali, Hz. Osman ve sahabenin önde gelenleriyle[127] zaman zaman da mescitteki cemaatla da istişarede bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu istişare meclisine dîvân dendiği kaynaklarda geçmemektedir.

İslam tarihinde, Emevîler, Abbâsîler ve Eyyûbîler'de görülen ve dîvân adıyla anılan üniteler de devlet başkanı tarafından bazı görevleri ifâ için kurulmuş dairelerdir. Devletin bütün umûrunu görüşen ve karara bağlayan dîvânlar değildir.

İslam tarihinde devletin yüksek karar organı olan dîvâna Selçuklular'da rastlamaktayız. Büyük Selçuklu Devleti'nde 'Dîvân-Sultanî' veya 'Dîvân-ı Âlî' adı verilen ve bütün devlet işlerinin görüldüğü dîvâna sultan başkanlık ederse de

124 İbn-i Haldun, İber, II, s. 84; Taberî, A.g.e., I, s. 2411; İbn-i Sa'd, A.g.e., III, s. 296

125 Ebû Ubeyd, A.g.e., s. 353-355

126 Ebû Yusuf, A.g.e., I, s. 307-310

127 Ebû Yusuf, A.g.e., I, s. 194, 195; Belâzûrî, A.g.e., s. 548

dîvânın reisi, sahib-i dîvân-ı devlet denilen vezirdi.[128] Bu dîvân İlhanlılar'da ve Karakoyunlular'da dîvân-ı kebir;[129] Memlûkler'da dîvân-sultan[130] ve Osmanlılar'da dîvân-ı hümâyûn adıyla anılmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde Orhan Gâzi devrinden itibaren varlığını öğrendiğimiz[131] dîvân toplantıları Fatih devrine kadar sabah namazından sonra her gün, XV. asırdan itibaren haftada dört gün, XVII. asrın ortalarında haftada iki gün, XVIII. asrın başlarında III. Ahmed devrinde haftada bir gün ve Osmanlı'nın son zamanlarında altı haftada bir gün toplanmıştır.[132]

Osmanlı'da dîvân-ı hümâyûn, Fatih devrine kadar padişahın riyâsetinde, bu devirden sonra da vezir-i âzamın başkanlığında toplanmıştır.

Osmanlılar'ın ilk devirlerinde tek vezir bulunurken I. Murad devrinde bunların sayısı üçe, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren vezir adedi yediye çıkmış ve bunlar da dîvân üyesi olmuşlardır.

Ancak Osmanlı dîvânında üye olarak vezirlerden başka Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki kadıasker, iki defterdar ve nişancı bulunurdu.

128 Mecduḍ Maksudoğlu, 'Divan', İA, I, s. 595

129 İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, A.g.e, s. 208, 273

130 Mecdud Maksudoğlu, A.g.m., s. 595

131 Aşıkpaşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1332, s. 118

132 Yusuf Halaçoğlu, 'Osmanlı Devlet Teşkilatı', Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, XII, s. 316

F- ADALET MÜESSESELERİ

Yüzlerce âyet-i kerime, hadis-i şerif ve bunlara dayanılarak yazılan binlerce eser, İslam'da adaletin önemini ortaya koymaktadır. Adaleti temin edecek müesseseler de, İslam hukuk sistemine uygun olarak İslam'ın geldiği ilk günden itibaren devamlı gelişmeler göstermiştir. Bu müesseseler, kadılık, şurta, ihtisab ve mezâlimdir.

1- Kadılık

Fıkhî terim olarak kâdî, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları şer'î hükümlere göre çözümlemek için tayin edilen kişidir.[133] Kadıların yargılama yapmak üzere tayin ettikleri görevliye de 'halife', 'nâib' veya 'vekil' denir.

Kur'ân-ı Kerim'de kadı, hükmün, sözün geçmesi anlamında[134] ve uhdesinde yargı yetkisi bulunan yönetici[135] anlamında kullanılmıştır. Hadislerde de kadı ve hâkim anlamında müteaddid defa kullanılmıştır.

İslam tarihinde ilk kadı bizzat Hz. Muhammed'dir. Onun yargı göreviyle de görevlendirildiği Kur'ân ayetleriyle açıkça bildirilmiştir.[136]

İslam ülkesinin sınırları genişledikçe ve Müslümanların sayısı arttıkça Hz. Muhammed sahabeden bazı kimselere kadılık görevi vermiştir. Hz. Ömer, Hz. Amr b. As, Ukbe b. Âmir gibi sahabeler Medine'de yargı yetkisi kullanmışlar, Ali b. Ebî Tâlib (Yemen), Osman b. Ebi'l-As (Tâif), Muhacir b. Ebî Umeyye (San'a), Ziyad b. Lebîd (Hadramut), Alâ b. Hadramî (Bahreyn), Attab b. Esid (Mekke) ve Muaz b. Cebel (Cend)'e kadı tayin edilmişlerdir.

Hz. Ömer devrinde müftî de denilen kadılar sadece hukûkî davalara bakar hale geldiler. Hz. Osman ve Hz. Ali de aynı uygulamayı devam ettirdiler.

Emevîler döneminde kadılar, hukûkî davaların dışında idârî, mâlî ve eğitim ve vakıflarla da görevlendirildiler.

Abbâsîler devrinde büyük şehirlere birden fazla kadı tayin edildi. Bu dönemde bütün kadıları tayin etmek üzere 'Kadı'l-Kudatlık' ortaya çıktı.[137]

---

133 Mecelle, Md: 1785
134 Tâ-ha Sûresi, 72
135 Bakara Sûresi, 188
136 Nisa Sûresi, 65, 105; Mâide Sûresi, 48
137 Fahreddin Atar, 'Kadi', DİA, XXIV, s. 66

Fâtımîler devrinde başlangıçta sünnî kadılar tayin olunurken daha sonra şii kadılar da devreye girdi. Son zamanlarda ise yine sünnî kadılara yer verildi.[138]

Eyyûbîler de sünnî kadılar tayin ettiler.[139]

Memlûkler döneminde de sünnî kadılar tayin edildi ve kadıların işi kadı'l-kudata bırakıldı.[140]

Osmanlılar'da kadı tayini Osman Gâzi döneminde başlar ve Şeyh Edebâlî'nin damadı Dursun Fakîh ilk kadı olarak tayin edilir.[141]

Osmanlı'da kadıların adlî görevleri yanında noterlik, idarî, askerî, ilmî, beledî bazan de iftâ görevlerini yaptıkları bilinmektedir.

Altıyüz yıllık zaman kesiti içinde Osmanlı idarî yapısı muhtelif değişikliklere uğrasa da genelde köy, nahiye, kaza, sancak (livâ) ve eyaletten meydana gelmekteydi. Kadılar, kaza, sancak ve eyaletlere tayin edilmişlerdir.

Osmanlı kadılıkları Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazalarındaki kadılıklardan oluşurdu. VII. yüzyılda Rumeli'de 450 kadı olduğunu Koçi Bey'den öğreniyoruz.[142] Rumeli'deki kaza kadılıkları rütbe-i sitte, rütbe-i ûlâ, karîb-i ûlâ, rütbe-i sâniye, rütbe-i sâlise, rütbe-i İnebahtı, rütbe-i Eğri, rütbe-i çelebi ve rütbe-i cinâd olmak üzere dokuz; Anadolu'daki mevleviyet kadılıkları ise devriye mevleviyeti, mahrec mevleviyeti, bilâd-ı hamse, haremeyn mevleviyeti ve İstanbul kadılığı olmak üzere beş sınıfa ayrılmıştı.

Kadı olabilmenin şartları ise fıkıh kitaplarında şöyle tesbit edilmiştir:

1- Erkek olmak,

2- Âkîl ve bâliğ olmak,

3- Hür olmak,

4- Müslüman olmak,

5- Adalet sahibi olmak,

6- Vücud sağlığına sahip olmak,

7- Hukûkî bilgiye sahip olmak.

---

138 Adam Mezz, el-Hadâratu'l-İslamiyye, I, s. 49

139 Ramazan Şeşen, A.g.e., s. 325, 326

140 Hasan b. Hasan-Ali İbrahim Hasan, en-Nüzûm, s. 290, 291

141 Ali Emiri, Meşihat-ı İslamiye Tarihçesi, İlmiye Salnamesi, s. 315

142 Koçi Bey, Teşkilat Mecmuası, s. 6

İslam tarihinde kadıların tayini Abbâsîler döneminde Harun Reşid zamanında (170–193/786–808) Ebû Yusuf'un başa getirilmesiyle 'Kadı'l-Kutadlık' doğmuş, Endülüs Emevileri'nde buna 'Kadi'l-Cemâa'[143], Anadolu Selçukluları'nda yine kadı'l-kudat[144] ve Osmanlılar'da kadıasker denildi.

2- Şurta (Polis Teşkilatı)

İslam adliye teşkilatında şurta denilen polis de kaza fonksiyonunda önemli bir yer işgal etmiştir. Tarih içinde hâkim, ârif, şurta, vali, sahibu'l-medine, sahibu'l-ases, sahibu'l-leyl, maûne, cılvaz, sahibu'l-ahdas, vali'l-harb ve sahibu'ş-şurta gibi isimlerle anılan[145] bu teşkilat, İbn-i Haldun'un da dediği gibi suçlara, hadlere ve cezaların infazına bakmakla görevliydi ve kadılığın hükümlerine nazaran bunun sahası daha da genişti. Töhmet ve zanna istinâden hüküm vermek bunda mümkündü. Aynı şekilde suç vâkî ve sabit olmadan evvel önleyici ve caydırıcı cezalar takdir etmek, yerli yerince sabit olan cezaları infaz etmek, yaralama, dövme, katl hadiselerinde kısasa hükmetmek, suç işlemekten vazgeçmeyenleri ta'zîr ve te'dîb cezalarına çarptırmak sahib-i şurtanın yetkisi alanındadır.[146] Endülüs Emevileri'nde şurtanın zina, şarap, katl gibi ceza durumlarına bakmak salâhiyetine de sahipti.[147]

Müsteşriklerden Tyan, şurtanın görevlerini dört madde halinde toplamıştır:

1- Polisin yaptığı görev,

2- Adlî görev (Hüküm verme ve tahkikat yapma),

3- Hapishanelerin idaresi görevini ifâ etmek ve umûmî asayişi sağlamak için cezalar vermek ve cezaları infaz etmek,

4- Muhakeme esnasında hâkimlere yardım etmek ve hükümlerin icrası görevi.[148]

Şurta teşkilatının tarihinin Hz. Peygamber ile başladığı ileri sürenler olduğu

143 Hasan İbrahim Hasan,-Ali İbrahim Hasan, A.g.e., s. 280
144 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, A.g.e., s. 122
145 Fahreddin Atar, İslam Adliye Teşkilatı, İstanbul 1979, s. 175, 176
146 İbn-i Haldun, Mukaddime, s. 601
147 Ahmed Muhammî, Nefhu't-Tıb, Mısır 1302, I, s. 101
148 Fahreddin Atar, A.g.e., s. 176

gibi[149] bunun Hz. Ömer[150], Hz. Osman[151] ve Muâviye devrinde[152] olduğunu söyleyenler de vardır.

Sahibu'ş-şurta olabilmenin şartları ise şunlardır:

1- Âlim olmak,

2- Adil olmak,

3- Fakîh olmak,

4- Zeki olmak,

5- Dindar olmak

6- Namuslu olmak,

7- Erkek olmak[153].

3- İhtisab

Kelime olarak hisbe, saymak, zannetmek, haseb, neseb sahibi olmak, ecir, ecir taleb etmek gibi çeşitli kullanışlara göre değişik manalara gelmektedir. Istılâhî olarak iyilikler emir ve kötülükten men etmek için kurulan bir teşkilattır.

Bu görevi yüklenene muhtesib Osmanlı'da ihtisab ağası sonraları ihtisab nâzırı ve şehremini denildi.

Kur'ân-ı Kerim'de 'Sizden iyilikle emreden bir topluluk bulunsun.'[154] emri bu müesseseye temel olmuştur. Hz. Muhammed de birçok hadislerinde kötülüğe karşı tavır ve iyiliği teşvik etmeyi emretmiştir.

Muhtesibler, gece-gündüz yirmi dört saat hizmette olan ve toplumun her kesimini teftiş eden ve yanlışlıkları düzeltmek için kadılardan daha süratli karar veren hâkimlerdir. Hisbe görevi, kadının umûmî velayetinden kabul edilmiştir. Zira bazı hadiselerin süratle neticelendirilmemesi, çözümü imkansız veya daha zor olan neticeler doğurur. Sözgelimi şehirde hastalık ve ahlaksızlık yayanlar süratle önlenmezse, söz konusu durumdan husûle gelecek vakıalar son derece tehlikeli bir hal arz edecektir.

149 Makrîzî, A.g.e., II, . 187; Buhârî, Ahkam, s. 12

150 Yâkûbî Tarih, II. s. 137

151 Suyûtî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 64

152 Yâkûbî, A.g.e., II, s. 207

153 Fahreddin Atar, A.g.e., s. 179'da İbn-i Abdûn, Risâle fi'l-Kadâ ve'l-Hisâbe, s. 16'dan naklen.

154 Âli İmran sûresi, 10, 114; Tevbe sûresi, 71

İstanbul İhtisab Kanunnamesi'nde ihtisabın görevi sayıldıktan sonra şöyle denilir: 'fi'l-cümle bu zikrolunandan gayrı her ne ve kimi Allah u Teâlâ yaratmıştır, mecmu'nu muhtesib görüp gözetse gerek.'[155]

Mâverdî'ye göre ihtisab, terk-i zuhûr ettiğinde, ma'rûfu emir ve fiili zuhûr ettiğinde kötülüğü nehydir.[156]

Kâtib Çelebi ihtisabı, kullar arasında ihtilaflara ve övünmelere yol açmayacak tarzda münkeri nehy ve ma'arûfu emretmekle kulları idare etmektir, şeklinde tarif etmiştir.[157]

Taşköprî-zâde ise ihtisabı; ihtisab ıstılahı başkanlıkça (devlet başkanı) resmedileni icra, ona muhalif düşeni nehy, şeriatta ma'rûfu emir ve münkeri nehy bakımından takarrur edeni tenfîz sûretiyle belde ehlinin işleri hususunda kontroldür ki, gece-gündüz, gizli ve aşikar bu işlere devam olunur,[158] şeklinde tarif etmektedir.

İhtisab görevi, İslam'ın geldiği günden beri bütün İslam ülkelerinde mevcut olan bir görevdir. Hz. Peygamber'in bizzat çarşı ve pazarı kontrol ettiği[159] ve Hz. Ömer'in, Medine'nin; Sa'd b. As da Mekke'nin muhtesibliğini yaptıkları,[160] Emevî, Abbâsî, Endülüs Emevileri, Fâtımîler, Eyyûbîler, Memlûkler ve Osmanlılar'da bu hizmetin devam ettiği bilinmektedir. Osmanlı'da kadısı bulunan her kazada bir muhtesib bulunduğu gibi[161] İstanbul'da Eyyub, Galata ve Üsküdar'da ayrı ayrı muhtesibler vardı.[162]

Muhtesib olabilmenin şartları ise şunlardır:

1- Müslüman olmak,

2- Âkil ve bâliğ olmak,

3- Erkek olmak,

155 Ömer Lütfi Barkan, İhtisabın Kanunları, Türk Taih Vesikaları, Ankara 1942, I, s. 5; Ziya Kazıcı, Osmanlı'da İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987, s. 68

156 Mâverdî, A.g.e., s. 227

157 Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zünûn, I, s. 15, 16

158 Taşköprî-zâde, A.g.e., I, s. 345

159 Kettânî, et-Terâtibu'l-İdâriyye, I, s. 287

160 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1971, II, s. 40

161 Osman Ergin, Mecelle-i Umûr-u Belediyye, I, s. 327

162 Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul 2003, s. 233

4- Âdil olmak,

5- Devletten izinli olmak,

6- Bedenen ve rûhen güçlü olmak,

7- Âlim olmak,

8- İlmiyle âmil olmak,

9- İşini Allah rızası için yapmak,

10- Takvâ sahibi olmak,

11- İyi ahlak sahibi olmak.

a- Muhtesibin Görevleri

Muhtesib, toplumun her kesimi üzerinde emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yani iyiliği emretmek ve kötülükten men etmekle görevlidir. Eskiler bunu valilerin, kadıların ve ehl-i dîvânın görevleri dışındaki bütün görevler olarak tanımlamaktadır.[163] Bu görevleri şöylece tasnif etmek mümkündür:

1- Dînî hayatla ilgili görevler,

2- Adlî hayatla ilgili görevler,

3- Ekonomik hayatla ilgili görevler,

4- Sosyal hayatla ilgili görevler,

5- Eğitim ve öğretimle ilgili görevler.

Muhtesiblerin iyilikle emir ve kötülükten yasaklamada takip ettikleri metodlar ise şunlardır:

1- Bilmek: Münkerin işlendiğini kesin olarak tesbit etmek, tecessüsle karar vermemek.

2- Bildirmek: Münkeri işleyene işlediğinin suç olduğunu açıkça bildirmek.

3- Öğüt vermek: Suç işleyene öncelikle öğüt vererek yanlıştan vazgeçirmeyi denemek.

4- Tekdir etmek: Münkeri işleyen kişi nasihattan almıyorsa onu sözle tekdir etmek.

163 İbn-i Teymiye Hisbe, Trc: Vecdi Akyüz, İstanbul 1989, s. 33

5- Elle müdahale: Öğüt ve tekdirle uslanmayan suçluya suçtan vazgeçmek için müdahale etmek.

6- Şiddet ve Tehdit: Öğüt, tekdir ve müdahaleden ders almayana karşı sopa veya başka bir şey göstererek vazgeçirmeye çalışmak.

7- Darb etmek: Yukandaki işlemler yapıldığı halde hala kötülükten vazgeçmeyenleri darb etmek.

8- Silah kullanmak: Silah kullanmak pek nadir başvurulan bir metoddur. Ancak suçlu, silahla karşı koyarsa, muhtesib silahla aynı şekilde cevap verebilir.

Osmanlılar'da 1242 tarihli İhtisab Ağalığı Nizamnamesi'nde muhtesibin adlî görevleri de şu şekilde belirlenmiştir:

1- Falaka ve değnekle ta'zîr ve tekdir.

2- Değnek ve falakadan ziyade te'dibe müstehak olanları ihtisab ağası hapishanesine göndermek.

3- Sürgün ve kalelerde hapsi gerekenleri de Bâb-ı Âli'ye bildirmek.[164]

4- Mezâlim Mahkemesi

Kelime olarak 'ظلم' kökünden gelen 'mezâlim', 'muzlime, mazleme veya zulme'nin çoğuludur. Istılahta hükümet edenler (halife, vali, vezir, emir) tarafından yürütülen mahkeme demektir. Hem adlî, hem idarî mahkemedir. Bu mahkemelerde nüfuzlu kimselerin ve normal mahkemelerde yürütüldükleri halde kadıların aciz kaldıkları davalar görülürdü. Bugünkü ağır ceza, temyiz, danıştay, askerî mahkemelere karşılık olabilecek mahkemelerdir. Bu mahkemeler, idarî, dînî ve malî alanlarda göre yapmışlardır. Fertlerin idare aleyhine açacağı davalar da bu mahkemede yapılırdı. Bunun bir örneğini Hz. Ömer devrinde rastlamaktayız. Hz. Ömer'in Medine Mescidi'ni genişletme isteğine, evinin istimlâkine rıza göstermeyen ev sahibi, davayı bu mahkemede açmıştı.[165] Mahkemelerde müstevfi'l-müstecâ ve nazaru'l-ceyş, fert ile idare arasındaki davalara bakardı.[166]

Mezâlim mahkemelerinin tarihi İslam öncesi döneme kadar götürülür. Hılfu'l-Füdûl'u bu mahkemelerin başlangıcı olarak kabul edenler vardır.[167]

164 İhtisab Ağası Kanunnamesi, Türk Tarih Vesikaları, 1942, 1/II

165 İbn-i Sa'd, A.g.e., I, s. 13, 14

166 Kalkaşandî, A.g.e., IV, s. 33

167 Mâverdî, A.g.e., s. 65; Şihâbüddin Nüveyrî, Nihâyetü'l-Arab, Mısır 1923, VI. s. 206

Hz. Peygamber devrinde de devam ettiği kabul edilen[168] bu teşkilatın Emevîler döneminde tam teşekküllü hale geldiği görülmektedir.[169] Ancak bundan önce hulefâ-i râşidîn döneminde de bu hizmetin yürütüldüğünde şüphe yoktur.[170]

Emevîler'de özellikle Ömer b. Abdilaziz (99–101/717–719), hanedan üyelerinin zulümle aldıkları malları sahiplerine iade etmiştir. Ondan sonra bu hizmetler biraz zayıflamış olsa da Hişam b. Abdilmelik bizzat mezâlim davasına bakmıştır.[171]

Abbâsîler döneminde, idareye akseden şikayet ve ihtilaflar dîvânu'l-mezâlimde halife, vezir ve kadıların iştirakiyle görüşülmüştür.[172]

Endülüs Emevileri'nde ise bu işlere sahib-u ahkâmi'l-mezâlim denilen ve kadı'l-cemâ veya kadıya bağlı olan bir görevli bakmıştır.[173]

Mısır'da Tolunoğlu Ahmed (v. 270/884) haftada iki gününü mezâlim davalarına tahsis etmiş,[174] Fâtımî halifeleri de bu davalar için günler tayin etmiş,[175] Eyyûbîler bu maksatla dâru'l-adli kurmuş, Nureddin Zengi ve sultan Selahaddin, Şam'da, pazartesi-Perşembe günleri 'dâru'l-adl'de halkın şikayetini dinlemiş ve mahkemede yanına sır katibi ile diğer kâtipleri, muhafızları, kadıları, fakîhleri, şuhûd ve udûlü ve ileri gelen bazı emirleri bulundurmuştur.[176]

Türk devletlerinde halkın şikâyetlerini dinlemek eskiden beri bir gelenektir. İslam öncesi dönemde hakanın alaya alınması yani halkın arasında karşılıklı şikâyet ve hesaplaşmanın yapılması İslamî dönemde Selçuklular'da dîvân-ı âlî ve Osmanlı'da dîvân-ı hümâyûn bu hizmetin görüldüğü yerlerdi.

İslam tarihi boyunca mezâlim mahkemelerinde farklı üyeler bulunmuşsa da genelde halife veya sultan veya vezirin başkanlığında çeşitli sahalardaki devlet ileri gelenleri ve ulemanın yer aldığı görülür. Bunları şu şekilde saymak mümkündür:

168 Mâverdî, A.g.e., s. 65
169 Mâverdî, A.g.e., s. 65
170 Vecdi Akyüz, İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Dîvân-ı Mezâlim), İstanbul 1995, s. 38
171 Vecdi Akyüz, A.g.e., s. 41, 42
172 Mâverdî, A.g.e., s. 78
173 Philip K. Hitti, A.g.e., II, s. 495
174 Corci Zeydan, Medeniyet-i İslamiyye Tarihi, İstanbul 1328, I, s. 223
175 Makrîzî, A.g.e., II, s. 207
176 Makrîzî, A.g.e., II, s. 208

1- Devlet başkanı: Adı ne olursa olsun İslam devletlerinde devletin başında bulunan şahsın önemli vazifelerinden biri mezâlim mahkemelerine başkanlık etmek veya bunu yapabilecek birini görevlendirmektir.

2- Vezir,

3- Sahibu'l-Mezâlim,

4- Kadı,

5- Vali,

6- Ulema: Müftîler ve diğer ulema,

7- Muhtesib,

8- Sahibu'ş-Şurta (Polis),

9- Seyfiye temsilcisi,

10- Maliye temsilcisi,

11- Şahidler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNDE SİSTEMLER

A- EĞİTİM SİSTEMİ

1- İslam'dan Önce Eğitim ve Öğretime Toplu Bakış

Tarihte ilk eğitim ve öğretim faaliyeti, bizzat Cenâb-ı Hak'la ilk insan olan Hz. Âdem arasında vuku bulmuştur. Kur'ân-ı Kerim'in anlattığına göre Cenâb-ı Hak, Meleklere "Yeryüzünde bir halife (bir insan) yaratacağım" dediğinde onlar, "Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek bir kimse mi yaratacaksın? Hâlbuki biz seni hamd ile tesbih takdis etmeye kâfiyiz" diyerek endişelerini belirtmişlerdi. Cenâb-ı Hak da onlara "Ben, sizin bilmediklerinizi bilirim." diye cevap vermiş ve Hz. Âdem'e esmayı (eşyanın isim ve hakikatlerini) öğretmiş ve bundan sonra da "hadi siz bunların mahiyetini bana haber veriniz" demişti[177].

Buna paralel olarak eğitim ve öğretimin, tarihte önce mâbedler etrafında başladığına ve buralardan daha geniş çevrelere yayıldığına şahid olmaktayız. Sümerlerde mâbedlere bitişik okulların bulunduğu ve buralarda, râhib kâhinlerin ders verdikleri, talebelerin üzeri yazılı tabletlerle okuyup yazma öğrendikleri; ders olarak teoloji, botanik, zooloji, coğrafya, matematik, geometri, cebir, astronomi, tıp ve dilbilgisi okuduklarını göstermektedir[178].

Sümer kültürü, Sâmi dilinde gelişerek bir taraftan Mısır, diğer taraftan Anadolu üzerinde tesir icra etmiş; Mezopotamya'da vücuda getirilen, hususiyle riyaziye ve tıp gibi ilimler, Mısır'da papirüs kullanılarak gelişmiş ve daha sonra da Yunan ilminin teşekkülünde müessir olmuştur.[179]

Mısır'da küçüklerin eğitim ve öğretiminin evlerde yapılmasına karşılık devlet memurları ve askerlerin ayrı mekteplerde yetiştirilmesine itina edilmiştir.[180]

---

177 Bakara Sûresi, 30-31.

178 Rafâil Babu İshak, Medresetü'l-Irak Kable'l-İslam, Bağdat 1955, s. 6 vd..; S. N. Kramer, L'shıstoire Commence Sumer, Arthaud 1957. s. 41; A. Sayılı, Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp, Ankara 1966, s. 249 vd.

179 Edward Chiera, Kilden Kitaplar (trc. M. Ali Dinçol), İstanbul 1964, s. 120; 126, H. Ziya Ülken, Felsefeye Giriş, Birinci Kısım, Ankara 1963, s. 4.

180 Georges Posener, A dictionary of Egyptiron Civilization, London 1962, s. 74.

Ön Asya kültürünün feyizli tesiri, bilhassa Eski Yunan'da kendini göstermiş; askeri maksatla açılan mektepler yanında, ilk mûsikî okulu Isparta'da kurulduğu[181] gibi Atina'da Eflatun'un tesis ettiği Akademia, Aristo'nun kurduğu Lyceum ve Zenon'un Stoa'sı[182] öğretim faaliyetlerinde bulunmuş; 'sofist' denilen hocalar riyâziye, tarih, coğrafya, hitabet[183] ve tıp dersleri vermişlerdi.

Avrupa'da ortaçağda kurulan üniversitelerin birçoğu da eski kilise okullarından teşekkül etmişlerdi. Paris Üniversitelerinin çekirdeğini Notre Dame Psikoposluk Okulu teşkil ediyordu[184].

Yunan ilim ve öğretim metodunu alan Romalılar, kurdukları mekteplerde Ön Asya kültürünü Batı Avrupa ve Afrika'ya kadar yaymışlardır. Roma câmiasında çocuklar, 7–14 yaşları arasında ilköğretimi tamamlarlar ve daha sonra da üst seviyelerdeki okullara devam ederlerdi[185].

Ön Asya ile kültür bağlarına dair işaretler bulunan[186] Uzakdoğu'da eğitim ve öğretime büyük ölçüde önem verildiği, özellikle Budda devrinde Hindistan'da Atreye ve Sustura tıp mekteplerinin açıldığı bilinmektedir[187].

Bir yandan Mezopotamya'da Sümer-Bâbil, diğer yandan Bizans vasıtasıyla Yunan ve bir taraftan da Hind kültürü ile münasebette bulunan Sâsânî İran'ında da, muhtelif ilimlerin ve hususiyle tıbbın tedrisine ehemmiyet verildiği görülmektedir. Zira Kral Erdeşir, hususi elemanlar göndererek Mezopotamya, Hindistan ve Bizans şehirlerinden eserler toplatmıştı[188]. Sâsânî İran'ında eğitim öğretim imtiyazı Magi sınıfına aitti. Bunlar arasında yetişen ve Mobed denilen rahipler[189] bu faaliyeti yürütürlerdi. Açılan mekteplerde tarih, coğrafya, tıp, teoloji ve astronomi gibi ilimler tedris edilirdi. Cündişapur, Edes (Urfa)[190] Nusaybin

181 George Sarton, Introduction to the History of Science, Washington 1927, I, 61.

182 Harun Han Şirvânî, İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare Üzerine Bir Çalışma (trc. K. Kuşçu), İstanbul 1965, s. 11.

183 C. E. Robinson, Everyday life in ancient Greece, Oxford 1954, s. 38.

184 Kemâl Aytaç, Avrupa Eğitim Tarihi, İstanbul 1992, s. 91.

185 E. B. Castle, Ancient Education and Today, 1964, s. 125.

186 M. Ö. 3000 yıllarına ait Hint mühürlerinin Mezopotamya'daki mühürlere benzemeleri bu ilgiyi gösterir. (E. Chiera, a.g.e., s. 128.)

187 G. Sarton, I, 66.

188 İbn Nedim, el-Fihrist, Beyrut 1964, s. 333 vd.

189 H. Han Şirvânî, a.g.e., s. 9.

190 W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara 1963, s. 10-11.

ve Medayin şehirlerde açılan mekteplerde de İran'a sığınan Yunan filozofları ve Nastûrî akîdesini benimseyen Hıristiyanlar tedriste bulunurlardı[191].

II. Şapur (309–374)'un Yunan tabibi Teophilos için yaptırdığı tıp mektebi büyük şöhret kazanmış[192], meşhur Bahtişuğ tabib ailesi buradan yetişmişti[193]. Büyük Jüstinianus (527–565)'in memleketinden sürdürdüğü ulema ve tabipler de buralarda vazife alarak faaliyette bulunmuş, I. Nûşirevân (531–578)'in Cündişapur'da açtığı hastane ve tıp mektebi ile Cündişapur kültür merkezinin önemi Abbâsî halifesi Me'mun (813–833) zamanına kadar devam etmiştir[194].

2. İslam'da Eğitim ve Öğretim Müesseselerine Toplu Bakış

Bilindiği gibi İslam'ın ilk emri "oku"[195]dur. Bundan başka birçok âyet-i kerime ve hadis-i şeriflerde ilimle ilgili emir, tavsiye ve beyanlar yer almaktadır. Ayrıca İslam eğitimcileri ve mütefekkirlerinin ilim hakkındaki görüşleri, düşünceleri, ilim tarifleri ve tasnifleri bulunmaktadır. Hatta iman konusunda bile, tercih edilen imânın bilgiye dayanan "tahkîk-i imân" olduğu bilinen bir gerçektir.

Tarih boyunca İslam eğitim ve öğretim müesseselerinin çeşitlilik arz ettiği, medreselerin ortaya çıkmasından sonra da hem medreselerin hem de medrese dışı eğitim ve öğretim müesseselerinin çeşitlenmeye devam ettiği görülmektedir. Bu sebeple İslam tarihinde yapılan eğitim ve öğretimi yaygın ve örgün eğitim olarak iki gurupta toplayabiliriz.

a- Yaygın Eğitim Müesseseleri

a.1- Câmi ve Mescitlerde Eğitim ve Öğretim

Bilindiği gibi İslam tarihinde mâbedlere câmii, mescid, musalla, namazgâh gibi çeşitli isimler verilmiştir. Biz câmii ve mescitle doğrudan doğruya İslam mâbedini kastediyor ve bu mâbedi ifade eden diğer isimleri teker teker saymaya ihtiyaç duymuyoruz.

İslam Medeniyeti'nde câmi, müesseselerin müessesesi olan bir müessesedir. Tarih içinde bu müessese, mâbed, medrese, tekke, devlet yönetim merkezi,

191 M. Dağ-R. Öymen, İslam Eğitim Tarihi, Ankara 1974, s. 104.

192 R. Babu İshak, a.g.e., s. 39 vd.

193 C. Brockelman, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, (trc. N. Çağatay), Ankara, I, 115.

194 B. İshak, a.g.e., s. 34.

195 Kalem Sûresi, 1-5.

mahkeme, hastane, arşiv gibi amaçlar için bir merkez olmuştur. Tarih boyunca mescitlerde oluşturulan ders halkalarıyla Suffe benzeri eğitim geleneğinin sürdürüldüğü ve halka yönelik öğretici ve eğitici vaazlarla da yaygın eğitim hizmetinin yürütüldüğü bilinmektedir. Burada biz onun eğitim ve öğretim yönünü özetlemek istiyoruz.

Câmi için ilk örnek, şüphesiz Medine'deki Mescid-i Nebevî'dir. Hicretle Medine'ye hareket eden Hz. Muhammed, bir rivayete göre ilk olarak Kuba Mescidini inşa ettikten sonra[196] Medine Mescidi olan Mescid-i Nebevî'yi inşa etti. Taştan temel üzerine kerpiçten yapılan ve üzeri açık olan bu yapının ancak bir köşesi hurma yaprakları ile örtülmüştü ki burası eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü Suffe idi. Suffe'de başta Hz. Peygamber olmak üzere ashabın ileri gelenleri ders verirlerdi. Buranın kendini ilme veren ve başka işlerle meşgul olmayan talebeleri olduğu gibi zaman zaman gelerek bilmediklerini öğrenen müdavimleri de vardı. Devamlı öğrencilerinin sayısının ise, tarih içinde farklılıklar arz ettiği görülmektedir. Suffe öğrencilerinin sayısının zaman zaman 400'e ulaştığı kaydedilmektedir[197]. Kuba Mescidi'nde de ders halkalarının teşkil edildiği rivayet edilmektedir[198].

Resûlullah'ın bu meşhur mescidinden başka İslam'ın yayıldığı her yerde mescid inşasını teşvik ettiği ve İbn-i Hişam'a (v. 833) göre onun yaptırdığı mescidlerin sayısının on sekize ulaştığı zikredilmektedir[199].

Medreselerin ortaya çıkışına kadar her seviyedeki İslam ilimlerinin ve İslam dünyasına dışarıdan giren ilimlerin câmilerde tedris edildikleri görülmektedir.

Her ne kadar İslam'ın zuhûrundan önce Hire'de küttabların varlığı anlaşılmakta ve Müslümanlar tarafından da bu mektepler kabul görmekte ise de İslam şehirlerinde açılan küttabların ihtiyacı karşılayamaması sebebiyle ilk dönemlerde câmii ve mescidlerin bu maksatla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak çocukların mescidleri temiz tutamamaları sebebiyle çocukların eğitim ve öğretiminin mescidlerin dışında yapılması tavsiye edilmiştir. İmam Mâlik (v. 179/795) "Ben mescitlerin çocuk mektebi haline getirilmesini uygun bulmuyorum. Zira çocuklar, pislikten sakınamazlar"[200] demektedir.

196 Belâzûrî, bu mescidin Rasulüllah'dan önce Medine'ye hicret edenler tarafından inşa edildiğini söyler. Futûhu'l-Buldan, Kahire 1319, s. 17.

197 İbn Sa'd, Tabakat, Leyden 1912 I/11, 14.

198 el-Gazâlî, İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn, Kahire 1306, I, 52.

199 İbn Hişam, Abdu'l-Melik b. Hişam, Sîretu'n-Nebeviyye, Kahire 1336-37, II, 129.

200 Ahmed Çelebi, İslam'da Eğitim Tarihi (trc. Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 43-44.

Bununla beraber çocukların câmilerde eğitiminin günümüze kadar geldiğini görmekteyiz.

XVIII. yüzyıldan itibaren de Osmanlı câmilerinde sıbyan mekteplerinin üstünde "dersiye" adı verilen ve örgün eğitim yapılan medreselerin açıldığını şahid olmaktayız.

İslam tarihi boyunca câmilerdeki eğitim ve öğretimin iki şekilde gelişmiştir.

Camilerdeki yaygın eğitim, mihrap, minber ve vaaz kürsüsü ile câmilerin muhtelif yerlerinde geçici olarak kurulan kürsülerden halka ve isteklilere yönelik eğitim ve öğretim faaliyetleridir.

Câmilerdeki örgün eğitim ise, belirli yaş gruplarındaki öğrencilere yönelik öğretim faaliyetleridir.

Gerek yaygın, gerek örgün eğitim olsun, câmilerdeki eğitim ve öğretimin program ve müfredatı, zaman, zemin, ihtiyaç ve öğretim elemanlarına göre farklılıklar arz etmektedir. Ancak genel olarak câmideki eğitime baktığımızda, Müslümanların, câmilerini yaşadıkları devirlerde ulaşabildikleri bütün ilimlere açtıklarını görürüz. Bu sebeple tarih boyunca câmii, ismine uygun olarak bütün ilimleri toplayan bir yer olmuştur.

Câmilerde yürütülen eğitim ve öğretime örnek olarak bazı câmileri incelediğimizde şunları görmekteyiz:

Ümeyye Câmii: Şam'daki bu câmide Şâfiî ve Hanefî'lerin ders halkaları bulunuyordu[201].

Ezher Câmii: 360/970 yılında Cevher es-Sıkıllî tarafından inşa edilen bu câmii, 378/988 tarihinden itibaren eğitim ve öğretime tahsis edilmiş[202] ve günümüze kadar bu gelenek devam etmiştir.

Amr Câmii: Mısır'ın bir diğer câmii olan Amr Câmisi'nde de çeşitli ilimlerin tahsil edildiği sekiz zâviye (köşe) bulunmaktaydı[203]. Bunlardan İmam Şâfî Zâviyesi, Mecdiye Zâviyesi ve Sâhibiyye Zâviyesi meşhurdur.

Amr Câmii'ndeki ders halkalarının kırkı geçtiği[204] söylenmektedir.

201 İbn Cübeyr, er-Rihle, Leiden 1907, s. 266 vd.

202 Lane Poole, Cairo, London 1912, p. 123-124.

203 Makrizî, el-Hıtat ve'l-Âsar, Mısır h. 1324, II, 255 vd.

204 A.g.e., II, 256.

Mansur Câmii: Bağdat'ta 145/762'de inşa edilmiş olan bu câmide dê Hatîb el-Bağdâdî[205], el-Kisâî öğretmenlik yapmış[206] ve şair Ebû Atâhiyye de burada şiir dersi vermişti[207].

Kurtuba Câmii'nde ise Nefteveyh, talebelerine Arap dilini öğretirdi[208]. Ebû Bekir b. Muâviye el-Kuraşî de hadis okutuyordu[209].

Mısır'daki Tolunoğlu Câmii'nde de tefsir, hadis, fıkıh, kıraat yanında tıb ve astronomi tedris ediliyordu[210].

Keza Ezher Câmii'nde de her gün öğleyin tıb dersi veriliyordu[211].

Osmanlı Sultanı Fatih Mehmed de İstanbul'u fethettikten sonra câmiyle tahvil ettiği kiliselerden sekizinde eğitim öğretim faaliyetlerini başlattı[212].

Keza Fatih Sultan meşhur astronom ve matematikçi Ali Kuşçu'yu İstanbul'a davet ettikten sonra da Ayasofya Câmii'nin papaz odaları denilen bölümünde matematik ve astronomi dersleri vermeye başlatmıştı.

Ayrıca Osmanlılar dönemindeki her sultan ve vezir camilerinde birer dâru'l-kurrâ ve dâru'l-hadîs bulunduğu bilinmektedir[213].

Son devir Osmanlı sadrazamlarından Mehmed Emin Ali Paşa (1230–1288/1841–1871) İstanbul'daki Bâyezid Câmii'nde Arabî sarf ve nahv[214], Mehmed Said Paşa (1254/1838–39) Ayasofya Câmii'nde 7 sene Arabî sarf-nahv, mantık, meânî, fıkıh dersleri okumuştu[215].

---

205 Yakut, İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb (Mu'cemu'l-Udebâ), I, 246 Kahire 1907.

206 A.g.e., IV, 243.

207 Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, Kitâbu'l-Eğânî, Kahire, III, 148.

208 el-Makarrî, Nefhatu't-Tîb, Kahire 1279 H, II, 254.

209 Makarrî, Nefhatu't-Tıb, s. 136; İbn Haldun, Mukaddime, s. 16-17.

210 Suyutî, Husnu'l-Muhadara, Kahire 1321 H, II, 138.

211 İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ, Nşr. August Muller, 1884, II, 207.

212 Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da fetihten sonra câmiye tahvil edilen kiliseler şunlardır: Ayasofya, Bodrum (Mirelaios Kilisesi), Eski İmaret (Pantepoptes), İmrehor (Studion Prodromos), Kalenderhâne (Akutaliptos), Fenârî İsâ (Lips Manastırı), Kaariye (Khrestostes, Khoras), Molla Gürânî Câmî (Hagios Theodoros), Koca Mustafa Paşa Câmî (Andreas Kilisesi), Sünbül Efendi Câmî (Sulu Manastır), Ayvansarâyî Câmî (Hagia Thekk), Küçük Ayasofya (Hagio Sergios), Zeyrek Câmî (Kristos Pantokrator).

213 Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İstanbul 1314, I, 318.

214 İbnu'l-Emîn Mahmud Kemâl İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul 1940, I, 4.

215 *A.g.e.*, I, 989.

Yine son devir sadrazamlarından Şirvânîzâde Mehmed Rüşdi Paşa (1244–1291/1828–1874) Bâyezid Câmii'nde Vidinli Mustafa Efendi'nin derslerine devam ederek icazet aldı[216]. Ahmed Mithat Paşa (1238/1822–1823), Fatih Câmii'nde Toyranlı Mehmed Efendi, Zapralı Şerif ve Şeyh Mehmed Efendi'lerden arabî nahv, mantık, meanî, fıkıh ve hikmet[217], Beşiktaşlı Kethüda-zâde Arif, Şeyh Safâ Efendi'den (v. 1291/1874) Farsça[218] dersleri aldılar.

a.2- Beytü'l-Hikme ve Benzerlerinde Eğitim ve Öğretim

İslam dünyasında henüz medreselerden önce ortaya çıkan müesseselerin başında Beytü'l-Hikme gelmektedir. İkinci Abbâsî halifesi Mansur (754–774), hastalanınca tedavi için Cündişapur'dan Circis b. Cebrail Bahtişuğ (v. 152/769)'u Bağdat'a davet etti. Bahtişuğ, halifeyi tedavi ettiği 7 yıl içinde sarayda tıpla ilgili kitapları topladı ve bunlar "Hizânetü'l-Kütüp" adı verilen yerde saklandı ki burânın "Beytü'l-Hikme"nin nüvesini oluşturduğu kabul edilmektedir. Kaynaklarda burânın adı bazan "Hizânetü'l-Hikme", bazan de "Beytü'l-Hikme" olarak zikredilmektedir[219]. Burası toplanan kitapları almayınca sarayda bunlar için daha geniş bir yer ayrılmıştı.

Harun Reşid zamanında (786–809) burânın "Beytü'l-Hikme diye anıldığı[220], Me'mun zamanında (813–833) ise bu müessesenin Ca'fer b. Bermek'in Dicle kıyısındaki sarayına taşındığı ve Me'mun'un Beytü'l-Hikme'ye büyük bir salon ve rasathane ilave ettirdiği anlaşılmaktadır. Me'mun bu müesseseye yeni bir şekil verirken mütercim, müstensih ve hizmetliler için yerler ayırmış ve bol gelirli vakıflar bağışlamıştı[221].

İslam dünyasının çok önemli bu müessesesinin kütüphane, tercüme, rasathane, istinsah ve mücellidhane bölümlerinden meydana geldiği ve din ve milliyetine bakılmadan ilim adamlarının toplanarak akademik araştırmalar ve münakaşalar yaptığı bir yer olarak bilinmektedir.

---

216 *A.g.e.*, I, 437.

217 *A.g.e.*, I, 315.

218 *A.g.e.*, aynı yer.

219 M. Kaya, Beytül-Hikme, DİA, İstanbul, VIII, s. 89.

220 İbn Nedim, el-Fihrist, Beyrut 1988, s. 160.

221 H. A. Atâullah, Beytü'l-Hikme fi Asri'l-Abbâsîyyîn, Kahire, s. 99; Mustafa Demirci, Beytü'l-Hikme, İstanbul 1996, s. 50 vd.

Fâtımîler döneminde el-Hakim (322–334/934–946), Beytü'l-Hikme benzeri bir müesseseyi "Dâru'l-Hikme" adıyla Kahire'de kurmuş ve ona "Dâru'l-İlim" adıyla bir kütüphane eklemişti.

Ayrıca ağniyadan bazıları özel kütüphaneler kurarak pahalı el yazmalarına ulaşamayan meraklıların hizmetine sunmuşlardı. Ali b. Yahya el-Müneccim'in Bağdat yakınındaki Kafs beldesinde kurduğu "Hizânetü'l-Hikme"si bunlardan biridir[222].

a.3- Ribat, Tekke, Kervansaray ve Loncalarda Eğitim ve Öğretim

İslam yaygın eğitim tarihinin önemli bir grubunu teşkil eden müesseselerin başında ribatlar gelmektedir. Henüz üzerinde ciddi araştırmaların bulunmadığı ribatlar, İslam'ın fütûhât devrinde sınır boylarıyla kara ve denizlerin stratejik bölgelerinde ortaya çıkan ve içinde gönüllü mücahidleri barındıran yerlerdir. Başlangıçta İslam'ı yaymak ve İslam topraklarına vaki tecâvüzleri önlemek için kurulan ve kendisine has bir mimarisi bulunan bu müessesenin zamanla hem mimarisinin değiştiği hem de farklı isimlerle anıldığı ve fonksiyonlarının genişlediği görülmektedir. Ribat, tekke, zâviye, düveyre, mahras, han, hisar, hankâh, kervansaray ve menzil isimleri başlıcalarıdır. Başlangıçta askerî hizmet ve dini yayma amacını taşıyan bu müessese, sınır bölgelerinde aynı fonksiyonu sürdürmekle beraber iç bölgelerde tarikatlar için tekke; yolcular, hacılar ve kimsesizler için misafirhane ve talebeler için eğitim ve öğretim hizmeti gördüğü bilinmektedir. Bu fonksiyonlar, bölgelere göre farklılıklar arz etmektedirler. Makdisî, Filistin sahillerinde ribatların Hıristiyanlar tarafından esir alınan Müslümanların fidye ödenerek esaretten kurtarılması maksadıyla kullanıldığını haber vermektedir. Kuzey Afrika, Sicilya, Malta ve Endülüs'te günümüze kadar uzanan bazı şehir isimlerinin ribattan türediği görülmekle birlikte (Rabat, Rabato), Anadolu, Orta Asya, Kafkasya ve Rumeli'de tekke, han, hisardan türeyen isimlerle yaşamaktadır (Kırıkhan, Çiftehan, Akhisar gibi.)

Kelime olarak 'R-B-T' bağlanmak kökünden gelen ribat, Kur'ân-ı Kerim'deki bir âyette atların bağlandığı yer[223] anlamında geçmektedir. Diğer dört âyette

222 Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, Kahire 1323, XV, 12; Ahmed Emin, Duha'l-İslam, Beyrut 1935, II, 65.

223 Enfal Sûresi, 60. "Onlara (Allah'ın düşmanlarına) karşı kuvvetlerinizi ve atlarınızın bulunduğu ribatları tahkim ediniz."

de değişik anlamlarda kullanılmaktadır[224]. Kelime, nöbet, tekke ve boyun bağı (kravat) anlamlarına da gelmektedir.

İslam tarihinin fütûhât devrinde Kafkasya, Bilâdu'ş-Şâm, Filistin, Orta Asya, Kuzey Afrika ve Endülüs'te görülmeye başlayan ribatlar, daha sonra Afganistan, Anadolu ve Rumeli'de yaygın hale geldi.

Ribatlar, umumiyetle dışarıdan çevrilmiş bir müdafaa duvarı içinde yer alan hizmet binaları, silah ve erzak depoları, işaret kulesi, câmii ve tekkesiyle adeta küçük bir şehir görünümündeydiler.

İbn-i Hallikan, Mâveraünnehir bölgesinde 10.000 ribat bulunduğunu zikrederken[225], İbn-i Havkal, Sicilya'daki Palermo yakınındaki ribatlardan haberler vermektedir[226]. Malta Adaları arasında yer alan Gozo adasında ise Rabato şehri malumdur.

Afrika'daki ilk ribatın Abbâsî valilerinden Herseme tarafından 179/795'te Munastır şehrinde kurulduğu söylenmektedir.

Ağlebîler de bütün şark vilayetlerinde ribat ve mahraslar kurmuşlardı[227]. Emîr Ziyadetullah 821/1418'de Sus Ribatı'nı kurmuştu.

Türk dünyasında da ribatlar tesis edilmişlerdir. Gazneli Mahmud'un Tus valisi Aslan Cazib, Nişabur, Merv ve Herat'ta ribatlar inşa ettirmiş ve ölümünde de Sangbast Ribatı'nda defnedilmişti[228].

X. asrın sonlarından itibaren Türk dünyasında ribatların hankâh ve daha sonra kervansaray karşılığı olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk büyük yolların mühim noktalarında ribatlar yapmayı hükümdarların başlıca vazifelerinden saymaktadır[229].

Anadolu Selçukluları da Anadolu'da ribat adıyla binalar yaptırdıkları gibi, 96 adet de kervansaray yaptırmışlardır[230].

---

224 Enfal Sûresi, 11 (Bağlamak), 60 (Savaş atları); Kehf, 14 (Pekiştirmek); Kasas, 10 (Pekiştirmek); Al-i İmrân, 200 (Cihad için hazır olmak).

225 Oktay Aslanapa, Ribat, İA, IX, 734.

226 A.g.e., IX, 734.

227 İbn Haldun, el-İber fî Haberi men Ğaber, Kuveyt 1960-66, I 159.

228 Ravendî, Rahatu's-Sudûr, (nşr. M. İqbal), London 1921, s. 92.

229 Nizamü'l-Mülk, Siyasetname, İstanbul 1981, s. 29.

230 O. Aslanapa, İA, IX, 737-38.

Osmanlılarda kervansaray ve han adıyla anılan bu müessesenin menzillere yapılmış olmasından başka şehirlerde de inşa edilmişlerdir. Evliya Çelebi'nin haber verdiğine göre İstanbul'da 12 ve Üsküdar'da 11 han ve kervansaray bulunmaktaydı[231]. Keza Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre Lüleburgaz'daki Sokollu Mehmed Paşa Kervansarayı'nın ahırında 3.000 hayvan barınabilirdi[232].

Genellikle kervansarayların küçüklerine han denilmekle beraber bazan han ve kervansaraylar birbirinin yerine kullanılmıştır.

Ancak şehirlerdeki kervansaray ve hanların birer ticaret merkezi fonksiyonunu icra ettikleri görülmektedir. Kervanlarla gelen tüccarlar burada misafir edilir ve onlar alış-verişlerini tamamlayarak geri dönerlerdi. Bazan bekârlar da hanlarda oda kiralayarak devamlı kalırlardı.

Tarih içinde kervansarayların vakıflar ve özel sektörlerin yönetiminde olmak üzere iki şekilde işletildikleri görülmektedir. Vakıf olanlar, buralara gelenlere bütün hizmetlerini meccânî olarak verirlerdi. Özel sektörün işlettiği kervansaraylarda ise buralarda kalanlar cüz'i bir ücret öderlerdi.

Ancak hangi şekilde olarsa olsun kervansaraylar, din ve milliyet farkı gözetmeden herkese hizmet verirlerdi. Devlet de, müslim-gayrimüslim bütün kervanların zarara uğrayan mallarını tazmin etmek suretiyle bir devlet sigortası uygulardı[233].

İslam'ın en köklü müesseselerinden biri olan tekkeler ise, zâhirî ve bâtinî (derûnî) dînî ilimlerin tahsil edildiği dînî yerler olmaları yanında insan-ı kâmil yetiştirmeyi gâye edinmesiyle de psiko-sosyal bir eğitimi gerçekleştirmişlerdir.

Tarikatların neşv u nema bulduğu tekkeler, birer yaygın eğitim müessesesi olarak İslam dünyasının her tarafına yayılmış, tarihte kurulmuş 250'den fazla tarikatın âdâb ve erkânını öğretme yanında XVII. asra kadar câmii, medrese ve tekke işbirliğini başarıyla yürütmüş ve aynı anlayışı paylaşmışlardır. Tarihe baktığımızda zaman zaman, bu üç müessesenin birbirinin fonksiyonlarını icra ettiklerine veya tamamladıklarına şahit olmaktayız. İmam Mâlik'in "Fıkıh okumadan tasavvufa yönelen zındık, tasavvufu bilmeden fıkha dalan ise, fâsık olur. İkisinin birleştirilmesinden ise, hakikat doğar." sözü asırlarca süren bu anlayışın ifadesinden başka bir şey değildir.

231 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1971, II, 247.

232 Siyasetname, III, 300-301; İsmail Yiğit, İslam Tarihi, İstanbul 1991, VII, 250.

233 Osman Turan, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1971, s. 95.

Tekkeler ve onların küçükleri olan zaviyelerin birçoğunda tarikat âdâb ve erkânının eğitim ve öğretimi yanında tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve İslam tarihi, Arapça ve Farsça gibi ilimlerin tahsil edildiği bilinmektedir. Bazı tekke vakfiyeleri incelendiğinde de bunu açıkça görmek mümkündür. Özellikle Ahî tekkelerindeki "muallim-ahîler" tekkelerde bu hizmeti görürlerdi. *Çobanoğlu Fütüvvetnâmesi*'nde Ahî tekkelerinde Kur'ân-ı Kerim, tarih, terâcim-i ahvâl, tasavvuf, Arapça, Farsça, ilmihal ve edebiyat okutulduğu[234] bilinmektedir.

Mısır'da medreselerin tekke, müderrislerin şeyh, İran'da medreselerin zâviye olarak anılmaları[235] da medrese ile tekke arasındaki yakınlığı ortaya koymaktadır.

Selçuklu ve Osmanlı'da birçok tekke şeyhinin müderrislikten gelmiş olmaları da medrese-tekke münasebetlerinin asırlarca sağlıklı bir biçimde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Osmanlı müderrislerinden birçoğunun bu hizmetten sonra tekke şeyhliğine geçmelerine ve birçok tekke şeyhinin ortaya koydukları eserlere bakıldığında da tekke mensuplarının eğitim ve öğretimleri hakkında bir kanaat edinmek mümkündür.

İslam'ın bu iki müessesesi arasındaki uyumlu münasebet, XVII. asra kadar devam etti. Bu asırda ilim zihniyetinin değişmesi ile sadece medreseler değil, tekkeler de bundan zarar gördüler. Bu devirden sonra Akşemseddin ve Merkez Efendi gibi müderris ve tabîb şeyhler yetişmez oldu.

Tekkelerin ıslahı maksadıyla 5 Mart 1334 (1918)' de kurulan yeni sisteme göre meclis-i meşâyih, bir reisle 7 azadan meydana gelen bir meclisti. Bu meclisin aldığı kararlarda da tekkelerde kelam, fıkıh, ahlak ve tasavvuf okutulması yanında müsaid olan tekkelerde de halka okuma-yazma öğretilmesi kararlaştırılmıştı.

İnanç ve iktisadi hayatın birleştirildiği kuruluşlar olan fütüvvet ve ahîliğin, meslekî yönünün ağır bastığı bir biçimde XV. asırda ortaya çıkan ve XVII-XVIII. asırda iş hayatına hâkim olan loncalarda da eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin Batı ile ticaretinin gelişmesiyle ortaya çıktığı kabul edilen bu kuruluşta, fütüvvet ve ahî geleneğinin birçok özel-

234 Çobanoğlu Halil Fütüvvetnâmesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Ktp. No: 46458, vr. 56/b.

235 John Pedersen, Mescid, İA, VIII, 56 vd..

liği devam etmekle beraber[236] daha çok birer meslekî dayanışmanın ağır bastığı görülmektedir.

Bu sebeple birer esnaf kuruluşu olan ve şehirlerdeki bütün tacirler, zanaatkârlar ve işçilerin bünyesinde toplandığı loncalarda meslek erbabının yetiştirilmesi önem kazanmaktadır. Evliya Çelebi başta olmak üzere çağın kaynaklarından istifade eden Robert Matran, XVII. yüzyılda İstanbul'da 1109 lonca ve bunlara kayıtlı 126.000 kişinin bulunduğunu kaydeder[237]. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin ayrı ayrı loncaları bulunuyordu ve denilebilir ki sivil ve asker, resmi zevatın dışında herkes bir loncaya kayıtlıydı. Ülkenin bütün iktisadi hayatını kontrol altında tutan bu teşkilat, oto kontrol yoluyla da üretimin kalite kontrolünü yapmaktaydı. Lonca içindeki rekabet yasağı, sebebiyle de iktisâdî kaynakların verimli kullanımı sağlanmakta, israf önlenmekteydi. Ham madde loncalar tarafından sağlanıyor ve böylece vurgunculuk, karaborsa ve fahiş fiyat artışı önleniyordu.

Loncalar, şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve iki ehl-i hibreden meydana gelen bir heyet tarafından yürütülürdü. Bunlar, hem loncaların kendi iç işleriyle meşgul olurlar, hem de devletle esnaf arasında aracılık yaparlardı. Loncalar iç bünyesindeki esnaf, çırak, kalfa ve usta gibi meslek basamaklarına ayrılırdı. İşte bu mesleklerde yükselebilmek için sıkı bir disiplin ve eğitim dönemi geçirirlerdi. Ustalığa kadar yükselmiş olanlar, müstakil işyeri açabilme ehliyetine sahip olur ve bu iş için sermaye karz-ı hasen usulü ile lonca tarafından sağlanırdı.

a.4- Kütüphanelerde Eğitim ve Öğretim

Tarih boyunca kütüphaneler sadece kitap hazinesi olarak değil, aynı zamanda çeşitli ilimlerin tahsil edildiği, araştırmaların yapıldığı, bazılarında da şart-ı vâkıfa uyularak tarikat âdâb ve erkânının icra edildiği yerlerdir. İslam öncesi dönemde İskenderiye Kütüphanesi, Abbâsîler döneminde Beytü'l-Hikme bunun en tipik örnekleridir.

Yakut'un naklettiğine göre Ali b. Yahya el-Müneccim (v. 275/888)'in Bağdat yakınındaki Kerker Köyü'nde, çiftliği içinde Hizânetü'l-Hikme adında büyük bir kütüphanesi vardı ki, insanlar dört bir yandan buraya gelirler, burada kalırlar ve çeşitli ilim dalarında bilgi edinirlerdi[238].

236 O. Ergin, Mecelle-i Umûr-i Belediye, İstanbul 1922.

237 Şehabeddin Tekindağ, Lonca, Meydan Larousse, İstanbul 1981, VIII, s. 50-5.

238 Ahmed Çelebi, 134'te Mu'cemu'l-Buldan, V, 467'de naklen.

Yine Yakut'a göre Ebu'l-Kâsım Ca'fer (v. 323/935)'in Musul'daki kütüphanesinde devamlı surette bulunan bir hoca vardı ki onun nezaretinde Mu'tezile mezhebine göre ilm-i kelam tedris edilirdi[239].

el-Fihrist sahibi İbn-i Nedim'in Bağdat'ta bir kütüphanede görevli olması da bize kütüphaneye tayin edilecek kimselerin okuyucuların müşkillerini halledecek seviyede yetişmiş kişiler olduğunu göstermektedir.

Daha sonraki dönemlerdeki kütüphane vakfiyelerinde hafız-ı kütüp için konulan şartlara baktığımızda bunların kütüphanelerde eğitim ve öğretim yapabilecek kimseler olduğu anlaşılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinde hafız-ı kütübün "esma-i kütüb-i mu'tebereyi ârif ve müderris ve mu'îd ve müste'iddînin muhtac oldukları kütübün tafsiline vâkıf" olmaları şart koşulmuştu.

Feridun Bey'in İstanbul'daki kütüphanesinin vakfiyesinde (967/1559–1560) hafız-ı kütübün "ilm u marifetten haberdar olması" istenmişti[240].

Kavalalı Mehmed Ali Paşa ise, Kavala'daki kütüphanesinin hafız-ı kütübü için "müderris efendiler veyahut ahali-i medreseden olurlar ise câiz ola" demişti[241].

Selim Ağa'nın Üsküdar'daki kütüphanesinin hafız-ı kütüblerin ikisinin aynı zamanda kütüphanede ders de okutacakları için âlim olmaları ve bu göreve talib olan kimselerin tayin edilmeden önce şeyhulislam tarafından imtihan edilmesi[242] istenmişti.

Mustafa Efendi'nin Medine'deki kütüphanesinde her cuma nakşibendî âyininin icrâ edilmesini arzu ettiğinden hafız-ı kütübün tarik-i aliyye-yi Nakşibendiyye'den mu'cez ve mustahlef olması[243] şart koşulmuştu.

a.5- Kitapçı Dükkanlarında Eğitim ve Öğretim

İslam kültür ve medeniyeti geliştikçe başta merkezî şehirler olmak üzere, birçok İslam şehrinde kitapçı dükkânları açıldı. Bu dükkânların Abbâsîlerin kuruluş döneminde açılmaya başladığı kabul edilir[244].

239 *A.g.e.*, s. 135.

240 İsmail Erünsal, Kuruluşundan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, Ankara 1988, II, s. 155.

241 *A.g.e.*, 158.

242 Hacı Selim Ağa Vakfiyesi,VGMA.,579,s122-123'te kayıtlı,25a;A.g.e., 158.

243 *A.g.e.*, 159.

244 Philip Hitti, History of the Arabs, London 1964, p. 414.

Zamanla bu kitapçı dükkânları İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı gibi müstakil çarşılar oluşturmuş ve perakende olarak da mahallelere kadar yayılmıştır.

el-Ya'kûbî, Bağdat mahallelerinden bahsederken, emîrü'l-mü'minînin azadlısı Vaddah'ın mahallesinde yüzden fazla kitapçı dükkanının bulunduğunu[245], Makrîzî de Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidler devrinde birçok kitapçı çarşısının bulunduğunu[246] zikreder.

Ulemanın biyografisini veren eserlerde de kitapçı çarşıları hakkında bilgi verilmektedir. İbn-i Hallikan, Yakut'tan bahsederken onun Şam'da kitapçılar çarşısında otururak mutaassıp şiîlerle münazaralar yaptığını yazar[247].

Yakut el-Hamevî, Ebu'l-Ferec ve Ebû Nasr ez-Zeccâc'ın kitapçılar dükkânında buluşmayı âdet haline getirdikleri söylenmektedir[248].

Kitapçı dükkânlarını açanlar, bu işi sadece ticaret için yapanlar olmayıp bir çoğu kültürlü, bilgin (varrak) kişilerdi. Bunlar hem müellifleri, hem telifleri tanırlar, hem de buralara gelenlere okuduklarını anlamada ve ilgilenilen konularda onlara yardımcı olurlardı.

Osmanlılar zamanında Kapalı Çarşı içinde bir de Sahaflar Çarşısı vardı. Evliya Çelebi, buradaki dükkan sayısının 50, buralarda çalışanların da 300 adet olduğunu ve bunların kıyafetlerinin de ulemâ kıyafeti olduğunu söyler[249]. Daha sonra bu çarşı kapanmış ve Bâyezid Câmii bitişiğindeki Hakkaklar Çarşısı, Sahaflar Çarşısı haline gelmiştir[250].

Osmanlı'da her esnafın bir kethüdası olduğu gibi sahhaf esnafının da şeyhi vardı. Sahaflar şeyhi denilen bu zat, esnaf tarafından seçilir, sahaf esnafının meselesiyle meşgul olur ve onları temsilen devlet veya üçüncü şahıslarla görüşürdü.

Osmanlı'da sahaflık mesleği, oldukça saygı duyulan bir meslekti. Padişahın huzurunda yapılan bayram merasimlerinde sahaflar da geçerler ve taht-ı revân üzerinde kıymetli kitaplar taşırlardı.

---

245 Ahmed Çelebi, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, İstanbul 1976, s. 54.

246 *A.g.e.* aynı yer.

247 Vefeyatü'l-A'yân, Beyrut tarihsiz, VI, 28.

248 İrşâdu'l-Erîb ilâ ma'rifeti'l-Edîb (Mu'cemü'l-Udebâ), Morgolioth Neşri, 1907-1931, V, 7.

249 Seyahatname, İstanbul 1314, I, 525.

250 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1972, III, 92.

Çarşı müdâvimleri umumiyetle okumuş kimseler oldukları ve çarşı da âdeta bir okul gibi işlediği için bu çarşıda sükûnet hakimdi. Gürültü yapmak, saygısızlık addedilirdi.

Cumhuriyet devrine geçildiği zaman bile çarşı, yazma eserlerin toplandığı bir yer olma geleneğini sürdürdü ve bu dönemde Raif Yelkenci, Muzaffer Ozak ve M. Seyfettin Özege gibi telif sahibi sahhaflar bu çarşının saygınlığını devam ettirdiler.

a.6- Ev, Konak ve Saraylarda Eğitim ve Öğretim

İslam eğitim ve öğretiminde evler, saraylar ve konakların önemli rolü olmuştur. Özellikle câmiler ve tekkelerin, medreselerin açılmalarından önce evler, yegâne eğitim ve öğretim yerleriydi. İslam'ın ilk geldiği Mekke döneminde Mekke'de iki ev vardır ki bunlar, çok önemlidir. Biri, Hz. Peygamber'in evi, diğeri de sahâbeden Erkâm b. Ebi'l-Erkam'ın evidir. Erkam'ın evi, ilk İslam merkezi olarak hizmet görmüş, gelen vahiyler Peygamber tarafından burada ilk müslümanlara öğretilmiş ve Peygamber, irşadlarını burada yapmıştır.

Hz. Peygamber, Erkam'ın eviyle birlikte kendi hâne-i saâdetlerini de bu hizmete açmışlardır. Müslümanlar on üç yıllık sıkıntılı Mekke hayatında O'nun evine giderek hem İslam'ı öğrenmişler, hem de sıkılan ruhlarını teselli için bir melce bulmuşlardır. O kadar ki Hicretten sonra Müslümanlar, Hz. Peygamber'in evinde toplanmışlar ve O'nu dinlemişlerdir. Ta ki Müslümanların, davetsiz olarak Peygamber'in evine girmelerinin yasaklanması ve davetlilerin de fazla kalmayacaklarını açıklayan âyet-i kerime[251] gelinceye kadar bu âdet devam etmiştir.

Elbette bu kısıtlama, Hz. Peygamber'in hânesine âittir ve onun evinde dinlenmesine matuftur. Yoksa evlerde eğitimi yasaklayan bir emir değildir. Başta İslam ulemâsı olmak üzere evinde böyle bir imkânı bulan ağniyâ, evlerini eğitim ve öğretime açmışlardır. Her şeyden önce ev, çocukların yetiştirildiği ilk eğitim ve öğretim kurumudur. Çocuklar önce evde, sonra okulda, sonra da toplumda yetişirler. Sağlıklı bir aile yaşayışı olmayan çocukların, problemli çocuklar olarak ortaya çıktıkları sosyo-pedagojik bir vakıadır.

Evlerin büyükler için birer öğretim yeri olarak kullanılması ise, burada ilim öğretecek ilim ehlinin bulunmasına bağlıdır. Bu sebeple daha çok ulemâ evleri, birer ilim meclisi (mecâlisü'l-'ilm) veya edebiyat meclisleri (mecâlisü'l-edeb) ola-

251 Ahzâb Sûresi, 53.

rak ortaya çıkmışlardır. Zaten işin özünde de ulemâ vardır. Ulemâ mekân olarak nereyi seçmişse orası bir eğitim ve öğretim yeri olmuştur.

İslam tarihinde ulemâdan birçoğunun, evinin eğitim ve öğretim yeri haline getirdiği bilinmektedir. İbn-i Sînâ (v. 428/1036) bunların en meşhurlarından biridir. O, geceleri evini *'eş-Şifa ve el-Kânûn'* okumaya tahsis etmiş ve iki ayrı grup gelerek ondan bu iki kitabı okumuşlardır[252].

Diğer bir meşhur ev de İmam Gazâlî (v. 505/1111)'nin evidir. O, Nişabur Nizamiyesi'nden ayrıldıktan sonra talebelerini evde kabul etmişti[253].

Osmanlı dönemine örnek olmak üzere şeyhulislam Zenbilli Ali Efendi (v. 932/1525–1526)'nin evini zikredebiliriz. Onun evi sadece talebelerine değil, ilim öğrenmek ve sual sormak isteyen herkese açık bir evdi.

XIX. asrın başlarında Beşiktaş'ta Kethüda-zâde Mehmed Arif, İsmail Ferruh Efendi (v. 1797/1800), Şâni-zâde Atâullah Efendi ve Melek Paşa-zâde Abdulkâdir Bey'in sonradan halk arasında Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi denilen evleri o muhitteki talebe ve meraklıların devam ettikleri evlerdi. Bu grup bilhassa, 1815–1826 yılları arasında faaliyetlerini sürekli hale getirmişlerdi[254].

Son devir Osmanlı sadrazamlarından Ali Paşa, sadaretten birinci defa ayrıldığında Cevdet Efendi ona, Bebek'teki yalısında Arapça nahivden Birgivî'nin *Avâmil Risâlesi*'ni ve mantıktan *İsagoci*'yi okutmuştu[255].

Evlerin, eğitim ve öğretim için kullanılması sadece ulemâ evlerine has bir durum da değildir. Ağniyâ veya ilim veya san'at heveslisi olan bazı kimseler de ulemâdan veya şuâradan birisini davet ederek kendi evini eğitim ve öğretim hizmetleri için açarlardı. Yakut, İshak b. Ammar'ın 'İsâ' adında birinin evinde şiir öğrettiğini[256], İsmail b. Hüseyin'in de derslerini özel bir evde verdiğini[257] nakleder.

Gerek Selçuklular, gerek Memlûkler ve gerekse Osmanlılar dönemlerinde Ramazan ayı başta olmak üzere zaman zaman ev, konak ve sarayların ulemâ

252 İbn Ebi Usaybia, Uyunu'l-Enba fi Tabakati'l-Etibba, August Muller, nşr. Kahire 1882, II, 4.

253 İhyau Ulumi'd-Dîn, I, 3.

254 Ekmelüddin İhsanoğlu, Osmanlı'da Eğitim ve Bilim Müesseseleri, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1998, II, 254; Yahyâ Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul 1999 I, s. 130.

255 İbnu'l-Emin, Son Sadrazamlar, İstanbul 1940, I, s. 4.

256 Mu'cemu'l-Udebâ, Kahire 1907, II, 232.

257 *A.g.e.*, II, 264.

cezbedilerek ilmî sohbetlere açıldığı bilinmektedir. Böylece bu gibi yerler, sadece yemek ziyafetlerine değil, ilmî ziyafetlere de açılırdı. Bilhassa yaz günlerinde İstanbul Boğaziçi'nde yalılar sık sık şiir, musiki ve ilmî sohbetlere ev sahipliği yaparlardı.

Devlet ricaline ait saraylar ise Emevîler devrinden beri eğitim ve öğretim için kullanılmışlardır. Bunlardaki eğitim faaliyetlerini iki grupta toplamak mümkündür. Birincisi saray erkânının yetiştirilmesine yönelik özel eğitim; diğeri de devrin meşhur ulemâsının celbiyle yetişkinlere yönelik açık eğitim ve öğretim.

Bilindiği gibi Arabistan bölgesinde okuma yazma bilenlerin sayısı azdı. İslam hâkimiyetinin bu bölgenin dışına taşmasıyla Araplar, iki köklü kültürle karşılaştılar; İran ve Bizans. Henüz kendi bürokratını yetiştirmemiş olan Araplar, Emevî halifelerinden Abdü'l-Melik b. Mervân zamanına kadar devlet hizmetlerinde Fars, Rum ve Kıptî bürokratlar kullandılar ve bu döneme ait birçok resmî belgede, Rumca, Farsça ve Kıptîce tutulurdu[258]. Abdulmelik b. Mervan, bunları yasaklayarak bütün belgelerin Arapça tutulmasını, sikkelerin üzerinin Arapça yazılmasını ve halifenin giydiği trazın üzerine Rumca yerine Arapça olarak kelime-i tevhid yazılmasını emretti.

Durum bu hale gelince Arap bürokratların yetiştirilmelerine ihtiyaç duyuldu. Böylece saraylarda bu maksatla okullar açıldı.

Emevî halifeleri bir taraftan devlet memurlarını yetiştirecek okulları, kursları açarken, diğer taraftan da kendi çocuklarını yetiştirmek için özel okullar açtılar. Bu tip saray okulları hemen bütün İslam devletlerinde devam etti. Halife, emir, sultan ve padişahlar, devrin en ileri gelen hocalarını kendi çocuklarının yetiştirilmesi için saraylarına davet ettiler. Emevî ve Abbâsî saraylarında bu hocalar "müeddib" adıyla anılırlardı. Selçuklu saraylarındaki bu hocaların en ileri gelenleri, şehzadelerin sultan olmalarıyla "atabey", "lala" olarak, Osmanlı saraylarında ise "padişah hocası" olarak anılırdılar.

Osmanlı saraylarında "Şehzâdegân Mektebi" dışarıdaki sıbyan mektepleriyle aynı seviyede eğitim ve öğretim yapan yerlerdi[259].

Saraylardaki yüksek seviyelerdeki ilmî toplantıların da Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan zamanından beri devam ettiği bilinmektedir. Kur'ân-ı

258 Belazurî, Futuhu'l-Büldan, Kahire 1350 H, I, 312; II, 99.

259 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, I, 6.

Kerim'i Hz. Osman'dan ezberleyen, hadisi Ebû Hureyre, Ebû Said el-Hudrî, Câbir b. Abdillah ve diğer sahabîlerden dinlemiş olan Abdulmelik b. Mervan[260], sarayında şairler ve ediplerle ilim ve san'at meclisleri toplardı[261].

Abbâsî sarayları da bu nevi toplantılara şahit olmuştur. Halife Harun Reşid, âlimleri, şairleri, fakihleri, kurraları sarayında toplamıştı. Kendisi de şairdi. Halife Me'mun da şair olduğu gibi, kendi sarayında ilim meclisleri toplardı. Büyük Arap Edebiyatçısı Câhız, Halife Mütevekkil'in çocuklarına müeddib tayin edilmişti[262],

Halife Me'mun zamanında Musa b. Şakir'in oğulları da kendi evlerini rasathane haline getirmişlerdi. Büveyhî Şerefü'd-Devle de Bağdat'taki sarayında bir rasathane kurmuştu[263].

Fâtımî saraylarında da yüksek tabaka çocuklarını yetiştirmek üzere özel bir müfredat programı uygulandığı bilinmektedir[264].

Selçuk saraylarında (dergâh, bârgâh) da "atabey"lerin, şehzadeleri yetiştirdiklerini bilmekteyiz.

Anadolu Selçuklularında ise, bunlara atabey veya lala denilmekteydi[265].

Osmanlı saraylarında çocuk şehzadeleri yetiştirmek için Şehzâdegân Mektebi, sarayda, orduda ve idari işlerde çalışacak elemanları yetiştirmek için yüksek seviyede Enderun Mektebi vardı. Fatih Sultan Mehmed zamanında başladığı kabul edilen Enderun Mektebi'nin XVII. asırda yedi sınıflı olduğu görülmektedir: Küçük oda, büyük oda, doğancılar odası, seferli oda, kiler odası, hazine odası, has odası.

Osmanlı sarayında dışarıya açık tedris faaliyeti ise, Ramazan ayında yapılan huzur dersleri idi. Bir mukarririn takdim ettiği ders, muhatablar tarafından dinlenir ve ilmî münakaşalar yapılırdı. Osmanlı sarayında halifenin huzurunda akdedilen bu ilim meclislerinde Anadolu, Arap, Acem ve Horasan bölgelerinde yetişen ulemâ bir araya gelme imkânı bulurlardı.

260 İbn Sa'd, Tabakatü'l-Kübrâ, Beyrut 1968-1983, V, 173.
261 Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, İstanbul 1985, I, 37.
262 Philip Hitti, History of the Arabs, London 1964, p. 192.
263 Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi (trc Salih Tuğ), I, 574 İstanbul 1995.
264 el-Makrizî, el-Hıtat, Kahire 1906, I, 443.
265 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara 1970, s. 78-79.

Ancak unutmamak lazımdır ki Osmanlı saraylarında yapılan dersler sadece Ramazan ayına münhasır da değildi. Bu ayın dışında da padişahın arzu ettiği zamanlarda sarayda ulemâ tarafından dersler verilirdi[266].

a.7- Edebî Muhitlerde Eğitim ve Öğretim

Saray ve ulemâ evleri başta olmak üzere bazı evlerin eğitim ve öğretim hizmeti gördüklerini yukarıda açıkladık. Ancak ilim meclislerinin sadece saray ve evlerde değil, panayırlar ve uygun olan her yerde toplandıklarına şahit olmaktayız. Câhiliye Arabının Ukaz ve Zü'l-Mecaz panayırlarındaki edebî meclis geleneğinin İslam'dan sonra da unutulmadığı, daha başka mekânlarda da edebiyat meclisleri toplandığı bilinmektedir. İslam'ın istişâreyi emretmesi[267] sebebiyle Hz. Peygamber devrinden itibaren çeşitli mekânlarda çeşitli istişâre meclisleri toplanmış, Hulefâ-i Râşidîn döneminde de tekâmül etmiştir.

Peygamber'in halifesi olan Emîrü'l-Mü'minînin, halkı dinlemek ve onların isteklerine, suallerine cevap vermek durumundadır. Bu sebeple herkese açık olan bu meclislerde halk bilgilendirilerek bir yaygın eğitim gerçekleştirildi.

Emevî ve özellikle Abbâsîler dönemindeki edebî salonlar, daha önceki meclislerden biraz daha farklıdırlar. Bu salonlar, yabancı kültürlerin de tesiriyle daha tantanalı, herkesin giremeyeceği ve ancak belirli tabakadaki kimselerin girebildiği salonlardı. Bu toplantılar, belirli bir disiplin altında başlar ve sona ererdi. Mesela Muâviye "zehebe'l-leyl" (gece ilerledi) deyince ve Abdü'l-Melik bastonunu yere atınca, el-Velîd "Estevdi'ukümu'llah" (Allah'a ısmarladık); el-Hâdî, "Selâmun Aleyküm"; er-Reşîd, "sübhaneke allahümme ve bihamdike" deyince topluluk dağılırdı[268].

Edebiyat salonlarında ele alınan konular da Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerindekinden daha farklıydı. İlk Emevî halîfesi sarayına, edîb, tarihçi ve diğer âlimlerden grupları meclislerine davet eder ve onlarla Arap tarihi, Arap savaşları, Fars krallarının tarihleri ve memleketlerindeki devlet düzeni hakkında müzakereler yapar ve onlardan bilgi alırdı[269]. Mervan b. Muhammed de edebî meclislerde tarih ve biyografi okutma âdetini en sıkıntılı günlerinde bile terk etmemişti[270].

---

266 Ebu'l-ûlâ Mardin, Huzur Dersleri, İstanbul 1956, s. 14.

267 Bakara, 233; Al-i İmran, 159; A'raf, 107-114; Neml, 29-34; Şûrâ, 38.

268 A. Çelebi, s. 64.

269 Makrızî, el-Hıtat, II, 362 vd.

270 el-Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevâhir, Beyrut 1966-79.II, 202.

Abbâsîler döneminde edebî meclisler daha yaygın hale gelerek sadece halifelerin saraylarında değil, vezir ve diğer devlet ricalinin konaklarında da yapılmaya başlandı. el-Egânî'nin nakline göre İshak el-Mavsılî (v. 236/850) Halife Me'mun'dan, kendisini huzuruna âlimler, edipler ve râvilerle birlikte kabul etmesini istemiş ve şarkı arzu ettiğinde ayrıca kendisine şarkı söyleyeceğini söylemişti. Halife de onu bu nevi meclislere kabul ettiği gibi fakihlerle yapılan meclislere girmesine de müsaade etmişti[271].

Harun Reşid'in meclisinde dil bilimcisi Sîbeveyh ile el-Kisâî arasında geçen gramer münakaşası meşhurdur. Kisâî, şu Arap darb-ı meselini "Kuntu ezunnu'z-zebbûra eşeddu lese'an mine'n-nahl, fe izâ huve iyyâhâ" (Eşek arısının, bal arısından daha fazla sokucu olduğunu zannetmiştim; gördüm ki o da o imiş) şeklinde nasb zamiriyle okuyunca; Sibeveyh bunun doğrusunun ref zamiri ile "fe izâ hüve hiye" olduğunu söyler. Her iki dilbilimci de kendi görüşünde ısrar edince saf Arapça konuşan bir bedevînin hakemliğine müracaat edilir. Bedevî'nin Sibeveyh'in haklı olduğunu söylemesi üzerine Harun Reşid'in oğlu Emin, hocası el-Kisâî'yi himaye için bedevî ile anlaşır ve yeni bir toplantı akdedilerek bedevînin bu sefer de el-Kisâî'yi haklı bulması üzerine Sibeveyh, jürinin taraf tuttuğunu ileri sürerek Bağdat'ı terk eder[272].

Harun Reşid'in meclislerinden birinde de Hanefî fakihi İmam Muhammed b. el-Hasan (v. 189/805) ile nahivci el-Kisâî (v. 189/805) arasında şu hadise geçer. İmam Muhammed, Kisâî'nin güzel Arapça bildiğini, buna karşılık başka ilimlerde bilgisi olmadığı söyler. Kisâî, bir ilimde mütebahhir olanın onunla bütün ilimlere yol bulacağını söyler. İmam Muhammed de ona sehiv secdesinde tekrar yanlışlık yapan kimsenin tekrar secde yapıp yapmayacağını sorar. Kisâî de yapmaz deyince, niçin olduğunu sorar. O da "nahivciler 'el-musağğar lâ yusağğar' derler yani "ism-i tasğir bir daha tasğir yapılmaz" diye cevap verir[273].

Gazneli Mahmud'un Utbî, Bîrûnî ve Firdevsî gibi meşhur âlim ve şairlerin davet edildiği meclisler topladığı bilinmektedir.

Keza Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidler döneminde de prens, vezir ve bilginlerin evlerinde edebî meclislerin toplandığı ve bilgilerin mektepler yerine bu meclislerde verildiği söylenmektedir[274].

271 A. Çelebi, 74.

272 İbn Hallikan, Vefeyâtü'l-'Ayân fi Enbâ-i Ebnâu'z-Zamân, Kahire 1299, I, 549.

273 *A.g.e.*, I, 469.

274 *A.g.e.*, s. 40.

Selçuklular döneminde de sultan ve vezirler huzurunda edebî meclisler toplanırdı. Büyük Selçuklu sultanı Melikşah her cuma, sarayında bir yemekli meclis (şölen) toplar ve ulemâ burada şer'î meseleler üzerinde mübahaselerde bulunur ve kendi sa'y u gayretlerini ortaya koyarlardı. Bu âdet daha sonraları Anadolu Selçuklularında da devam etmiştir[275].

a.8- Badiye ve Yaylalarda Eğitim ve Öğretim

İslam öncesi, cahiliye çağında Araplarda çöl, dil ve edebiyat için bir eğitim yeriydi. Şehirlerde yaşayanlar, çocuklarının fasih Arapça konuşmalarını temin maksadıyla onları vahalarda yaşayan bedevîlerin yanlarına gönderirlerdi. Bu gelenek, İslam'dan sonra da devam etti. Hz. Muhammed bile bu maksatla sütanneye verildi. Çünkü Arap toplumunda şehirlerden uzak yaşayanlar, dillerini analarından ve babalarından öğrendikleri gibi muhafaza ediyorlardı. Şehirler ise, çeşitli sebeplerle buralara yerleşen yabancılar sebebiyle birer kozmopolit merkezler haline gelmişlerdi. Arap dilini yeni öğrenmeye ve konuşmaya çalışan yabancılar sebebiyle şehirlerde fasih Arapça konuşulmuyordu. İbn-i Kuteybe'nin *Uyûnu'l-Ahbar*'ında naklettiğine göre, bir gün bir bedevî doğru dürüst Arapça konuşamayan bir takım tüccar görünce kendini tutamayarak, "Aman Allahım! Bu adamlar, bu kadar hatalı konuşmalarına rağmen geçimlerini sağlayabilecek parayı kazanabiliyorlar"[276] demişti.

Ancak badiyede yaşayan bedevîler, sadece Arapçayı iyi konuşan kimseler olmayıp kapalı toplum olmaları sebebiyle de yozlaşmaya açık olmayan, örf ve âdetlere, ahlakî değerlere bağlı kimselerdi. Bedevî kadınları çocuklarının ve evin hemen bütün işlerini gördükleri halde, bedevî erkekleri günlerini çadırlarında uyuyarak ve birbirlerine kahramanlık hikâyeleri (Eyyâmu'l-Arab) anlatarak geçirirlerdi. Binaenaleyh şehirlerden buraya gönderilen çocuklar, bedevî toplumunun sağlam karakteri ve değerlerini de yaşayarak yetişirlerdi.

Türkler de yerleşik hayata geçmeden önce göçebe halinde yaşadılar. Ancak Türk göçebeliği Arap göçebeliğinden farklı idi. Araplar, çok küçük kabileler halinde vahalarda yaşadıkları halde Türkler, büyük topluluklar halinde otlak ve yaylalarda yaşadılar. Adeta gittikleri yerlerde mobil şehirler oluşturdular. Buralarda "kam" ve "âksakal"ların rehberliğinde çocuklarını yetiştirdiler. Araplarda olduğu

275 Aksarayi Tezkiresi, I, 204'ten nakleden İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, İstanbul 1970, s. 32.

276 İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar, Kahire 1928, II, 159.

gibi Türklerde de göçebe hayatı sözlü edebiyatı geliştirdi. Manas Destanı dışındaki bütün destanlar (Alp Er Tunga Destanı, Şu Destanı, Han-Oğuz Destanları, Göktürk Destanları, Dokuz Oğuz Destanı) bu dönemde ortaya çıktı. Demek oluyor ki sözlü edebiyat, göçebe Türkler arasında Balasagun, Yengikent gibi şehirlerde yaşayan Türklerden daha çok gelişmişti.

Ancak Türkler, yerleşik hayata geçtikten sonra da yayla geleneğini terk etmediler. Yazın yaylalara çıkanlar, buralarda tesis ettikleri geçici eğitim yerlerinde sohbetlerle gençleri yetiştirmeye çalıştılar. Bu yönüyle de yaylalar, adeta birer yaz okulu gibi hizmet gördüler.

a.9- Kahvehaneler ve Kıraathanelerde Eğitim ve Öğretim

Güney Habeşistan'daki Kaffa bölgesi kahvenin vatanı olarak tanınmaktadır. Buradan Yemen'e ve dünyanın kahve yetişen bölgelerine yayıldığı sanılmaktadır.

Kahveyi bir meşrubat olarak keşfeden kişinin de Şazelî Tarikatı'nın kurucusu Ebu'l-Hasan Şazelî (v. 1260) olduğu ve Şeyh Şazelî, 1258'de hacca giderken yolda müridi Şeyh Ahmed ile sohbet ederken kaynatıp içtikleri rivayet edilir. Bunun için kahveciler esnafı, Şeyh Şazelî'yi "pir" olarak tanırlar.

Solak-zâde'ye göre kahve, I. Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra 1519'da tüccarlar tarafından İstanbul'a getirilmiş ve Kânûnî devrinden itibaren İstanbul'da kahvehaneler açılarak buralarda içilmişti.

XVI. yüzyıldan itibaren çeşitli gerekçelerle zaman zaman kapatılan kahvehaneler sadece ticari bir işletme olmayıp aynı zamanda bir eğitim ve kültür merkezidir. Her mesleğe ait kahvehanelerde o meslekle ilgili sohbetler yapıldığı gibi "devlet sohbeti" denilen siyasi tartışmalar da yapılırdı.

1826'dan itibaren Tulumbacı Kahveleri gibi çalgılı semâî kahvehaneleri ve ardından Meddah Kahvehaneleri açılarak kültür ve san'at merkezleri olarak hizmet görmüşlerdir.

XIX. asırdan itibaren ortaya çıktığı anlaşılan kıraathaneler ise, kahvelere nazaran biraz daha farklı fonksiyonları olan müesseselerdir. Önceleri câmiler yanında cemaatin namaz aralarındaki vakti değerlendirmek maksadıyla, çeşitli dini eserlerin okunarak dini sohbetlerin yapıldığı kıraathanelerde daha sonraları gazete ve mecmua gibi periyodiklerin günü gününe toplanarak müşterinin hizmetine sunulduğu görülmektedir. Bu yönüyle kıraathanelerin, kahvehanelerden

daha seviyeli birer kültür merkezi oldukları ve bu sebeple de kulüpler gibi daha elit bir grubun devam ettiği bir müessese olduğu görülmektedir.

Osmanlı'da devletin pây-ı tahtı olan İstanbul'da ortaya çıkan ve İslam dünyasının her yerine yayılan bu müesseseler İslam yaygın eğitimine Osmanlı'nın bir katkısı olarak kabul görmüştür.

a.10- Dâru'l-Mesnevî'de Eğitim ve Öğretim

Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin (604/1207–672/1273) *Mesnevî*'sini tahsil etmek maksadıyla İstanbul'da Çarşamba'da Murad Molla Dergâhı'nda açılan müessesedir[277].

Müessese, ilk olarak Murad Molla Tekkesi'nin üçüncü postnişîni Şeyh el-Hac Hafız Seyyid Mehmed Murad Efendi (v. 1848) tarafından 1260/1844'te inşa ettirilen binada faaliyete başlamıştır. Aslında bir Nakşibendî tekkesi olan Dâru'l-Mesnevî, tasavvufun klasik eserlerinden olan Mesnevî'nin okutulmasından dolayı bu isimle anılmıştır. Tekkenin kitâbesinde "Hâzâ dâr-u tedrîsi'l-Mesnevî li Hazret-i Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî" kaydı ve inşa tarihi 1260/1844 yer almaktadır[278].

Ahmed Cevdet Paşa'nın ifade ettiği gibi bir "Dâru'l-Fünûn" olan Mesnevîhane'de sadece Mesnevî değil, Mesnevî'nin dili olan Farsça başta olmak üzere her nevi ulum ve maarif tahsil olunurdu[279].

a.11- Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'de Eğitim ve Öğretim

Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye 25 Ağustos 1918'de Osmanlı sultanı Mehmed Reşad zamanında şeyhulislamlığa bağlı olarak kurulmuş bir müessesedir. Kelam, Fıkıh ve Ahlâk encümenlerinden oluşan müessese, gerektiğinde yeni encümenler de ilavesiyle İslam'ın hakikatlerini tanıtmak ve neşretmek maksadıyla kurulmuştur.

Nizamnamesinden de anlaşılacağı gibi, müessesenin ilmî ve amelî olmak üzere iki vazifesi vardır. Birincisi, vahdet-i İslâmiyenin teyidi için ilmî hazırlıklar yapmak; ikincisi de Müslümanların dini terbiyesine ve İslam'ın faziletlerinin inkişâfına çalışmaktır.

277 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, 400.

278 Baha Tanman, Mesnevihane Tekkesi, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, V, 408-409.

279 Cevdet Paşa, Tezâkir, 40; Tetimme, Ank. 1986, s. 13; O. Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, I, 154, 156.

Bu maksatlarla Müslümanları tenvir için, hutbe ve güzel şiirleri muhtevi risaleler, İslam'ın esaslarını anlatacak ilmihaller, mekteplerde okutulacak din dersleri için kitaplar, İslam tarihi ve coğrafyası kitapları, felsefî eserler, ahkâm-ı şer'iyyenin usûl ve furûuna dair kitaplar, terbiyeye dair eserler hazırlamak ve ilmî müdafaalar yapmak, bu müessesenin görevleridir.

Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye, bir reis ve en az üç azadan meydana gelecek ve bütün azalarının her biri bir sahada mütehassıs olacaktır.

Aynı teşkilat, taşra vilayetlerinde de kurulacaktır.

Osmanlı Devleti'nin son devrinde kurulmuş olan bu müessese 24 Ağustos 1334 (1918)'den 21 Teşrin-i Evvel 1338/1922'ye kadar dört yılda 222 defa toplanmış, kararlar alınmış ve beyannameler neşretmiştir. Taşrada kurulan Dâru'l-Hikme'ler de kendi bölgelerinde faaliyet göstererek insanları irşad etmişlerdir[280].

a.12- Encümen-i Dâniş ve Diğerlerinde Eğitim ve Öğretim

Tarih boyunca İslam dünyasında ortaya çıkmış yaygın eğitim ve öğretim müesseseleri, yukarıda arz edilenlerden ibaret değildir. İslam toplumlarının her birinde mahalli ihtiyaçlar veya gelişmişliklerine göre birçok müesseseler doğmuştur.

Bunlardan, Osmanlı toplumunda ortaya çıkan en önemlilerinden birisi de, Encümen-i Dâniş'tir. Başta Cevdet Paşa olmak üzere devrin Osmanlı münevverlerinin fikir babası olduğu bu müessese, Sultan Abdülmecid'in iradesiyle 19 Ramazan 1267/18 Temmuz 1851'de açılmış olup, Abbâsîlerin kurduğu Beytü'l-Hikme benzeri bir müessesedir. Fransız İlim Akademisi örnek olarak alınmış ve Osmanlı'nın ilk ilimler akademisidir. Bezm-i Âlem Vâlide Sultan'ın Cağaloğlu'nda II. Mahmud'un türbesi yakınında inşa ettirdiği Dâru'l-Maarif Mektebi binasında faaliyete başlayan Encümen-i Dâniş'in ilim adamlarından seçilmiş 70 üyesi bulunmaktaydı. 40'ı mutlaka bir Batı dilini iyi bilen dâhili azası ve 30 da yine ulemâdan seçilmiş harici azası olan müessesenin amacı, Türk dilini geliştirmek, Dâru'l-Fünûn'da ihtiyaç duyulan kitaplar başta olmak üzere çeşitli ilimlerde telif ve tercümeler yapmaktı.

280 Geniş bilgi için, Sadık Albayrak, Son Devrin İslam Akademisi Daru'l Himeti'l-İslâmiyye, İstanbul 1998.

Sadrazam Fuad Paşa ve Ahmed Cevdet Efendiler buranın ilk eseri olarak *Kavâid-i Osmaniyeyi* hazırladılar ve Sultan Abdülmecid'e takdim ettiler.

Yine Ahmed Cevdet Paşa da 1774–1824 yılarını muhtevi *Târih-i Cevdet*'i burada hazırladı.

Hârici azalar arasında da Rum ve Ermeni ilim adamları yanında meşhur İngiliz Müsteşriki James W. Redhouse, Alman tarihçisi Hammer ve Fransız şarkiyatçısı Bianchi bulunmaktaydı[281].

Ancak önceleri ilim adamlarından müteşekkil olan bu akademiye daha sonra bazı siyasilerin de üye olarak alınması neticesinde ilim adamlarının geriye itilmesiyle bu müessese kendisinden beklenen veremeyiş ve nihayet 1862'den sonra dağılmıştır[282].

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında bir taraftan devletin asıl yapısında ıslahata gidilirken, diğer taraftan eğitim ve öğretim müesseselerinin ıslahı sağlanmış ve bir taraftan da vakıfların dışında cemiyetler, encümenler kurulmuştur. Bunlar, kendi amaçları istikametinde eğitim-öğretim ve diğer sosyal faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Bunların başlıcaları şunlardır: Meclis-i Meşâyih, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye-i Sofiyye, İttihad-ı İslam Cemiyeti, Teâlî-i İslam Cemiyeti, Cemiyet-i Furkaniye, Cemiyet-i Terbiye-i İslâmiye, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, Mecelle Cemiyeti, Dâru'l-Mesnevî, Encümen-i Âmmiye.

a.13- Muvakkithane ve Rasathanelerde Eğitim ve Öğretim

Kur'ân-ı Kerim'deki gök ilimleriyle ilgili birçok âyet-i kerimeler, İslam'ın gelişinin ilk günlerinden itibaren Müslümanların dikkatini gökyüzüne çevirmelerine sebep olmuştur. Bu, hem zamanla ilgili bazı ibadetlerin yerine getirilebilmesi, hem de yaratıcının kudret ve eserlerini anlayabilmek için bir zaruret haline gelmiştir.

İslam öncesi toplumlardaki yıldızları inceleme ve onlardan bazı sonuçlar çıkarma merakı da bu konuda Müslümanların başvuru kaynağı olmuştur. Hind, İran, Mısır, Keldânî, Ken'ânî ve Greklerdeki astronomi bilgileri Müslümanların dikkatlerini çekmiştir.

281 M. Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1971, I, 530.

282 Midhat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lügatı, İstanbul 1986, s. 98.

Ayların başlangıcının tespiti (ru'yet-i hilâl) ve namaz vakitlerinin tayini gibi ibadete müteallik gözlemler, daha çok muvakkithanelerde yapılırken gök cisimlerinin incelenmesiyle elde edilen zîcler ve bu konuda yapılan hesaplamalar birer akademik müessese olan bazı medreseler ve rasathanelerde yapılmışlardı.

Ru'yet-i hilal konusunda hadîs-i şeriflerde birçok bilgi ve tavsiyelerin yer aldığı ve Osmanlı dönemi kadı sicillerinde de çok sayıda ru'yet-i hilal tespitlerinin bulunduğu bilinmektedir.

Osman Ergin'in de söylediği gibi, birer küçük rasathane olan muvakkithaneler, birer amelî hey'et mektepleriydi[283]. İslam tarihinde ilk muvakkithanenin Emevîler devrinde (661–750) Şam'daki Emeviye Câmisi'nde açıldığı ileri sürülmektedir[284].

Osmanlıların Bursa ve Edirne dönemlerinde muvakkithane tesis ettiklerine dair bir bilgimiz olmamakla beraber, İstanbul'un ilk muvak-kithanesinin 1470'te Fatih Câmii ile birlikte inşa edildiği bilinmektedir. Vakfiyede külliye görevlileri ile birlikte bir de muvakkit vazifesi yer almaktadır. Muvakkithanenin, 1799'da mevcut olduğu, tamir kitabesinden anlaşılmaktadır[285].

Ancak Osmanlıların en meşhur muvakkithanesi, II. Bâyezid Muvakkithanesidir. Evliya Çelebi, bu muvakkithaneyi şöyle tanıtmaktadır: "Cümleden muvakkitin ulûfesi şart-ı vâkıf üzere ziyadedir. Zira memâlik-i İslam'da ne kadar keştîbân ve mellahkân (gemiciler) varsa cümlesi Sultan Bâyezid muvakkitine muhtaçtırlar. Zira cümle-i reislerin kıble-nümâları (pusulalar) ve saat ayarları bu câmii mihrabında tashih olunduğundan muvakkite muhtaçtırlar ve cemî-i Frenkistan'da ilm-i nücûma sâlik olan üstâd-ı kefere, mikyâslarını ve kıble nümalarını Câmii-i Bâyezid Handa tashih ederler."

Rasathaneler ise, birer akademik müesseselerdir. Muvakkithanelerde daha basit ve pratik olan hizmetler, buralarda daha üst seviyede yapılırdı. Senenin aylarının, günlerinin ve günlerdeki namaz vakitlerinin tayini, coğrafî bölgelere göre kıble tayini, yıldızların tespit ve isimlendirilmeleri, ayın, güneşin ve diğer yıldızların doğuş ve batışları, yolları ve uzayla ilgili diğer bilgiler, buralarda ya-

283 Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 25.

284 Ekmelüddin İhsanoğlu, Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1999, I, 267.

285 Süheyl Ünver, İlim ve San'at Bakımından Fatih Devri Notları, İstanbul 1948, s. 80; Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, İstanbul 1973, III, s. 104.

pılan akademik çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılır ve yazılı hale getirilerek hizmete sunulurdu. Bu tetkikler için gerekli âlât ve edevât da burada üretilirdi.

Rasathanelerdeki eğitim ve öğretime örnek olmak üzere Osmanlı ulemâsından Kadı-zâde-i Rûmî'nin Semerkant Rasathanesi'ne giderek Uluğ Bey'i, Uluğ Bey'in, Ali Kuşçu'yu, onun da Mîrim Çelebi'yi yetiştirdiğini söyleyebiliriz.

İslam dünyasında 9 rasathanenin kurulmuş olduğu zikredilmektedir. İlk rasathanenin Emevîler döneminde Şam'da açıldığı iddia edilirse de bu iddiaya delil teşkil edecek ciddi bir vesika bulunmamaktadır[286]. İslam dünyasındaki rasathanelerin ikisi Abbâsî halifesi Me'mun (198–218/813–833) zamanında kuruldu. Bunlar, Bağdat'taki Şemmasiye Rasathanesi ve Şam'daki Kasiyyun Rasathanesi'dir. Üçüncü rasathane Büveyhî hükümdarı Şerefü'd-Devle'nin Bağdat'ta kurduğu rasathanedir. Dördüncü rasathane, Selçuklu sultanı Melikşah'ın Isfahan Rasathanesidir. Diğer rasathaneler, Uluğ Bey'in XV. asrın ilk yarısında kurduğu Semerkant Rasathanesi; Osmanlı Sultanı III. Murad'ın XVI. asır sonlarında İstanbul'da kurduğu Cihangir Rasathanesi ve İlhanlıların kurduğu iki rasathanedir ki bunlardan Merega Rasathanesi meşhurdur[287]. Bunlara Kırşehir'deki Cacabey Rasathanesi'ni ve Kütahya'da bir rasathane gibi çalışan Vâcidiye Medresesini de ilave etmek gerekir[288].

b- Örgün Eğitim Müesseseleri

b.1- Askerî Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.1.1- Osmanlı Öncesi Dönem

İslam'da askerî eğitime ışık tutan âyetlerin başında şu âyetler gelmektedir:

— Düşmanlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayınız[289].

— Ey imân edenler! Savaş için tedbirinizi alınız[290].

— Eğer onlar, savaşa çıkmak isteselerdi, elbette bunun için hazırlık yaparlardı[291].

286 Aydın Sayılı, The Observatory in İslam, p. 50-51, Ankara 1988.

287 Sevim Tekeli, Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi, Ank 1975, s. 68.

288 Lütfi Göker, Türk-İslam Astronomi Bilimleri ve Gökyüzü Bilgileri, İstanbul 1995, s. 27-28.

289 Enfal, 60.

290 Nisa, 71.

291 Tevbe, 46.

Bu âyetlerdeki hazırlık maddî ve manevî hazırlıkları ihtiva eder. Her devir ve şartlara göre değişiklikler arz edecek olan hazırlıkların manevî olanlarının başında, askerî eğitim ve öğretimle moral bakımından üstünlük gelir.

Hz. Muhammed de "Harp, hiledir (plandır)." prensibini vazederek öncelikle harp taktiklerinin öğrenilmesinin lüzumuna işaret etmiştir.

Hz. Peygamber devrindeki askerî eğitimin, ata binmek, kılıç, mızrak ve harbe kullanmak, bilhassa ok atmak ve mancınık kullanmak olduğu anlaşılmaktadır.

Arapların eskiden beri bildikleri beşli "el-hamîs" tabya sisteminin Hz. Peygamber devrinde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu sistemde, mer-kezde komutan, sağ, sol kanatlarda, önde ve arkada birlikler yer alırdı.

Hz. Ömer devrinde ise Kûfe, Basra ve Fustad'ta kurulan garnizonlarda İslam'ın ilk profesyonel askerleri olan maaşlı askerlerin daha önceki silahlardan başka Sâsânî ve Bizanslıların kullandıkları silahları da kullandıkları ve yeni harp taktikleri öğrendikleri görülmektedir. Hz. Ömer devrinde bütün askerî faaliyetler, onun kurduğu dîvânu'l-ceyş vasıtasıyla planlanırdı.

Hz. Osman zamanında Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyan'a deniz savaşları için izin verilmesine bakarak İslam'da ilk bahriye eğitiminin bu devirde başladığı söylenebilir.

Genel esaslarıyla Hz. Ömer devri askerî sistemine dayanan Emevîlerde ordu, "mürtezika" denilen maaşlı muvazzaf askerlerle "mutetavvia" denilen gönüllülerden meydana gelmekteydi.

Arapların oluşturduğu orduya daha sonra Arap olmayan Müslümanlar katıldıysa da bunların, komuta kademesine gelmelerine izin verilmezdi.

Bizans'ın askerî teşkilatından da istifade etmiş olan Emevîler daha önceki dönemde olduğu gibi ordularını beş bölüme ayırmıştı: Merkez kuvvetler, 2. ve 3. olmak üzere iki kanat, 4 öncü, 5. de artçılardı[292].

Halife II. Mervan'ın uygulamaya koyduğu "el-Kerdûs"[293] yani ordunun daha küçük saflara bölünme sistemi ise daha önce Yermük Savaşı'nda Halid b. Velid tarafından uygulanmıştı[294].

292 Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1995, I, 356.

293 İbn Haldun, el-İber, III, 205.

294 M. Zeki Terzi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat, Samsun 1990, s. 105.

Abbâsîler döneminde de ordu daha önceki dönemlerde olduğu gibi tertip edilirdi. Ancak Türklerin Abbâsî ordusunun 4/5'ini teşkil etmesiyle orduda Türk, Roma ve Bizans Devletlerinde olduğu gibi 10'lu sistem uygulanmaya başlamıştır.

Ancak Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde olduğu gibi Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de askerlerin eğitimi için özel eğitim müesseseleri bulunmamaktaydı. Askerler talimhanelerde pratik eğitim alırlardı.

Selçuklu devletlerinde de askerlerin eğitimi için ayrı bir müessese görmüyorsak da tarihte ilk defa askerî ıktaları uygulayan Selçukluların, saraylarında hassa ordusunu eğitmek için Osmanlıların Enderun-u Hümâyun'una benzeyen bir sistem uyguladıkları ve en seçkin komutanların eğitimi altında "gulamân-ı saray"ı eğittikleri anlaşılmaktadır.

b.1.2- Osmanlı Dönemi

b.1.2.1- Klasik Dönemde Askerî Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

Öyle anlaşılıyor ki, İslam tarihinde ordunun eğitim ve öğretimiyle ilgili dikkate değer en ciddi müesseseler Osmanlı'da ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin "nizâm-ı âlem" ideali ve Türklerin savaşçılık geleneğidir. Bunu gerçekleştirebilmek için kemiyet ve keyfiyetçe güçlü bir orduya ihtiyaç duyması, ordunun büyük bir kısmının gayr-i Müslim çocuklarından oluşturulması, Osmanlı coğrafyasının üç kıtanın birleştiği yerde bulunmasıyla açıklanabilir.

Klasik dönemde Osmanlı ordusuna Acemi Oğlanlar Kışlası'nda, Yeniçeri Ortalarında ve Enderun-i Hümâyun'da eğitim ve öğretim verilirdi.

b.1.2.2- Acemi Oğlanlar Kışlası'nda Eğitim ve Öğretim

I. Murad devrinde "pençik kanunu"(761/1360'da) vaz' edildi ve II. Murad zamanında "devşirme kanunu" ile belirli yaşlarda ve belirli oranda toplanan gayri Müslim çocukları, önceleri Anadolu'daki Türk ailelerine verilerek (Türk'e vermek), Türk örf, âdet ve gelenekleri öğretildikten sonra Gelibolu ve İstanbul Acemi Oğlanlar Kışlası'na alınırlardı. Burada bu çocuklara ilmihâl, kıraat ve yazı ile birlikte askerliğin ibtidâî bilgileri verilir ve "Yeniçeri Ocağı"na hazırlanırlardı.

Yine I. Murad zamanında 1362 veya 1363'te kurulan "Yeniçeri Ocağı" da Kapıkulu denilen Osmanlı ordusu için ikinci kademede bir eğitim ve öğretim ocağıdır.

b.1.2.3- Yeniçeri Ortaları'nda Eğitim ve Öğretim

İlk defa Edirne'de İstanbul'un fethinden sonra da Şehzâde Câmii yerinde kurulmuş olan Yeniçeri Ocaklarında orta camiye "Câmi-i Miyâne" tayin edilen âlim bir imam ve dört müezzinle, yeniçerilere din eğitimi verildiği gibi, yeniçerilerden bir kısmı da dışarıdaki medreselere devam edebilirlerdi[295].

Bunların askerî eğitimleri ise, ocak talimhanelerinde yapılırdı. Okmeydanı başta olmak üzere Yeniçerilerin talim yaptıkları yerlerde nişan taşları bulunurdu. Okmeydanı atış alanındaki hedef taşları ilk defa II. Bâyezid tarafından dikilmiş ve daha sonraki dönemlerde yenileri eklenmiştir. Ateşli silahlar kullanılmaya başlandığı zamanlarda bile ok taliminden vazgeçilmemiştir.

b.1.2.4- Enderûn Mektebinde Eğitim ve Öğretim

Klasik dönemin askeri eğitim ve öğretiminin üçüncü merhalesi Enderun Mektepleridir. I. Murad tarafından Edirne'de kurulan, daha sonra Topkapı Sarayı, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Saraylarında eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdüren bu mektep, 1908 yılına kadar devam etmiştir.

Uzun tarihi içinde Enderun Mekteplerinde müfredat değişiklikleri olmuşsa da genel hatlarıyla buralarda Kur'ân-ı Kerim, tecvid, ilmihâl, ilm-i kelâm, Birgivî, halebî, kudûrî, ferâiz, Arapça, Farsça, tefsir, hadis, şiir ve inşa, musikî, hey'et (astronomi), hendese (matematik, geometri), coğrafya, mantık, meânî, bedî, beyan, usûl ve hikmet (felsefe), kemankeşlik, cundîlik, binicilik, atıcılık ve silahşörlük öğretilmiştir[296].

b.1.3- Islahat ve Yenileşme Dönemi Askerî Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.1.3.1- Orta Seviyedeki Eğitim ve Öğretim Müessesleri

b.1.3.1.1- Askerî Rüşdiyeler

Yüksek seviyedeki askeri okullara öğrenci hazırlamak maksadıyla 1292/1875 tarihinde açılan orta seviyedeki okullardır.

Bu maksatla daha önce 1261/1845'te Askerî İdâdîler açılmış ve idâdîlerin derslerini takip edebilecek öğrencileri yetiştirmek üzere de Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye açılmıştı.

---

295 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, Ankara 1984, I, 345.

296 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, I, 11-24; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, 537-540; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara 1945, s. 297-299.

1292/1875 tarihine gelindiğinde artan ihtiyacı karşılamak maksadıyla müstakil rüşdiyeler açıldı. Zaman içinde bu okulların programları değişmekle beraber 1294 tarihli salnameye göre rüşdiyelerin programları şöyleydi:

I. Sınıf: Sarf, kavaid-i farisî, ilmihâl, imla-yı Turkî, hüsn-i hat, resim

II. Sınıf: Nahiv, hesap, coğrafya, Fârisî, imla-yı Turkî, Fransızca, hüsn-i hat, resim

III. Mahrec Sınıfı: Mantık, tatbikat-ı kavaid-i Arabiye, hesap, hendese-i hattıyye, coğrafya, ilm-i mevâlid, kavâid-i osmaniye, Fransızca, imla-yı Turkî, hüsn-i hat, resim[297].

b.1.3.1.2- Askerî İdâdîler

1261/1845'te açılmış okullardır. Rüşdiye mezunları, imtihanla idadilere alınırlardı. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesine gelinceye kadar, hazırlık mahiyetindeki sınıflara, kelimenin manasına uygun olarak idadi deniyordu. Bu sebeple mezkur nizamnameden önceki dönem idadilerinin programları berrak değildir. 1869 Nizamnamesiyle bu okullar açıklığa kavuşmuş ve orta öğretimin ikinci kademesi olarak belirlenmiştir. Bu yeni idadilerin açılmaları da ancak 1873 tarihinde gerçekleşebilmiştir. Bu idadilerin umumî ders programları şöyledir: Kavaid-i Osmaniye, Arabî, Farisî, kıraat ve kitabet-i Turkî, târih-i umumiye-i Osmanî, mükemmel hesap, cebir-i âlî, coğrafya-yı umumiye-i Osmanî, jimnastik (bazı yerlerde), mükemmel hendese, müselselat, resim ve tarama, Fransızca, Almanca, İngilizce[298].

1892'de 5 yıllık gündüzlü idâdîler ve 7 yıllık yatılı idâdîler için ayrı ayrı programların ortaya çıktığı görülmektedir. Maarif nazırı Ahmed Zühtü Paşa başkanlığında kurulan ıslahat komisyonunun hazırladığı mazbatada "taşra mekatib-i idadiyesi programları, ihtiyacat-ı hâl ve zamana göre ta'dil ve ıslahı derece-i vücubda olduğundan bu madde-i mühimme komisyon-ı âcizânemizce arîz ve amik müzakere edilerek mekatib-i idadiyenin teşkilinden maksad-ı aslî bir taraftan mekatib-i aliyye-i askeriyye ve mülkiyeye girebilecek iktidarı hâiz talebe yetiştirmek..."[299] denildiğine bakılarak sivil ve askeri idadilerde aynı programların uygulandığı anlaşılmaktadır.

297 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, II, 501; III, 915.

298 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980, s. 185-186.

299 *A.g.e.*, 203-204.

Komisyonun hazırladığı programlara göre 7 yıllık yatılı idadilerin haftalık ders programları şöyle idi:

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl	IV. Yıl	V. Yıl	VI. Yıl	VII. Yıl
Ulûm-i Diniye	3	2	2	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	3	2	-	-
Farsça	-	2	2	2	-	-	-
Türkçe	6	5	3	2	2	-	-
Fransızca	-	-	4	5	5	5	3
Hesap	2	2	2	3	-	2	2
Hendese	-	-	2	2	3	2	1
Cebir	-	-	-	-	-	2	1
Müselselat	-	-	-	-	-	-	1
Kozmografya	-	-	-	-	-	-	2
Makine	-	-	-	-	-	-	2
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	-
Tarih	-	2	3	2	2	2	2
Usûlü'd-Defter	-	-	-	-	2	2	2
Malumat-ı Fenniye	-	-	-	-	3	-	-
Hikmet-i Tabiiye ve Kimya	-	-	-	-	-	3	2
Mevalid ve Hıfz-ı Sıhha	-	-	-	-	-	-	3
Kavânin-i Edebiyat ve Ahlâk	-	-	-	-	-	2	2
Hüsn-i Hat	1	1	1	1	1	2	2
Resim	1	1	1	1	1	1	1
Yekûn	**18**	**20**	**25**	**25**	**25**	**27**	**28**

5 Yıllık gündüzlü idadilerin haftalık ders programları şöyledir:

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl	IV. Yıl	V. Yıl
Ulûm-i Diniyye	3	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	2	2
Farsça	-	2	2	2	-
Türkçe	6	5	3	2	2
Fransızca	-	-	4	5	5
Hesap	2	2	2	3	-
Hendese	-	-	2	2	3
Coğrafya	2	2	2	2	2
Tarih	-	2	3	2	2
Usul-i Defter	-	-	-	-	2
Malumat-ı Fenniye	-	-	-	-	3
Hüsn-i Hat	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1[300]
Yekün	**18**	**20**	**25**	**24**	**25**

b.1.3.2- Yüksek Seviyede Askerî Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.1.3.2.1- Hendesehane Mektebi (Humbarahane)

Islahat döneminin açılan ilk askerî mektebidir. Mektep, 27 Aralık 1734'te Üsküdar'da açılmıştır. Ahmed Paşa (v. 1747), bu mektebin kurucusu ve ilk öğretmenidir. Humbarahane de denilen bu mektepte, 601 öğrencisiyle ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla çağa uygun teknik ve uzmanlık eğitimi yapılmıştır. 1736'da Pîrî-zâde Mehmed Said Efendi'nin de icad ettiği geometri aletleriyle öğretime katılmasıyla tedrisat daha güçlü hale gelmişse de Yeniçerilerden saklı

300 *A.g.e.*, s. 206-207.

yapılmaya çalışılan eğitim yine de en alt seviyede tutulmuş ve Ahmed Paşa'nın 1747'de, I. Mahmud'un 1754'te ölümüyle tamamen durmuştur.

b.1.3.2.2- Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun

Bahriye zabitlerini yetiştirmek için açılmış bir yüksek okuldur. Aslında 1734'ta Üsküdar'da açılan Hendesehane Mektebi'nin bir devam olan bu mektebin hangi tarihten itibaren "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn" olarak anıldığı bilinmemekle beraber 1733'te Hasköy'de tersane yanında açılan bahriye mühendisliğine mahsus Hendesehane, bunun başlangıcı kabul edilmektedir.

Cezayirli Seyyid Hasan Hoca (v. 1788), okulun ilk hocası olarak bilinmektedir. Yine okulun en tanınmış hocalarından birisi de Macar asilzâdesi Baron de Tott'tur. Diğer hocaları da İngiliz asıllı Müslüman Kampel Mustafa ve Fransız asıllı Kermorvan'dır[301]. Daha sonra Seyyid Osman Efendi de burada hendese dersi vermiştir[302].

1784'ten sonra Fransa'dan İstanbul'a gelen le Roy ve asistanı De Deste gemi mühendisliği, Binbaşı Jean de Lafitte Clavé ve Yüzbaşı Monnier istihkam, François Alexis ve Pètolin, top dökümcülük, Yüzbaşı Saint-Rémy topçuluk, Binbaşı de Turuguet deniz savaşları ve Astronom Tondule de astronomi derslerini vermişlerdi.

1788'de XVI. Louis'in baskıları neticesi Fransız hocaların memleketine dönmesi nedeniyle Kaptanbaşı-zâde İbrahim Mail Efendi, Matematikçi Gelenbevî İsmail Efendi ve Bahar Efendi burada hocalık yapmışlardır.

Nihayet 1827'de Mekteb-i Ulûm-i Bahriye kurularak Deniz Harp Okulunun temeli atılmıştır[303].

b.1.3.2.3- Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun

Topçu zabiti ve kurmayı yetiştirmek üzere kurulmuş bir yüksek okuldur. 1210/1795-96'da Haliç'te Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn'un genişletilmesiyle tesis olunmuştur. Kara mühendishanesi de denir.

---

301 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ank. 1978, IV, 1. Bölüm, s. 480-481.

302 *A.g.e.*, s. 482.

303 A. M. Celal Şengör, Kazım Çeçen, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, VI, 13-14.

Aslında 1792'de Mühendishâne-i Sultanî kurulmuş ve iki yıl kadar eğitim ve öğretimden sonra kapanmıştı. Bu mektepte askerî bilgiler yanında Arapça ve Farsça öğretilmişti. 1210/1795'te fermanla Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn kurulmuş, 1883'te okul, Hendese-i Mülkiye Mektebine dönüşmüş ve 1914 Cihan Harbine kadar varlığını devam ettirmiştir.

III. Selim, bu okulu kurduğunda saray kütüphanesinden değerli birçok kitaplarla birlikte İşbiliyeli Mehmed b. Fatuh'un yaptığı kıymetli bir usturlabı buraya hediye etmişti. 1797'de mühendishane için bir de matbaa tesis edilmişti.

Her iki mühendishanenin başında nâzır adıyla bir baş hoca bulunmaktaydı ki bunların en meşhuru fen bilimleriyle birlikte yabancı dili de olan İsmet Efendi idi.

1210/1795 kanununa göre bu mektebin dört sınıftan ibaret olduğu görülmektedir:

1. Sınıf: Fenn-i mahrutiyat, hesab-ı tefadulî, hesab-ı temamî, ilm-i cerr-i eskâl, ilm-i hey'et, ameliyat-ı fenn-i remi' ve lağm, ta'lim-i asâkir, ilm-i istihkâm.

2. Sınıf: Coğrafya, müselselat-ı müsteviye, cebir ve muhasebe, tahtît-i arazi, tevarih-i harbiye.

3. Sınıf: İlm-i hesab, hendese, coğrafya, Arapça, Farsça.

4. Sınıf: Hat, umûr-u erkam, resim, Arapça, mukaddemât-ı ulûm-i hendese ve hesap, Fransızca.

1220/1805 tarihli kanunda da aynı dersler tekrarlanmıştır[304].

b.1.3.2.4- Mekteb-i Ulûm-i Harbiye

Sultan II. Mahmud zamanında 1240/1825-1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla kurulan Asâkir-i Mansûre-yi Muhammediye subaylarının yetiştirilmeleri için bir okula ihtiyaç duyulmuştur. Bu maksatla Ahmed Fevzi Paşa'yı görevlendirmiş, o da Üsküdar'daki Selimiye Kışlası'nda askerler arasından birkaç yüz kişi seçerek 1831'de Sıbyan Bölüklerini oluşturmuştu. Sultan II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'ya haber göndererek paşanın 1816'da Mısır'da kurduğu harp okulu subaylarından bir kaçını İstanbul'a öğretmenlik yapmaya göndermesini istediyse de Ali Paşa, bunların askerlik konusunda fazla bilgilerinin olmadığını ileri sürerek sultanın isteğini reddetti.

304 Osman Ergin, Türk Maarif Tarih, İstanbul 1977, I, 325-333.

Bu sırada Maçka Kışlası 400 öğrenciyi istiab edecek şekilde tamir ve tadilatla hazırlandı. Burası 1 kütüphane, 1 câmii, 1 hamam, mutfaklar, hastane, eczahane, yeteri kadar sınıf ve İngiltere ve Fransa'dan alınan aletlerle donatılmış laboratuarlarla hazırlandı.

1834'te Sıbyan Bölükleri buraya taşındı. Mekteb-i Ulûm-i Harbiye adıyla isimlendirilen mektebin kuruluş tarihi hakkında elimizde tam bir bilgi yoktur. II. Mahmud'un 1 Temmuz 1835'te burayı ziyaret etmesi sebebiyle bugün, bu tarih harp okulunun kuruluşu olarak kutlanmaktadır[305].

Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye'nin tedris süresi ve müfredatı zaman içinde çeşitli değişikliklere uğramakla beraber, genellikle burada matematik, geometri, logaritma, cebir, Osmanlıca, Arapça, harita, Farsça ve askerlikle ilgili 20 kadar çeşitli derslerin okutulduğu anlaşılmaktadır.

b.2- Sivil Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.2.1- Osmanlı Öncesi Dönem

b.2.1.1- İlk Seviyedeki Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.2.1.1.1- Küttablar

İlkokul seviyesindeki mekteplere verilen isimdir. Bu tip okullar çok yayılmamış olmakla beraber İslam'ın zuhurundan önce de bu tip mektepler mevcut idi[306].

Belâzûrî'nin kaydına göre Tayy Kabilesinden Muramir b. Murre, Eslem b. Sidre ve Amir b. Cedere, Bakka'da toplanarak Arap hecelerini Süryânî heceleriyle kıyas ederek Arap yazısını icad ederler. el-Enbâr'dan bazı kimseler bu yazıyı onlardan öğrenirler, sonra da Hire halkı el-Enbârlılardan bu yazıyı öğrenirler. Daha sonra Du'metü'l-Cendel'den Bişr b. Abdilmelik, Hire'ye gelip ve burada yazıyı öğrendikten sonra Mekke'ye gelir. Süfyan b. Ümeyye b. Abdişems ile Ebû Kays b. Abdimenaf ondan yazıyı öğrenirler.

Daha sonra Bişr, Tâif'e gelerek burada Gaylan b. Seleme es-Sakafî'ye; Mudar'da Amr b. Zürâre'ye ve Şam'da bazı kimselere yazı öğretir[307].

---

305 Tülin Çoruhlu, Mekteb-i Harbiye, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, V, 327; Ayrıca Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I, 354-368; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, 460-465.

306 Ahmed Çelebi, İslam'da Eğitim Tarihi (Trc. Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 33.

307 Belâzûrî, Fütûhu'l-Büldan (Trc. Mustafa Fayda); s. 690-691 Ankara 1987.

Ancak Arap yarımadasında okuyup yazmayı meslek edinen ilk şahıs, Vadi el-Kura'dan bir adamdır.

İslam'ın geldiği sırada Mekke'de okur yazar sayısı 17 kadardı[308]. Sayıları az olan bu insanlar okuyup yazmayı İslam öncesi ortaya çıkmış olan küttablarda yetişen insanlardan öğrenmişlerdi.

Ancak İslâmi dönemdeki küttablar sadece okuyup-yazmayı öğretmiyor, Kur'ân tilâveti ve dini bilgiler de öğretiyordu.

"el-Küttab" yazdırmak ve yazı öğretmek anlamına gelen "et-tektîb" kökünden türemiştir. Bu ismin İslâm öncesi gibi İslam'dan sonra da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İslam'ın ilk geldiği sıralarda okumasını bilenlere kitabı okuyan manasına "kurra" denildiğini, daha sonra da bunun "fukaha" ve "ulemâ"ya çevrildiğini İbn Haldun zikretmektedir[309].

Ancak İslam'ın ilk dönemlerinde "küttab" okulunun bilinmediği ve çocukların öğretmenlerine "sıbyan muallimi" veya "müeddib" denildiği anlaşılmaktadır. Bu muallimlerin de karşı çıkılmasına rağmen camilerde veya bitişiğindeki odalarda eğitim yaptıkları bilinmektedir[310]. Bununla beraber Ebu'l-Kâsım Belhî (v. 105/723)'nin 300 öğrencinin ders gördüğü mektebi[311], câmi dışında müstakil bir yer idi.

Öyle anlaşılıyor ki "küttablar", İslam tarihinde çocukların camileri temiz tutamayacakları sebebiyle câmii dışında eğitim görmeye başladıkları zaman kullanılmaya başlanmıştır. İslam öncesi dönemde olduğu gibi Müslümanların bu ilk eğitim müesseselerine de "küttab" denilmiştir. Bu küttabların en meşhuru hicrî II. asrın başındaki Ebu'l-Kâsım Belhî (v. 105/723)'nin küttabıdır.

İslâmî dönemin küttablarının programlarına da, Hz. Ömer'in çocukların eğitimi için tespit ettiği program örnek olmuştur. Hz. Ömer, "Çocuklarınıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz. Onlara yaygın halde olan darb-ı meselleri ve güzel şiirleri de rivayet ediniz."[312] demektedir.

---

308 Belazurî, *a.g.e.*, 1319 Kahire Baskısı, s. 457.

309 el-Mukaddime, s. 313.

310 Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 42-44.

311 Yakut, Mu'cemu'l-Udebâ, nşr. Margolioth, IV, 272.

312 Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 45.

Daha sonra bu programın, "yazı, hesap, yüzme, Kur'ân-ı Kerim, hayırlı şahsiyetlerin sözleri, salihlerin hikâyeleri ve halleri, dini hükümlerin bir kısmı, şiir, basit aritmetik, Arap dili"[313] şeklinde geliştiği görülmektedir.

b.2.1.1.2- Medreselerin Doğuşu

Yetişkinlerin eğitim ve öğretimine tahsis edilen câmii dışı müesseselerin ilk örneklerini Abbâsîler devrinde buluyoruz. Halife Me'mun devrinde (813–833) Zerdüştî okulların ilhâmıyla 832'de Bağdat'ta tesis edildiği ileri sürülen "Beytü'l-Hikme"nin başına Arapça ve Süryanice eserler veren Yahyâ b. Masiveyh (v. 243/857) getirilmişti[314]. Beytü'l-Hikme'lerde Arap, Yahudi ve Hıristiyan bilim adamları beraber çalışıyorlar; Yunan, Hind ve eski İran kültürlerine ait kaynakları tetkik ediyorlar; Aristo ve Eflatun[315] gibi birçok mütefekkirlerin eserlerini Arapça'ya çeviriyorlardı[316]. Ancak Beytü'l-Hikme'leri sadece tercüme bürosu olarak düşünmemek, bilakis yüksek seviyede bir öğretimin yapıldığı yer olarak kabul etmek gerekir. Yine bu devirde Kahire'de açılan "Beytü'l-İlim"[317] ve "Dâru'l-İlim"[318] müesseselerinin de Beytü'l-Hikme'ler gibi birer öğretim merkezi oldukları ve medreselerin doğuşuna müessir oldukları anlaşılmaktadır.

Ancak görüldüğü gibi, Abbâsîler'in ilk devirlerinde de eğitim ve öğretim müesseseleri için henüz "medrese" kelimesi kullanılmamaktadır. Bu kelimenin ilk olarak IX. asırda kullanılmaya başlandığı bilinmekle[319] beraber, medreselerin resmî bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması, X. asırda Karahanlılar zamanında vuku bulmuştur. Arslan Gâzi Tafgac Han (v. 1035), Merv'de bir medrese yaptırmış ve vefatında oraya defnolunmuştur. Sâmânoğulları ve daha önceki devirlere ait bir delil bulunamamaktadır[320]. Bununla beraber İslam tarihçilerinin

313 A.g.e., aynı yer.

314 De Lacky, O' Leary, İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri (terc. H. G. Yurdaydın-Y. Kutluay), Ankara 1971, s. 76; Beytü'l-Hikme'lerin Harun Reşid zamanında (Mu'cemu'l-U'debâ, V, 66) bulunduğu kaydedildiği gibi, Me'mun (C. Huart, Historie des Arabes, Paris 1912, I, 302.) ve Mansur zamanında açıldığı (H. Ziya Ülken, İslam'da Akademiler ve Medreseler, Eğitim Hareketleri Dergisi, sayı: 78, Haziran 1961) ileri sürülmüştür.

315 De Lacky, s. 72.

316 A.g.e., aynı yer.

317 Mu'cemu'l-U'debâ, I, 169.

318 A.g.e., I, 242.

319 M. Dağ-R.Öymen, İslam Eğitim Tarihi, Ank. 1974 s. 119.

320 Aydın Sayılı, Higher Education in Medieval İslam (Ankara Üniversitesi Yıllığı, 1947-48), II, 396.

medresenin ilk müessisi olarak Nizâmü'l-Mülk üzerinde ittifak ettikleri[321] ileri sürülürse de, bundan önce Nişabur'da Beyhakiyye Medresesi'nin kurulmuş olduğu kaydedilir[322]. Gerçekte Nizâmü'l-Mülk'ten önce Gazneli Mahmud (999–1030), Gazne'de[323] ve kardeşi Nâsır b. Sebüktekin, 425/1033 tarihinde Nişabur'da[324] medrese yaptırmışlardı. Ancak bunlardan önce de husûsî mahiyette medreselerin mevcut oldukları bilinmektedir. Ebû Hâtimü'l-Bustî (v. 965), kendi kütüphanesini medrese haline getirmiş, yanına da yabancı talebelerin barınacakları bir tesis kurmuştu. Nişabur'da Şâfiî fakîhi en-Neysâbûrî (v. 960) için de bir medrese yapılmıştı[325]. Diğer taraftan Ebû Aliyyü'l-Müseynî (v. 1002)'nin fıkıh kürsüsü[326], "el-Medresetü'l-Ehliyye" denilen husûsî medreseleri teşkil ediyorlardı ki bunlar, o devirde yaygın olan Şiîlik cereyanına karşı Sünnîliği müdafaa ve ta'mîm için kurulmuş müesseselerdi.

Medrese adıyla açılan ilk yüksek eğitim ve öğretim müesseselerinin Merv ve Nişabur çevrelerinde açılmalarının sebeplerini farklı şekillerde izah edenler olmuştur. Bunu tek sebebe bağlamak güç olmakla beraber, Eski Uygur Türklerine ait Budist vihâraların (külliye), medreselerin bu bölgede ortaya çıkmalarına müessir oldukları görüşü[327] ağır basmaktadır. MÖ III. asırda Asoka devrinden beri hayrat olarak inşâ edilen bu külliyeler, evvel emirde Budist rahiplere, Türkçe adıyla 'toym'lara ikâmetgâh ve yolculara barınak teşkil ederdi. Fakat "buyan" külliyelerinde hem toymlar hem de rahip olmayan fakat dînî kültür arayan talebeler tahsil görürlerdi[328]. Filhakika bugün elimizde Şarkî Türkistan'da, Turfan'da yapılan kazılarda elde edilen vakfiyelerden bir tıb müessesesi ile diğer meslekler ait mektepleri ihtivâ eden Budist manastırına ait vakfiye[329] dikkati çekmekte-

321 Corci, Zeydan,. Medeniyet-i İslamiye Tarihi (Ter. Zek Megamiz), İstanbul, 1328, III, 396.

322 Subkî, Ebû Nâsır b. Abdu'l-Vehhab, Tabakâtü'ş-Şafiiyye, Kahire 1324, I, 137.

323 Aydın Sayılı, a.g.m., s. 55.

324 Makrizî, el-Hıtat, Kahire 1906, II, 363.

325 Sübkî, *A.g.e.*, I, 137.

326 John Pedersen, Mescid, İA. VIII. 51.

327 Bu görüş ilk defa, Barthold tarafından ortaya atılmıştır. (Bkz. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 52, İstanbul 1927.); Karşılaştır, (Ş. Tekindağ, Medrese Devri, Cumhuriyet'in Ellinci Yılında İstanbul Üniversitesi, s. 4. İstanbul 1974; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 257. (Ribat) ve Selçuklu hân ile medresesine gelişme, Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 79.

328 Emel Esin, "Muyanlık" Uygur "Buyan" yapısından (Vihara) hâkanlı muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu hân ile medresesine gelişme, Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 75, 102.

329 H. Baki Kunter, Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri, İstanbul 1939, s. 19.

dir. Vakfiye, XII-XIII. asırlara aittir ki İslâmiyet, buraya XV-XVI. asırlarda girmişti. İslam memleketlerindeki birçok câmi ve medreselere ait vakfiyelerde olduğu gibi, burada da rahip vakfa mütevelli tayin edilmiş ve manastırdaki rahiplerin hânedâna, halka, yurdun saâdet ve selâmetine dua etmeleri şart kılınmıştı.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bütün Ön Asya hatta Uzakdoğu'da meydana getirilen eğitim ve öğretim müesseseleri arasındaki benzerliklerin İslâmî devirde de devamını tabiî karşılamak gerekir. Esasen İslam kendinden önce mevcut medenî müesseselerden faydalı ve kendi esaslarına uygun olanları yaşatmayı telkin etmiştir.

Netice itibariyle İslâmî eğitim ve öğretim müesseseleri ile İslam'dan önceki eğitim ve öğretim müesseseleri arasında benzerlikleri şöyle hulâsa etmek mümkündür:

1- Eski çağlarda ve İslâmî devirde eğitim ve öğretim müesseseleri, mâbedler etrafında doğarak gelişmişlerdir.

2- Bu müesseseler vakfiye ve nizâmnâmeler ile disiplin altına alınmışlardır.

3- Eğitim ve öğretim müesseseleri, gâye ve hizmet sahalarına göre bazı bölüm ve kademelere ayrılmışlardır.

4- Başlangıçta bu müesseselerin eğitim ve öğretim kadroları, umûmiyetle din adamlarından teşekkül etmiştir.

5- Öğretim üyeleri, tedris karşılığında ücret almışlardır.

6- Öğretim üyelerinin fikir hürriyetleri, umûmiyetle cemiyete hâkim olan siyâsî düşüncelerin üzerinde tutulmuş ve geniş bir serbesti içinde tedrise devamları sağlanmıştır.

7- Talebelerin eğitim ve öğretim müesseseleri yanındaki yurtlarda kalmaları, tesis edilen imâretten beslenmeleri sağlanmıştır.

8- Umûmiyetle eğitim ve öğretim müesseselerinde dînî bilgiler yanında devrin diğer ilimleri de tedris edilmiştir.

b.2.1.1.3- Medreselerin Ortaya Çıkışına Tesir Eden Âmiller

Medreselerin ortaya çıkışına tesir eden amiller konusunda de farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bunları üç başlık altında toplamak mümkündür:

1. Suffe: Hz. Muhammed'in Mescid-i Nebevî'de açtığı Suffe, Müslümanlar arasında eğitim ve öğretim müesseseleri için örnek olmuştur. Bu örneğin medreselerin doğmasına da müessir olduğu kabul edilmektedir.

2. Viharalar: Bilindiği gibi Uygurlar İslam'dan önce Budizm dinini benimsemişlerdi. Budistler, gittikleri her yerde vihara adını verdikleri külliyeleri açmışlardı. Bu külliyeler, mâbed, mektep ve diğer hizmet bölümlerini ihtiva ediyorlardı. Budist rahipler, mâbedde ibadetten sonra ilgili bölümlerde isteklilere ders verirlerdi.

Uygur Türkleri İslam'ı kabulden sonra bu külliyeleri İslam ibadetleri ve öğretimi için kullandılar ve böylece medreseler ortaya çıktı.

3. Beytü'l-Hikme, Beytü'l-İlm ve Dâru'l-Hikmeler: Bilindiği gibi İslam tarihinde ilk defa Abbâsîler Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'yi açarak câmii dışında ilmi araştırma ve akademik eğitime öncülük etmişlerdir. Daha sonra ortaya çıkacak olan medreselerin doğuşuna bu müessesenin müessir olduğu gözden uzak tutulamaz. Diğer taraftan bu dönemdeki Sünnî-Şiî çatışması neticesinde Şiî Büveyhiler, Bağdat'ı kontrollerine aldıklarında Abbâsî halifesi Kaim Biemrillah, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istedi. Tuğrul Bey de 25 Muharrem 447/26 Nisan 1055'te Bağdat'a girerek Sünnî Abbâsî halifesini Büveyhilerin elinden kurtardı ve halifenin isteği üzerine Sünnî halifeliğinin görevini paylaştı. Ancak Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Şiî Fâtımîler, Mısır'ı da alarak bu bölgede şiîliği yaymak amacıyla Beytü'l-İlimler açtılar ve buralardan yetiştikleri dâîlerle Sünnîler üzerinde faaliyete başladılar. Bu müessesenin de medreselerin doğmasına tesir ettikleri kabul edilmektedir. Filhakika Selçuklular, Beytü'l-İlim'lerden yetişen 'dâîler'le mücadele edebilmek için Nizâmiye Medreselerini kurmuşlardır.

b.2.2.1- Orta ve Yüksek Öğretim Seviyelerdeki Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.2.2.1.1- Umûmî Medreseler

İslam dünyasında medrese teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde en büyük hisse şüphesiz, Büyük Selçuklu Türklerine aittir. Gerçekten medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması, tahsilin meccânî olması[330] ve medrese teşkilatının en küçük ayrıntılarına kadar tesbiti, Selçukluların eseridir. Selçuklular kurdukları medreseleri, hem ilmin gelişmesini sağlamak, hem ilmiye mensuplarına maaş

330 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İst 1969, s. 257.

bağlayıp onları devletin yanında tutmak, husûsiyle Fâtimîlerin Şiîlik propagandaları[331] ve diğer Râfizî telakkîlere karşı[332] Sünnîliğin müdâfaası ve ta'mîmi gayesiyle tesis etmişlerdir.

Melikşah ve Alp Arslan'ın veziri, Nizâmü'l-Mülk (v. 485/1092–1093), ilk medresesini Bağdat'ta inşa ettirmişti. Dicle kenarında (457/1064–1065) tarihinde inşaatına başlanan medrese, iki sene sonra tamamlanarak 459/1066-1067'de tedrise başlamış ve tamamlanması için 100.000 dinar harcanmıştır[333]. Medresenin müderrisliğine de ilk olarak Ebû İshak Şîrâzî tayin edilmiş[334] ve XIV. asırda da eserleriyle Osmanlı medreseleri üzerinde tesiri olan Sadeddin Teftazânî (v. 792/1389–1390) burada müderrislik yapmıştır[335]. Nizâmü'l-Mülk, bu medreseden başka Belh, Nişabur, Herat, Isfahan, Basra, Âmil[336], Rey ve Musul'da, hatta bir rivayete göre de Horasan'ın her şehrinde "nizâmiye" nâmıyla medreseler açmıştır. Ancak medreselerin birçoğu Bağdat Nizâmiyesi'nin ilk kademeleri seviyesinde (mûsıla) idiler[337].

Büyük Selçuklulardan sonra medrese tesisi, bütün İslam dünyasında bir gelenek haline geldi. Teşkilat ve işleyiş bakımından Nizamiyeler örnek alınarak köylere varıncaya kadar her yerde medreseler açıldı.

Musul, Şam ve çevresinde hâkim olana Türk Atabeklerinden Nureddin Zengi, Şam'da Hanefiler için Büyük ve Küçük Medreseleri, Şafiîler için Salâhiyye, Nâsıriyye, Büyük Âdiliyye Medresesi ve Kellâse Medresesi'ni, ayrıca Halep, Antakya ve Hama'da eğitim ve öğretim müesseselerini açmıştır[338].

Mısır, Suriye ve Filistin'de hâkim olan Eyyûbîler de topraklarında medreseler tesis ettiler. Sultan Selahaddin Yusuf b. Eyüb b. Şâdî, Kahire'de İmam Şâfî'nin kabri yanında bir medrese ve şehirde bir "Dâru'ş-Şifâ" (1178)[339], Melik Zâhir Baybars'ın oğlu el-Melikü's-Saîd de Şam'da Dâru'l-Atıkî Medresesi'ni Hanefî ve Şâfiî fıkhı okutmak üzere tamamlatmıştır[340].

331 Osman Turan, *A.g.e.*, s. 258; A. Çelebi, *A.g.e.*, s. 97-98.

332 İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, İstanbul 1974, s. 174.

333 Hüseyin Emin, Medresetü'n-Nizâmiyye, el-Üstad, Bağdat 1966-67, XIV, s. 361.

334 İbnu Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân fi enbâi ebnâu'z-zemân, Kahire 1299, I, 5.

335 Mecdî, Hadâiku'ş-şakayık, İstanbul 1269, s. 276.

336 Subkî, Tabakâtü'ş-Şâfiiyyetü'l-Kübrâ, Kahire 1324 H., III, 1354.

337 H. Emin, a.g.m., s. 368.

338 S. Parladır, İslam'da Eğitim ve Öğretim, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Asis-tanlık Tezi (gayr-ı matbu), s. 105-106.

339 Nişancı-zâde Mehmed, Mirâtü'l-Kâinât, İstanbul 1290, II, 222.

340 Baybars Tarihi (terc. Şerefettin Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 114.

Kuzey Afrika ve Endülüs'te de medreseler tesis edilmiştir. Muvahhitlerden Ebû Yusuf Yâkubu'l-Mansûr (1184–1199) Tunus, Cezayir ve Endülüs'te Mâlikîler için medreseler yaptırmıştı. Tunus'a hâkim olan Hafsîler (1228–1534) de Unku'l-Cemâl, el-Ma'raz, İbn Tâfirâcin (1364), Şemahiyye ve Belhalfevîn gibi medreseler tesis etmişlerdi. Fas'ta ilk medreseyi, Marinîler (1195–1474)'den Ebû Yusuf Yâkub b. el-Hakk (1256–1286), Saffânîn adıyla kurmuş, Muvahhitleri takiben Cezayir'e hâkim olan Benî Zeydân (1239–1554)'dan I. Ebû Hammû Musa (1304–1318) ve oğlu I. Ebû Tafşîn Abdurrahman (1318–1337) birer medrese tesis etmişlerdi[341].

Medreselerinde daha çok lisan ve edebiyata önem verdiği anlaşılan[342] Endülüs Emevîleri de Endülüs'te medreseler ve muhtelif eğitim müesseseleri tesis etmişlerdi. Bilhassa III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakkâm'ın uzun saltanatları sırasında birçok medreseler, rasathâneler kurulmuştu. Bu devirde Endülüs'te yetmiş umûmî kütüphane bulunduğu rivâyet edilir[343]. III. Abdurrahman (912–961), sadece Kurtuba'da fakir çocukların talîmi için 27 tane eğitim müessesi açtırmıştı[344].

Abbâsî halîfelerinin de medreselerin ortaya çıkmasından çok sonra, memleketlerinde medreseler kurdukları görülmektedir. el-Mustansır (v. 640/1242)'ın tesis ettiği muhtelif medreseler arasında[345] Mustansıriyye Medresesi, Osmanlılar devrinde de aynı maksatla kullanılmıştı[346]. Tesisinde medresenin vakıf geliri 70.000 altından fazla olup halîfe buraya 160 yük kitap vakfetmişti[347].

Türkistan'da da muhtelif devirlerde müteaddit medreseler tesis edilmiştir. Hülâgû'nun annesi, Buhârâ'da her biri bin talebeyi barındıran iki büyük medrese yaptırmış; Timur (v. 807/1404) Semerkant'ta medreseler tesis etmişti[348]. Kadı-zâde-i Rûmî (1337–1412) ve talebesi Ali Kuşçu (v. 879/1474–1475) gibi, Osmanlı medreselerinde aklî ve tecrübî ilimlerin kurulup gelişmesine müessir

341 J. Pedersen, Mescid, İA. VIII, 55.

342 İbnu Haldun, Mukaddime, (Terc. Z. Kadri Ugan), İstanbul 1957, III, 162.

343 Haydar Bammat, İslâmiyet'in Mânevî ve Kültürel Değerleri (terc. Bahadır Dülger), Ank. 1963, s. 107.

344 C. Brockelman, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1964, I, 179.

345 Suyûtî, Târihu'l-Hulefa, Bağdat 1964, s. 460; Nâci Ma'rûf, el-Medresetü'l-Mustansıriyye, Bağdat 1935, s. 46.

346 RSD., 211, s. 57.

347 Nişancı-zâde Mehmed, Târih-i Nişancı, İstanbul 1279/1862-63, I, 195.

348 J. Pedersen, Mescid, İA, VIII, 52.

olan müderrisler Timur'un torunu Uluğ Bey (1394–1449)'in Semerkant'ta kurduğu medresede yetişmişlerdi. Ayrıca Şahruh Mirzâ (v. 850/1446–1447) da yine bu şehirde medrese yaptırmıştı[349].

Gerek yapı ve gerekse teşkilat bakımından Büyük Selçuklu medreselerini örnek aldıkları anlaşılan Anadolu Selçukluları ile Anadolu'nun muhtelif yerlerinde hâkim olan Türkmen beyleri Anadolu'da, daha sonra Osmanlı medreselerine mahrec olacak medreseler tesis etmişlerdir. Bunların en eskisi Konya'da II. Kılıç Arslan zamanında (1156–1192) yapılmış olan ve İplikçi diye meşhur olan Şemseddin Ebû Saîd Altun Aba Medresesi'dir[350]. Bundan sonra yine Konya'da Şerif Mes'ûd Medresesi (639/1241), Sırçalı Medrese (640/1242–1243), Karatay Medresesi (649/1251–1252)[351], Küçük Karatay, Tâcü'l-Vezîr, Seyfiyye, Molla Atîk, Hatuniyye, Kadı Kalemşah, Molla-i Cedîd[352]; Kayseri'de Sâhibiyye (666/1267–1268)[353], Avgunu, Serâceddîn Han (Huant-Handî) Hatun, Hacı Kılıç; Sivas'ta Gök Medrese (670/1271–1272); Keykâvus, Burûciye; Tokat'ta Gök Medrese (674/1275–1276); Seyyidgâzî'de Ümmehân Hatun; Afyon'un Çay Kasabası'nda Yusuf b. Yâkub; Sinop'ta Süleyman Pervâne; Kırşehir'de Cacabey; Konya/Aksaray'da Tâcü'l-Vezîr; Malatya'da Ulu Câmi; Afyon'da Kale; Çorum'un Alaca nâhiyesinde Hüseyin Gâzi; Antalya'da İmâret, Atâ Bey, Karatay, Ulu Câmi medreseleri gibi medreseler tesis edilmiştir.

Kayseri, Malatya, Niksar ve Tokat çevrelerinde devlet kuran Dânişmendliler de Kayseri'de Külük Câm Medresesi, Niksar'da Yağıbasan Medresesi (552/1157), Tokat'ta Çukur Medrese (647/1247–1248) gibi medreseler kurmuşlardır.

Ayasluğ (Selçuk), Güzelhisar (Aydın), Alaşehir ve Birgi çevresinde hâkim olan Aydınoğullarından Mehmed Bey Tire'de, Yahşî Bey Selçuk'ta; İlyas Bey, Arpaz'da medreseler yaptırmışlardır.

Batı Anadolu'nun güneyini kaplayan Menteşe çevresinde; Balat, Milas, Peçin ve Tayas gibi yerlerde beylik kuran Menteşeoğulları da medreseler tesis etmişlerdir. Peçin'de Ahmed Gâzi Medresesi (777/1375–1376)[354], Yelli

349 Mecdî, Hadâiku'l-Şakâyık, İstanbul 1269/1852-53, s. 199.

350 O. Turan, Şemsettin Altun Aba vakfiyesi ve hayatı, Belleten, 42, s. 204.

351 İ. Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi, Konya 1965, s. 851.

352 *A.g.e.*, aynı yer.

353 Halil Edhem, Kayseriyye Şehri, İstanbul 1334, s. 98-99.

354 Paul Wittek, Menteşe Beyliği (terc. D. Şaik Gökyay), Ank. 1944, s. 137.

Medrese (Kepez)[355], Kara Paşa Medresesi (İlyas Bey) Medresesi[356] bunların eserlerindendir.

Diğer bir Anadolu beyliği olan Hamidoğullarından Dündar Bey, 634/1236–1237 tarihinde Eğridir'de[357]; Emir Sinâneddîn, 917/1319–1320 tarihinde Korkuteli'nde[358] birer medrese tesis etmişlerdi.

Kütahya bölgesinde hâkim olan Germiyanoğulları da çevrede medreseler tesis etmişlerdir. Bunların en önemlileri, Osmanlılar zamanında da medrese olarak kullanılan Germiyanoğlu Medresesi (814/1411–1412)[359] ve Vâcidiye (714/1317–1318) Medreseleridir.

Selçuklular'dan sonra Konya, Karaman, Ermenek, Aksaray ve Ereğli çevresinde beylik kuran Karamanoğulları da hakimiyet sahalarında medreseler tesis etmişlerdir. Başlıcaları, Aksaray'da meşhur Zinciriyye Medresesi (737/1336–1337)[360], Ermenek'te Emîr Musa Medresesi (740/1339–1340)[361], Karaman'da Nefise Sultan (Hatuniye) Medresesi (783/1381–1382)[362], Mut'da Lala Paşa Medresesi[363] ve Alanya'nın Oba köyündeki medresedir.[364]

Güneydoğu Anadolu'da XII. asır başlarında hakimiyet kuran Artuklular[365] da Urfa'da Ulu Câmi (507/1113–1114)[366], Kızıltepe'de Harzem (608–1211–1212)[367], Mardin'de Sultan İsâ (787/1385–1386), Sittî Raviye Hatun, Hüsâmiye, Muzafferiyye, Zinciriyye, Kâsım Paşa, Hacı Ma'rûf[368], Altunboğa[369], Melik Mansur, Savur Kapu[370] ve Şehidiyye[371] medreselerini tesis etmişlerdir.

355 Metin Sözen, Anadolu Medreseleri, İstanbul 1970-72, I, 75.
356 *A.g.e.*, I, 145-46.
357 *A.g.e.*, I, 166.
358 *A.g.e.*, I, 173.
359 Halil Edhem, Germiyân-oğulları eserleri, TOEM, I, 128.
360 M. Sözen, Anadolu Medreseleri, I, 194.
361 İ. Hakkı Konyalı, Karaman Tarihi, İstanbul 1967, s. 715.
362 *A.g.e.*, s. 461.
363 *A.g.e.*, s. 744.
364 M. Sözen, Anadolu Medreseleri, İstanbul 1970-72, I, 135.
365 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, İstanbul 1973, s. 133.
366 Aptullah Kuran, Anadolu Medreseleri, Ank. 1969, I, 22-23.
367 *A.g.e.*, I, 31.
368 Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 114.
369 Ara Altun, Mardin'de Türk Devri Mimârisi, İstanbul 1971, s. 88.
370 *A.g.e.*, s. 103.
371 N. Göyünç, *A.g.e.*, s. 114.

de hastahaneler de bu isimlerle anılmaktadır. İslam tarihinde tıbla iştigâli, Hz. Peygamber devrine kadar çıkarmak mümkün ise[384] de ilk teşkilatlı "bîmâristan" ve "dâru'l-merzâ"nın Emevî halifesi I. Velid tarafından 88/706 tarihinde Şam'da tesis edildiği[385] bilinmektedir. Yine Emevîler devrinde Fustad'ta "Zukâkü'l-Kanâdîl Bîmâristanı" yapılmıştı[386].

Abbâsî halifelerinden Harun Reşid (170–193/786–809) Bağdat'ta[387], el-Mustansır Billah Ebû Ca'fer Mansur (623–640/1226–1246) Mekke'de[388] bîmâristan te'sis etmişlerdi.

Türk ümerâsından Emîr Ebu'l-Hasen Yahkem (v. 329/940–941) Bağdat'ta[389] bîmâristan te'sis etmiş ve Türk hükümdarı tarafından kurulan ve sonradan Atîk Bîmâristan adıyla anılan ilk bîmâristan[390] Ahmed b. Tolun tarafından 259/872 tarihinde Kahire'de tesis edilmişti[391]. Bundan sonra Atabeklerden Nureddin Mahmud 544/1154'te Halep'te[392]; Suriye Selçuklularından Emîr Alemüddin Sencer, Kerek'te ve Tutuş (v. 488/1095)'un oğlu Dukak da Şam'da dâru'ş-şifâlar kurmuşlardı[393].

Eyyûbîlerden Selahaddin Yusuf, Kahire'de Bîmâristan-ı Eyyûbî'yi ve İskenderiyye Bîmâristanı'nı (571/1181–1182)[394], Sultan Alâeddin, Kudüs ve Akka'da bîmâristanlar tesîs etmişlerdi[395].

Memlûklardan Emîr Seyfüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf (v. 653/1255–1256) Kaymer'de[396], Sultan Kalavun, Kahire'de Büyük Mansur Bîmâristanı'nı (683/1284)[397] vücuda getirmişlerdi.

---

384 Ahmed İsâ Bek, Târihü'l-Bîmâristan fi'l-İslam, Şam 1939, s. 9.
385 *A.g.e.*, s. 10.
386 *A.g.e.*, s. 66.
387 Ahmed İsâ Bey, Tarihu'l-Bîmâristân fi'l-İslam, Dımaşk 1939, s. 172.
388 *A.g.e.*, s. 205.
389 *A.g.e.*, s. 264.
390 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, 404, İstanbul 1971.
391 Ahmed İsâ Bek, a.g.e., s. 83 vd.
392 *A.g.e.*, s. 205 vd.
393 *A.g.e.*, aynı yer.
394 *A.g.e.*, s. 83 vd.
395 *A.g.e.*, s. 205 vd.
396 *A.g.e.*, aynı yer.
397 *A.g.e.*, s. 83 vd.

İran bölgesinde de bîmâristanlar faaliyette bulunmuşlardır. Ebû Bekir Râzî'nin tabîblik yaptığı Rey Bîmâristanı; Nişabur'da Abdulmelik b. Osman (v. 407/1016–1017)'ın yaptırdığı "Dâru'l-Merzâ"; Sultan Olcaytu'nun veziri Reşîdüddin Fazlullah'ın tesis ettiği bîmâristan[398], bunlar arasındadır.

Osmanlılardan önce Anadolu'da tesis edilen dâru'ş-şifâlara örnek olarak da şunları kaydedebiliriz: Selçuklular'ın Kayseri'de Gevher Nesîbe Dâru'ş-Şifâsı (602/1205–1206)[399], Sivas'ta I. Keykavus Dâru'ş-Şifâsı (614/1217–1218)[400]; Mengüceklerden Fahreddin Behram Şah (1165–1225)'ın kızı Turan Melike Hanım'ın 626/1228-1229'da Divriği'de yaptırdığı Divriği Dâru'ş-Şifası[401]; İlhanlılar devrinde Amasya'da yapılan dâru'ş-şifâ (708/1308–1309)[402]; Sökmenler'den Nâsıruddevle tarafından Diyarbakır'ın Meyyâfârkîn (Silvan) şehrinde yaptırılan Bîmâristan-ı Fârûkî[403], Artuklulardan Necmüddin İlgazî (1108–1122)'nin kardeşi Emînü'd-din'in Mardin'de yaptırdığı bîmâristan[404], bunlar arasındadır.

b.3- Tarih İçinde Osmanlı Medrese Teşkilatı

Osmanlı medreselerini muhtelif kategorilere ayırarak incelemek mümkündür. Biz, Osmanlı medrese teşkilatını dört merhaleye ayırarak incelemek istiyoruz.

b.3.1- Kuruluşundan Sahn-ı Semân Medreselerine Kadar Osmanlı Medreseleri (1331–1471)

Bilindiği gibi Osmanlı medreseleri Selçuklular ve Anadolu Beylikleri devri medreselerinin bir devamı olarak Orhan Gâzi devrinde ortaya çıkmıştır. Devletin kurucusu Osman Gâzi zamanında henüz Osmanlı'da medrese bulunmamakta, devrin ulema ve meşâyihinin eğitimi ve öğretim faaliyetlerini camilerde ve tekkelerde yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Osman Gâzi, Konur Alp, Turgut Alp, Abdurrahman Gâzi ve Akça Koca gibi komutanlarla kuracağı devletin siyasi yapısını oluştururken; Ahî Şeyhi Şeyh

398 *A.g.e.*, 266 vd.

399 M. Cevdet, Zeylun Alâ Faslı'l-Ahiyyeti'l-Fityâni't-Türkiyyeti fi Kitâbi'r-Rihleti li İbn-i Batûta, İstanbul 1932, I, 104.

400 Süheyl Ünver, Selçuk Tebâbeti, Ank. 1940, s. 65.

401 *A.g.e.*,s. 49; Sedat Ülgen, Divriği Ulu Câmî ve Dâru'ş-Şifası. Vakıflar Dergisi, V, 93 vd.

402 S. Ünver, *a.g.e.*, s. 41.

403 Ahmed İsâ Bek, *a.g.e.*, s. 202.

404 S. Ünver, *a.g.e.*, s. 16.

Edebâlî'nin riyasetinde Dursun Fakîh, Hattât el-Karamânî, Muhlis Baba, Âşık Paşa, Elvan Çelebi ve Şeyh Hasan gibi ulema ve meşayihle de devletin kültür yapısını oluşturmuştur.

Devletin kuruluşundan 32 yıl sonra ise Orhan Gâzi, tahsilini Kayseri, Kahire ve Konya'da tamamlayarak İznik'e gelen Davud-u Kayserî (v. 751/1351) ile Osmanlı'nın ilk medresesini 1331'de İznik'te tesis etmiştir.

Bu dönemde Orhan Gâzi devrinde (1326–1360) ve I. Murad devrinde (1360–1389) İznik, Bursa, Edirne ve Rumeli'de fethedilen birçok yerde medreseler kurulmuştur.

Her ne kadar Osmanlılar ilk dâru'l-hadisini bu devirde İznik'te tesis etmiş[405] olsalar bile medrese teşkilatının daha önceki Selçuklu ve beylikler dönemi medrese teşkilatının bir devamı olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihinde Yıldırım Bâyezid devri sadece askeri başarılarla değil, devletin yapılandırılması ve eğitim-öğretimindeki gelişmelerle de dikkat çekmektedir. Bâyezid, babası I. Murad'ın Kosova'da şehadetinden sonra Avrupa'da güçlü bir Osmanlı Devleti'nin ayakta bulunduğunu göstermek maksadıyla devletin teşkilatını güçlendirerek Evranos Bey, Paşa Yiğit ve Firuz Bey gibi komutanlarla, Bosna, Eflak ve Tuna'nın kuzeyine akınlar yaptı. Anadolu, Germiyanoğulları, Karamanoğulları, Kadı Burhaneddin Devleti ve Candaroğulları'nın Kastamonu kolunu Osmanlı'ya bağlayarak Anadolu Selçuklu sultanlarının halefi (sultanu'r-rûm) olması yanında, İstanbul Boğazına ilk hisarı inşa ettirmesi, İstanbul'u ilk defa kuşatması ve Osmanlı'ya güçlü bir deniz kuvveti kazandırması, merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaletini tesis yanında ulemayı yetiştirmek için Osmanlılarda ilk talebe kanunnamesinin Yıldırım Bâyezid tarafından çıkarılması ki Âlî, Fatih Sultan Mehmed'in talebelerle ilgili çıkardığı kanunnamelerinin bir kısmının Yıldırım Bâyezid'den itibaren yürürlükte olduğunu bildirmektedir[406].

Diğer taraftan tesbitlerimize göre Yıldırım Bâyezid, Osmanlı Sultanları içerisinde kendi adına en çok medresesi bulunan sultandır. Onun Bursa, Bolu, Balıkesir, Balıkesir-Tuzla, Alaşehir, Mudurnu, Trnoy/Trnova'da medreseleri bulunmaktadır.

---

405 Evliya Çelebi, Seyahatnâme, III, 7; Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984, s. 79.

406 "...Her ne kadar büyük dedelerinden Yıldırım Bâyezid Hân'dan kendilerine gelinceye kadar ecdâd, bu kanunların bir mikdarı icad buyurmuşlarsa da bütünüyle tertip, ihtimam ve ihtitam Ebu'l-Feth zamanındadır..." Künhu'l-Ahbâr, Es'ad Efendi Ktp. No: 2162, 116b-118b.

Yıldırım Bâyezid devrinin Osmanlı'da ilk Dâru'ş-Şifâ ve Dâru'l-Kurrâ'nın da açıldığı bir dönem olması yanında Mısır'dan kıraat imamlarından İbnu'l Cezerî'yi de Bursa'ya davet ederek burada açtığı Dâru'l-Kurrâ ile Osmanlı'da kıraat ilimlerine yüksek seviye kazandırılmıştır.

Ancak Yıldırım Bâyezid'in eğitim ve öğretimdeki yaptıkları Osmanlı eğitim sistemine dâru'l-kurrâ ve dâru'ş-şifâ'yı getirmiş olsa da bugünkü bilgilerimize göre medrese teşkilatında bir dönem oluşturacak ölçüde görülmemektedir, sistem daha öncenin devamıdır.

Sultan Yıldırım Bâyezid'den sonra gerek Fetret Devri'nde (1402–1421) ve gerekse II. Murad devrinde (1421–1451) Osmanlı medrese teşkilatında önemli bir gelişme gözükmemektedir. Ancak Osmanlı'da Edirne'deki Halebiye Medresesi'nde bir "Tetimme Medresesi" bulunduğu[407] bilinmektedir.

b.3.2- Sahn-ı Seman Medreseleri'nden Süleymaniye Medreseleri'nin Açılışına Kadar Osmanlı Medreseleri (1471–1557)

Osmanlı medrese teşkilatında en büyük gelişme Fatih Sultan Mehmed ile başlamıştır. O, çıkardığı kanunname ile medreseleri mertebelere ayırmıştı. Bu dönemde medreseler, yedi mertebe olarak görülmektedir:

1- Haşiye-i Tecrîd (Yirmili) Medreseleri,

2- Miftah (Otuzlu) Medreseleri,

3- Telvîh (Kırklı) Medreseleri,

4- Haric Medreseleri,

5- Dâhil Medreseleri,

6- Sahn-ı Semân Medreseleri,

7- Altmışlı Medreseler,

8- Altmış Üstü Medreseler.

Bunlardan başka Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'daki Sahn-ı Seman Medreseleri'ni açtığında aynı külliyeye bağlı tetimme medreseleri de açmıştı.

---

407 Defter-i Müsevvidât-ı İn'âmât ve Tasaddukat ve Teşrifat, M. Cevdet Yazmaları, Belediye Ktp., No: O. 71, s. 274.

b.3.3- *Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşundan Islahat Dönemine Kadar Osmanlı Medreseleri (1557–1913)*

Kânûnî Sultan Süleyman tarafından İstanbul'un Dökmeciler semtinde inşa ettirilen dört medrese, tıp medresesi ve dâru'l-hadisin tamamlanmasından sonra Osmanlı medreselerine yeni mertebeler ilave edildi. Ancak bu mertebeler, bazılarının söylediği gibi ne 10 mertebe, ne de 12 mertebedir. Bunlar, daha sonra ortaya çıkmış mertebelerdir. Biz araştırmalarımızda XVI. asır içinde ne İbtida-i Hâric, ne Hareket-i Hâric, ne Mûsıle-i Süleymaniye, ne İbtida-i Altmışlı, ne de Hamise-i Süleymaniye, ne Mûsıle-i Süleymaniye mertebesiyle bir tevcihe rastladık. Bunlar XVII. ve XVIII. asırlarda ortaya çıkmış mertebelerdir. Mesela İstanbul'daki Hızır Çelebi Medresesi'ne kırktan ma'zul olan Hanîfî Efendi, 1030/1620 tarihinde ibtida-i dâhil ile müderris olmuştu[408].

Tespitlerimize göre Süleymaniye'nin tesisinden sonra Osmanlı medreseleri şu mertebelerden oluşmaktaydı:

1- Haşiye-i Tecrîd (Yirmili) Medreseleri,

2- Miftah (Otuzlu) Medreseleri,

3- Telvîh (Kırklı) Medreseleri,

4- Haric Medreseleri,

5- Dâhil Medreseleri,

6- Sahn-ı Seman Medreseleri,

7- Süleymaniye Medreseleri: 4 medrese olup beşinci medresenin Hamise-i Süleymaniye adıyla 1009/1600'da Üsküdar'da Atik Vâlide Medresesi'nin Mustafa Efendi'ye verilişiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır[409].

8- Altmışlı Medreseler,

9- Süleymaniye Dâru'l-Hadîsi.

XVII. asrın başlarında Tarik Defterlerine göre medrese mertebelerinin şu şekli aldığı görülmektedir:

408 RSD:, 257, s. 41.

409 Atâî, s. 620.

1- İbtida-i Haric Medreseleri,

2- Hareket-i Haric Medreseleri,

3- İbtida-i Dâhil Medreseleri,

4- Hareket-i Dâhil Medreseleri,

5- Mûsıle-i Sahn Medreseleri,

6- Sahn-ı Seman Medreseleri,

7- İbtida-i Altmışlı Medreseleri,

8- Hareket-i Altmışlı Medreseleri,

9- Mûsıle-i Süleymaniye Medreseleri,

10- Hamise-i Süleymaniye,

11- Medaris-i Hamise-i Süleymaniye,

12- Dâru'l-Hadis-i Süleymaniye .

XIX. asrın ortalarında ise Dîvân-ı Hümâyûn Ruûs Defterlerine göre medreselerin mertebelerinin şu şekilde olduğu anlaşılmaktadır:

1- İbtida-i Haric Medreseleri,

2- Hareket-i Haric Medreseleri,

3- İbtida-i Dâhil Medreseleri,

4- Hareket-i Dâhil Medreseleri,

5- Mûsıle-i Sahn Medreseleri,

6- Sahn-ı Seman Medreseleri,

7- İbtida-i Altmışlı Medreseleri,

8- Hareket-i Altmışlı Medreseleri,

9- Mûsıle-i Süleymaniye Medreseleri,

10- Hamişe-i Süleymaniye Medreseleri,

11- Süleymaniye Medreseleri[410],

12- Dâru'l-Hadis-i Süleymaniye.

410 Kevâkib-i Seb'a, Bibliotheque Nationale, Supplement Turks, No: 196.

b.3.4- Medrese Islahatından Cumhuriyet Dönemine Kadar Osmanlı Medreseleri (1913–1924) Islahatından Cumhuriyet Dönemine

Osmanlı medreselerinin bu son dönemini ıslahat dönemi olarak isimlendirmeyi uygun buluyoruz. Bu dönemde ilk defa Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde mektepler ortaya çıkarken, medreseler de kendilerini yenilemişlerdir. Tanzimat Dönemi'nde (1839–1859) Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nda eğitim ve öğretime yer verilmemesine rağmen 1845'te Sultan Abdulmecid'in emriyle Meclis-i Dâimî Maarif-i Umûmiye kurularak medreseler dışında ilk ve orta seviyede yeni mekteplerin açılması konusunda kanun çıkarıldı.

Aslında Osmanlı Devleti, XVIII. asırlardaki ıslahatında ehemmiyetine binaen askeri ıslahatı öne almış, eğitim ve sosyal ıslahatı daha geri bırakmıştır. Medreselerin kaderini meşihata bırakarak devletin yeni mektepler açması ve aynı zamanda medreselerin ihmalini de ifade etmektedir. Islahat ve yenileşmeye medreselerin karşı çıktığını söylemek pek de makul görünmemektedir. Zira devlet, Genç Osman'dan beri direnen yeniçeriyi ıslah edebilmiştir. İsteseydi bu silahsız zümreyi de daha önce ıslah edebilirdi.

Kendi haline terk edilen medrese, nihayet kendi kendini ıslah yolunu seçmiştir. Devletin müdahalesi olmadan yapılan bu ıslahat, umumi ve mesleki medreseler olarak programlarıyla birlikte ileride yer alacaktır.

b.4- Osmanlı Klâsik Döneminde Eğitim-Öğretim Müesseseleri

b.4.1- İlk Seviyedeki Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.4.1.1- Sıbyan Mektebi

İlk tahsil veren okullar olup 5–6 yaşlarındaki çocuklar bu okullarda okumayazma, bazı dini bilgiler ve matematik öğrenirlerdi.

Bu mektepler, tarih içinde çeşitli isimlerle anılmışlardır. İslam'ın zuhurundan önce Hire'de "küttab" adıyla bu mekteplerin mevcut olduğu, İslam'ın ilk devirlerinde de aynı isimle devam ettiği anlaşılmaktadır. Zaten "küttab" yazı öğretilen yer demektir. Daha sonra bu mekteplerde öğretilen şey sadece yazı yazmak değil, Kur'ân ve dini bilgiler öğretilmiş olsa da adının "küttab" olarak devam ettiği görülmektedir[411]. Emevîler devrinde bu mekteplerde Kur'ân öğreten hocalara "kurra", yazı öğretenlere de "sıbyan muallimi" denilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Saray ve evlerdeki özel öğretmenlere ise, "müeddib" denilmekteydi.

411 Ahmed Çelebi, İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi, İstanbul 1976, s. 33 vd.

Abbâsîler döneminde de "küttab" ismiyle anılan bu mekteplerin Karahanlılar veya Selçuklular devrinden itibaren "sıbyan mektebi" adıyla anılmaya başladığı ve Osmanlılarda da aynı isimle anıldığı görülmektedir. Osmanlılar ayrıca bu mektepleri "daru't-ta'lîm", "mektep"[412], "dâru'l-ilm", "muallimhâne", "mektephane", "mahalle mektebi", "taş mektep"ve "mekteb-i ibtidâiye" isimleriyle de anmışlardır. Osmanlıda bu mekteplerin hocalarına "muallim", yardımcılarına da "kalfa" denilmiştî[413].

Son devirlerde Osmanlı'da "mektep" tabirinin geniş manada bugünkü "okul" karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Mekteb-i Ulûm-i Harbiye (1834), Muzika-i Hümayun Mektebi (1834), Rüşdiye Mektebi (1838), Mekteb-i Ulum-i Edebiye (1839), Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838) gibi. Ayrıca İslam dünyasında "mektep" kelimesinin "branş" (mekteb-i felsefe), "ekol" (mekteb-i Meşşaiyyun, Mekteb-i Revvâkiyyûn), "talim" (Mekteb-i İslam), "mektep gemisi, büro" (Mektebü'l-Berîd, mektebü'l-enba) ve "ticarethâne" manalarında kullanıldığı bilinmektedir.

Mekteplerin programları da tarih içinde değişikliklere uğramıştır. Şüphesiz İslam dünyasında küttabların ilk programını Hz. Ömer hazırlamış ve vilayetlere göndermişti. Program metni şudur: "Çocuklarınıza yüzmeyi ve ata binmeyi öğretiniz, onlara yaygın halde darb-ı meselleri ve güzel şiirleri de rivayet ediniz[414]. Genel olarak Kur'ân etrafında toplanan program, İslam ülkelerinin değişik kesimlerindeki küttablarda farklılıklar arz eder. Mağrip'te (Batı Afrika) Kur'ân tilâvetine hasredilen program, Endülüs'te Kur'ân tilâveti, Arap grameri, kompozisyon, şiir ve güzel yazıya; Meşrik'te, Kur'ân, dini bilgiler, şiir, hayırlı şahsiyetlerin sözleri, sâlihlerin hikâyeleri ve bir miktar Arap dili ve bazı hesap bilgilerinin öğretilmesine dayanıyordu.

Osmanlı sıbyan mekteplerinin programları da başlangıçtan 1924'e kadar çeşitli değişiklikler ve gelişmeler göstermiştir. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'da kurduğu ilk "daru't-ta'lim"in vakfiyesinde "ta'lîm-i kelâm-ı kadîm ve Kur'ân-ı azîm" okunmasını şart koşmuştu. II. Bâyezid ise, İstanbul'daki külliyesine ait vakfiyesinde sıbyan mektebinin programını da vermektedir. Buna göre muallimhaneye tayin edilecek muallim ve halife (kalfa) sıbyana Kur'ân okumayı ve bazı ilmihâl bilgilerini öğretecektir[415].

412 Fatih Sultan Mehmed II Vakfiyesi, s. 132.

413 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I, II, İstanbul 1977, s. 82 vd.

414 el-Cahız, el-Beyan ve't-Tebyin, Kahire 1332, II, 92.

415 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, I-II, s. 83.

Daha sonra bu programa yeni dersler de ilave edilmiştir. I. Mahmud'un 15 Şevval 1152/4 Aralık 1739 tarihli vakfiyesinde Muallimhaneye bir de "hat hocası" tayin edildiği görülmektedir[416]. Keza I. Mahmud'un annesi tarafından Galata'da yaptırılan mektebin vakfiyesinde de "fenn-i kitabette mahareti müsellem ve ta'lîm-i meşk-i hatta âlim bir kimesne hâce-i meşk olup" denildiği gibi I. Abdulhamid vakfiyesinde de "bir hatta üstad..." denilmektedir. Aynı padişahın 1196/1781'de tesis ettiği Bâb-ı Âlî'deki Hamidiye Mektebi'nde ise Arapça ve Farsça da programa girmişti[417].

II. Mahmud tarafından 1824'te ısdar olunan *"ta'lîm-i sıbyan hakkında ferman"*da ise öncelikle dini zaruretlerin öğretilmesi şart koşulmuş ve program şöyle tesbit edilmişti: Mektep hocaları, çocukları bir güzel okutup, Kur'ân ta'lim edecekler, sonra çocukların istidatlarına göre tecvit, ilm-i hâl okutarak İslam'ın şartlarını ve dini akideleri öğreteceklerdi.

Tanzimat'ın ilanından bir müddet sonra 1838'de Umur-i Nâfia Meclisi'nde mektepler için hazırlanan bir layihada mektepler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılarak küçük mahalle mekteplerinde hece ile bir-iki hatim indirilerek Kur'ân öğretilecek; camilerin yanlarındaki büyük mekteplerde (sınıf-ı sânî) ise, kulak dolgunluğu olması için Turkî inşa, Tuhfe, Nuhbe, Subha-i Sıbyan gibi lugatlarla Birgivî'nin akâid risalesi gibi kitaplar, ahlâk risaleleri, hat ve kitâbet okutulacaktı. Sonradan bu lâyiha Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî'de ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de bazı değişikliklere uğrayarak Kur'ân hatmi 3-6'ya çıkartıldı, sarf ve nahv dersleri de programa dâhil edilerek bu mekteplere 'Rüşdiye' adı verildi[418].

Osmanlıların son dönemlerinde ise, bu mekteplerde elifbâdan başlamak üzere Kur'ân, yazı, ilmihâl, hesaptan ibaretti. Sonraları tarih ve coğrafya da ilave edilmişti[419].

1846'da ise, dört yıllık eğitim veren sıbyan mekteplerinde elifbâ, Kur'ân, ilmihal, tecvid, harekeli Türkçe, muhtarât-ı ahlâk-ı memdûha risaleleri, lügat, sülüs ve nesih yazılar okutuluyordu[420].

---

416 Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, I-II, s. 83.
Sultan Mahmud I Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Orijinal Vakfiye Defteri, s. 129-132; İbrahim Atay, Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar, Vakıflar Dergisi, Ankara 1982, XV, s. 80.

417 O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, s. 86.

418 Vedat Günyol, Mektep, İA, VII, s. 652 vd.

419 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, 202.

420 Nafi Atıf, Türkiye Maarif Tarihi hakkında Bir Deneme, İstanbul 1931, s. 128.

Tanzimat'tan sonra üç yıllık mekteb-i ibtidâi olarak faaliyet gösteren bu mekteplerin programları elifbâ, Kur'ân-ı Kerim, tecvid, ilmihâl, ahlâk, sarf-ı Osmânî, imla, kıraat, târih-i Osmanî, muhtasar coğrafya-yi Osmanî, hesap ve hüsn-i hat'tan oluşmaktaydı.

Hz. Peygamber'in "İlim öğrenmek, erkek kadın her Müslüman'a farzdır" demesine rağmen mekteplerin ilk örneği olan küttablarda sadece erkek çocukları eğitim ve öğretim görürlerken Osmanlı devrinde kız çocuklarının da erkek çocuklarla birlikte bu mekteplerde okudukları görülmektedir. Bununla beraber sadece erkek veya sadece kız çocuklarına ait sıbyan mektepleri de mevcuttur. 1847 tarihli sıbyan mektebi hocalarına dair talimatta ise, karışık mekteplerde kız ve erkek çocukların yan yana oturtulmaları tedrisat usulüne aykırı görüldüğünden birbirinden ayrı oturmaları tavsiye edilmekte, 1858 tarihli bir tezkerede de kız ve erkek çocuklarını birbirinden ayırmak ve buna başlangıç olarak Sultan Ahmed civarındaki 26 sıbyan mektebinde kız ve erkek talebelerin birbirinden ayrılmaları Maarif Nezaretince Sadaret'ten istenmektedir[421].

Sümerler'de öğrencilerin sıralara, Yunan'da iskemlelere oturmalarına karşılık, İslam mekteplerinde öğrenciler halkalar halinde yere otururlardı. Yahudi, Mısır, Bizans ve Japon mekteplerinde de öğrencilerin yere oturdukları bilinmektedir. Sıbyan mekteplerine başlama yaşı 4–5 veya 6 olarak görülmektedir. Anadolu'da daha çok çocukların 4 yaşında okula verilmesine karşılık, İstanbul'da 5–6 yaşında okula başlamaktaydılar. Tanzimat'tan önce çocukların bir san'ata verilmeden önce Kur'ân ve ilmihâl öğretilmesi fermanla emredilirken, 1846'da yayınlanan bir talimatla 4–5 yaşındaki çocukların ebeveynlerinin rızası ile okula gönderilecekleri, 6 yaşını bitiren çocuklarını sıbyan mekteplerine göndermeyenlerin ise cezalandırılacakları bildirilmektedir. 1868 tarihli bir tebliğde ise, kayıtsız şartsız herkesin 6 yaşındaki çocuğunu okula göndermeye mecbur edildiği görülmektedir.

Sıbyan mekteplerinin tahsil müddeti de 1846 tarihli tezkirede 4 yıl olarak tesbit edildiği gibi, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de bu müddet muhafaza edilmekte ve mektebe başlama yaşı, erkek çocuklar için 7, kız çocuklar için 6 yaş olarak tesbit edilmektedir.

Sıbyan Mektebinin hocaları da umumiyetle medrese mezunu olup câmii veya mescitlerde imam-hatiplik veya müezzinlik yapan kimselerdi. Kız çocuk-

421 Özgönül Aksoy, Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul 1968, s. 10 vd.

larına mahsus mekteplerin hocaları ise umumiyetle Kur'ân, *Subha-i Sıbyan*, *Tuhfe-i Vehbî* gibi risaleleri okumuş yaşlı kadınlardı. II. Mahmud devrinde sıbyan mektebi hocaları, medrese teşkilatı içinde hususî bir tahsile tabi tutulmakta idiler. 1862–1867 yılları arasında sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek üzere İstanbul'da bir "Dâru'l-Muallimîn-i Sıbyan" mektebi açılmıştı. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de ancak bu okullardan mezun olanların sıbyan mekteplerine hoca olabilecekleri esası getirilmişti.

Bu mekteplerdeki eğitim sistemi de genelde tekerlemelerle tekrar ve benzerliklerle çağrışıma dayanıyordu. Mesela harfler "elif" oklava gibi, "be" çanak gibi, "te" ona benzer, "se" ona benzer", "cim" karnıyarık, "çim" ona benzer, "ha" ona benzer, "hı" ona benzer, "dal"ın beli bükük, "zel" ona benzer, "rı" çengelli, "ze" ona benzer, "sin" üç dişli", "şın" ona benzer, "sat" tava dudaklı, "dat" ona benzer, "tı" bacaklı, "zı" ona benzer, "ayn" ağzı açık, "ğayn" ona benzer gibi tekerlemelerle öğrenciye harfler benzetmelerle kavratılmaya çalışılırdı. Harekeler ve bazı dil kuraları da buna benzer tekerlemelerle öğretilirdi.

b.4.2- Orta ve Yüksek Seviyedeki Eğitim Öğretim Müesseseleri

b.4.2.1- Umûmî Medreseler

Kelime olarak medrese, içerisinde ders yapılan yer demektir. Istılahta ise, orta ve yüksek seviyede ders okutulan mektebi ifade eder.

İslam dünyasında medresenin nerede ve ne zaman doğduğu meselesi, tarihçiler arasında münakaşa konusudur. Bazı tarihler, medresenin başlangıcının Selçuklular olarak gösterirlerken, bazıları da daha öncelere taşırlar. Ancak ittifak edilen bir gerçek vardır ki o da, Emevîler, 1055 öncesi Abbâsîler ve Fâtımîler dönemlerinde medrese adlı herhangi bir eğitim ve öğretim müessesenin bulunmayışıdır. Böyle olunca medreseyi Selçuklu, Karahanlı, Gazneli ve Sâmânoğulları'nda aramak gerekmektedir. Gerçekte Fâtımî halifelerinden Muiz (953–975) zamanında komutanı Cevher, 358/969'da Mısır üzerine yürüyerek Mısır'ı aldıktan sonra Fustad dışında yeni bir şehir olarak Kahire'yi kurdu ve Ezher Câmii'ni inşa etti. 361/972'de tamamlanan Ezher'e Şâfiî fakihi Ali b. Numan'ı tayin ederek burada Şiî fıkhını öğretmeye başladı[422] ise de buraya da medrese denilmiyordu.

Bugünkü araştırmalara göre İslam tarihinde ilk medresenin Gazneli Mahmud (999–1030)'un kardeşi tarafından Nişabur'da açıldığı[423] bilgisidir.

422 Makrizî, el-Hıtat, IV, 156.

423 Makrizî, *a.g.e.*, II, 363.

Yine aynı zamanda Karahanlılardan Arslan Gâzi Tafgac Han (v. 1035)'ın da Merv'de medrese açtığı[424] bilinmektedir.

b.4.2.2- Meslekî Medreseler

Daha önce medreseleri Umûmî medreseler ve İhtisas medreseleri diye ikiye ayırmıştık. İhtisas medreseleri ile de meslek mensuplarını yetiştirmek için açılmış medreseleri ifade etmeye çalışmıştık. Bununla bugün anlaşıldığı gibi akademik seviyede master ve doktora çalışmaları yapılan bir seviyeyi kastetmemiştik. Bundan böyle yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için mesleğe yönelik ağırlıklı programların uygulandığı medreselere meslekî medreseler demeyi uygun bulduk. Ancak bunların "husûsî medrese" veya "özel eğitim kurumu" olduklarını söyleyenlere de katılmamız mümkün değildir. Çünkü bu tabirler, çok farklı manalar ifade ederler. Ayrıca unutulmamalıdır ki, medreselerin ortaya çıkışından bitişine kadar bütün medreseler birer vakıf kurmuşlardır. Bunlara husûsî veya özel öğretim kurumları olarak bakılamaz.

Meslekî medreseler olarak tanımlamaya çalıştığımız bu medreseler de diğer medreseler gibi farklı seviyededirler. Sözgelimi Osmanlı'da Süleymaniye Dâru'l-Hadîsine bakarak bütün Dâru'l-Hadîslerin diğer medreselerden yüksek pâyelerde bulunduğu söylenemez. 20'li dâru'l-hadîs olduğu gibi 60'lı dâru'l-hadîsler de vardır.

Bu medreselerle ilgili olarak bilinmesi gereken bir başka husus da şudur. Araştırmalarımızda Osmanlı sisteminde dâru'l-kurra müderrislerinin birçok yerde aynı zamanda camilerde hatiplik vazifesini; dâru'l-hadîs muhaddis-lerinin, câmilerde vâizlik ve tekkelerde şeyhlik vazifesini; dâru't-tıb müderrislerinin de hastaneler (dâru'ş-şifâ)'da tabiblik vazifesini yaptıkları görülmektedir. Umumî medrese müderrisleri de bazı yerlerde müderrislikle birlikte müftülik vazifesini yapmaktaydılar. Bu sebeple de iki görevi birden îfâ eden bu zevâtın maaşları daha yüksek olmaktadır. Medreselerin pâyelerini tesbit ederken bu durum, bizleri yanıltmamalıdır.

b.4.2.2.1. Dâru'l-Kurrâlar

Kur'ân ilimlerinin tahsili için açılan bu medreselerde okutulan ilimleri gösteren programlara maalesef sahip değiliz. Ancak bu konuda en açık ve sağlam

424 Aydın Sayılı, Higher Education in Medieval İslam, Ankara Üniversitesi Yıllığı, 1947-1948, s. 55; Mehmed Dağ-R.Öymen, İslam Eğitim Tarihi, Ankara 1974, s. 121.

belge Şehzâde Selim (II. Selim)'in XVI. asrın sonlarına (982/1574) ait vakfiyesidir. Bu vakfiyeye göre okunan ilim ve eserler:

1- İmam Ebû Muhammed el-Kâsım b. Feyyure eş-Şatıbî'nin *Kasîde-i Lâmiyesi* ve *Şerh-i Fethu'l-Vahid.*

2- Kıraat-ı seb'a,

Taşköprî-zâde Kur'ân okuma ilimlerini şöyle sıralamaktadır ki, bunlar medresede okunmuş olmalıdır:

1- Mahârici'l-huruf ilmi,

2- Mahârici'l-kelimât ilmi,

3- Okurken nefes almayı ve durmayı bilme ilmi,

4- Okunuş şekillerini bilme ilmi.

Bu konudaki kayıtlar bize Osmanlı Dâru'l-Kurralarında, Ebû Muhammed Şâtıbî'nin "*Şâtıbî*" diye şöhret bulan *'Kasîde-i Lâmiye'si*[425], İbnü'l-Cezerî'nin ona yazdığı *Fethu'l-Vahid* adlı şerhi[426] okutulmaktaydı.

b.4.2.2.2. Dâru'l-Hadisler

Bu medreselerin programlarına da maalesef sahip değiliz. Bu sebeple hangi ilimlerin ne derece okutulduğunu bilmiyoruz. Şu kadar var ki bu medreseler, hadis ağırlıklı tedrisat yapılan medreselerdir. Diğer ulum-i nakliye ve ulum-i akliyenin medrese sisteminin gereği buralarda da okutulduğu anlaşılmaktadır.

Şüphesiz ki hadislerin güvenilir olması için iki şeye ihtiyaç vardır. Biri, hadisin metninin sıhhati, diğeri de hadisi rivayet eden ve nakledenlerin güvenirliğidir. Bu hususları araştıran ilimlere ulumu'l-hadis denilmektedir. Bu ilimlerin sayısı hayli fazladır. Nitekim el-Hazımî (v. 584): "Hadis ilimlerinin yüz kadar çeşidi vardır; bunların her biri başlı başına bir ilimdir. Hadis tâlibi, bütün ömrünü bunları öğretmeye tahsis etse yine de tamamını öğrenemez."[427] demektedir. İbnu's-Salâh ise: "Bu ilimler altmış beş çeşide inhisar etmez; onları sayılmayacak kadar bölümlere ayırmak mümkündür"[428] demektedir. Ancak hadis ilimleri öteden beri, rivâyetü'l-hadis ilmi ve dirâyetü'l-hadis ilmi olarak iki ana bölümde ince-

425 *A.g.e.*, aynı yer.

426 *A.g.e.*, I, 499.

427 C. Suyuti, Tedbiru'r-Ravi Şerhu Takribi'n-Nebevi, Mısır 1307, s. 9.

428 Ebû Amr b. Salih, Ulumu'l-Hadis, Halep 1931, s. 19-20.

lenmiştir. Birinci bölümde, Hz. Peygamber'e, sahabeye ve tâbiûna nisbet edilen söz, fiil, takrir ve sıfatlardan meydana gelen nakiller üzerinde ikinci bölümde ise, ravi ve mervinin makul olup olmadığı incelenir. Taşköprî-zâde tasnifinde biraz farklı tasnif vermişse de ulûmu'l-hadis denilen bu ilimler başlıca şunlardır:

1- İlmu'l-cerh ve't-ta'dil,

2- İlmu ricali'l-hadis,

3- İlmu muhtelefi'l-hadis,

4- İlmu ileli'l-hadis,

5- İlmu garibi'l-hadis,

6- İlmu nâsihi'l-hadis ve mensûhihâ,

7- İlmu şerhi'l-hadis,

8- İlmu te'vil-i akvali'n-Nebî.

Osmanlı dâru'l-hadislerinde bu ilimlere ait muhtelif kitaplarla Buhârî, Müslim[429] başta olmak üzere Meşârik[430] ve *Kütüb-i Sitte*'nin okutulduğunda şüphe yoktur.

b.4.2.2.3. Dâru't-Tıblar

Tıp ağırlıklı tedrisatın uygulamalı olarak yapıldığı bu medreselerin de programı elimizde bulunmamaktadır. Ancak "usul-i kadim" üzere İslam dünyasında bu sahada daha önce ortaya çıkan ilimler ve bu ilimlere ait eserlerin Osmanlı tıp medreselerinde de okutulduğu muhakkaktır. Ancak medrese sisteminin gereği olarak tıp medreselerinde de diğer medreselerde okutulan naklî ilimlerde aklî ilimler de bir nisbet ölçüsünde okutulmuştur. Yani bir Osmanlı tabibi tıp ilimleri yanında belirli seviyede din ve diğer bilgileri de almıştır.

b.4.3- Klasik Dönem Osmanlı Umûmî Medreseleri

Sadece bir meslek erbâbını yetiştirmek için değil müderrislik, kadılık, müftülük ve bürokrasinin çeşitli kesimlerinde çalışacak elemanları yetiştiren umûmî medreselerdir. Bu medreselerde vahyî, aklî ve tecrübî ilimler belirli oranlarda okutulurlardı. Osmanlı'nın başlangıcından yenileşme dönemine kadar bu medre-

429 Süleymaniye Vakfiyesi, Ankara 1962, s. 81.

430 Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I, 319.

selerin programları değişiklikler arz etmiştir. "Usûl-i kadîm" üzere devam eden derslere, müderrisler, ihtiyaç duydukça temel bir dersin patronajında yeni dersler de ilave etmişlerdir. Bu sebeple de programlar da bütün derslerin isimlerini görebilmek mümkün değildir.

b.4.3.1- Klasik Dönem Osmanlı Umumî Medreselerinde İlim

Bu dönem Osmanlı medreselerinin ortaya çıkışından 1913'te Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medreselerinin ortaya çıkışına kadar uzanan bir dönemdir. Bu dönemdeki medrese programlarında yer alan bütün ilimler ta'dâd edilmemekle beraber özellikle XVI. asırdan sonra aklî ilimlerin tahsiline karşı çıkan ulemanın mevcudiyeti görülmektedir.

Kâtib Çelebi *Keşfu'z-Zünûn*'unda şöyle demektedir: "Derim ki felsefe ve hikmet, Osmanlı Devleti'nde fetihten sonra revaç buldu. Bu hal devletin tarihinin ortalarına kadar devam etti. Bu devirde kişinin itibarı aklî ve naklî ilimleri tahsili ve bu ilimlerdeki bilgisiyle ölçülürdü. Bu devirde felsefe ile dini ilimleri şahsında toplayan Şemseddin el-Fenârî, Kadı-zâde-i Rûmî, Hoca-zâde Muslihiddin, Ali Kuşçu, Müeyyed-zâde Mîrim Çelebi, Kınalı-zâde Ali Efendi (v. 979/1571) gibi büyük âlimler yetişti. Bunların sonuncusu Kınalı-zâde oldu. Gerileme devri ile ilimler de duraklama devrine girdi. Bu sırada şeyhulislâmdan biri hikmetin (felsefe) okutulmasını menetti. Pek azı dışında felsefî ilimler söndü. Bu müftü Osmanlı Devleti'nde ilimlerin çökmesine sebep oldu. Şihabuddin el-Hafacî (v. 1069/1659)'nin *Habâyâ'z-Zevâyâ* adlı kitabında dediği gibi, bu durum devletin gerilemesinin alametlerinden birisidir."[431]

Yine Kâtib Çelebi, *Mizanu'l-Hakk*'ında da şunları söylemektedir: "Ulu Osmanlı Devleti'nin ilk çağlarından Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek hikmet ile şeriat ilimlerini uzlaştıran gerçek araştırıcılar ün almışlardı. Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han, Medâris-i Semâniyeyi yaptırıp kanuna göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve Haşiye-i Tecrîd ve Şerh-i Mevâkıf derslerinin okutulmasını bildirmiştir. Sonra gelenler bu dersler, felsefiyattır diye kaldırıp *Hidâye* ve *Ekmel* derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyat kaldı ne *Hidâye* kaldı, ne *Ekmel*. Bununla Osmanlı ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu. Kimi kıyıda köşede Doğu Anadolu'da, yer yer kanuna

431 Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zünûn an asami ve 'l-Fünûn, İstanbul 1973, I, 680.

göre ders gören öğrencilerin daha yeni başlayanları İstanbul'a gelip büyük caka satar oldular."[432]

Ancak Kâtib Çelebi'nin bu ifadeleri XVI. asırdan sonra aklî ilimlerin medreselerden tamamen kovulduğunu ifade etmez. Daha önce de olduğu gibi bu nevi ilimlere itibar etmeyen bazı zevatın bulunduğunu veya bu ilimleri okutabileceklerin sayısının azaldığını ifade eder. Aslında Kâtib Çelebi'nin şikâyet ettiği (indiras-ı medaris-i ulum) husus, Kadı-zâde-i Rûmî (v. 835/1431 civarı)'den beri tekrarlanan bir ifadedir ki bu, sadece Osmanlı ilim çevresi için değil, Semerkant ve hatta bütün İslam dünyası için tekrarlanan bir hususdur. Gerçekte, Cihangir Rasathanesinin yıktırılması (1580)[433], III. Ahmed devrinde Şehid Ali Paşa Kütüphanesine felsefe, nücum, şiir ve tarih kitaplarının vakfedilemeyeceği hususunda Şeyhulislam Ebu'l-İshak İsmail Efendi tarafından fetva verilmesi gibi münferit hadiselere rastlanırsa da bunların arkasında başka sebeplerin bulunduğu düşünülmelidir. Filhakika III. Ahmed, bu fetvadan kısa bir zaman (1132/1719) sonra kurduğu kütüphanesine felsefe, nücum, tarih ve edebiyat kitapları vakfetmişti[434]. Keza III. Murad da Cihangir Rasathanesi tesis edildiğinde bir fermanla müteveffa Molla Lütfi'nin Mîmar Sinan Mahallesi imam ve müezzininde bulunan nücûm, hey'et ve hendese ilgili eserlerin rasathanenin müdürü Takıyyüddin Mısrî'ye teslimini emretmişti[435].

Diğer taraftan XVI. asırdan sonraki ulemanın ilim anlayışları ve ilim tasnifleri de bizi bu konuda yeteri kadar aydınlatmaktadır. Ali b. Veli b. Hamza el-Mağribî (v. 1022/1614)'nin muvakkit, tacir, müftü, fakîh, feraizci, kadı ve başkalarının aritmetik ilminden müstağni kalamayacağını bildirmesi[436], Kâtib

---

432 Mizanu'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ehakk, İstanbul 1306, s. 20-21.

433 Atâî Nev'i-zâde, Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şekaik, İstanbul 1989, I, 286.

434 İsmail Erünsal, Kuruluşundan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, İstanbul 1988, s. 76.

435 MHD., no. 34, hüküm 272.

436 İstanbul kadısına hüküm ki: Müteveffa Lütfullah'ın vakf olan müneccim kitapları, mahmiye-i mezburede Mîmar Sinan Mahallesinin İmamı ve Müezzini ellerinde olduğu ilam olunmağın alınıp Rasathane'ye virilmek emr idub buyurdum ki: Hükm-i şerifim vardukda te'hir itmeyib müteveffa-yı mezburun mücuma ve ilm-i hey'et ve hendeseye müteallik olan kitapları eğer mezkuran elindedur ve eğer ahardadur her kimde ise, zuhura getürüb dahi bi'l-fiil rasad hizmetinde olan iftihar-ı erbabı't-tencim Mevlânâ Takıyyüddin dâme fezâiluhuya cümlesin teslim ettirub bu bâbda kimesneye ihtilaf ve niza ettirmeyesin şöyle bilesin! Tahriren fi evasıt Safer sene 986" (Başbakanlık Osmanlı Arşivi MHD., No. 34, s. 125; Tuhfetü'l-Âdâb, Esad ef. Ktp, 3151/2 1496.

Çelebi (v. 1067/1658)'nin müftü ve kadıların hey'et, hisab ve hendese gibi ilimleri mutlaka tahsil etmeleri gerektiği[437] üzerinde durması; Saçaklı-zâde Muhammed Mar'aşî (v. 1145/1733)'nin aritmetiğin mutlaka ahkâm ve ferâiz ilimlerden önce tahsil edilmesinin gerektiğini ifadesi[438] 1741'de kaleme alınan müellifi belirsiz *Kevâkib-i Seb'a*'da da Osmanlı medreselerinde hendese ve hisabın müstakillen ders olarak değil de diğer derslerde de konu ile ilgili bahisler geldiğinde *Eşkâlü't-Te'sis* gibi kitapların araya sokularak okutulduğunun[439] yer alması XVI. asırdan sonraki dönemlerde de aklî ilimlerin medresede okutulduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan XVI. asırdan sonra Osmanlı'da aklî ilimler sahasında yetişmiş birçok âlim vardır. Bunların bir kısmı şunlardır: XVI. asrın sonlarında Süleyman el-Felekî (v. 990/1582) Takûyiddin er-Râşid (Mısrî (v. 993/1585), Ali b. Veli b. Hamza el-Cezairi el-Mağribî (v. 1022/1614), Davud b. Ömer el-Antâkî (v. 1008/1599); XVII. asırda el-Ermeyünî (v. 1019/1620'de sağ) Receb b. Hüseyin el-Felekî (1087/1670), er-Rudânî (v. 1094/1683), Tezkireci Köse İbrahim Efendi ez-Zigetvârî (XVII. asrın sonları), Müneccimek Şehibi Muhammed Efendi(v. 1078/1667) ve Ebûbekir b. Behram ed-Dımışkî (v. 1102/1692); XVIII. asırda Rıdvan el-Felekî (v. 1123/1711), Mustafa Zekî el-İstanbulî (v. 1146/1734), el-Kilerci (v. 1143/1740), Yanyalı Es'ad Efendi (v. 1143/1730) ve oğlu Bedreddin Muhammed b. Es'ad el-Yanyavî (v. 1146/1733), İbrahim Hakkı Erzurûmî (v. 1780), Ramazan el-Hânekî (v. 1158/1747), Abbas Vesîm Efendi (v. 1173/1760), Müftî-zâde-i Yenişehrî Muhammed Said (v. 1181/1767), Hasan el-Cebertî (v. 1188/1774), Gelenbevî İsmail Efendi (ö.1791), Ebu'l-Irkân Mustafa el-Hayyat el-Vefâî (v. 1203/1789), Halîfe-zâde İsmail Efendi (v. 1205/1790), XIX. asırda Hüseyin el-Hüsnî (v. 1255/1839), Abdulkerim b. Hüseyin el-Amasî (v. 1303/1850), Şâni-zâde Atâullah, Mustafa Behçet Efendi, Hoca İshak Efendi (v. 1834).

Yine XVIII. asırda 1734'te Toptaşı'nda eski tımarhanede bir hendesehane kurulmuştu[440] ki Bonneval Paşa'nın yönetiminde idi. Ölümünden sonra da evlatlığı Süleyman Ağa'nın idare ettiği bu okulun ömrü uzun olmamıştır.

---

437 Mizanu'l-Hakk, s. 21-23.

438 Saçaklı-zâde, Tertibu'l-Ulûm, 1988 Beyrut, s. 180.

439 Kevakib-i Seb'a, 606; Cevad İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, İstanbul 1997, I, 69-70.

440 Tayyar-zâde Atâullah Ahmed, Ata Tarihi, İstanbul 1291, s. 158; Subhi Târih-i Vekâî (Subhi Tarihi), İstanbul 1189, s. 58 İstanbul 1189.

Diğer taraftan XVI. asırdan itibaren Osmanlı medreselerindeki gerileme daha çok aklî ilimler sebebiyle dile getirilir; oysa şer'i ilimlerden dolayı da gerileme söz konusudur. Bu konuda gerek kanunnamelerde, gerek layihalarda, gerek kroniklerde gerekse vakfiyelerde oldukça bol malumat bulunmaktadır. Ancak bunlar içinde en güzel örnek Şehzâde Selim Vakfiyesindeki kıraat ilimleriyle ilgili şikayettir. 982/1574 tarihli ve oğlu III. Murad devrinde tescil edildiği anlaşılan ve II. Selim'in Tire'deki Dâru'l-Kurrâ, câmi, Sıbyan Mektebi ve İzmir'deki zaviyeye ait vakfiyede o zamandaki kıraat iminin durumunu şöyle dile getirilmektedir:

"Kur'ân'ın manalarını anlamak ve maksatlarını kavramak, lafızlarını bilmeye ve kelimelerini sağlamca okumaya bağlıdır... Himmetler azalmış, ümmetler değişmiş, Allah için okuma ve okutma hususunda gevşeklik ve kusur zuhur etmiş, gevşeklik ve tembellik tabiatlara galebe çalmış, insanların himmetleri mal biriktirmeye meyletmiş ve ihtiras yaygınlaşmıştı. Geçmiş zamanda bu ilmin arsalarında develer çöktürülürken, şimdi devesini çöktüren kalmadı. Bu ihmalin cezası açıkça ilan edilirken, şimdi feryad eden yok. Artık onlardan azın azı dışında kimse kalmadı. Bunların da çoğu hasta, kötü niyetli nice Kur'ân okuyan vardır ki, Kur'ân kendisine lanet eder. Nice hafız olduğunu ve güzel okuduğunu iddia eden var ki yanlış okuyor. Bunlar, Hafs'ın Asım'dan yaptığı rivayetlerle yetinmeye başladılar. Hafs'ın Asım'dan olan rivayetine Ebû Amir'in rivayetini ilave eden büyük âlim kabul edilir oldu. Eğer himmetini Şâtibî'nin kasidesini ezberlemeye kadar yükseltirse meziyet sahibi bir imam ve tabi olunan bir şeyh olur. Fakat Allah-u Teâla kitabını korumayı tekeffül etti, bu ilmin ve bu ilimle meşgul olanların inkirazına razı olmadı."[441]

b.4.3.2- Klasik Dönem Osmanlı Umûmî Medreseleri Ders Programları

b.4.3.2.1- Haşiye-i Tecrîd Medreseleri (Yirmili Medreseler)

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1-Belâgat	*Mutavvel* (Teftezânî [ö. 471-1389])
2-Kelâm	*Haşiye-i Tecrîd* (Seyyid Şerif Cürcânî [ö. 816-1413])
3-Fıkıh	*Şerh-i Ferâiz* (Seyyid Şerif Cürcânî

441 Şehzâde Selim Vakfiyesi, Türk İslam Eserleri Müzesi, No. 2185.

b.4.3.2.2- Miftah Medreseleri (Otuzlu Medreseler)

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1-Belâgat	*Şerh-i Miftah* (Teftezânî'nin el-Mutavvel ale'l-Miftah'ının şerh lerinden)
2-Kelâm	*Haşiye-i Tecrîd* (Sadeddin Teftezânî)
3-Fıkıh	*Tenkih ve Tavdih* (Sadru'ş-Şeria, Ubeydullah b. İshak el-Buhârî)

b.4.3.2.3- Telvîh Medreseleri (Kırklı Medreseler)

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1-Belâgat	*Miftâhu'l-Ulûm* (Seyyid Şerif Cürcânî)
Meânî	*Şerh-i Miftah*
2-Kelâm	*Şerh-i Mevâkıf* (Seyyid Şerif Cürcânî)
3-Fıkıh	*Sadruşşeria*
Hadis	*Mesâbih*, Bagâvî (v. 516–1122)

b.4.3.2.4- Ellili Medreseler

a) Haric Medreseleri

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1-Fıkıh	*Hidâye*-Burhaneddin b. Ebi Bekir Merginânî (v. 650–1253)
2-Kelam	*Şerh-i Mevâkıf* (Seyyid Şerif Cürcânî)
3-Hadis	*Mesâbih* (Hüseyin b. Mes'ud Bagâvî (v. 516–1122)

b) Dahil Medreseleri

İlmin Adı	Okunan Kitaplar
1-Fıkıh	*Hidâye*
2-Usûl-i Fıkıh	*Telvîh* (Teftezânî)
3-Hadis	*Buhârî* (Muhammed b. İsmail Buhârî [ö. 194-809/256-869])

Tefsir: *Keşşaf* (Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî [ö. 538–1143])

Beyzâvî (Nasıruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî [ö. 685–1286])

c) Sahn-ı Semân Medreseleri

İlmin Adı	**Okunan Kitaplar**
1-Fıkıh	*Hidâye*
2-Usûl-i Fıkıh	*Telvîh, Şerh-i Adûd*
3-Akâid	: *Şerhu Akaidi'n-Nesefiyye*
Şerhu Akaidu'l-Adûdiyye Devvânî	
4-Hadis	*Buhârî*
5-Tefsir	*Keşşaf, Beyzâvî*

b.4.3.2.5- Altmışlı Medreseler

İlmin Adı	**Okunan Kitaplar**
1-Fıkıh	*Hidâye Şerh-i Ferâiz* (Seyyid Şerif Cürcânî)
2-Usûl-i Fıkıh	*Telvîh*
3-Kelâm	*Şerh-i Mevâkıf*
4-Tefsir	*Keşşaf*
5-Hadis	*Buhârî*

Bazı kanunname ve biyografiler ile Kâtib Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âlî gibi tarihçilerin yazdıklarına dayanarak çıkarmaya çalıştığımız programın elbette birçok eksikleri vardır. Bunu, incelediğimiz biyografilerin sayılarını arttırarak ve diğer yazılanları inceleyerek biraz daha geliştirebiliriz:

b.4.3.2.6- Taşköprî-zâde (v. 968–1561)'nin aldığı derslere göre medrese programı:

1- Sarf: *Maksud, İzzî, Merah, Haruniye.*

2- Nahiv: *Avâmil, Kâfiye ve şerhleri.*

3- Mantık: *İsagoci* (Ebherî), *Hüsâmeddin el-Kâfi şerhi ve Şerh-i Şemsiyye* (Kûdbûddin Râzî), *Seyyid Şerif haşiyesi, Şerhu'l-Metâlî* (Seyyid Şerif).

4- Akâid: *Şerhu'l-Akâid* (Teftezânî), *Hayali Şerhi.*

5- Hikmet (Felsefe): *Şerhu Hidayeti'l-Hikme* (Mevlânâ-zâde) *Hoca-zâde şerhi.*

6- Âdâb: *Şerhu Adâbı Bahs* (Mes'ud er-Rûmî).

7- Kelâm: *Şerh-i Tevâlî* (el-Isfahani), *Havaşî-i Şerhu't-Tecrîd* (Seyyid Şerif), *Şerhu'l-Mevâkıf* (Seyyid Şerif).

8- Belâgat: *Şerhu'l-Miftah* (Seyyid Şerif).

9- Tefsir: *Keşşaf* (Zemahşerî).

10- Hadis: *Sahih-i Buhârî*, *eş-Şifa*.

11- Hilaf

12- Cedel

13- Hey'et (Astronomi): *Şerhu'l-Mülahhas fi'l-Hey'e* (Kadı-zâde-i Rumi), *Risale fi Semti'l-Kıble* (Mîrim Çelebi), *el-Fethiyye fi'l-Hey'e* (Ali Kuşçu).

14- Hendese (Geometri)

15- Hisab (Matematik): *Şerhu't-Tencis fi'l-Hisab* (Alâeddin Ali b. Yusuf Bâlî el-Fenârî)

b.4.3.2.7- Kâtib Çelebi (v. 1067–1658)'nin aldığı derslere göre medrese programı:

1- Sarf

2- Nahv

3- Mantık: *Şerh-i Tehzib*, *Şerh-i Şemsiyye*, *Şerh-i Fenârî*.

4- Adab-ı Bahs

5- Meâni

6- Beyan

7- Hikmet (Felsefe)

8- Kelam: *Meşâli'ü'l-enzâr* (Isfahani), *Şerh-i Mevâkıf* (Seyyid Şerif)

9- Usul-i Fıkıh: *Tavzîh*, *Şerh-i Adûd*

10- Hey'et (Astronomi): *Şerh-i Çağmini* (Muhammed b. Ömeri'l-çağminiu'l-Harîzmî [ö. 1121]), *Zîc-i Uluğ Bey*

11- Hendese (Geometri): *Eşkâlu't-Te'sis* (Çağmînî)

12- Usul-i Hadis: *Nuhbî* (Elfiye Irakî)

13- Tefsir: *Kadı Beyzâvî*

b.4.3.2.8- Kevakib-i Seb'a adlı kitaba göre 1155/1741'de medrese programı:

1- Sarf: *Emsile, Binâ, Maksud, İzzî, Merah, Şafiye.*

2- Nahv: *Avâmil, Misbah, Kâfiye, Elfiye-i İbn Malik* (ezber), *Kâfiye Şerhi* (Molla Câmii), *Muğni'l-Lebib.*

3- Mantık: *İsagoci, Hüsam-ı Kâti ve haşiyesi, Şemsiyye, şerhleri ve tehzib.*

4- Adab: *Adab-ı Semerkandî* (Mes'ud Rumi), *Kadı Adûd Metni, Şerh-i Hanefiyye ve haşiyesi, Mir.*

5- Meâni: *Telhis, Şerh-i Muhtasar, Mutavvel, İzâh-ı Meâni.*

6- Hikmet-i Nazariye: *Hidâye, Kadı Mir ve haşiyesi Lâri, Hikmetü'l-Ayn, Kütüb-i Şeyhayn.*

7- Hendese: *Eşkâl-i Te'sis, Öklides.*

8- Hisab: *Bahaiyye Ramazan Efendi ve Çulli.*

9- Hey'et (Astronomi): *Şerh-i Çağmini, Şerh-i Çağmini Bircendî haşiyesi.*

10- Usul-i Fıkıh: *Tavzîh, Telvîh, Fusul-i Bedayi.*

11- Fıkıh: *Halebî, Kuduri, Hidâye, Kadihan, Bezzaziyye.*

12- Usul-i Hadis: *Elfiye, Nuhbetü'l-Fiker, Şerh-i Kâri.*

13- Hadis: *Buhârî, Müslim.*

14- Tefsir: *Kadı Beyzâvî.*

b.4.3.2.9- Abdullah Ahıskavî (v. 1218/1803)'nin aldığı derslere göre medrese programı:

1- Sarf: *Şerhu'ş-Şafiyye* (İbnu'l-Hacib).

2- Nahiv: *Şerhu Kâfiye* (İbnu'l-Hacib).

3- Mantık: *Şerh-i İsagoci* (Hüsâmeddin el-Kâfi, Fenârî ve diğer haşiyeler), *Şerhu'ş-Şemsiyye* (Kudbüddin er-Râzî).

4- Hikmet (Felsefe): *Şerhu'l-Kadi el-Emîr, Şerhu'l-Mevla Mübarekşâh.*

5- Hey'et (Astronomi): *Şerhu'l-Çağmini fi İlmi'l-Hey'e* (Kadı-zâde Rumi).

6- Hendese: *Eşkalü't-Te'sis.*

7- Hisab (Matematik): *Hulasatü'l-Hisab.*

8- Meâni: *Muhtasaru'l-Meâni* (Sadeddin Teftezânî)

9- Âdâb

10- Akâid: *Şerhu't-Teftezânî ale'l-Akaidi'n-Nesefiyye.*

11- Kelam: *Mirzacan, el-Halhali* ve diğer şerhleri.

12- Kıraat: *el-Mukaddemetü'l-Cezeriyye.*

13- Usûl-i Fıkıh: *Tavzihu't-Tenkih* (*Sadruşşeria*), *Telvîh.*

14- Usûl-i Hadis: *Risale fi Usuli'l-Hadis* ve *Davud Karsi şerhi.*

15- Hadis: *Sahihu'l-Buhârî.*

16- Tefsir: *Tefsiru'l-Celaleyn.*

Osmanlı medreselerinde kuruluşundan Dâru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medreselerine (1913) kadar medrese programlarında yer aldığı anlaşılan müretteb ilimleri tesbit edilebilen hatlarıyla görmüş oluyoruz. Müfredatta görülmeyen bazı ilimlerin de hocaların duydukları ihtiyaçlara göre ihtiyaç duyulan ilmin patronajı altında talebeye verildiği anlaşılmaktadır. Ancak umumi medreseler dediğimiz bu medreselerin derslerinden başka müretteb olmayan yani medrese programında olmayan bazı ilimler de vardır ki, onlar da medrese dışındaki mütehassıslardan tahsil edilirdi. Mesela: Kâtib Çelebi 1041'de Kadı-zâde Efendi'den *İhya-i Ulûm* ve tarikat dersleri okumuştu. Keza İbrahim Hakkı Erzurûmî (v. 1194-1780) de tertib dışı olarak tıp, teşrih, tıbb-ı Nebevî, Farsça ve coğrafya okumuştu.

Klasik dönem medreselerinden mezun olanlara umûmî bir icâzetnâme verilirdi. Bir icazetname daha vardı ki, o da medrese içinde veya dışında bulunan bir hocanın hususi derslerine devam ederek yeterli gördüklerine verdikleri icazetname idi ki buna hususi icazetname denirdi. Böylece bu dönemde medrese içinde olsun, dışında olsun ilim adamları hürmet ve itimad görürlerdi.

b.5- Medrese Islahatı Dönemi Osmanlı Medreseleri

b.5.1- Umûmî Medreseler

b.5.1.1- Dâru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medreseleri

Bu medreseler, 1333/1914'te İstanbul'daki medreselerin bu isim altında yeniden teşkilatlandırılmasıyla meydana gelmiş medreselerdir. Tahsil süreleri 12 yıl olan bu medreseler, Ihzârî Kısım, Tâlî Kısım, Âlî Kısım ve Mütehassısîn Kısmı'ndan ibarettir.

A. Hazırlık Sınıfı Dersleri

Dersler	Saat
Kur'ân-ı Kerim	6
Ma'lumat-ı Diniyye	4
Sarf-ı Arabî	3
Türkçe	5
Tarih	3
Coğrafya	3
Hisab	4
Hüsn-i Hat[442]	2

442 İlmiye Salnamesi, İstanbul 1334, s. 663.

B. Tâlî Kısım

Dersler	Sınıflar ve Haftalık Ders Saatleri							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Kur'ân-ı Kerim[443]	-	-	-	-	-	-	-	-
Meâni'l-Kur'ân	-	-	-	-	-	3	3	4
Hadis	-	-	-	-	-	-	2	2
Fıkıh	-	-	4	4	3	3	3	3
İlm-i Tevhid	-	-	-	-	-	2	2	2
Mantık	-	-	-	-	-	2	2	-
Felsefe/İlm-i Ruh	-	-	-	-	-	-	-	2
İlm-i Terbiye	-	-	-	-	-	-	-	1
Sarf-Nahv-Mükaleme	6	5	5	5	5	-	-	-
Arapça Belagat ve Vad'	-	-	-	-	-	5	3	3
Sarf-Nahv-Tatbikatı	5	4	3	-	-	-	-	-
Türkçe İnşa ve Edebiyat	-	-	-	2	2	2	2	2
Farsça	2	2	-	-	-	-	-	-
Yabancı Lisan (Alm., Fr., İng.) *(Bunlardan biri ihtiyari olup başlandıktan sonra mecburidir.)*	2	2	2	2	2	2	2	2
İslam Tarihi	2	1	1	1	2	-	-	-
Târih-i Umûmî ve Türk Tarihi	-	-	-	2	3	-	-	-
Osmanlı Tarihi	-	-	-	-	-	1	2	-
Coğrafya (umûmî)	2	2	-	-	-	-	-	-
Coğrafya (Osmanlı ve İslam)	-	-	2	-	-	-	-	-
Hesap	3	4	-	-	-	-	-	-
Hendese	-	2	2	-	-	-	-	-
Ulûm-i Riyadiye	-	-	2	1	-	-	-	-
Cebir, Müsellesat	-	-	2	1	-	-	-	-
Mihanik	-	-	-	-	1	-	-	-
Hey'et	-	-	-	-	-	2	-	-
Fizik	-	-	2	2	1	-	-	-
Kimya	-	-	1	2	1	-	-	-
Hayvanat	-	-	-	2	1	-	-	-
Nebatat	-	-	-	1	1	-	-	-
Maadin ve Tabakât	-	-	-	-	2	-	-	-
Hıfzu's-Sıhha ve Tedâvi-i İbtidâî	-	-	-	-	-	2	-	-
Malumat-ı İktisadiye ve Maliye	-	-	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i Hat (Bilhassa hatt-ı talik)	1	1	-	-	-	-	-	-
Resm-i Hattî	1	1	-	-	-	-	-	-
Terbiye-i Bedeniye[444]	-	-	-	-	-	-	-	-

443 Her sınıfta her gün, münasip zamanlarda okutulacaktır.

444 Her gün münasip zamanda gösterilecektir.

C. Alî Kısım

Dersler	Sınıflar ve Haftalık Ders Saatleri			
	I	II	III	IV
Tefsir	3	3	3	3
Hadis	3	3	3	3
Usul-i Hadis	2	-	-	-
Fıkıh	4	4	4	4
Ferâiz	-	2	-	-
Usul-i Fıkıh	4	4	4	4
İlm-i Kelam	2	2	2	2
Felsefe (Mantık, ruh, ahlak, felsefe-i ûlâ)	2	2	2	2
İlm-i Terbiye	2	-	-	-
Hikmet-i Teşrî'	-	-	2	2
Hukuk ve Kanunlar	-	2	2	2
Edebiyat-ı Arabiyye	2	2	2	2[445]

D. Mütehassisîn Kısmı

a. Tefsir ve Hadis Şubesi

Dersler	Sınıflar ve Haftalık Ders Saatleri				
	I	II	III	IV	V
İlm-i Nâsıh ve mensûh	1	1	-	-	-
İlm-i Esbâb-ı Tenzîl	1	-	-	-	-
Usûl-i Tefsîr	1	1	-	-	-
Tefsîr (Umûmî)	6	6	-	-	-
Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn	2	3	-	-	-
Nakd-i Ricâl	2	2	-	-	-
Hadis	6	6	-	-	-
Mevzuat	2	2	-	-	-

445 İlmiye Salnamesi, s. 666.

b. Fıkıh Şubesi

Dersler	Sınıflar ve Haftalık Ders Saatleri				
	I	II	III	IV	V
Usûl-i Fıkıh	6	6	-	-	-
Fıkh-ı Hanefî	4	4	-	-	-
Fıkh-ı Mâlikî	2	2	-	-	-
Fıkh-ı Şâfiî	2	2	-	-	-
Fıkh-ı Hanbelî	2	2	-	-	-
Hilaf ve Cedel	2	2	-	-	-
Târih-i Fıkıh	4	4	-	-	-
Mukayese-i Ahkam	2	2	-	-	-

c. Kelam, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi

Dersler	Sınıflar ve Haftalık Ders Saatleri				
	I	II	III	IV	V
İlm-i Kelâm	5	5	-	-	-
İlm-i Tasavvuf	2	2	-	-	-
İlm-i Nefs	4	-	-	-	-
Felsefe-i Ûlâ	-	4	-	-	-
Mantık	2	2	-	-	-
Felsefe-i İslâmiye Tarihi	3	3	-	-	-
Felsefe-i Umûmiye Tarihi	3	3	-	-	-
Târih-i Edyân ve Mezâhib (mukayeseli)	3	3	-	-	-

b.5.1.2-Taşra Medreseleri

İstanbul dışındaki medreseler bu isim altında toplanmıştır.

Taşra Medreseleri Ders Dağıtım Cetveli:

Dersler	Sınıflar ve Haftalık Ders Saatleri				
	I	II	III	IV	V
Kur'ân-ı Kerim[446]	-	-	-	-	-
Kur'ân Ahlâkı	1	1	1	1	-
Tefsir	-	-	-	2	2
Hadis	-	-	-	2	2
Fıkıh	2	2	3	3	2
İlm-i Tevhid	-	-	-	-	2
Arapça (Sarf-Lügat)	5	5	-	-	-
Arapça (Nahiv-Mükaleme)	-	-	5	4	2
Türkçe (Sarf-Nahv-Tatbikat ve Kitabet)	5	5	4	3	2
Târih-i İslam	1	1	1	1	1
Muhtasar Târih-i Umûmî Osmanlı ve Türk Tarihi	1	1	2	2	1
Coğrafya-yı Umûmî ve Osmani	1	1	2	-	-
Hesap	4	3	-	-	-
Hendese	-	1	1	1	-
Cebir	-	-	1	-	-
Muhtasar İlm-i Hey'et	-	-	-	-	1
Ulûm-i Tabiiyye (Fizik, kimya, hayvanat, nebatat, maadin ve tabakat)	-	-	3	3	2
Hıfzu's-Sıhha ve Tedavi-i İbtidai	-	-	-	-	2
Ziraat	1	1	1	-	-
Mâlûmât-ı Kânûniye ve İktisâdiye ve Mâliye	-	-	-	-	3
Usûl-i Terbiye ve Ta'lîm	-	-	-	-	2
El İşleri	1	1	-	-	-
Hatlar	1	1	-	-	-
Resm-i Hattî	1	1	-	-	-
Terbiye-i Bedeniye[447]	-	-	-	-	-
İlahi[448]					

446 Her gün münasip zamanda gösterilecektir.

447 Haftada üç gün veya her gün yarımşar saat umum sınıflara gösterilecektir.

448 Haftada üç gün veya her gün yarımşar saat umum sınıflara gösterilecektir.

b.5.1.3- Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi

On yıllık tahsil müddeti olan ve Beyrut'ta açılan bir medresedir.

Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi Ders Dağıtım Cetveli

DERSLER	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1. Tefsir-i Şerif	-	-	-	2	2	2	2	4	4	4
2. Hadis-i Şerif	-	-	-	3	2	2	2	2	2	2
3. İlm-i Fıkıh (ferâiz, târih-i ilm-i fıkıh, nikah, talak, muamelat, ukûbât, ilm-i hilaf)	2	2	2	2	4	3	4	4	2	2
4. Usul-i Fıkıh	-	-	-	-	-	-	3	3	3	3
5. İlm-i Kelam	-	-	-	-	-	-	3	4	3	3
6. İlm-i Tasavvuf	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
7-Ulûm-i Felsefiye										
a) İlm-i Rûh	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
b) İlm-i Terbiye ve ictima	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-
c) İlm-i Ahlak	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-
d) İlm-i Mantık	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
e) Târih-i Felsefe	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
f) İlm-i Mabadettabia	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
8. Ulûm-i Hukukiye										
a) Ceza Kanunu	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
b) Hukuk-i Düvel	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
c) Hukuk-i Esasiye ve İdâriye	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-
d) Usûl-i Cezâiye	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-
e) Mecellei Ahkâm-ı Adliye	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
f) Ahkâm-ı Evkâf	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
g) Usûl-i Hukûkiye	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1
h) Ticaret-i Berriye	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
ı) Ticaret-i Bahriye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
j) Arazi Kanunu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
k) İcra Kanunu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
l) Sakk-ı Şer'i ve Adlî	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
9. İlm-i İktisat ve Mâlî	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-
10. Arapça										
a) Sarf-Nahiv Lügatı ve Kıraat	4	4	4	2	-	-	-	-	-	-
b) Belagat ve İnşad	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-
c) Belagat	-	-	-		-	2	-	-	-	-
d) Edebiyat	-	-	-	-	-	2	3	-	-	-
11. Türkçe										
a) Sarf-Nahv ve Kıraat	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-

b) Sarf-Nahv, Kıraat ve İnşad	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-
c) Kıraat ve İnşad Kitabet	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
d) Kitabet	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
e) Edebiyat	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-
12. Tarih										
a) Siyer-i Nebî	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
b) Umûmî Tarih	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-
c) İslam ve Arap Tarihi	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-
d) Türk Osmanlı Tarihi	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-
e)Asr-ı Hâzır Târih-i Siyâsîsi	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
f) Târih-i Edyân (Edyân-ı sâlife)	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
g) Târih-i Edyân-ı Semâviye	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
h) Târih-i Dîn-i İslam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
13. Coğrafya ve Felekiyat										
a) Umûmi Coğrafya	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
b) İslam ve Osmanlı Coğr.	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
c) Felekiyât	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
14. Ulûm-i Riyâziye										
a) Ameli Hesap	4	3	-	-	-	-	-	-	-	-
b) Hendese	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-
c) Cebir	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-
d) Nazarî Hesap	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
e) Müsellesât	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
f) Usûl-i Defterî	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
g) Mihanik	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
15. Ulûm-i Tabiiye										
a) Amelî Ziraat	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
b) Hikmet-i Tabiiye	-	-	2	2	1	-	-	-	-	-
c) Kimya	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
d) Hayvânât	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-
e) Nebâtât	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
f) Hıfzu's-Sıhha ve Tedâvi-i ibtidâî	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
g) Meâdîn ve Tabakât	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
16. Hatt ve Resim	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
17. Elsine-i Şarkiye (Farisi, Urdu, Tatar)	2	2	2	2	2	1	1	-	-	-
18. Elsine-i Garbiye (Alm., Fr., İng.)	3	3	3	3	2	1	1	-	-	-

Not:

1) Tecvid ve tertile ihtisası olan imam-ı külliye veya muallimi mahsus tarafından sabah ve yatsı namazlarını müteakip umum talebeye Kur'ân-ı Kerim talim edilecektir.

2) Her gün sabah ve akşam yarımşar saat terbiye-i bedeniye yaptırılacaktır.

3) Yevmî beş ve yalnız Perşembe günleri üç ders verilir. Perşembe günlerinde öğle namazından sonra tenezzüh ve arazi üzerinde ders tatbikatı yapılır.

4) Bir ilme mahsus saat tedrisinin mecmuuna halel gelmemek ve idareye malumat vermek kaydıyla mebahis-i aksam-ı ilme göre tevziinde müderrisinin hakk-ı tasarrufu vardır.

5) Şark ve garp lisanlarının tahsili ihtiyaridir[449].

b.5.2- Medrese Islahatı Dönemi Meslekî Medreseler

İslam eğitim ve öğretim tarihinde meslekî medreseler, dâru'l-kurrâlar, dâru'l-hadisler ve dâru'ş-şifâ'lardan ibaretti. Bu dönemde Osmanlı toplumunda yeni meslekî medreseler ortaya çıkmıştır. Bunlar şunlardır:

b.5.2.1- Medresetü'l-Kudât

5 Safer 1332/3 Ocak 1914 tarihli nizamnamede **Medresetü'l-Kudat** adıyla anılan bu medrese ilk defa 1270/1854'te Muallim-hâne-i Nüvvâb, 1302/1884'ten sonra **Mekteb-i Nüvvâb**, 1329/1910'da **Mekteb-i Kudat** adıyla anılmaktaydı. Tahsil süresi iki yıl olan bu medrese ile İslam dünyasında bir fıkıh medresesi açılmış oldu. Kadı yetiştirmek için açılan bu ihtisas medresesinin tahsil süresi daha sonra dört yıla çıkarılmıştır.

449 İlmiye Salnamesi, s. 670-673.

Medresetü'l-Kudât Programı

DERSLER	I	II	III	IV
1. Dürer (Molla Gürânî	1	5	5	5
2. Mecelle	3	3	3	3
3. Ferâiz	2	1	-	-
4. Tabakât-ı Şer'iyye	-	-	-	1
5. Sakk-ı Şer'î	1	1	1	2
6. Defter-i Kassâm	-	-	1	-
7. Ahkam ve Nizâmat-ı Evkâf	-	-	-	2
8. Arazî Kanunu	-	-	1	-
9. Ticaret-i Berriye Kanunu	-	-	2	-
10. Ticaret-i Bahriye Kanunu	-	-	-	1
11. İcrâ Kanunu	-	-	-	1
12. Ceza Kanunu	2	-	-	-
13. Usul-i Muhakeme-i Hukukiye	-	2	1	-
14. Tatbikat-ı Hukukiye ve Cezaiye ve Ticaretiye	-	-	-	1
15. Tanzim-i İlâmat-ı Hukukiye	-	-	1	-
16. Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiyye, Sulh	-	1	1	-
17. Tanzîm-i İlâmât-ı Cezâiye	-	-	1	-
18. Medhal-i İlm-i Hukuk	1	-	-	-
19. Hukûk-i Düvel	1	1	1	-
20. Hukûk-i İdare	-	-	-	2
21. İktisâd	1	1	-	-
22. Kitâbet-i Resmiye	1	1	-	-
23. Hüsn-i Hatt-ı Ta'lik[450]	1	1	-	-

b.5.2.2- Medresetü'l-Vâizîn

Bu medrese, 6 Şubat 1329/1912 tarihli nizamnameye göre "Ahkam-ı Âliye-i Kur'âniye ve Sünnet-i Seniyye-i Nebeviyye dâiresinde mevâizi, hasene-i ictimâiyye icrasıyla din-i mübîn-i İslam'ın müessis-i medeniyet ve fazilet olduğunu cihan-ı insaniyete neşredebilecek erbab-ı kemâli yetiştirmek maksadıyla" açılmıştır.

450 Ceride-i İlmiye, Birinci sene, aded 4, s. 206-207, adet 5. s. 241; Hüseyin Atay. Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983, s. 303-304.

Bu medrese de İslam dünyasında bu maksatla açılan ilk medresedir. Üç sınıftan oluşan medresenin ders dağıtım cetveli şu şekildedir:

I. Sınıf: Hadis, kelâm, fıkıh, siyer-i Nebî, târih-i İslam, hitâbet ve mev'iza, edebiyat-ı Osmaniye, edebiyat-ı Fârisiyye, edebiyat-ı Arabiye, târih-i umûmî, târih-i Osmânî, coğrafya-yı Osmânî ve İslâmî, coğrafya-yı umûmî, hesap, hendese, terbiye-i bedeniye.

II. Sınıf: Tefsir, hitabet, kelam, fıkıh, usûl-i fıkıh, hitâbet ve mev'iza, edebiyat-ı Osmaniye, edebiyat-ı Fârisiyye, edebiyat-ı Arabiye, târih-i umûmî, târih-i Osmânî, siyer-i Nebî ve târih-i İslam, cebir, hikmet-i tabiiyye, mâlûmât-ı hukûkiye, terbiye-i bedeniye.

III. Sınıf: Tefsir, hitâbet, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, felsefe, hitâbet ve mev'iza, edebiyat-ı Osmaniye, edebiyat-ı Fârisiyye, edebiyat-ı Arabiye, târih-i edyân (dinler tarihi), hey'et (astronomi), hıfzussıhha (sağlık bilgisi), kimya, hikmet-i tâbiiyye, terbiye-i bedeniye[451].

b.5.2.3- Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ

İmam-Hatib yetiştirmek maksadıyla 1329/1913 tarihinde açılmış bir medresedir. Medrese iki bölümden oluşmaktaydı.

Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ Programları

a) İmam-Hatipler Kısmı

1- Kur'ân-ı Kerim Nazariyatı,

2- Kur'ân-ı Kerim Tatbikatı,

3- Ma'lumat-ı Kanuniye,

4- İlm-i Kelâm,

5- Ahkam-ı Nikah ve Talak,

6- Hitabet-i Arabiye,

7- Ahkam-ı İbâdet[452],

8- Türkçe Hitâbet,

451 Düstur, Tertib-i Sânî, 6/212-215; Medresetü'l-Vâizîn nizâmnâme ve tâlimâtnâmesi, Evkaf Nezâreti, İstanbul 1332/1329, s. 3-6; O. Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, I, 160-161.

452 Ceride-i İlmiye, sene 5, adet 48, s. 1515-1516.

b) Ezan ve İlâhî Kısmı,

1- Kur'ân-ı Kerim Nazariyatı,

2- Kur'ân-ı Kerim Tatbikatı,

3- Ezan İlâhî Nazariyatı,

4- Ezan İlâhî Tatbikatı.

b.5.2.4- Medresetü'l-İrşâd

Medresetü'l-Vâizîn ile Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ'nın birleşmesiyle meydana gelmiş bir medresedir. Medrese, vâizlik ve imam-hatiplik bölümleri olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Vaizlik bölümü üç, imam-hatiplik bölümü iki yıldı.

Medresetü'l-İrşâd Programı

a) Vâizlik Şubesi Dersleri:

1- Tefsir,

2- Hadis,

3- İlm-i Kelâm,

4- İlm-i Fıkıh,

5- İlm-i Usûl-i Fıkıh,

6- Ferâiz,

7- Ahkâm-ı Evkâf,

8- Mezâhib-i İslâmiyye ve Tarîkât-ı Âliye,

9- Edyân,

10- İlm-i Ahlâk,

11- Siyer-i Nebî ve Târih-i İslâm,

12- Edebiyat-ı Türkiye ve İnşâ,

13- Edebiyat-ı Fârisiye,

14- Târih-i Felsefe,

15- İlm-i İctimâî,

16- Hıfzu's-Sıhha,

17- Hitabet ve Mev'ize,

b) Hutebâ ve Eimme Şubesi:

1- Tertîl-i Kur'ân-ı Kerim,

2- Fıkıh,

3- Tevhid,

4- Hadis,

5- Bazı suver-i şerife tefsirleri,

6- İlm-i vücuh-i kıraat,

7- Ahlâk,

8- Hitâbet,

9- Malûmât-ı kanuniye,

10- Usûl-i İnşa,

11- Mûsıkî[453].

b.5.2.5- Medresetü'l-Hattâtîn

Hat san'atını öğretmek maksadıyla 13 Mayıs 1914'te açılmış bir medresedir. İslam dünyasında hattât yetiştirmek için açılan ilk müessesedir.

İslam tarihinin her devrinde hat san'atı, usta-çırak ilişkisi içerisinde devam ettirilmiştir. Osmanlı'da da aynı usulle büyük hattatlar yetişmişti. Meşrutiyet devrinde ise, hattat yetiştirmek maksadıyla şeyhulislâm ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin teşviki ve Cevad Paşa'nın emriyle 6 Recep 1332/13 Mayıs 1914'te İstanbul'da Bâb-ı Âlî caddesinde Hoca Tahsin Dershanesi'nde Medresetü'l-Hattâtîn açıldı. Müdürlüğüne de hattat Arif Bey getirildi[454].

Kamil Akdik, İsmail Hakkı Altunbezer, Hulusi Yazgan, Nuri Korman gibi devrin hattatları burada hocalık yaptılar. Burada Macit Ayral, Necmeddin Okyay ve Halim Özyazıcı gibi hattatlar yetişti.

Medrese, 1924'te diğer medreselerle birlikte kapatılarak, yerine Hattat Mektebi açıldı ise de 1928 harf inkılabıyla bu da kapatıldı[455].

453 Cerîde-i İlmiye, Beşinci sene, aded, 51, s. 659-660; O. Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-II, 164.

454 Mahmud Kemâl İnal, Son Hattatlar, İstanbul 1955, s. 6.

455 İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, V, 326.

b.6- Mektepler

b.6.1- İlk Seviyedeki Mektepler

b.6.1.1- İbtidâî Mektepleri

Osmanlılar ıslahat ve yenilenme döneminde klasik dönemin eğitim ve öğretim müesseselerine de yeniden şekil verdiler veya yeni müesseseler açtılar.

Yeniden şekil verilen eğitim ve öğretim müesseselerinden birisi de ibtidâî mektepleridir. Tanzimat'ta dokunulmayan sıbyan mektebleri, 1279/1862'de ibtidâî mekteblere döndürüldü ve mevcut 360 sıbyan mektebinden 36'sı ibtidâî mekteb haline getirilerek yeni usulde eğitim ve öğretime başlandı.

1288/1871'de sıbyan mektepleri ıslahatı daha genişleyerek devam etti[456].

Ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kalkmadı. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurlarken, diğer taraftan da ibtidaiye programları geliştirildi.

1891'de şehirlerdeki İbtidailer 3 yıl, köylerdekiler 4 yıldı. Şehir ibtidaiyelerinin ders dağıtım cetvelleri şöyle idi:

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl
Elifbâ	12	-	-
Kur'ân-ı Azimüşşan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i Hâl	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmanî	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mulahhas Târih-i Osmanî	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî	-	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2
Yekün	**22**	**22**	**25**[457]

456 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, II, 460-475.

457 Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul 1338, s. 322-324.

Taşra köy ibtidâîyeleri ders dağıtım cetveli

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl	IV. Yıl
Elifbâ-i Osmanî	12	-	-	-
Ecza-yı Şerife (Cüzler)	12	-	-	-
Hesab-ı Zihnî	6	2	-	-
Kur'ân-ı Kerim	-	6	5	5
İlmihâl	-	3	3	3
Kıraat	-	3	3	3
Hat ve İmlâ	-	2	2	2
Hesap	-	-	3	3
Yekün	**30**	**16**	**16**	**16**[458]

b.6.1.2- Orta Seviyedeki Mektepler

b.6.1.2.1- Rüştiyeler

Sıbyan mekteplerinin programlarının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullardır. Bugünkü ortaokulların karşılığı olarak kabul edilebilir. II. Mahmud tarafından 21 Zilkade 1254/5 Şubat 1839 tarihinde açılmıştır. Önceleri sıbyan mekteplerinin üstünde sınıf-ı sânî okullarının açılmasına karar verilmişken, daha sonra bunların adının "rüşdiye" olması kararlaştırılmış ve Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur.

İlk açıldığında 4 yıl olan rüşdiyeler, 21 Mart 1850'de Dâru'l-Maarif'in açılmasıyla 6 yıla çıkarılmış iken 1863'te 5 yıla, 1869'da da 4 yıla indirildiği görülmektedir[459].

Tarih içinde rüşdiyeler, erkek, kız, karışık, askerî ve özel Rüşdiyeler şeklinde açılmış ve bütün Osmanlı ülkesine yayılmıştır.

Rüşdiyelerin programları da çeşitliliklerine uygun olarak değişiklikler arz etmiştir. Umûmî olarak bu mekteplerin, hem yüksek öğretime, hem mesleğe yönelik programları uyguladığı görülmektedir. 1846 talimatnamesine göre, buralarda Kur'ân-ı Kerim, akâid, Arapça, hesap ve yazı öğretilmekteydi. 1848'de bu programa Farsça, coğrafya ve hendese ilave edilmişti.

458 Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul 1338, s. 333-334.

459 F. Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964, s. 44.

1867'ye kadar rüşdiyelere yalnız Müslüman talebeler alınırken, bu tarihten sonra gayr-i Müslim çocukları da alınmıştır[460].

1883-1884 ders yılında Şam Rüşdiyesinin ders dağıtım cetveli şu şekildeydi:

I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl	IV. Yıl
Sarf-ı Arabî	Arapça	Gülistan	Risale-i Erbaa
Ta'lîm-i Farsî	Kavâid-i Fârisî	Hesap	Gülistan
Âmâl-ı Erbaa	Muhtasar Hesap	Coğrafya	Cebir
İmla	Avrupa Coğrafyası	İmla ve İnşâ	Coğrafya
İlm-i Hâl	Tercüme	Fezleke	Hendese
Ahlâk	İnşâ ve Kıraat	Fransızca	Usûl-i Defter
Hatt-ı Sülüs	Rik'a ve Sülüs	Hatt-ı Rik'a	Kavâid-i Osmaniye
-	-	-	İnşa
-	-	-	Fransızca
-	-	-	Fezleke
-	-	-	Târih-i Osmanî
-	-	-	Hatt-ı Rik'a

b.6.1.2.2- İdâdîler

1869'da orta öğretimin ikinci kademesi olarak açılan okulların benzeri klasik dönemde Fatih Sultan Mehmed tarafından Sahn-ı Seman için hazırlayıcı anlamındaki tetimmeleri idi. Daha sonraki dönemlerde de birçok mektebin idâdî veya izhârî sınıfları açılmıştı. Bütün bunlar, o müesseselerin hazırlık sınıflarıydı. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi, bu isimde okulların açılmasını sağlamıştır. Bu okullar, bugünkü lise karşılığı okullardır.

Bu okullar, 4 yıllık rüşdiyeler üzerine 3 yıl olarak açılan okullardır. Nizamname, bu okulları rüşdiyelerin üstünde ve sultanîlerin altında göstermektedir.

17 Zilkade 1309/13 Mayıs 1892'de Maarif Nazırı Ahmed Rüştü Paşa başkanlığında oluşturulan komisyonun rüşdiye de dâhil yıllık idadiler ders dağıtım cetveli şu şekilde idi:

460 Bayram Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980, s. 150; F. Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964, s. 42-44.

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl	IV. Yıl	V. Yıl	VI. Yıl	VII. Yıl
Ulûm-i Diniye	3	3	2	-	-	-	-
Arabî	3	3	3	3	2	-	-
Türkçe Kıraat	4	2	-	-	-	-	-
Lügat ve İmla	2	-	-	-	-	-	-
Hisab	2	2	2	-	-	-	-
Coğrafya	2	2	-	-	-	-	-
Hüsn-i Hat	1	1	1	1	-	-	-
Resim	1	1	1	1	-	1	1
Farisî	-	2	2	2	-	-	-
Kavâid-i Osmaniye	-	2	2	-	-	-	-
Târih-i İslam	-	2	-	-	-	-	-
Fransızca	-	-	4	6	6	6	3
Târih-i Osmanî	-	-	3	-	-	-	-
Coğrafya-yı Osmanî	-	-	2	-	-	-	-
Hendese-i Hattiye	-	-	2	-	-	-	-
Akâid ve Fıkıh	-	-	-	1	1	1	1
Usûl-i İnşa ve Kitabet	-	-	-	2	3	-	-
Târih-i Umumî	-	-	-	2	2	2	2
Coğrafya-yı Umûmî	-	-	-	2	2	2	-
Hesab-ı Nazarî	-	-	-	3	-	-	-
Hendese-i Sathiye	-	-	-	2	-	-	-
Hendese-i Mücesseme ve Usûl-i Mesahe	-	-	-	-	3	-	-
Malumat-ı Fenniye ve Mebâdi-i Ulûm-i Tabîiyye	-	-	-	-	3	-	-
Usûl-i Defterî	-	-	-	-	2	2	-
Resim ve Hüsn-i Hatt-ı Resm-i Tezyinî	-	-	-	-	1	-	-
Belagat	-	-	-	-	-	2	-
Cebir	-	-	-	-	-	2	1
Hendese	-	-	-	-	-	2	2
Hikmet-i Tabiiye ve Kimya	-	-	-	-	-	3	2
Kavanîn	-	-	-	-	-	2	2
İlm-i Mevalid	-	-	-	-	-	-	3
Cerr-i Eskal	-	-	-	-	-	-	2
Kozmoğrafya	-	-	-	-	-	-	2
Edebiyat ve Ahlâk	-	-	-	-	-	-	2
Yekûn	**18**	**20**	**24**	**25**	**25**	**25**	**23**[461]

461 Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, s. 366-370.

b.6.1.2.3- Sultânîler

Rüşdiye ile yüksek öğrenim arasında bir okuldur. Sultanilerin açılmasına sebep Sultan Abdülaziz'in 1867 Paris ziyaretidir. Sultan, oradaki Fransız mekteplerini görmüş ve eğitim bakanı Victor Duruy'un Osmanlı eğitimi için hazırladığı projeyi beğenmiş ve İstanbul'a döndüğünde 1 Eylül 1868'de Fransız liseleri modelinde Galatasaray Sultânîsini açmıştır[462].

Sultaniler, esas itibariyle 5 yıllık okullar olmakla beraber, daha sonra 3 yıl da hazırlık ilave edilerek 8 yıla çıkarılmıştır[463].

Okunan Dersler	
Sınıf-ı İbtidai (I. II. ve III. Yıllar)	
Türkçe Dersler	Fransızca Dersler
Kıraat ve Yazı	Fransızca
Kıraat ve İmla	Hesap
Muhtasar Sarf-ı Türkçe (Türkçe gramer)	Hüsn-i Hatt-ı Fransaviyye (Fransızca yazı)
Hatt-ı Rik'a	
Ulûm-i Dîniye	

Okunan Dersler	
Sınıf-ı Taliye (I. II. ve III. Yıllar)	
Türkçe Dersler	Fransızca Dersler
Ulûm-i Diniye	Fransızca
Sarf-ı Osmanî (Osmanlıca gramer)	Hesap
Arabî	Coğrafya (Coğrafi tanımlar, kıtalar, Avrupa
Kıraat-ı Türkiye	Dürus-i Eşya (Felsefe ve tabii ilimler)
Ezber ve İmla	Tarih (Eski çağın sonuna kadar)
İmla, Kıraat ve Ezber	Hüsn-ü Hatt
Farisî	Resim
Kavâid-i Osmaniye (Osmanlıca kuralları)	
Kitâbet	
Hüsn-ü Hatt	

462 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, II, 481-486.

463 Bayram Kodaman, a.g.e., s. 209-210.

Okunan Dersler	
Sınıf-ı âliye (IV. V. ve VI. Yıllar)	
Türkçe Dersler	Fransızca Dersler
Ulûm-i Dîniye	Fransızca (Yazı, pratik)
Kitâbet	Ulûm-i Riyâziye
Arabî	Hendese
Farisî	Fizik ve Kimya
Târih-i Osmanî	Târih-i Umumî (Orta ve son çağlar)
İlm-i Ahlâk	Coğrafya (İslam ve Osmanlı ülkeleri)
Kitâbet-i Resmiye	İlm-i Mevalid (Tabiat ilmi)
Belâgat-ı Osmaniye	Usul-i Defter
Ahlâk ve Mantık	Hikmet-i Nazariye (Felsefe)
Tercüme (Türkçe-Fransızca; Fransızca-Türkçe)	Hıfzussıhha
Hüsn-ü Hatt	Resim
	Tersimat[464]

b.7- Yüksek Seviyedeki Eğitim ve Öğretim Müesseseleri

b.7.1- Hendese-i Mülkiye Mektebi

Mühendis yetiştirmek için açılan mekteptir. Mektep, 1733'te açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn ile 1210/1795'te açılmış olan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'dan yetişen mühendislerin ihtiyaçlara cevap verememesi üzerine 1302/1883 tarihinde açılmıştır. 3 Kâsım 1883'te eğitime başladı. Mühendishane, Halıcıoğlu'ndaki binası 20 Ekim 1883'te törenle açıldı. İdadisi ile birlikte 7 yıllık bir mektepti. Bunlardan 3'ü idadi ve 4'ü yüksek kısma ayrılmıştı. Ancak 1883'te mezun olan öğrenciler 4 yıl yerine 5 yıl okudular. Daha sonra idadi sınıfları kaldırılarak yalnız yüksek tahsil sınıfları kaldı.

Mektebin adı, 1325/1909 tarihinde Mühendishane Mektebi oldu[465]. İlk defa şube halinde Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn yanında açılan mühendisha-

464 Bayram Kodaman, a.g.e., 221-222.

465 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, III, 1151-1158; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, 801; F. Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964, s. 78-79.

ne 1864'te Harbiye'ye, 1871'de Hasköy'deki eski mühendishaneye taşındı. 1909'da ise mektebin ismi Hendese-i Mülkiye Mektebi oldu.

Mektepte, cebir, logaritma, geometri, kimya, fizik, entegral ve difransiyel hesap, jeoloji ve madenler, arazi ölçümü, topoğrafya, makine, yapı işletmesi, yollar, demir yolları, sulama, su getirme, deniz ulaşımı, su makineleri, köprüler, mimari, limanlar, ekonomi, keşif hazırlanması, telgraf, elektrik, tüneller ve çeşitli projelerin hazırlanması gibi mühendislik alanına giren bütün dersler okutulurdu[466].

b.7.2- Dâru'l-Fünûn

Osmanlı eğitim ve öğretimine şekil vermek üzere 1846'da faaliyete başlayan Meclis-i Maarif-i Umumiye, sistemi ilk, orta ve yüksek olarak tesbit ettikten sonra 21 Temmuz 1846'da hazırladığı bir layiha ile isteyen her Osmanlı vatandaşının insanî kemâlâtını yükseltmek, bütün ilim ve fenleri öğretmek ve Osmanlı Devleti'ne kaliteli memur yetiştirmek maksadıyla İstanbul'da bir **Dâru'l-Fünûn** açılması istemişti.

Binanın yapımı için daha önce Ayasofya'yı da tamir etmiş olan İtalyan asıllı İsviçreli mîmar Gaspare Fossati (1809-1881) ile anlaşma yapılarak Ekim 1846'da inşaata başlandı ve 9 yıl sonra bitirilebildi. Bina tamamlandığında Adliye ve Evkaf Nezaretine tahsis edildi ve bazı kısımlarından Dâru'l-Fünûn yararlandı. Nihayet 13 Ocak 1863'te Sadrazam Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın emriyle Edhem Paşa'nın nezareti altında Kimyager Derviş Paşa'nın verdiği fizik ve kimya dersiyle tedrisat başladı. Ardından Hekimbaşı Salih Efendi biyoloji, Ahmed Vefik Efendi tarih felsefesi derslerini verdiler.

Daha sonra binanın Dâru'l-Fünûn için büyük olduğu gerekçesiyle binâ Maliye Nezaretine verildi ve Dâru'l-Fünûn, Dîvân Yolunda Ali Paşa Câmii karşısındaki Nuri Paşa Konağı'na taşındı. 8 Eylül 1865 Hoca Paşa yangınıyla bu bina da yanınca Dâru'l-Fünûn tatil edildi.

1869'da daha önce Dîvân Yolu üzerinde II. Mahmud türbesi yanında yapılan ikinci Dâru'l-Fünûn binasının (bugünkü Basın Müzesi) tamamlanmasıyla derslere burada devam edildi. Ancak asıl Dâru'l-Fünûn 20 Şubat 1870'te büyük bir merasimle açıldı ve müdürlüğüne de Hoca Tahsin Efendi getirildi.

---

466 Kazım Çeçen, Hendese-i Mülkiye Mektebi, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994, IV, 51-52.

Aynı yıl Maarif Nâzırı Safvet Paşa'nın hazırladığı Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesine göre Dâru'l-Fünûn-i Osmanî üç şube (fakülteden) oluşuyordu. Bunlar, Felsefe ve Edebiyat Şubesi, Ulûm-i Tabiiyye ve Riyaziye Şubesi, Hukuk Şubesi.

Dâru'l-Fünûn, 3 yılı lisans öğretimi 1 yılı da bitirme tezi olmak üzere 4 yıldan oluşuyordu[467]

467 Ekmeleddin İhsanoğlu, Dâru'l-Fünûn, İstanbul Ansiklopedisi, II, 559-562; Osman Ergin, a.g.e. II, 697-701; F. Reşit Unat, a.g.e., s. 49-87.

B- HUKUK SİSTEMİ

İslam'da din ve dünya işlerini düzenleyen hükümlerin topuna İslam hukuku, fıkıh denir. Ebû Hanife'ye isnad edilen formüle göre fıkıh, "kişinin lehinde ve aleyhinde olanı bilmesidir." Şâfi'ye göre ise "mesâil-i şer'iyye-i ameliyeyi bilmek"tir.

Geniş anlamda fıkıh, itikad, amel ve ahlaktır. Dar anlamda fıkıh, hukûkî kuralların bütünüdür.

İslam hukuku, Müslüman'ın dünya hayatının her alanında normlar koyan bir sistemdir. Bu sebeple sosyal hayattaki her davranış ve müesseseye bu sistem yön verir.

İslam tarihi boyunca bu sistem Osmanlıların sonuna kadar gelişmesini sürdürmüş ve onunla birlikte tarihteki yerini almıştır. Fıkhın, itikâd, amel ve ahlâk kısmı fertlerin kendi istekleri ölçüsünde Müslümanlarca yaşanmaktadır.

Hukuk ilminin klasik tasnifine göre hukuk, 'Amme Hukuk'u ve 'Hususi Hukuk' olmak üzere ikiye ayrılır. İslam hukuk sisteminin tarihi süreç içinde ulaştığı gelişmede şu şekli almıştır:

1- Amme Hukuku

İslam amme hukukunda iktidarın yapısı, iktidarın hususiyetleri ve devlet reisi ile ilgili hususlar yer alır.

İslam iktidar doktrininde iktidarın dört ana temeli vardır:

I- Adalet:

Prensib olarak her türlü iktidar Allah'a mahsustur. İnsanlar, bu iktidarı Allah ve halk adına kullanırlar. O halde bu kullanmada dikkat edilecek birinci husus adalettir. Bu sebeple adil olmayan iktidar meşrû da değildir.

İslam devletinde adalet, devlet reisi de dahil herkes içindir. Herkes buna uymak zorundadır. Gayr-ı Müslim bir zımmî de olsa her vatandaş, adaleti temin için devlet başkanı aleyhine dava açabilir.

II- Eşitlik ve Hürriyet.

1- Eşitlik:

İslam devletinde Müslümanlar dili, milliyeti, ırkı, soyu, mezhebi ve tarikatı ne olursa olsun eşittirler. Tarihte Emevîler'in gayr-ı Arapları mevâlî yani ikinci sınıf görmeleri eşitlik prensibine aykırı olduğu için tasvib görmemiştir.

2- Hürriyet:

Hürriyet konusunda ehl-i sünnet, Cebriye ve Kaderiye grupları arasında farklı anlayışlar olmakla beraber, ehl-i sünnete göre kul, cüz'i iradesiyle bir hürriyete sahiptir. Aslında her şey küllî irade sahibi olan Allah'ın eseridir. Ancak kul cüzî iradesiyle talepte bulunur ve Allah da onu yapmasına müsaade eder. Böylece talebinin sorumluluğu ona ait olur.

İktidar kulların eşitliğine ve hürriyetlerine müdahale edemez.

III- İttihat ve Cemaat:

Müslümanlar birlikte yaşayan bir ümmettir. Onların ayrı milletlerden, ırklardan ve ailelerden gelmeleri, bir olmalarını engelleyemez. İktidar, her hal ve şartta bu birliği yaşatmaya çalışır.

IV- Mîsak:

İktidar Allah'ın hakimiyeti altında oluşturulmuş siyasi bir mîsaka dayanır. Allah, insanları yarattığı gibi, onların dünya hayatında uyacağı kuralları da göndermiştir. Müslümanlar da bunu kabullenmiş kişilerdir. Binaenaleyh iktidar bu mîsakı unutmayacak ve unutturmayacaktır.

İktidar aynı zamanda halktan "bey'at" almak suretiyle onların da vekaletini almıştır. Bu vekaletin gereklerini de yerine getirmelidir.

Amme hukukunun bir alanı da 'Devletler Hukuku'dur. İslâmî devletler hukukunun başlıca konuları ise müstakil devletler, müstakil bir devlet olmasa da mahdut haklara sahip hükümran devletler, belirli bir toprağı tesâhüb edip devlet fonksiyonunu ifade eden muharib âsiler, korsanlar, İslam topraklarında ikamet eden yabancılar, yabancı memleketlerde ikamet eden Müslüman vatandaşlar, mürtedler (dinden dönenler) ve gayr-ı Müslimler (zımmîler)'dir.[468]

2- Hususi Hukuk

Hususi hukuk, şahısların türlü durumlarda sahip oldukları hakları ve sorumluluklarını belirleyen hukuk dalıdır. Klasik tasnife göre bunlar, başlıca; Medenî Hukuk, Ticaret Hukuku, Medenî Usûl Hukuku ve İcrâ Hukuku, İş Hukuku, Toprak Hukuku, Fikrî Hukuk gibi şahsı ilgilendiren konular da bu hukuka girer.

Akıl, irade ve ruh sahibi olan her insan bir şahsiyettir. Bu şahsiyetin hukuku, cenin halinde iken başlar ve ölümle son bulur.

468 Muhammed Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, İstanbul 1963, s. 12

İslam hukukunda şahsın İslam-gayr-ı Müslim, akıl hastası (mecnûn), zayıf akıllı (matah), akılsız (sefih), müste'men (harb esirleri), zımmî ve müflis olması devletçe himaye bakımından ve haklara sahip olma bakımından eşitliği bozmaz.

Tarih içinde İslam hukuk sisteminde ortaya çıkan başlıca ekoller şunlardır:

I-Hanefî Ekolü: Bu ekolün önde gelen temsilcileri Ebû Hanife (699–767), Ebû Yusuf (731–793) ve İmam Muhammed (749–804)'dir.

Ebû Hanife, fıkhî alanda eser yazmasa da talebeleri ondan öğrendikleriyle büyük eserler meydana getirmişlerdir. Ebû Hanife'nin yaptığı ise İslam hukukunu sistemleştirmesi, fıkhî meseleleri kitaplara, kitapları bâblara ayırmasıdır. Ebû Hanife kitapları; *Kitabu't-Tahare*, *Kitabu's-Salat* daha sonra ibadetlerle ilgili kitaplar şeklinde tasnif etti. Bundan sonra ibadetlerle ilgili kitapları, muamelât, ukûbât kitaplarını tasnif etti ve sistemi *Kitabu'l-Ferâiz*'le tamamladı. Bunu yaparken de kırk kişilik bir çalışma grubu oluşturdu.

Ebû Hanife'nin ekolü tek başına değil talebeleriyle birlikte tartışıp karara bağladıktan sonra ortaya çıkmıştır.

Mesâisini talebe yetiştirmeye harcayan Ebû Hanife'nin görüşleri talebeleri tarafından eserleştirilmiştir ve İmam Muhammed hicrî II. asrın fakîhlerinden en çok eser veren fakîhidir. Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in ve talebelerinin ortaya koydukları eserlerle, Hanefî ekolü oldukça çok eser verdi.

Hanefi ekolünün önemli başlıca eserleri şunlardır:

1- *el-Mebsut*, İmam Muhammed.

2- *Bedâyiu's-Sâniye*, Kâsânî.

3- *el-Hidâye*, Merginânî.

4- *Fethu'l-Kadîr*, İbn-i Hanum.

5- *Tebyînu'l-Hakâyik*, ez-Zeyleî.

6- *el-Bahru'r-Râik*, İbn-i Nuceym.

7- *Reddu'l-Muhta*, İbn-i 'Âbidîn.

II-Mâlikî Ekolü: Bu ekolün başında Mâlik b. Enes bulunmaktadır. İmam Mâlik, sisteminde hüküm çıkarırken Kitap, sünnet, icmâ, kıyas, amel-ü ehli'l-Medine, sahabi kavli, istihsan, mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâyî, örf ve âdet olmak üzere on kaynağa başvurmuştur.

Maliki ekolü, bizzat Malik b. Enes'in *'Muvattâ'* adlı eserindeki fıkhî görüşleri ve talebelerinin yazdıkları ile meydana gelmiştir.

Malikilerin başlıca önemli kitapları şunlardır:

1- *Muvattâ*, İbn-i Malik.

2- *Kitâbu'l-Müntekâ*, el-Bâcî.

3- *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l Muktesid*, İbn-i Rüşd.

4- *el-Furûk, el-Karâfî.*

5- *eş-Şerhu alâ Muhtasar*, Seydi Halil Hurâşî.

6- *Hâşiye alâ Şerhi'l-Kebîr*, Dûsûkî.

7- *eş-Şerhu'l-Kebîr.*

8- *Mevâhibu'l-Celîl, el-Hattab.*

9- *et-Tâc ve'l-İklîl, el-Mevrâk.*

III-Şâfiî Ekolü: Bu ekolün başı İmam Şâfiî'dir. Şâfiî, hüküm koyarken Kitap, sünnet, icmâ, sahabe kavli, kıyas, örf ve adete bakardı.

Bu ekolün kitapları da İmam Şâfiî ve talebelerinin eserlerinden oluşmuştur.

Şâfiîlerin başlıca önemli kitapları şunlardır:

1- *Kitâbu'l-Ümem*, İmam Şâfî.

2- *Kitâbu'l-Hücce*, İmam Şâfî.

3- *Muhtasar*, Müzenî.

4- *Muhtasaru'l-Kebîr*, Buveytî.

5- *Minhâc*, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref Nevevî.

6- *Nihayetu'l-Muhtâc*, Remlî.

7- *Muğnî'l-Muhtac*, Şirbânî.

8- *Tuhfetu'l-Muhtac*, İbn-i Hacer.

9- *el-Veciz fî Fıkhi'ş-Şâfî*, Gazâlî.

10- *el-Müzehheb*, Şirâzî.

11- *el-Mecmû Şerhu'l-Müzehheb*, Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî.

IV-Hanbelî Ekolü: Bu ekolün başında Ahmed b. Hanbel bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, hüküm verirken Kur'ân, sünnet, icmâ, sahabe kavli, kıyas, istishab ve tâbiûn fetvalarına mürâcaat ederdi.

Hanbelî ekolünün bazı önemli kitapları şunlardır:

1- *Müsned*, Ahmed b. Hanbel.

2- *Kitâbu'l-İlel*, Ahmed b. Hanbel.

3- *el-Muğnî*, İbn-i Kudâme.

4- *Keşfu'l-Kina*, Mansur b. İdris Buhutî.

5- *Muhtasar*, Hırâkî.

6- *Fetevâ*, İbn-i Teymiyye.

7- *Kitâbu'l-İnsâf*, Merdivî.

Bu dört ekol dışında bugün yaşamayan Evzâî Ekolü, Servî Ekolü, Leys b. Sa'd Ekolü, Süfyan b. Üveyne Ekolü, Zâhirî Ekolü, Taberî Ekolü vardı.

İslam dünyasında Sünnî olmayan ekoller de Hâricî Ekolü ve Şia Ekolü'dür. Şia da İmâmiye Ekolü ve Zeydiye Ekolü'nden oluşmaktadır.

Bütün bunlar İslam hukuk sisteminin yelpazeleridir.

C- AHLAK SİSTEMİ

Arapça'da 'hulk' kelimesinin çoğulu olan ahlak, kelime olarak, huy, tabiat ve din anlamlarına gelir. İslam ahlakçıları, ahlak ilmi için, hikmet-i ameliye, ilmu'l-edeb, ilm-u tehzîbu'n-nefs gibi tabirleri de kullanmışlardır. Günümüzde ahlak için etik ve moral de denilmektedir.

Sokrates'ten beri ahlaki olaylar incelenmeye başlanmış ve birçok tanımlar yapılmıştır. Genelde ahlak şu şekilde tanımlanmıştır: "Ahlak, ahlakî olayları metodlu bir şekilde inceleyen ilimdir. Ahlak hayrı inceleyen ve tayin eden bir ilimdir. Ahlak, hayırlı adam olma san'atıdır veya insan amellerine ve fiillerine ait kuralları bildiren bir ilimdir."

İslam filozofları genel olarak ahlakı şu şekilde tarif etmişlerdir: "Ahlak, nefiste yerleşen ve kendisinden fiil ve hareketlerin, herhangi bir zorlama olmaksızın kolaylıkla yapılabildiği bir melekedir.[469] Ferit Kam, 'ahlak, insan seciyelerinden bahseden ve vazifelerin ilmi yani insanın uyması gerekli kuralları bildiren ilimdir.'[470] şeklinde tanımlamaktadır. Hamdi Aksekili de, 'Ahlak, insanın kişisel ve sosyal vazifelerini bilmesi ve dini emirlere uygun olarak yapmasıdır.' şeklinde bir tanım yapmaktadır.[471]

İslam ahlakının kuralları, Kur'ân, sünnet ve ulemânın eserleri ile ortaya konulmuştur.

Bütün semâvî dinler ve kutsal kitaplar ahlaka önem vermişlerdir. Özellikle İslam dini ve Kur'ân-ı Kerim ahlaka çok önem vermiştir. Kur'ân-ı Kerim'de ahlakı ve ahlaklı davranışı emreden çok emirler vardır. Ayrıca Hz. Peygamber'in de konu ile ilgili pek çok hadisi bulunmaktadır.

Genel olarak ahlak ilmi, nazarî ve amelî olmak üzere iki kısma ayrılır:

a- Nazarî Ahlak: Ahlakî mükellefiyetin mahiyetini, vicdan ve vazife kavramını açıklar. Buna teorik ahlak ve ahlak felsefesi de denir.

b- Amelî Ahlak: Ahlaki vazifeleri tanıtan ahlaktır. Buna, pratik ahlak da denir.

---

469 İmam Gazâlî, İhyâu Ulûmu'd-Dîn, Mısır 1302, III, s. 53; Muhyiddin b. Arabî, Kitâbu'l-Ahlak, Mısır Tarihsiz, s. 51; Seyyid Şerif Cürcânî, Ta'rifât, İstanbul 1318, s. 69; Kınalızâde Ali Efendi, Ahlak-ı Alâî, Bulak 1248, s. 91

470 Ferit Kam, İlm-i Ahlak

471 Ahmed Hamdi Aksekili, Ahlak Dersleri, İstanbul 1968, s. 22

İslam ahlak sisteminde ahlakî vazifeler, İslam ahlakçılarına göre beş bölümdür:

1- Allah ve Peygamberine karşı olan vazifeler,

2- İnsanın kendisine karşı olan vazifeleri,

3- İnsanın ailesine karşı vazifeleri,

4- İnsanın yurduna ve milletine karşı vazifeleri,

5- İnsanın bütün insanlara karşı vazifeleri.

Bu vazifeler arasına insanın insan dışındaki canlılara karşı olan vazifelerini de ilave etmek gerekir.

İslam ahlak sisteminde üç ekol ortaya çıkmaktadır:

1- Akılcı Ekol: Bu ekolü, Fârâbî (v. 950), İbn-i Sînâ (v. 1037), İbn-i Rüşd (1127-1198) ve İbn-i Miskeveyh (v. 1030) gibi filozoflarla ve bazı kelamcılar temsil etmektedir. Bunların genel karakteri ahlâkî prensip ve davranışları akılla açıklamadır. Bunlar ahlakî faziletleri de dört başlık altında toplarlar: Hikmet, şecaat, iffet ve adalet.[472]

2- Ruhçu Ekol: bu ekolü genelde tasavvufçular temsil ederler. Bunlara Cüneyd-i Bağdâdî, Abdulkâdir Geylânî, Bahâuddin Nakşibendî, ve diğer mutasavvıf filozoflardır. Ahlak, bütün tarikatlarda tasavvufun asıl konularından biri olmakla beraber bazı mutasavvıflar tasavvufu şöyle tarif ederler: "Tasavvuf, her iyi huyu benimsemek ve her kötü huydan sıyrılmaktır."[473]

3- Akılcı-Ruhçu Ekol: Bunlar her iki görüşü birleştiren gruptur. Bu ekolün en büyük temsilcisi İmam Gazâlî'dir.

İmam Gazâlî, meseleleri çözmede iki yol gösterir:

a- Ahlakî meselelerde çözmede filozofların yolunu takip ederek hikmet, şeceat, iffet ve adalet gibi dört fazilet altında toplamak.

b- Nefs ve ruh tahlilleriyle kalbi ve ruhu ahlakî faziletlerle doldurma hususunda mutasavvıfların düşünce çizgisi üzerinde yürümek.[474]

472 Mikdat Yalçın, el-İtticahu'l-Ahlak-i fi'l-İslam, Mısır 1973, s. 43

473 Yalçın, A.g.e., s. 44

474 Yalçın, A.g.e., s. 46

D- İKTİSÂDÎ SİSTEM

İktisad, üretim, tüketim ve dağıtım konularını düzenleyen sistemdir. Bugün bu konuların her birinde müstakil disiplinler oluşmuştur. İslam iktisâdî sistemi, önceleri hukuk sistemi içinde yer alırken daha sonra müstakil bir sistem haline gelmiştir.

İslam mâlî sistemiyle ilgili ilk eserler, kitabu'l emvâl ve kitâbu'l harac tipi eserlerdir.

İslâm'ın iki ana kaynağında iktisad çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. İktisad Kur'ân-ı Kerim'de orta ve doğru anlamına gelen[475] 'kasıd' kelimesinin çoğuludur. Yine Kur'ân'a göre orta yolu takip edenlere 'muktesid' denilmiştir.[476] Kur'ân'daki 'kasıd' ve ondan türeyen kelimeler doğru ve orta yol olarak İslam'ı ifade ederse de bugün anlaşılan manada ticari bir faaliyet olan iktisadın da aşırılığa kaçmayan, disiplinli ve metodlu bir yol olduğundan da şüphe yoktur. Bu anlamda Kur'ân-ı Kerim'de 'onlar harcadıkları vakit, ne israf ne de cimrilik ederler. Harcamaları ikisi arasında ortalama olur.'[477] âyet-i kerimesi önemlidir.

Hz. Peygamber de dünyayı bir tarafa bırakarak devamlı ibadetle meşgul olanlara üç defa 'Ey insanlar, size iktisad gerekir.'[478] diyerek her davranışta aşırılığa kaçmadan orta yolu tavsiye etmiştir.

Bugün dünyadaki ekonomiden bahseden eserler, öncelikle insanların taleblerinin fazla ancak kaynakların yetersiz olduğu noktasından hareket ederler. İslam sisteminde ise bunun aksine kaynakların yeterli olduğunu kabullenerek işe başlanır ve insanların taleblerinin disipline edilmesi üzerinde durulur. Başka bir deyişle israf ekonomisine dayanan anlayışa İslam iktisatçıları taleblerin dengelenmesi ile karşı çıkarlar. Bir âyet-i kerimede 'Yeryüzünde hiçbir canlı hariç olmamak üzere rızıkları Allah'ın üzerindedir.'[479] denilmektedir. Başka bir âyet-i kerimede de 'Eğer Allah'ın nimetlerini teker teker saymak isterseniz, siz onları toptan bile sayamazsınız.'[480] denilmektedir. Bunlara benzer birçok âyet ve hadisten dünyada canlılar için yeteri kadar kaynak bulunduğu neticesine varılır.

---

475 Nahl Sûresi, 9; Tevbe Sûresi, 42
476 Lokman Sûresi 32; Fatır Sûresi, 32; Mâide Sûresi, 86
477 Furkan Sûresi, 67
478 İbn-i Mâce, Zühd, 28
479 Hûd Sûresi, 6
480 Bakara Sûresi, 36

Üretimin helal olması hususunda da birçok âyet ve hadis bulunmaktadır. 'Ey insanlar, yeryüzünde olan helal şeylerden yiyiniz.'[481], 'Allah'ın size rızık olarak verdiği helal şeylerden yiyiniz.'[482], 'Allah'ın size rızık olarak verdiği helal şeylerden yiyiniz ve Allah'ın nimetlerine şükrediniz.'[483] Bu konuda daha birçok âyet-i kerime bulunmaktadır.

Yine kazançta ticaretin helal, faizin de haram olduğu belirtilir. 'Allah size alışverişi helal, faizi haram kılmıştır.'[484] Bu konuda da birçok âyet ve hadis vardır. İslam tarihindeki uygulamalar da böyledir.

İslam ekonomik sisteminde tüketimde israftan kaçınılması emredilmektedir: 'Yiyiniz, içiniz ve israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.'[485], 'Saçıp, savuranlar şüphesiz şeytanın kardeşleridir.'[486]

Tüketimin iki yönü vardır. Biri israf, diğeri de cimriliktir. Cimrilik, kazandığını belirli ölçüler dahilinde kendisi harcamadığı gibi muhtaç olanlara da vermemektedir. Bu sistemde bu ikisi de kınanmaktadır: 'Mal toplayarak onu tekrar tekrar sayanın vay haline!'[487], 'Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma. Yoksa pişman olur, açıkta kalırsın.'[488]

Ekonomide dağıtım da başlı başına önemli bir konudur. Evvelâ kaynakların belli ellerde toplanmayarak, insanlar arasında adil bir şekilde dağıtılması gereklidir. Dünyada bu sağlanamadığı için insanların büyük bir kısmının açlık tehlikesi ile karşı karşıya bulundukları ve devletlerin de bu sebeple birbirleriyle savaştıkları bilinen bir gerçektir.

Servetin insanlar arasında adil bir dağılımını sağlayabilmek için zorunlu ve gönüllü birçok tedbirler getirilmiştir. Öncelikle servetin sadece zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaması istenmiştir. 'Allah'ın fethedilen memleketler halkının mallarından peygamberlerine verdikleri, Allah, Peygamber, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Tâ ki zenginlik, içinizdeki zenginler arasında elden ele dolaşan bir devlet olmasın. Peygamber size ne verirse onu

481 Bakara Sûresi, 168
482 Mâide Sûresi, 88
483 Nahl Sûresi, 114
484 Bakara Sûresi, 275
485 Âraf Sûresi, 31
486 İsrâ Sûresi, 27
487 Hümeze Sûresi, 1
488 İsrâ Sûresi, 29

alın, neden men ederse ondan geri durun. Allah'tan sakının. Doğrusu Allah'ın cezalandırması çetindir.'[489]

Sahip olma açısından servetin adil dağıtımı gerektiği gibi üretimin tüketiciye ulaştırılması da ekonominin başka bir yönüdür. Bu konuda İslam tarihinde meslek grupları için ayrı ayrı marketler oluşturulmuş ve esnaf üretimini buralarda tüketiciye arz etmiştir. Bu çarşılardan her birinin başına yine esnaf tarafından birer temsilci kethüdâ seçilmiştir.

İslam iktisâdî sisteminin genel karakterine baktığımızda onun kendine has bir yapısı olduğu görülür. Ne liberal, ne sosyalist ve ne de karma ekonomi modeli onu tam olarak karşılamaz. O, bunlardan ayrı, değişik bir modeldir. Ferdi öne çıkararak tekelciliği ve kartelleri ortaya çıkaran liberalizm, ferdi ihmal ederek toplumu öne çıkaran sosyalizm ve bunun ikisi arasındaki karma ekonomi, İslam ekonomi sistemini karşılayamazlar. Bu sistemde fert de toplum da ihmal edilemez. Devlet sadece seyreden veya düzenleyen bir kurum değil bazı temel şeylerin sahibi ve gerektiğinde de fiyatlara müdahale eden bir sektördür. Hz. Peygamber bir hadis-i şeriflerinde 'İnsanlar, su, ot ve ateşte ortaktırlar.'[490] derken de bunu ifade etmiş olmalıdır.

489 Haşr Sûresi, 7

490 Ebû Ubeyd, Kitâbu'l-Emvâl, Mısır 1353, No: 828, s. 295

E- PARA SİSTEMİ

Para, bir toplumda herkes tarafından kabul edilen mübâdele aracıdır.[491] İnsanlığın kapalı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişinin en önemli unsurlarından biri olan paranın ekonomik hayatta değerleri ölçmek, mal ve hizmet mübadelesinde kullanılmak, zaman ve mekan içinde değerlerin nakli ve tasarruf aracı olma gibi birçok fonksiyonları vardır. Atinalılar paraya 'ticaretin tekerleğini yağlayan bir yağ' olarak nitelendirir.[492]

İnsanlar malı malla değiştirme (takas ya da trampa) ile başladıkları ticareti, mübadeleye konu olan mallar arasında eşitliği sağlamada güçlük, mal ve hizmetlerin değerlerinin belirlenmesindeki güçlükler, mübadele edilecek malların korunması ve naklindeki güçlük ve iki taraf arasındaki isteklerde uyumun sağlanmasındaki güçlük[493] gibi sebeblerden dolayı takas yerine başka şeyler arama yoluna gitmişlerdir. Bu alanda önce bazı maddeleri para gibi kullanmışlardır. Ortadoğu'da hurma, Midilli adasında zeytinyağı, Kore'de pirinç, Tibet'te çay, Kanada'da post ve deri, İzlanda'da kurutulmuş balık ve Kuzey Amerika'da tütün, para gibi kullanılmıştır. Altın, gümüş, bakır, kalay ve demirin para olarak kullanılmaları ise daha sonraki devirlerdedir.

Bir malın para olarak kullanılabilmesi için onun tabiî bir kıymetinin olması, küçük parçalara ayrılabilmesi, dayanıklılığı ve toplumda kabul görmesi gibi özellikler aranmıştır. Bu özelliklerin altın, gümüş ve bakır gibi madenlerde daha üstün olduğu görülünce de paraların bu madenlerden yapılması tercih edilmiştir.

İlk zamanlarda kıymetli madenlerin külçeler halinde tartı ve değişik ayarlarda mübadele aracı olarak kullanıldıkları görülmektedir. Madenlerin ağırlıkları dikkate alınarak mübadele aracı olarak kullanılmalarıyla 'tartı para sistemi', benzer ölçü, ağırlık ve ayardaki paraların tartı yerine sayılarak hesap edilmesiyle de 'sayılan para sistemi' ortaya çıktı.[494]

Tarihte ilk paranın nerede ve ne zaman basıldığı kesin olmamakla beraber ilk paranın Çin, Hint ve Anadolu'da basıldığı ileri sürülmektedir. Hintli arkeolog Dr.

491 Mükerrem Hiç, Para Teorisi, İstanbul 1982; Avni Zarakolu, Bankacılık İçin Para ve Kredi Bilgisi, Ankara 1980, s. 4

492 Selim Tarlan, Tarihte Para, Ankara 1992, s. 18

493 Ahmed el-Hasenî, Tatavvur an Nukûd fi'ş-Şeriat-i İslamiyye, Cidde 1989, s. 20

494 Sebahat Altan, Grek Sikkeleri, İstanbul 1984, s. 7

Barneji, aşağı İndus kıyısında yaptığı kazıda M.Ö. 2900 yıllarında basılmış sayı paraya rastlamıştır. Keza ilk gümüş para Asur hükümdarlarından Sennasherip tarafından M.Ö. 700 yılında beherî 224.5 gram olarak bastırılmıştı. Yine M.Ö. 620-546 yılları arasında Batı Anadolu'da Lidya kralı Gyges, üçte iki oranında altın ve üçte bir oranında gümüş ihtiva eden ve 'elektrum' denilen parayı bastırmıştı. Lidya sikkesini benimseyen Atina Sitesi de 4.36 gram ağırlığındaki gümüş 'drahmi'yi basmış ve drahminin alt birimleri demirden yapılmış madeni levhalar olarak benimsemişti.

Romalılar, M.Ö. 260 yılında bronz 'as grave' parasının Juno Moneta Tapınağı'nda basılmasına karar vermişti.

Romalılar bundan başka M.Ö. 280'de 4.55 gram olan ilk gümüş parayı 'denier'i basmışlardı.[495]

Romalıların bunlardan başka Latince asıllı 'follis' kelimesi ile isimlendirilen ve Bizans imparatoru I. Anastasios (491–518) meskûkat nizamnamesinde geçen ve İslam'ın ilk dönemlerinde 'fels' adıyla kullanılan bakır ve bronz sikkeleri[496] ile 'dinar' ve 'dirhem'ler[497] vardı. Onlar altın paraya dinar, gümüş paraya dirhem diyorlardı.[498] 6000 hardal tanesi bir dinar (miskal) ve 4200 hardal tanesi bir dirhem kabul edilmişti. Daha sonra bu ölçüler için arpa tanesi kullanıldı.[499]

İslam öncesi Araplar, 'rûmî' denilen altını Bizans dinarını, 'kisrevî' denilen Sâsânî gümüş dirhemi ve 'himyerî' denilen Yemen dirhemini kullanırlardı.[500]

İslamiyet'in ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'den Hz. Ömer devrine kadar da bu madeni paraların kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in geçerli bir sebep olmadıkça Müslümanların geçerli sikkelerden kırpıntı yapmayı yasaklayışı[501] da bunu ortaya koymaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de paralardan dinar ve dirhem adları geçmektedir:

---

495 Selim Tarlan, A.g.e., s. 22

496 İbrahim Artuk, 'Fels', DİA, s. 309, 310

497 Şevket Pamuk, Ak Akçe, Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, Para Tarih ve Nümüzmatik, İstanbul 1992, s. 15

498 el-Belâzûrî, Kitabu'n-Nukûd, Kahire 1987, s. 17

499 Mustafa ez-Zehebî eş-Şâfiî, Tarihu'd-Dirhem ve'l-Miskal ve'r-Rıtl ve'l-Mikyal, Kahire 1987, s. 84, 85

500 Tuncay Aykut, Emevî Sikkeleri, İstanbul 1982, s. 5

501 Ebû Davud, A.g.e., Buyû', 2992; İbn-i Mâce, A.g.e., Ticaret, 2254

"Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle emanet teslim etsen onu sana iade eder. Onlardan öylesi de vardır ki, bir dinar emanet etsen tepesine çökmedikçe onu sana geri vermez."[502]

"Onu (Yusuf'u) ucuz bir fiyatla birkaç dirheme sattılar."[503]

Bu ayetlerdeki dinarı altın para, dirhemi de gümüş para olarak anlamak gerekir.

Sünnette de paralarla ilgili şu bilgiler vardır:

"Abdullah b. Ömer anlatıyor: Beki'de deve satardım. Dinar karşılığında satar yerine dirhem ya da verik alırdım. Dirheme karşılık satar yerine dinar alırdım. Allah'ın elçisine geldim. 'Ey Allah'ın elçisi, müsaadenizle bir şey sormak istiyorum. Ben Beki'de deve satıyorum; dinar karşılığında satıp yerine dirhem veya verik alıyorum. Dirheme karşılık satıp, yerine dinar alıyorum. Ona karşılık onu alıyor, buna karşılık bunu veriyorum.' dedim. Resûlullah dedi ki; 'Günün fiyatıyla almanda bir sakınca yoktur. Yeter ki aranızda bir şey bırakarak ayrılmayın."[504]

Abdullah b. Amr el-Mazînî, Hz. Peygamber, geçerli bir sebep olmadıkça Müslümanların geçerli sikkelerinden kırıntı yapmayı yasakladığını, bildirmektedir.[505]

Bu bilgilerden Hz. Peygamber devrinde, cahiliye devrinden beri kullanılan madeni paraların aynen kullanılmaya devam edildiğini ve Hz. Peygamber'in kendisinin ayrıca bir para bastırmadığını anlıyoruz.[506] Altın ve gümüşten oluşan madeni sikkeler de madenlerinin gerçek değerleri ile ölçüldüklerinden bazı kötü niyetlilerin onlardan kırpıntı yaparak paranın değerinin düşürülmesine müsaade edilmemiştir.

Hz. Peygamber döneminde geçerli olan dinar ve dirhemlerin Hz. Ebûbekir döneminde de aynen devam ettiği ancak Hz. Ömer devrinde 10, 12 ve 20 kırat olan dirhemlerin ağırlıklarının toplanarak ortalamasının alındığı ve 14 kıratın bir dirhemin ağırlığı olarak kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır.[507] Ancak Hz. Ömer devrinde (634-644) yapılanlar bundan ibaret değildir. O, en eski İslam bakır

502 Âl-i İmrân Sûresi, 75
503 Yusuf Sûresi, 20
504 Ebu Davud, A.g.e., 14, No: 3354; Nesâî, A.g.e., Buyû', 50
505 Ebu Davud, A.g.e., Buyû', 2992; İbn-i Mâce, A.g.e., Ticaret, 2254
506 el-Makrîzî, en-Nukûdu'l-İslamiyye, Tahran 1968, s. 7
507 el-Belâzûrî, A.g.e., s. 15; el-Makrîzî, A.g.e., s. 37

sikkesi olan felsi 638 yılında Dımaşk'ta bastırdığı gibi[508] Dımaşk felsine 'câyiz' ve Humus felsine 'tayyib' demiş ve bunların tam olduklarını ifade için de 'vâfî' kelimesini ifade etmiştir.[509] Hz. Ömer'in Bizans parasında değişiklik yapması ve onu kendi ülkesinde darb etmesi, Bizans'la yaptığı bir anlaşma neticesinde olmalıdır.

Bu ilk İslam sikkesi ve daha sonra basılan sikkelerde Bizans sikkeleri gibi bir yüzünde imparator I. Heraklius'un resmi, diğer yüzünde de 'M' harfi basıldığı görülmektedir. Baalbek ve Taberiye'de basılan sikkelerde bu açıkça görülmektedir.

I. Muâviye zamanında basılan altın, gümüş ve bakır sikkeler de Bizans paralarının taklididir. Hatta üzerlerinde haç resminin olması sebebiyle halk arasında tenkide uğramıştır. Ancak zamanla paraların yüzündeki Bizans imparatorunun yerine Emevî halifelerinin resimleri girmiştir.

Traz ve para üzerindeki en önemli değişiklik ise 5. Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan zamanında (685–705) zamanında gerçekleşmiştir. O, para üzerinden Bizans imparatorunun resmini kaldırarak bir yüzüne kendi resmini koydurmuş, diğer yüzüne de kelime-i tevhidi yazdırmıştır.[510] Para üzerindeki bu işlem 74/693 694 tarihinde gerçekleşmiştir.[511]

Endülüs Emevileri halifelerinden I. Abdurrahman'ın (756–788) parası üzerinde de kelime-i tevhid açıkça yer almıştır.[512]

Abbâsîler de para sisteminde önemli değişiklikler yapmışlardır. Hatta basılan altın ve gümüş sikkeye 'Abbâsî' adını vermişlerdir. Bunlar, 144 ve 120 habbe ağırlığında saf altın ve gümüş paralardı. Bu sebeple de itibari değerleri yanında gerçek değerleri de yüksekti. Altın 'Abbâsî'lerin değerleri 2000, gümüş 'Abbâsî'lerin değerleri 200 dinardı.[513]

Araplar, altın paraya 'dinar', gümüş paraya 'dirhem', bakır paraya 'fels' dedikleri gibi paraya yapılan iş karşılığı olarak 'umle' de demişlerdir.[514]

508 E. V. Zambaur, 'Fels', İA, IV, s. 539; İbrahim Artuk, A.g.m., s. 310

509 İbrahim Artuk, A.g.m., s. 310

510 Ahmet Çelebi, et-Tarihu'l-İslâmî ve'l-Hadâratu'l-İslamiyye (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi), İstanbul 1986, s. 379; Hakkı Dursun Yıldız, 'Abdulmelik b. Mervan', DİA, I, s. 267

511 Belâzûrî, A.g.e., s. 686

512 Hakkı Dursun Yıldız, 'Abdurrahman I', DİA, I, s. 149

513 'Abbâsî', DİA, I, s. 30

514 Muncid, s. 531

Selçuklularda ilk para, ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'den itibaren kesilmiştir. Tuğrul Bey, 23-25 mm. çapında 4-5 gram ağırlığında altın dinarlar kestirmiştir. Bu dinarlar, Rey, Nişabur, Isfahan, Medinetü's-Selam (Bağdat), Basra, Ahvan, Berdeşir ve Karmisin gibi değişik yerlerde darb edilmiştir.

Çağrı Bey'e ait 445/1053-1054'te Merv'de basılan dinarlardan birinin alçı kalıbı British Museum'da bulunmaktadır.

Sultan Alparslan'a ait tesbit edilmiş otuz bin adet değişik para Herat, Merv, Rey, Nişabur, Isfahan, Kâşân ve Medinetü's-Selam'da darb edilmiştir. Bu paraların üçü gümüş diğerleri altındır. Böylece ilk gümüş paranın sultan Alparslan zamanında darb edildiği anlaşılmaktadır.[515]

Osmanlı'da ilk akçe I. Osman zamanında (1280-1324)'da basılmıştır.[516]

Osmanlı para sistemi 1326-1479 arasında 'akçe' denilen monometalist gümüş paraya dayanmaktadır. 1479'dan itibaren ise ilk Osmanlı altın parası 'sultânî'nin basımıyla bimetalist dönem başlamıştır.

Trimetalizm devri ise özellikle 1688-1691 dönemi bakır paranın (mankur) basımıyla yaşanmıştır.[517] 1688'de II. Süleyman devrinde ise 'guruş' devreye girmiştir.

Kağıt para ise 1840'ta 'esham' adıyla Osmanlı'ya girmiştir. Rağbet görmeyince 1862'de piyasadan kaldırılmış ve 1915'ten itibaren cumhuriyete kadar karşılığı mevcut 'kâime'ler tedavüle girmiştir.[518]

515 Coşkun Alptekin, 'Selçuklu Paraları', Selçuk Araştırmaları Dergisi, Ankara 1971, III, s. 435-591

516 İbrahim Artuk, 'Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke', Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), s. 27-33

517 Ahmet Tabakoğlu, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul 1985, s. 277

518 Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisad Tarihi, İstanbul 1994, s. 261-276

F- TOPRAK SİSTEMİ

Tarihi yönden İslam toprak sisteminin gelişmesi şu safhalara ayrılarak incelenmektedir.

1. İslam'ın başlangıcından Hz. Ömer devrine kadar olan dönem,
2. Hz. Ömer devri,
3. Abbâsiler ve Selçuklular dönemleri,
4. Osmanlılar dönemi.

1- İslam'ın İlk Devirlerinde Toprak Sistemi

Bu devir, Hz. Peygamber'in on yıllık Medine tatbikatını ve Hz. Ebûbekir'in iki yıllık halifelik devrini içine almaktadır.

İslam'ın ilk devirlerinden arazi elde etme yolları umumiyetle savaştı. Savaşla elde edilen topraklar ya mücahidlere dağıtılır ya da gayr-ı Müslim yerli ahaliye (zımmî) bırakılırdı. Eğer arazi mücahidler arasında dağıtılırsa bu arazinin mahsulatından öşür vergisi (% 5-% 10); gayr-ı Müslimler elinde bırakılırsa, bu arazinin mahsulatından harac vergisi (% 10-% 50) alınırdı. Hz. Peygamber devrinde fethedilen Hayber arazisi mücahidlere dağıtılmış, Yemen ve Bahreyn toprakları da yerli halka bırakılmıştı.

İslam'ın ilk devirlerinde savaşla edlde edilen topraklarım 1/5'i ayette belirtilen kimselere verilmek üzere 'Beytü'l-Mâl'e ayrıldığı gibi sulhen elde edilen araziler (Feyy) de tamamen devlet hazinesine (Beytü'l Mâl) tahsis edilmişti.

Feyy araziler, mülkiyeti beytü'l-mâle ait olmak üzere Hz. Peygamber ve daha sonraki dönemlerde de halifelerin tasarrufunda bulunmaktaydı. Hz. Peygamber ve halifelerinin mirasçılarının bu araziler üzerinde her hangi bir hakkı bulunmamaktaydı.[519]

Hz. Peygamber devrinde toprak hukuku ile ilgili bazı terimler de ortaya çıkmıştır. Otlakiyeler için 'Hıma'; doğrudan doğruya ve tam olarak haraca tabi olan araziler için 'Harac-ı Mukâseme'; kısmen haraca tabi olan araziler için 'Harac-ı Muvazzafa'; kimsenin mülkiyeti altında olmayıp, mamur yerlere 2-3 kilometre uzakta bulunan boş araziler için 'Arazi-i Mevat'; devlet veya özel mülkiyete aid

519 Ebû Ubeydi'l-Kâsım b. Sellâm, Kitâbu'l-Emvâl, Kahire 1388, s. 13-14; Osman Turan, Selçuklular ve İslam Medeniyeti, İstanbul 1971, s. 69-70

oldukarı halde vakıf haline dönüştürülen araziler için 'Arazi-i Mevkûfe' ve mülkiyeti devletin olduğu halde vergisi verilmek ve satılmamak şartıyla geliri bazı kimselere tahsis edilen araziler için 'İktâ' terimleri asr-ı saadette ortaya çıkmıştır.[520]

Hz. Ebûbekir devinde de aynı sistem uygulanmıştır.[521]

a- Hz. Ömer Devrinde Toprak Sistemi

Hz. Ömer devrindeki arazi hukuku üzerinde yapılan gelişmeleri şöylece sıralamak mümkündür:

1. Harac vergisinin yeniden tesbit ve takdiri,
2. Arazinin rakâbesinin (mülkiyetinin, idaresinin) devlete mal edilmesi,
3. Verginin mültezimlerle değil, bizzat devlet memurları (âmil) tarafından toplanmasının sağlanması.

Hz. Ömer devrinde birçok topraklar fethedilmiş olmakla beraber bütün elde edilen araziler sulhen elde edilen araziler gibi mütâlaa edilerek feyy muamelesine tâbî tutulmuş ve mücahidlere dağıtılmamıştır. Uzun istişarelerden sonra toprağın işletme hakkı eski sahiplerine bırakılıp eski sahiplerine bırakılıp harac vergisi alınmakla beraber mülkiyeti devlete mâl edilmiştir.[522]

Hz. Ömer, Irak'ın fethinde komutan Hz. Sa'd b. Ebî Vakkas'a şu mektubu gönderir: "Bana mektubun geldi. Onda diyorsun ki, askerler fethedilen yerlerin feyy topraklarını istemektedirler... Mektubum sana geldiğinde duruma bak, askerlerin hoşlandığı hayvanları ve menkul malları savaşa katılanlara dağıt. Arazi ve nehirleri, işleyen sahiplerine bırak. Bunlar bütün Müslümanların atıyyesi olsun eğer savaşa katılanlara tevzî edersen o zaman onlardan sonra gelecek nesillere bir şey kalmaz."[523]

Hz. Ömer, Peygamber'in şahsına aid olan araziyi Hz. Ebûbekir gibi Müslümanların lehine vakıf kabul etmişti. Arazinin ihyâsı, işlenmesi için de üç yıllık bir süre tanımıştı. Mazeretsiz üç yıl toprağı işlemeyenlerin elinden o toprağı

520 Şakir Berki, Toprak Hukuku, Ankara 1960, 50-52

521 Ebu'l-Ferec, el-İstihrac li Ahkâmi'l-Harac, Mısır 1352, s. 3-4

522 Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim, Kitâbu'l-Harac, Kahire 1382, s. 23-25; Yahya b. Adem, Kitâbu'l-Harac, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, Kahire 1347, s. 47

523 Malik b. Enes, el-Müdevvene, II, s. 19; Şeybânî, Muhammed b. Hasan, Terceme-i Şerhi'l-Siyeri'l-Kebir, İstanbul 1241, II, s. 296

alarak işleyecek başkalarına vermişti. Komşu hakları, sınır ve su meselelerinde de ammenin menfaatini gözetmiştir. Emanla düşman tarafına giden ve orada menkul veya gayr-ı menkul malları bulunan Müslümanların mallarını da İslam ordularının oraları fethetmesi halinde ganimet ve feyy hükmüne tâbî tutmuştur. Bu tatbikatı da Hz. Peygamber'in 'Bir kimseye düşmanlar kendi ülkelerinden toprak verirlerse o kimse için hiç bir toprak yoktur.' ve 'Bir kimseye düşmanlar ev verirse o ev onun olmaz.' hadislerine dayanarak yapmaktaydı. Bu tatbikatta menkul malların ise o Müslüman'a aid olduğu hükmüne varılmıştır. Üzerinde anlaşma olan araziler ise sahiplerine bırakılmıştır. Bu araziler üzerinde alış-veriş ve miras câri olmaktaydı.[524]

b- Abbâsîler ve Selçuklular Döneminde Toprak Sistemi

Hz. Ömer devrinden sonraki dönemlerde de aynı esaslar uygulanmıştır. Ancak Emevîler devrinde Emevî soyundan gelen bazı akrabalara geniş topraklar ıktâ edilmiştir.[525] Araziyi işlemeyenlerin ellerindeki araziler de feyy arazisi ise ellerinden alınmış, işleyecek olanlara verilmiş yahut da haracının hafifletilmesi cihetine gidilmişti.

Abbâsîler devrinde de arazinin;

1- Emîrî Arazi,

2- Öşrî Arazi,

3- Haracî Arazi,

4- Mevât Arazi,

5- Vakıf Arazi,

şeklinde devam ettiği, ancak ıktâ arazinin önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz.

b.1- Emîrî Arazi:

Mîrî arazi de denilen bu topraklar, devlete aid olan topraklardı. Bunların başlıcaları yollar, şehirlerdeki caddeler, nehirler, ammenin yararına açılan kanallar ve diğer tarım arazileriydi. Devlet, tarıma aid arazileri işletmek üzere başkalarına kiraya vererek kendisi vergisini alır ki, bunlara 'Mukataâ' denirdi. Devletin özel

524 Yahya b. Adem, A.g.e., s. 47

525 Belâzûrî, Fütuhu'l-Buldan, Trc: Z. Kadiri Ugan, İstanbul 1955, I, s. 230-231

kişilere temlik ettiği arazilere de 'Katâ-i Kâtiâ' denirdi ki bunlar, Müslümanlara temlik edilmişse öşür, gayr-ı Müslimlere temlik edilmişse harac vergisine tâbî idi. Yine devlet bazı toprakları da ammenin menfaatine vakıf hale getirirdi ki bunlar da vakıf araziyi oluştururdu.

İslam tarihinde Hz. Peygamber devrinden beri umumiyetle meskun mahaller, belde arsaları, bahçelikler ve ev yerleri özel mülk arazileri olarak kabul edilmişlerdir.

b.2- Öşrî Arazi:

Müslümanların mülkü olup öşür vergisine tâbî olan arazidir.

b.3- Haracî Arazi:

Gayr-ı Müslimlerin mülkü olup harac vergisine tâbî olan arazidir.

b.4- Mevât Arazi:

Faydalanılamayan bir araziyi sulamak, bina yapmak ve başka bir şekille yararlanılır hale getirmek 'ihyâ' ile o araziyi ihyâ edenin mülkü haline gelirdi. İhyâdan önceki bu araziye mevât arazi denirdi

b.5- Vakıf Arazi:

Vakfedenin gayesine uygun kullanılmak üzere tahsis edilmiş olan arazidir. İslam tarihinde hukuki bakımdan ilk vakıf, Hz. Ömer tarafından hicretin 7. yılında tesis edilen vakıftır. Zira Hz. Ömer, Hayber'de şahsına düşen araziye başkalarından satın aldıklarını da ilave ederek, Hz. Peygamber'in tavsiyesi istikametinde arazinin mülkiyetini elinde tutmuş ve gelirini muhtaçlara vakfetmişti.[526]

Abbâsîler döneminde arazi sistemi bu olmakla ıktâ arazinin önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Iktâ, arazi-i emîriyyenin yalnız senelik vergi ve öşriyyesinin bir şahsa ferâğı demektir. Iktâ iki kısımdır:

b.5.1- İstiğlâl Iktâı:

Gelir sağlamak maksadı ile yapılan bir ıktâ çeşididir. Devlet, kendi arazisinin bir kısmını, öşür ve resimleri (vergileri) beytü'l-mâle ödenmek şartıyla tamamen veya kısmen maaş mukabilinde icâb edenlere mukâtaa olarak verirdi. Emevî ve Abbâsîler kendi akrabalarına verdikleri ıktâlardan vergi almazlardı. Yalnız bütün masraf çıktıktan sonra fazla paranın beytü'l-mâle gönderilmesi lazımdı.

526 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, Mısır 1953, V, s. 223

Bu ıktâlara halk, vergi ve öşürlerini arazi kime ıktâ edilmişse ona veya ıktâ sahibi tarafından tayin edilmiş vekil veya ıktâ sahibi araziyi iltizâma vermişse o mültezime öderlerdi.

b.5.2- Temlik Iktâı:

Bu sistemde arazinin mülkiyetinin bazı kimselere verilmesi esastır. Bu da mevât arazi, ma'mur arazi olmak üzere ikiye ayrılır.

Asr-ı saadette resûlullah, Müzeyne ve Cüheyne kabilesinden bazılarına sadece mülk edinmek için değil, imar etmek için ıktâ yapmıştı. Müzeyneoğulları da bu araziyi imar etmediklerinden başkaları burayı alarak imar etmiş ve durum, Hz. Ömer'e intikal ettiğinde o da, arazisi olup üç yıl işlemediği takdirde başkası gelip işlerse başkası onu almaya daha çok sahip olur, demişti.[527]

Ayrıca temlik edilen bazı emîrî arazilerin de vakıf arazileri haline getirildikleri görülmektedir.

c- Büyük Selçuklular'da Toprak Sistemi

Büyük Selçuklular'da da toprak;

a- Mîrî,

b- Öşrî,

c- Haracî,

d- Mevât,

e- Vakıf Arazi,

şeklinde beş kısma ayırmışlardı. Sultan Alpaslan ve Sultan Melikşah'ın veziri olan Nizâmü'l-Mülk, mîrî araziyi ıktâlara bölerek 'Topraklı Süvâri Dirlikleri' meydana getirmişti.

Toprağı işleyen reayâ, daha önceki dönemlerde olduğu gibi devletin malı sayılmaktaydı. Bunlar, muvakkat tapu ile toprağı işlerler ve öldüklerinde de bu topraklar erkek çocuklarına intikal ederdi.

Toprağı işleyenler toprağın öşür ve resmini doğrudan doğruya devlete değil, öşür ve resmini kendilerine bırakılmış olan emir veya sipahilere verirlerdi. Eğer arazi vakıf arazisi ise öşür ve resimleri vakfa, arazi şahıslara temlik edilmişse bu vergileri mülk sahibine verirlerdi.

527 Hasan İbrahim, en-Nüzûmu'l-İslamiyye, Kahire 1959, s 197

Nizâmü'l-mülk'ün bu yeni sistemi bütün Selçuklu devletlerinde uygulanmıştır. Selçuklular'da ıktâların defterlerini tutan bir de 'Öşür Dîvânı' kurulmuştu.

Ümerâ ve ricâle aid ıktâlar hizmetle kaimdi. Hizmetten azledilenlerin ıktâları geri alınırdı. Hükümdar değişince bütün ıktâların beratları da değişirdi.

Hükümdar ıktâlarına 'Has' denirdi. Bunun geliri öşür dîvânı tarafından tahsil edilerek hazineye yatırılırdı.

Iktâlarda, ıktâ sahipleri kendilerine tahsis edilen öşür ve resimden başka bir şey alamazlardı. Bundan dolayı reayâ da ezilmezdi. reayânın her hangi bir haksızlığı devlete şikayet etme hakkı vardı.

Anadolu Selçukluları'nda da 'has' ve 'ıktâ'lar hükümdar, hükümdar ailesi, vezir, emir, devlet adamları ve sipahilere tahsis edilmişti. Tımarlı sipahilerin tımarları hizmet şartıyla erkek evlada intikal ederdi. Böyle tımarlara 'Ocak-zâde Tımarı' denirdi.

Selçuklular'da 'Vakıf Arazi', aslı emîrî araziden olup öşür ve resimleri vakfın gayesine sarf olunan arazi idi. Bazı zevâta temlik edilen mülk araziler de sonradan vakıf arazi haline getirilebiliyordu.

Selçuklular'daki mülk arazi ise arazi-i emîriyyeden muhtelif sebeblerle bazı şahıslara ve hizmetleri görülenlere verilmiş ve daha sonra çocuklarına intikal etmiş arazilerdi. Bunlar mülk olarak tutulabileceği gibi vakıf arazi haline de getirilebilirdi.

Selçuklular'dan sonra Anadolu Beylikleri'nde de aynı sistem uygulanmıştır. Yani Müslüman Oğuzlar tarafından fethedilen Anadolu toprakları bütün halinde arazi-i emîriyye kabul edilmiş ve sonradan kısımlara ayrılarak ıktâ, vakıf ve mülk araziler şekillerine intikal ettirilmiştir.

d- Osmanlılar Dönemindeki Toprak Sistemi

Osmanlılar da arazinin daha önceki dönemlere göre daha çeşitli kısımlara ayrıldığı görülmektedir. Bunları şöylece toplamak mümkündür:

d.1- Arazi-i Mîriyye:

Hicrî VII. asra kadar rekâbesi devlete âid olan bu topraklara fıkıh kitaplarında 'arazi-i memleket, arazi-i havz' denildiği gibi Osmanlı fakîhleri bunlara 'arazi-i emîriyye, arazi-i sultaniye, arazi-i beytü'l-mâl, arazi-i mîriyye' veya 'mîrî arazi'

demişlerdir. Mîrî araziyi şöylece tanımlamak mümkündür: "Fethedildiği halde mücahidler arasında dağıtılmayıp, rekâbesi beytü'l-mâle aid olmak üzere vakıf hale getirilen veya öşür, harac ve mülk arazisi iken sahiplerinin varissiz vefatlarıyla yahut başka şekilde beytü'l-mâle kalan araziye mîrî arazi denir."[528] Ebû's-Suûd Efendi, bunu şöyle formülleştirmiştir: "Arazi-i memleket, aslı haraciyyedir; lakin sahiplerine temlik olunduğu takdirde öldüklerinde birçok mirasçıları arasında taksim olunup, her birine cüz'î bir parça düşüp taksimden sonra mirasçıların her birinin bir hissesine göre haraclar tevzî ve tayin olunmakta, bu işlemde de bir takım hakiki güçlükler zuhur etmektedir. Belki adeta muhal olmaksızın rakâbe-i arz, beytü'l-mâl için alı konulup reayâya âriyet yolu ile verilip ziraat ve haraset edip, bağ, bahçe, bostan yapıp yetiştirdiklerinden harac-ı mukâseme ve harac-ı muvazzafa vermeleri emrolunmuştur. Sevad-ı Irak'ın arazisi, bazı hukukçulara göre bu nevî arazidir. Osmanlı Devleti'ndeki arazi de bu şekilde arazi-i memlekettir ki, arz-ı mîrî diye bilinir. Bunlar, halkın mülkleri değildir. Âriyet yolu ile tasarruf edip ziraat ve harasette bulunup diğer istifade yolları ile faydalanılıp öşür adına harac-ı mukâsemesini, çift akçesi adına harac-ı muvazzafını verip haklarını eda ederler. Kimse müdahale, tecavüz ve taarruz etmeyip ölünceye kadar aynı şartlarla tasarruf ederler. Vefat ettiklerinde oğulları kendilerinin yerine kâim olup önceki şartlarla aynen tasarruf ederler..."

"... Sözü geçen kimselerden birisi tasarrufunda olan yeri üç yıl tatil etseler ellerinden alınıp başkalarına tapuya verilir. Bunların hiç birisi mezkûr vecihlere muhalefet ile tasarrufa kâdir değildir. Alım-satımları, hibeleri, vakfetmeleri tamamen batıldır. Ama bir kimse tasarruf ettiği yerden feragat etmek isteyip sipahi marifeti ile bir kimseden ferağ için bir miktar akçe alıp ferağ ettiğini sipahi o kimseye tapu verirse meşrû ve makbuldur."[529]

Mîrî arazinin bu statüyü kazanma yolları beştir:

1- Fetihten sonra mülkiyeti beytü'l-mâle aid olmak üzere bırakılan araziler.

2- Ne şekilde alındığı ve ne şekilde insanlara verildiği belli olmayan araziler.

3- Mülk arazisi iken mâliklerinin vârissiz, vasiyetsiz, borçsuz vefatı üzerine hazineye geçen araziler.

528 Ebu'l-Yâlâ Hanbelî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Mısır 1938, s. 132

529 Ebû's-Suûd Efendi, Sultan Süleyman Han ve Şeyhu'l-İslam Ebû's-Suûd Efendi Asrında Olan Kânunnâmeler, E: A. Ü., Ktb., Seyfeddin Özege Kısmı, Tarihsiz, No. 18873, v. 9/b-10a-b

4- Aslında mülk arazisi iken mürûr-u zaman ile mâliklerinin kim olduğu ve arazinin kime aid olduğu bilinmeyen arazi.

5- Mülkiyeti beytü'l-mâle aid olmak üzere devlet reisinin izni ile ihyâ olunan ölü topraklar.[530]

Osmanlı'da mîrî araziler şu kısma ayrılır:

d.1.1- Dirlik Arazi:

Vergi gelirleri padişah, şehzade, hanedan mensubları, devlet personeli askerlere tahsis edilen topraklardır. Dirlikler de başlıca şu nev'e ayrılırlar:

1- Kılıç Dirlikleri: Geliri 3000 akçe olan dirlikler.

2- Tımar Dirlikleri: Geliri 3000 akçeden 19.999 akçeye kadar olan dirliklerdir.

3- Zeâmet Dirlikleri: Geliri 20.000 akçeden 99.999 akçeye kadar olan dirliklerdir.

4- Has Dirlikleri: Geliri 100.000 akçe ve daha yukarı olan dirliklerdir.

Kendilerine dirlik tahsis edilenlere 'Sahib-i Arz' veya 'Sahib-i reayâ' denirdi. Bunlardan tımar sahipleri 'Sipahi' veya 'Sahib-i Tımar'; zeâmet sahipleri 'Zaîm' veya 'Sahib-i Zeâmet' idiler.

Sahib-i arz, gelirin 3000 akçesini kendisine ayırır, geri kalan her 3000 akçe için 'Cebellû' denilen atlı ve silahlı bir savaş eri hazırlardı.

d.1.2- Dirlik Çeşitleri (Kullanma Bakımından):

Osmanlı'da dirlikler iki çeşitti:

d.1.2.1- Sefere gitmeleri şart olanlara aid dirlikler:

Bunlar iki kısımdı:

d.1.2.1.1- İleri Hizmete Aid Dirlikler:

d.1.2.1.2- Tezkireli Tımar:

Devlet tarafından sahiplerine beratla verilen tımarlardır. Bu tımarlar dîvân-ı hümâyûn tahvil kaleminde kaydedilir ve icmâl defterine işlenirdi.

530 Ali Haydar, Şerh-i K. Arazi, İstanbul 1319, s. 36

d.1.2.2- Tezkiresiz Tımarlar:

Serdar-ı ekrem, serasker, vezir ve beylerbeyi tarafından savaşta başarılı olanlara verilen tımarlar. Bu tahsisin icmâl defterine kaydı yapılmazdı.

d.1.2.2.1- Benevbet Dirlik:

Birden fazla kişiye tahsis edilen dirliktir.

d.1.2.2.2- Bervech-i İştirak Dirlik:

Bunlar da birden fazla kişiye tahsis edilen dirliklerdir. Bu dirliklerin sahipleri hep birlikte savaşa iştirak ederlerdi.

d.1.2.2.3- Serbest Dirlik:

Kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilen dirliktir. Bu dirliklerin sahipleri müsâde etmedikçe devlet dahi dirliklerine giremezdi. Savaşa iştirak etmemeleri halinde dirlik ellerinden alınmaz fakat o yılın gelirinden mahrum olurlardı.

d.1.2.2.4- Mülk Dirlikleri:

Dirlik sahiplerinin ölümünden sonra dirlikleri varislerine intikal eden dirliklerdir. Bu dirliklerin sahipleri savaşa iştirak etmezlerse cebelû bedeli öderlerdi.

d.1.2.3- Geri Hizmet Dirlikleri:

d.1.2.3.1- Eşkinci ve Yamak Dirlikleri:

Eşkinci ve yamaklara tahsis edilen dirliklerdir. Eşkinci ve yamak kuvvetleri eyalet kuvvetleri idi. Bunlar ordunun faal hizmetlerini görürler ve ona yardımcı olurlardı.

d.1.2.3.2- Müsellem ve Kızılca Müsellem Dirlikleri:

Müsellemler Dirlikleri: Müsellemler, Osmanlı Devleti'nin kurduğu ilk maaşlı askerî birliklerdi. Yeniçeri ordusunun kurulması ve tımarlı sipahilerin teşkilatlanmasından sonra müsellem ve kızılca müsellemlere dirlik verilirdi. Buna karşılık onlar sahil şehirlerinde gözcülük yapar ve devlet çiftliklerinde çalışırlardı.

d.1.2.3.3- Yörük, Cânbâz Voynuk ve Tatar Dirlikleri:

Yol yapımı, at yetiştirilmesi ve bakımı ile haberleşme hizmetlerinde çalışan ve böylece orduya yardımcı olan unsurlara verilen dirliklerdi.

d.1.3- Sefere Gitme Şartı Olmayanlara Mahsus Dirlikler:

d.1.3.1- Havass-ı Hümâyun:

Padişah ve hanedan mensuplarına tahsis edilen dirlikler.

d.1.3.2- Vezir Hasları:

Vezirlere tahsis edilen haslar.

d.1.3.3- Paşmaklık Hasları:

Vâlide sultan ve hanedan mensubları kadınlara tahsis edilen haslar.

d.1.3.4- Kale Muhafız Dirlikleri:

Bunlara 'hisar eri tımarı' da denirdi. Kale muhafızlığı yapanlar çeşitliydi. Bunlar içinde sadece hisar erleri dirlikli olup diğerleri vazifeliydiler.

d.1.3.5- Doğancı Tımarı:

Padişahların av hizmetlerinde çalışan şahinci, yuvacı, kayacı ve okçu mensuplarına verilen tımarlardır.

d.1.3.6- Ketebe Dirlikleri:

Dîvân-ı Hümâyûn ve Dîvân-ı Hâkânî kâtiplerine tahsis edilen dirliklerdir.

d.1.3.7- Arpalık Dirlikleri:

Yaşlanmış dirlik sahiplerine, yüksek devlet memurlarına ve ilmiye mensuplarından emekli olmaya hak kazanmış olanlara tahsis edilen dirliklerdir.

d.1.3.8- Makam-ı Hizmet Tımarı:

Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da devlete sadık ve hizmete hazır aşiret reislerine tahsis edilen tımarlardır.

d.1.3.9- Mustahfaz Tımarı:

Câmii imam ve hatiplerine tahsis edilen tımarlardır.

d.1.3.10- Hizmet Tımarı:

Saray hizmetlerine tahsis edilen dirliklerdir.

d.1.4- Diğer Mîrî Araziler

d.1.4.1- Ocaklık Arazi:

Gelirleri kale muhafızları olan dizdarlara, tersane ve donanma yapımı masraflarına ayrılan arazilerdir.

d.1.4.2- Yurtluk Arazi:

Umumiyetle hudutlardaki arazilere yurtluk arazi denirdi. Gelirleri hudut bekleyen askerlere tahsis edilmişti.

d.1.4.3- Mukâtaa Araziler:

Vergisi doğrudan doğruya devlet hazinesine toptan ödenen devlet arazileridir. Bu arazilere 'Arazi-i İltizâmiye' de denirdi. Vergilerini mültezimler toplardı.

d.2- Arazi-i Mevkûfe:

Vakıf arazileridir. Padişah, vâlide sultan, vezirler veya bunların dışında vakıf tesis edenlerin gelirlerini hayır işlerine ayırdıkarı arazilerdir.

d.3- Arazi-i Memlûke:

Mülk arazilerdir. Şehir, kasaba ve köylerdeki mülkiyeti şahıslara aid olan arazilerdir. Mülkiyet ve tasarrufu şahsa aid olursa mülk; mülkü şahsa, tasarrufu devlete aid olursa 'Mâlikâne Dîvânî' denirdi.

Arazi-i memlûke iki kısımdır:

d.3.1- Arazi-i Öşriyye:

Mülkiyeti müslümanlara aid olan arazilerdir.

d.3.2- Arazi-i Haraciyye:

Mülkiyeti gayr-ı müslimlere aid olan arazilerdir.

d.4- Arazi-i Metrûke:

Mer'a, harman yeri, yaylak ve bataklık arazilerdir. Bunların da mülkiyeti devletindir.

d.5- Arazi-i Mevât:

Mülkiyeti devlete aid oldukları halde kaydı bulunmadığından şahıslar tarafından imar edilerek kullanılabilinen arazilerdir. Çöl, çorak, kurak, taşlık araziler bu nevidendir.

Osmanlılar'ın son dönemlerinde arazi sistemi bozulmuş olduğundan Sultan II. Mahmud, bunu yeni bir düzene kavuşturmak istediyse de muvaffak olamadı. Nihayet 1858'de arazi kanunnamesi çıkarılarak Osmanlı arazisi, beş türde toplandı:

1- Arazi-i Mîriye,

2- Arazi-i Memlûke,

3- Arazi-i Mevkûfe,

4- Arazi-i Metrûke,

5- Arazi-i Mevât.

G- VAKIF SİSTEMİ

1- Vakfın Mahiyeti

Lügatta vakıf, duruş, durma, hareketten kalma, durak, durdurma, ayırma ve bağlama manalarına gelir. Hukuk ıstılahında ise Ebû Hanife'nin tarifine göre "Bir mülkün, aynı sahibinin mülkü hükmünde kalmak üzere menfaatının bier cihete tasadduk edilmesidir."[531] İmameyn'in tariflerine göre "Bir mülkün menfaatını halka tahsis edip aynını Allah Teâlâ'nın mülkü hükmünde olarak temlük ve temellükten müebbeden men etmektir."[532] Daha sonraki fıkıh kitaplarında bu tarifler şu şekli almıştır: "Menfaatı ibâde râcî olmak üzere aynı memluku cenâb-ı Hakk'ın mülkü hükmünde olarak temlik ve temellükten alâ vechi't-tebîd kavlen habs ve menâfi'ini tasadduk yahud dilediğine sarf etmektir."[533]

Bu tariflerden de anlaşılacağı gibi vakıf, Allah'ın rızasını kazanmak için onun verdiği nimetleri, o nimetlerden mahrum olan kullarına tahsis etmektidir. Bu tahsis, o malın mülkiyetinin tahsis edenin mülkiyetinden çıkmış olması neticesini doğurur. Yani tahsis eden (Vâkıf), o mülkü kendi mülkünden çıkarmış ve adeta ammenin mülkü haline getirmiştir. Ayrıca vâkıf, bu tahsisi belirli bir zaman için yapamaz, onu ebedî olarak yapmalıdır. Demek oluyor ki, bu sistemin teşekkülü için menkul veya gayr-ı menkul belirli bir mal, o malı Allah'ın rızası taleb amacıyla belirli bir gayeye tahsis iradesi ve bu iradenin mahkeme önünde ve şahitler huzurunda tescili gerekir.

Sistemin işleyişini gösteren nizamnameye de vakfiye denir. Vakfiyeler, vakıfların mâlî güçlerine ve iradelerine göre çeşitlilik gösterirler. Vakfiyelerde vakfı kimin idare edeceği yani mütevellî, kontrolü kimin yapacağı yani nâzır, vakıfta çeşitli görevleri yapacak olanlar, bunların alacakları maaşlar, vakfa tahsedilen mal varlığı, vakfın gayesi ve bu gayenin, çiğneyenlere yapılan beddualar yer alır.

Kur'ân-ı Kerim'de (vakf) kelimesi geçmemektedir. Bununla beraber mal ve imkanları ibâdullahın hizmetine vermeyi teşvik eden birçok kelimel ve ayetler bulunmaktadır. Bunlardan şerrin zıddı olan 'hayr', Kur'ân-ı Kerim'de 191 yerde geçmektedir. Bir âyet-i kerimede : 'Herkesin yöneldiği bir yönü vardır. O halde

531 Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-u İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhıyye Konusu, İstanbul 1969, IV, s. 284

532 Bilmen, A.g.e., IV, s. 284

533 Haydar Efendi, Tertîbu's-Sunûf fî Ahkâmu'l-Vukûf, İstanbul, s. 7

hayırda yarışınız.'[534], başka bir âyet-i kerimede salihlerin hayır yapmakta yarışan kimseler oldukları ifade edilmektedir.[535]

Karşılıksız verme, manasını ifade eden 'birr' konusunda ise Kur'ân-ı Kerim, 'Sevdiklerinizden vermeden iyiliğe kavuşamazsınız.'[536] demektedir.

Başka bir âyet-i kerimede de 'Yüzünüzü şarka veya garba dönmeniz iyilik değildir. Lakin iyilik bir kimsenin Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanması ve sevdiği mallardan yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolculara, yokluktan dilenenlere, borçlulara vermesi, namazını kılması ve zekâtını vermesidir.'[537] denilmektedir.

Yine muhtaca yardımı ifade eden 'sadaka' konusunda da Kur'ân-ı Kerim'de şöyle denilmektedir: 'Sadakalar; fakirler, yoksullar, sadakayı toplayanlar, kalbi İslam'a ısındırılacaklar, köleler, borçlular, Allah yolunda çalışanlar, yolcular içindir...'[538]

Yardıma muhtaçlara vermeyi ifade eden 'infak' konusunda da Kur'ân-ı Kerim, mü'minlerin sıfatlarını belirtirken 'Kendilerine rızk olarak verdiğimiz nimetlerden verirler.'[539] demektedir.

Hadis-i şeriflerde de vakfı ifade ve teşvik eden birçok kelimeler, hadisler ve bizzat Hz. Peygamber ile sahabenin uygulamaları mevcuttur. Bunlardan bir kaçı şunlardır:

"İnsan öldüğü zaman onun ameli biter. Ancak sağlığında şu üç amelden birini yapanları amelleri devam eder:

1- Sadaka-i câriye (Yol, çeşme, okul gibi devamlı hayır getirecek amelleri işleyenlerin.)

2- Kendisinden sonra arkalarında faydalı bir ilim bırakanların,

3- Yahud arkalarında kendisine hayır duada bulunacak evlad bırakanların."[540]

---

534 Bakara Sûresi, 148
535 Âl-i İmrân Sûresi, 114
536 Kasas Sûresi, 77
537 Bakara Sûresi, 177
538 Tevbe Sûresi, 60
539 Bakara Sûresi, 4
540 Tirmîzî, Sünen, Ahkâm, 36; Ahmed b. Hanbel, Muvattâ, III, 372

Vakıf hakkında Hz. Peygamber devrinden bir tatbikat da şudur:

"İbn-u Ömer (R.A.)'den rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber zamanında Hz. Ömer bir malını tasadduk (vakf) etti. Bu gayr-ı menkul mal, Semg Hurmalığıydı. Hz. Ömer dedi ki: Ya Allah'ın resûlu, bence çok sevgili olan bir mala sahibim. Bunu tasadduk etmek istiyorum Hz. Peygamber buyurdu ki, onu vakfet. O, satılamaz, hibe edilmez ve ona varis olunmaz. Lakin onun geliri infak edilir. Muhtaçlara verilir." Hz. Ömer de onu bu şartlara uygun olarak vakfetti. Onun vakfı şu maksatlarla yapıldı:

1- Allah yolunda harcamak,

2- Kölelere yardım etmek,

3- Yoksul ve fakirlere yardım etmek,

4- Misafirlere yedirmek,

5- Yolculara yardım etmek,

6- Yakın akrabaya yardım etmek.

Vakfa mütevellî olan kimsenin örfe uygun olarak mülkün aslına tecavüz etmemek şartıyla ondan yemesinde ve dostlarına yedirmesinde bir mahzur yoktur.[541]

Sahabeden Câbir (R.A.) de: "Ben muhacir ve ensardan mal ve kudret sahibi bir kimse bilmem ki, vakf ve tasaddukta bulunmamış olsun."[542] demektedir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber de bizzat Medine'de kendisine ait olan hurma bahçesini vakfedip hasılatını "Havâdis-i Dehr"e, yani islamın müdafaası için icab eden ihtiyaçlara tahsis etmişti. Hz. Peygamber'in diğer bir hurmalığı olan Fedek hurmalığının gelirini de "Ebna-i Sebil" yani yolculara vakfettiği[543] bilinmektedir.

2- Vakfın Tarihçesi:

Aslında vakfın tarihi insanlık kadar eskidir. İnsanlar toplu halde yaşamaya başladıktan itibaren bir takım müesseseleri de tesise ihtiyaç duymuş ve bunları yaşatmayı düşünmüşlerdir. İşte böylece vakıf fikri ortaya çıkmıştır. Evvela mâbedler, yollar, kuyular, havuzlar, köprüler için vakıf kuran insanlar, daha son-

541 Tecrid-i Sarih, VIII, 221

542 Bilmen, A.g.e., IV, 304

543 Ö. Hilmi Efendi, İhtilâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkaf, Ank. Tarihsiz s.10

ra hamamlar, kervansaraylar, imaretler, medreseler, mektepler, kütüphaneler, tekkeler ve daha birçok müesseseler için vakıflar kurmuşlardır.

Hz. Muhammed devrinden önce de dünyanın muhtelif yerlerinde kurulan vakıfların İslami vakıflara örnek oldukları şüphesizdir. Ancak gayr-i Müslim cemiyetlerdeki dinî ve lâdînî gayelerle kurulan vakıflara karşılık İslam cemiyetinde Allah'ın rızasını talebe matuf vakıflar kurulmuştur. İslam vakıflarının daha önceki vakıflardan müteessir olması bazılarının[544] iddia ettikleri gibi İslam vakıflarının kaynağını İslam öncesi vakıflarda aramayı gerektirmez.

Bu anlayış içinde İslam'ın hicri birinci asırdan itibaren İslam fıkhı içinde vakıf hukukunun şekillenmeye başladığı Ebû Hanife ve İmam Muhammed'in vakfı umumi bir müessese olarak kabul etmelerine karşılık Ebû Yusuf'un vakfı, umumi ve hususi olmak üzere ikiye ayırdığı; keza Maverdi'nin de vakfı, menfaati ameye ait vakıflar ve menfaati muayyen kimselere ait vakıflar olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Bilhassa Ebû Yusuf'un umumi vakıflar yanında hususi vakıflara da müsaade etmesi neticesinde İslam dünyasında hanefî ve gayr-ı hanefî kesimlerde aile vakıfları ortaya çıkmıştır. Bu tip vakıfların tarih içinde bir yönüyle de miras hukuku sebebiyle ortaya çıkan fazla bölünmeleri önlediği gibi İslam dünyasında siyasi sebeplerle sık sık ortaya çıkan mal müsaderesine karşı da bir sigorta vazifesi gördüğü bilinmektedir.

Rivayete göre Hz. Peygamber, hicretin 32. ayında yedi adet hurma bahçesini vakfetmiş Fedek bahçesinin nazırlığına da Hz. Ebûbekir'i getirmiştir. Yine rivayete göre kendi vakfına ilk nezaret eden de Hz. Ömer'dir. Emevîler devrinde ise halife Velid b. Abdilmelik Şam'da inşaa ettirmiş olduğu Emeviye Camii'ne karyeler, mezraalar tahsis etmiş ve nazır tayin etmişti.[545] Vakıf hukukunun teşekkül ettiği Abbâsîler devrinde ise vakıflar daha da gelişti. Hatta bu maksatla müstekil bir daire kuruldu[546] Sâmânoğulları'nda da vakıflara bakmak üzere müstakil bir dîvân kurulmuştu[547]

Türk unsurunun Müslüman olmasından sonra ise Uygur vakıflarının da tesiriyle Müslüman Türk devletlerinde vakıf müessesesi hayli gelişti. Karahanlı, Selçuklu ve Gazneli devletlerinde birçok vakıf kuruldu. Bilhassa Selçuklular devrinde, Fâtımî hareketine karşı sünnîliği ayakta tutmaya çalışan Selçuklular'da

544 Bu konudaki görüşler için bkn, Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi", Vakıflar Dergisi, II, s.22

545 M.Kemal İnal-H.Hüsameddin, Evkaf Nezâreti Terâcim-i Ahvâli, İst. 1335, s.6

546 İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ank., 1970, s.10

547 Mâverdi, Ahkâmu's-Sultâniye, Mısır, 1909, s.69

eğitim vakıfları yaygın hale gelen ve İslam dünyasında büyük sosyal hizmetler gören tekkelere ait vakıflar da önemli yekûn tutarlar. Yine bu asırlarda Harezmşahlar, Atabeyler, Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında da vakıflar gelişerek arttı. Memlûklarda "Ahbâs-ı Mebrûre" denilen vakıfların merkezî idare ricâlinden "Devaddâr"; Haremeyn ve esir düşen Müslümanların satın alınarak kurtarılmasına ait olan "Evkâf-ı Hükmiyye"nin şâfiî kâdı'l-kudâtı ve "Evkâf-ı Ehliye" denilen aile vakıflarının idaresi de aile, kadı ve hükümdar tarafından seçilen nâzırlar tarafından yapılırdı.

Moğolların, İslâmlaşmadan sonra vakıflara çok önem verdikleri ve âdetâ daha önce kırıp döktükleri vakıfları yeniden ihyâya yöneldikleri, ilk Müslüman Moğol hükümdarı Ahmet Tekûdar (680/1282–683/1284), Gazan Hân ve Olcaytu devirlerinde birçok harap vakıfların ihyâ edildiği gibi şart-ı vâkıfa uyumasına titizlik gösterildiği bilinmektedir.[548]

Anadolu'daki Müslüman Türk beylikerinde de vakıf kurma geleneği aynen yaşamış ve birçok vakıflar kurulmuştur.

Osmanlılar dönemi ise birçok konuda olduğu gibi vakıflar mevzuunda da ayrıca ele alınması gereken bir dönemdir.

Tarihî tesbitlere göre Osmanlılarda ilk vakıf tesis eden Orhan Gâzi'dir. O, 724/1324'te azadlı kölelerinden Tavaşî Şerefüddin'e Mekece'de vakfettiği hankâhın tevliyetini vermişti. Sultan, Farsça vakfiyesinde şöyle demektedir. "Ben Şücâûddin Orhan bin Fahruddin Osman, hududu ile Mekece nahyesinin tamamını, sırf Allah rızası için (vakfettim). O hankâhta misafir olan gelip geçici fukarayı, garipleri, miskinleri, dervişleri ve ehl-i ilmi iskân ve infâk etmesi için azadlı kölem Tavaşî Şerefuddin Mukbil'i mütevellî-i vakf tayin ettim. Vakfın vazifesi (geliri) ne ise bunlara sarf edilsin ve her kim ki bu vazifeden nasib almaya müstehak değilse hankâhta misafir olmasın.

Bu vakfiyeyi okuyanlar bilmiş olsunlar ki Mekece'nin tevliyetini bu hankâhın kulllarının çocuklarından kim sâlih ise ona verdim ve bugünden itibaren tevliyete hizmet etmek, gelene gidene sarf etmek ve elinden geldiği kadar hizmet etmek üzere Şerefüddin Mukbil'e tefvîz ettim. Bu hizmete mukâbil hâsılâtın mecmûndan öşür alsın (gelirin onda birini alsın). Benim çocuklarımdan ve vârislerimden hiç bir ferdin bunda hakkı yoktur. Bu tevliyette, bu hankâhın bendelerinin sâlih olan çocukları nesilden nesile, batından batına ve asırdan asra erişsin, yani nâil olsun.

548 Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, Ankara 1970, s.185

Bu hususta nizâ eden, bu mânânın butlânına çalışan, yalan, iftira, zulm ve adâvet gösteren kimse şeriat-ı nebeviyye indinde makbul olmaz. İkrâr ettiğim vechiyle bu tevliyeti hüccet ile bu hankâhın kullarının çocuklarından en sâlih olanına hîn-i hâcette göstermesi için verdim. Tâ ki herhaangi bir mâhluk çıkıp da müdâhale müzâheme ederse Allah'ın Resûlullah'ın laneti onun üzerine olacaktır. Bu vesikayı okuyanlar hâzır olan cemaatin şehâdetiyle bunu hakikat bilsinler ve itimat etsinler. Onların rızasıyla yazıldı. Benim mülkümden olan mezkûr Mekece'yi (bu vesikayı) mütâlaâ edenler bileler ve inşaallahu teâlâ itimat ederler."[549]

Osmanlıların ilk dönemlerinde vakıfları idare ve kontrol için mütevellilerden başka bir de nâzırlar tayin edildiği, Yıldırım Bayezit devrinde bunlara ilâveten her vilâyette "Müfettiş-i ahkâm-ı şer'iyye"; Mehmed Çelebi devrinde bütün kadıların teftişi için "Hâkimu'l-hükkâmi'l-Osmâniye" tayin edildiği bilinmektedir. Mesele üzerine titizlik gösteren Fatih Sultan Mehmed, Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman vakıflarını idaresini sadrazamlara; II. Bâyezid ve I. Ahmed de kendi vakıflarının idaresini şeyhu'l-islâmlara vermişlerdi. 1241/1826'da Evkaf Nezâreti'nin kurulmasına kadar genel olarak 'Osmanlı Vakıfları'nın beş ayrı nezâret tarafından idare edildikleri görülmektedir. Bunlar:

a) Haremeyn Nezâreti: Haremeyn (Mekke-Medine) için tesis edilmiş vakıflarla Ayasofya, Sultan Ahmed, Yeni Câmii, Nuruosmaniye, Çinili ve Atik Vâlide camileri vakıflarının idaresi için kurulmuş nezârettir. Nezâretin başında dârü's-saâde ağası bulunmaktadır. 995/1587'de Habeşî Mehmed Ağa'nın bu kuruluşun başına getirilmesiyle kurulmuştur. Kuruluşundan kısa bir müddet sonra padişahların, hanım sultanların ve dârü's-saâde ağaları gibi önemli şahısların kurdukları vakıflar da bu nezârete bağlanmıştır. Bu nezârette dört daire bulunmaktaydı:

1- Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği: Nezâretin kuruluşu ile birlikte kurulmuş bir müfettişliktir. Hem Haremeyn hem de diğer vakıfları teftiş ederdi. Başına ilk defa ulemadan Amasyalı Mehmed Efendi getirilmişti.

2- Evkâf-ı Haremeyn Muhâsebeciliği: Dârü's-saâde ağasının nezâretindeki tüm vakıfların tescil, idare ve muhasebesini tutan bir daireydi.

3- Evkâf-ı Haremeyn Mukâtaacılığı: Haremeyn vakıflarından mukâtaaya verilmiş olanlarının kayıtlarını tutan, vergi ve gelirlerini toplayan ve yerine intikalerini sağlayan bir daireydi.

549 İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", Belleten (1940), V/19, 281-282

4- Dâru's-saâde Yazıcılığı: Dâru's-saâde ağalarının yazışmalarını yürüten daireydi.

b) Vezir Nezâreti: Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın vakıflarını idare eden nezârettir. 868/1464'te Sultan Mehmed tarafından vezir-i azam Mahmud Paşa'nın başına getirilmesiyle kurulmuştur. Önceleri sadece Fatih Sultan Mehmed'in vakıflarının idare için kurulmuşken sonradan Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman vakıfları da bu nezârete bağlanmıştır.

c) Şeyhulislam Nezâreti: Sultan II. Bâyezid'in İstanbul ve diğer yerlerdeki vakıflarının idaresini şeyhulislam'a meşrut kılmasıyla ortaya çıkan bir nezârettir. 912/1508'de şeyhulislam Alâeddin Ali Efendi'nin başa getirilmesiyle nezâret ortaya çıkmıştır.

d) Tophâne Ümerâsı Nezâreti: Tophâne ümerâsının başında bulunduğu bir nezârettir. Sultan Bayezid, Hamidiye, Lâleli, Selimiye, Mihrişah Vâlide ve II. Mahmud Vakıflarının mülhakât ve mukâtaalarıyla meşgul olurdu.

e) İstanbul Kadılığı Nezâreti: İstanbul kadısının başında bulunduğu nezârettir. Kadılara meşrût olan vakıflara bakardı. Daha sonra bu nezârete Galata, Üsküdar, Eyyub kadılıkları ile Kaptan Paşa, Yeniçeri Ağası, Sekbanbaşı ve Bostancıbaşı gibi vakıfları da ilave edilmiştir.

II. Mahmud "Vak'a-i Hayriye"den sonra vakıflar arasındaki irti-batsızlıkları önlemek maksadıyla 12 Rebiulevvel 1242'de çıkardığı bir fer-manla bütün vakıfları bünyesinde toplayan "Evkâf-Hümâyûn Nezâreti"ni kurdu. Başına da darphâne nâzırı ve mütevelli kâim makamı Hacı Yusuf Efendi'yi getirdi. Bununla beraber I. Abdülhamid, daha önce kendi vakıflarının idaresi için aynı isimle bir nezâret kurmuştu.

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlı daireler:

1- Kesedarlık Dairesi: Nezârete bağlı bütün vakıfların ilâmlarına, takrirlerine ve inhalarına ait işleri yürütürdü. Bu dairenin başına ilk olarak Hâcegândan Küçük Kal'a tezkirecisi Eğinli es-seyyid Mehmed Şevki getirildi.

2- Zimmet Halifeliği Dairesi: Bütün vakıfların mukataalarını, zabıtnâmelerini ve sarraflardan alınacak kefâlete bağlı borç tahvilleri ile ilgili işleri yürütürdü. Kira mukavelelerini düzenlemek, tahsilâtını yapmak ve muhasebe kayıtlarını kontrol etmek de bunlara aitti. Bu dairenin başına ilk defa Mehmed Efendi getirildi.

3- Sergi Halifeliği Dairesi: Nezâretin hazinesine gelen paraları almak, vakfiyelere göre gider bütçesini hazırlamak ve vakıf bütçesine göre günlük harcamaları yapmak. Bu halifeliğin başına getirilen ilk kişi Ahmet İzzet Efendi'dir.

Daha sonra nezâretin işlerinin bu üç daire tarafından yapılamaması sebebiyle 1246/1831'de Tahrîrât Baştabibliği, Mülhâkât Gedikleri Kâtipliği ve Ruznâmecilik adıyla üç daire daha ihdas edilmiştir.

3- İslam Vakıflarının Çeşitleri:

İslam vakıflarını çeşitli zâviyelerden tasnif etmek mümkündür.

a- Genel Gayelerine Göre Vakıflar:

İnsanların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik vakıflar

Diğer mahlûkatın ihtiyacını karşılamaya yönelik vakıflar

b- Husûsî Gayelerine Göre Vakıflar:

1- İnsanların ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar, (câmi, tekke vs. vakıfları),

2- İnsanların eğitim ve öğretim ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar, (Medreselere ait vakıflar.),

3- İnsanların maddî ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar (İmârethâne ve fakirleri giyindirme vakıfları.),

4- İnsanların sağlık ve spor ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar (Dârü'ş-şifâ vakıfları),

5- İnsanların müşterek ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar (yol, çeşme v.b. vakıflar).

c- Mülkiyetin cinsine göre kurulan vakıflar:

1- Mîrî Maldan (devlet malından vakıf hale getirilen vakıflar, (irsadi vakıflar),

2- Ferdî mülkiyetten vakıf haline getirilen vakıflar.

d- Vakfedilen Malın Evsafına Göre Vakıflar:

1- Gayr-ı Menkul vakıflar,

2- Menkul vakıflar.

e- Kurucuların Cinsiyetine Göre Vakıflar:

Müslüman erkeklerin kurdukları vakıflar,

Müslüman hanımların kurdukları vakıflar.

f- Vakıf Gelirlerinden İstifade Şekillerine Göre Vakıflar:

1- Genel vakıflar; gelirinden herkesin istifade ettiği vakıflardır.

2- Evlâdiyelik (ehlî, zurrî) vakıflar; gelirlerinin bir kısmı vakfın zaruriyetine tahsis edilen vakıflardır.

g- Mahiyetlerine Göre Vakıflar:

1- Hayrî Vakıflar (Müessesât-ı Hayriye): Fakir ya da zengin herkesin istifade ettiği vakıflardır. Câmi, medrese, kütüphane, köprü, çeşme kuyu, kabristan v.s. vakıfları bu türdendir.

2- Avârız Vakıfları: Fevkalâde durumlarda ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş vakıflardır.

h- İdare Şekli Bakımından Vakıflar:

Mazbut Vakıflar: Doğrudan doğruya devlet tarafından idare edilen vakıflardır. Bunlar; selâtin vakıfları, mütevellisi kalmayan vakıflar ve idaresi devlet tarafından zabtedilen vakıflardır.

Gayr-ı Mazbut Vakıflar: İdaresi kendi mütevellileri tarafından yönetilen vakıflardır. Bunlar; mülhak vakıflar, müstesna vakıflar, cizze vakıfları ve guzat vakıflardır.

Meşrûiyet Üzere Tasarruf Olan Vakıflar: Bunlar da müstesna vakıflara benzerse de kontrolünün dahi evkâf nezaretinin dışında yapıldığı vakıflardır.[550]

ı- Kiraya Verilmelerine Göre Vakıflar:

İcâre-i Vâhideli Vakıflar: Evkâf nezareti veya mütevellileri tarafından aylık yahut yıllık olarak kiraya verilen vakıflardır.

İcâreteynli Vakıflar: Vakfı idare edenler tarafından 'icâre-i muaccele' adıyla vakfın kıymetine yakın peşin bir para ve her yılsonunda 'icâre-i muaccele' adıyla tesbit edilen cüz'î bir ücret karşılığı kiraya verilen vakıflardır.

550 Hamdi Yazır, Ahkâm-ı Evkâf, İstanbul 1327, s. 105

İcâre-i Vâhide-i Kadîmeli Vakıflar: İcâre-i vâhide ile icar olunmakta iken kiranın bitiminde muayyen bir ücretle kiracıların ve onların vefatında varislerin elinde bırakılan vakıflardır.

Mukâtaalı Vakıflar: Arsa veya arazisi vakfın olduğu halde üzerine kiralayıcı tarafından bina veya her hangi bir tesis yapılarak mülkiyete karşılık her sene kira ödenen vakıflardır.

H- ASKERÎ SİSTEM

1- Osmanlı Öncesi Ordu ve Teşkilatı

Askerî teşkilatın tarihi, insanlığın tarihi kadar eskidir. Tarihin ilk devirlerinden beri insanlar, çeşitli amaçlar uğruna birbirleriyle savaşmışlardır. Savaşlarda daha başarılı olabilmek için de çeşitli silahlar, çeşitli usuller ve değişik askerler oluşturmuşlardır.

Allah'ın dini olan İslam'ın son şeklini getiren ve kurduğu devletin başında bulunan Hz. Muhammed'in de ordusunun bulunması tabiîdir. İslam'ı korumak, yaymak ve ona inanların her türlü emniyetini sağlamak amacıyla ilk askerî teşkilat bizzat Hz. Muhammed tarafından kurulmuş ve tarih boyunca gelişmiştir.

İslam öncesi Araplar'ın her hangi bir askerî teşkilatı yoktu. Tehlike anında bir araya gelir ve karşı tarafla savaşırlardı. Hz. Peygamber devrinde de böyle bir teşkilat bulunmuyordu. Ancak Hz. Peygamber gerektiğinde eli silah tutabilecek herkesi 'îlây-ı kelimetullah (Allah'ın sözünü yüceltmek)' için mükellef kıldı. Harb gerektiğinde herkes kendi techizatıyla savaşa iştirak eder, teçhizatı bulunmayanlara devlet teçhizat verirdi. Ordunun komutanını da bizzat Hz. Muhammed tayin ederdi. Gelenek halinde ordu, öncü kuvvetler, ardcı kuvvetler, sağ cenah, sol cenah ve orta cephe olmak üzere beş kısma ayrılırdı. Hz. Peygamber gece baskınlarına izin vermezdi. Onun sisteminde kan dökmeden netice almak esastı. 'Îlây-ı kelimetullah' için savaşa katılanlar eşit olarak ganimetlerden pay alırlardı.

Hz. Ebûbekir döneminde de Hz. Peygamber devri askerî sistemi takip edildi.

Hz. Ömer devrine gelince durum değişti. Zira bu devirde hem İslam sınırları genişledi hem de Müslümanlar zenginleşti. Bu sebeple de savaş için gelen gönüllülerin sayısı azaldı. Hz. Ömer bunu çözmek için 'Dîvânu'l-ceyş'i tesis etti ve askerliği mecburi hale getirdi.[551] 'Dîvânu'l-ceyş' kimlerin asker olacağına ve ne kadar maaş alacağına karar veriyordu. Hz. Ömer savaşta alınan ganimetlerden gayr-ı menkullerin dağıtılmayıp devlet malı olarak muhafazasını ve menkullerin bütün Müslümanlar'a dağıtılmasına karar verdi. Hz. Ömer, devrinde büyük süvariler oluşturdu. Kûfe'de 4.000 süvari ve diğer sekiz şehirde burada olduğu gibi süvariler bulundurdu.[552]

551 Subhu's-Sadık, İslam Mezhepleri ve Müesseseleri, Trc: İbrahim Sarıtaş, İstanbul 1981, s. 366

552 Taberî, A.g.e., IV, s. 196

İslam askerî teşkilatında Hz. Peygamber döneminden itibaren 'Nakib (Yüzbaşı)' ve 'Arif (Onbaşı)'nın bulunmasına[553] bakarak teşkilatın onlu sisteme göre oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Ömer, Kadisiye Savaşı'nda da komutanı Sa'd b. Ebî Vakkas'dan, ordusunu onar onar taksim ve başlarına birer 'Arif' tayin etmesini istemişti.[554]

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in kurduğu askerî sistemi daha da geliştirerek 50 kişilik fırka komutanlığına 'kâide', 100 kişilik bölük komutanlığına "halife', 1000 kişilik bölük komutanlığına 'emiru'l-kurdus', 10.000 veya yukarı kişilik birliğinin komutanlığına 'emiru'l-ceyş (tugay komutanı)' tayin etmişti.[555]

Emevîler ve Abbâsîler döneminde askeri sistemde fazla değişiklik olmadı.[556]

Dîvânlarda tescil edildiğine göre Hz. Ömer zamanında askerlerin maaşları şu şekilde idi:

1- Bedir ehlindekilere yıllık 5.000 dirhem.

2- Bedir ve Hudeybiye arasındakilerinin her birine yıllık 4.000 dirhem.

3- Hudetbiye ile İrtidat Savaşları arasındakilerin her birine yıllık 3.000 dirhem.

4- Yermuk ve Kadisiye'de bulunanlara yıllık 2.000 dirhem.

5- Yermuk ve Kadisiye'den sonra olanlara yıllık 1.000 dirhem.

6- Yermuk ve Kadisiye'ye bizzat katılmadıkları halde refakat edenlerin her birine yıllık 200 ile 500 dirhem.[557]

Bu maaşların çokluğu, halifenin yıllık maaşının 6.000 dirhem olduğu gerçeğine göre değerlendirilmelidir.[558]

Bu dönemlerde kullanılan savaş silahları ve malzemeleri, ince demir halkalarından örülmüş 'Derake (zırh)' ve ağaç deriden yapılmış 'Turs (halkan)', kılıç, mızrak, ok, yay, mancınık, ağaç ve deriden yapılan dubr', ra'su'l-kebeş (koç başı, dikenli tel, hendek, kale, sur, at ve develerden meydana gelmekteydi. Hz.

553 Taberî, A.g.e., IV, s. 87-88
554 Taberi, A.g.e., II, s. 188
555 İbn-i Haldun, A.g.e., III, s. 299
556 Subhu's-Salih, A.g.e., s. 371
557 İbn-i Haldun, Mukaddime, I, s. 203-204
558 Taberi, A.g.e., IV, s. 164

Osman zamanında da Şam valisi Muâviye'ye verilen izinle vali, Rum teknisyenlere birçok gemi yaptırdı. Hicri 96'da İslam Deniz Filosu'nda 1.800 gemi bulunmaktaydı.[559]

Eyyûbîler'de ordu, piyade ve süvarilerden oluşuyordu. Ordunun dâimi askerleri, toprağa bağlı süvarilerdi. Ayrıca donanma güçleri de vardı. Bu kuvvetlerde en önemli unsur, büyük çoğunluğunu Türkler'in meydana getirdiği Memlûklular (Kölemenler)'di. Süvari birlikleri, Memlûkler'dan oluşuyırdu ki bunların bir kısmı parayla satın alınan köleler ve bir kısmı da devşirme usulü ile devşirilen askerlerdi.

Selçuklular ise devrin en büyük ordusunu kurmuşlardı. 'Dîvân-ı Arz' tarafından idare edilen ordunun başında beylerbeyi ve 'Sipahsuzlar' bulunurdu. Anadolu Selçukluları'nda ise ordunun başında beylerbeyi veya meliku'l-ümerâ denilen baş komutan bulunurdu. Bunun altında 'serleşker', 'serasker' ve 'subaşı' vardı.[560]

İslam tarihinin en teşkilatlı ve en büyük ordusu şüphesiz Osmanlı ordusuydu. I. Murad zamanına kadar 'yaya' ve 'müsellem' denilen süvarilerden oluşan Osmanlı ordusu bu devirde Kadıasker Çadarlı Kara Halil ve Konyalı Rüstem'in tavsiyeleriyle[561] 'Yeniçeri Teşkilatı'nın kurulmasıyla büyük bir gelişme gösterdi. Yaya ve müsellemler bundan böyle geri birliklere alındılar.

2- Osmanlı İlk Dönem Ordu ve Teşkilatı

a- Yaya ve Müsellemler

a.1- Kapıkulu Askerleri:

Bu askerler ulûfeli, yani maaşlı askerlerdir. Burada 'kapı',devlet, 'kul' da devletten maaşlı kimse, demektir. Daha önceki devletlerde 'Hassa Ordusu' yerine Osmanlı'da kapıkulu ordusu yani devlet ordusu, denmiştir. I. Murad zamanında 763/1361-1362'de Zağra fethinden sonra ortaya çıkmıştır. Bu kuvvetler de ikiye ayrılır:

a- Kapıkulu piyadeleri,

b- Kapıkulu süvarileri.

559 Nâci Ma'ruf, el-Medhal fi Târihi'l-Hadariyeti'l-Arabiyye, Bağdat 1960, s. 47

560 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, s. 99

561 Neşrî, Cihannüma, İstranbul, s.198-199
Aşık Paşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1332, s. 54-55

a.2- Eyalet Askerleri

Bunlar, devletin ikinci önemli askeri sınıfıdır. Eyaletlerde bulunurlar ve savaş zamanında kapıkulu askerleriyle birlikte savaşa katılırlardı.

Bunlarda;

a- Yerli kulu,

b- Serhat kulu,

c- Tımarlı sipahiler,

olmak üzere üçe ayrılırdı.

a.3- Donanma Askerleri

Osmanlı deniz kuvvetlerinin temeli, Anadolu Selçuklu beyi Çaka Bey ve Karasi Beyliği'ne dayanır. Osmanlılar, Karamürsel, Edincik ve İzmit tersanelerinden sonra Gelibolu, İstanbul'da Haliç tersanelerini kurdular. Bundan sonra Suveyş Tersanesi'ni ve Tuna ile Dicle üzerinde ince donanmayı kurdular.

3- Yenileşme Dönemi Ordu ve Teşkilat

XVI. asrın ikinci yarısında Osmanlı Kapıkulu ocaklarının, devşirme kanununa uyulmaması başta olmak üzere diğer bazı sebeplerle bozulmaya başlaması üzerine ıslahat çalışmaları başlatıldı. Bu arada Tımarlı sipahilerin de kanun ve usûllere uyulmadığı için bozulduğu bilinmektedir. Ancak XVIII. yüzyılın ortalarına kadar ciddî bir ıslah hareketi gerçekleştirilemedi. I. Mahmud (1730- 1754), Fransız asıllı Comte de Bonneval'i Osmanlı hizmetine aldı. Müslüman olarak Ahmet adını alan Bonneval, Humbaracı Ocağı'nı ıslahla işe başladı.

III. Mustafa zamanında (1757- 1774) yine Fransız asıllı Baron de Tott, Topçu Ocağı'nı ıslaha başladı ve Sür'at Topçuları adıyla yeni bir topçu sınıfı kurdu. Humbaracı Ahmet Paşa (Bonneval)'nın Üsküdar'da kurduğu Hendesehane'den sonra, 1773'te Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn, III. Selim zamanında Nizam-ı Cedid ordusu ve Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn açıldı. Ancak bu teşebbüsler iç ve dış teşvikler neticesinde 1808'de Kabakçı Mustafa İsyanı ile son buldu ve Nizam-ı Cedid ordusu dağıtıldı. Bunun üzerine II. Mahmud 1826'da yeniçeri ocağını kaldırarak Asâkir-i Mansûre-yi Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurdu.

a) Kapıkulu Askerleri:

Pençik ve Devşirme kanunlarına göre oluşan ve Kapıkulu piyadeleri, Kapıkulu süvarilerinden oluşan Yeniçeri teşkilâtı şu şekilde teşkilâtlanmıştır:

a.1- Kapıkulu Piyadeleri:

1- Acemi Ocağı: Asker yetiştirmek üzere toplanan gençler.

2- Yeniçeri Ocağı: Padişah emrindeki askerler.

3- Cebeci Ocağı: Orduya harp aletleri tedârik eden askerler.

4- Topçu Ocağı: Top ve mermi dökmekle görevli askerler.

5- Top Arabacıları Ocağı: Topların taşınmasının sağlayan askerler.

a.2- Kapıkulu Süvarileri:

Enderun ve Yeniçeri ocağında terfi edenlerden oluşturulan süvari askerler.

I- SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ

1- Teorik Esaslar

Kur'ân, sünnet ve bunlara bağlı olarak gelişen diğer esaslarda suje, insandır. Emirler, yasaklar ve tavsiyeler hep insanadır. İnsanın rengi, milliyeti, cinsiyeti ve vücut yapısı ne olursa olsun o, insan olması haysiyetiyle teorik esaslar karşısında eşittir. Uygulamada da aynıdır. Müslümanlar bu özelliklerinden dolayı ayrıma tâbî tutulamazlar ve horlanamazlar. İslam'ın inananlarından istediği, dinin emir ve yasaklarına uymalarıdır., yani dînî tabirle takvâdır.

Bu sebeple önce İslam'ın insana bakışına bir göz atalım:

a- İnsanın meziyetleri:

1- İnsan kendisinde Allah'tan bir parça taşıyan varlıktır:

"Ve düşün o vakti ki; Rabbin meleklere demişti ki, ben kuru bir çamurdan, şekillenmiş bir balçıktan bir insan yaratacağım. Onun yaratılışını tamamladığım ve içine ruhumdan üflediğim vakit, derhal onun için secdeye kapanın."[562]

"Rabbin meleklere demişti ki, ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu tesviye edip, düzeltip de ona ruhumdan üflediğimde derhal ona secdeye kapanın."[563]

Bu ayetler ve bunlara benzer diğer ayetlerle hadis-i şerifler, başlangıçta insanın topraktan yaratıldığını ve bu basit maddeye ruh üflenmesiyle yüce bir varlık haline geldiğini göstermektedir. Böylece Allah'tan ruhî bir parça taşıyan insan, meleklerin saygı göstermeleri gereken bir varlık haline gelmiştir. Ayrıca bu ayetler insanın kainata hâkim olan dualitiye uygun olarak ruh ve maddeden meydana geldiğini ortaya koymaktadır.

2- İnsanın Yaratıkların Çoğundan Üstün Oluşu:

Yine Kur'ân-ı Kerim'de, insanın yaratıkların çoğundan üstün olduğu dile getirilmektedir.

"And olsun biz, âdemoğullarını üstün kıldık, karada ve denizde taşıtlara yükledik ve onlara hoş rızklar verdik. Onları yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık."[564]

---

562 Hicr Sûresi, 28-29
563 Sad Sûresi, 71-72
564 İsra Sûresi, 70

"Biz insanı en güzel şekilde yarattık."[565]

3- İnsan Yeryüzünde Allah'ın halifesidir:

"Ve rabbin meleklere yeryüzünde muhakkak bir halife yaratacağım dediğinde orada fesad çıkaracak ve kan dökecek bir mahluk mu yaratacaksın, dediler..."[566]

Bu âyet-i kerime, insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi yani onun vekili olduğunu haber vermektedir.

4- Yeryüzündeki her şeyin İnsan İçin Yaratılmış Olması:

"O, Allah, yeryüzündeki her şeyi sizin için yaratandır."[567]

"O, yeri sizi için uysal kılandır. Yerin sırtlarında yürüyün de Allah'ın rızkından yiyin. Bununla beraber dönüşünüz ancak onadır."[568]

b- İnsanın Zaafları

1- İnsanın Mayasında Nankörlük Vardır:

"O kahrolası nankör şey!"[569]

"Muhakkak insan Rabbine karşı pek nankördür."[570]

2- İnsan Mal ve Servete Çok Düşkündür:

"Gerçekten insan, mal ve servete pek düşkündür."[571]

"Ve malı öyle bir sevgiyle seviyorsunuz ki, yığmacasına..."[572]

"Eğer insanın iki vadi dolusu altını olsa üçüncüyü ister, insanın karnını topraktan başkası doyuramaz."[573]

---

565 Tîn Sûresi, 4; Hucurât Sûresi, 64; Hadid Sûresi, 7, Mülk Sûresi, 3
566 Bakara Sûresi, 30
567 Bakara Sûresi, 29
568 Mülk Sûresi, 15
569 Abese Sûresi, 17
570 Âdiyat Sûresi, 6
571 Âdiyat Sûresi, 8
572 Fecr Sûresi, 20
573 Buhârî, Rikak, 10; Müslim, Zekât, 116-119; Tirmîzî, Menâkıb, 32, 64; Dârimî, Rikak, 62; Müsned, V/117, 131, 132, 319

3- İnsan Şımarık ve Gururludur:

"Ve şayet ona dokunan bir sıkıntıdan sonra bir nimet tattırırsak o, doğrusu benden bütün fenalıklar gitti der ve şüphesiz şımarır, böbürlenir."[574]

4- İnsan Cimridir:

"De ki, eğer siz Rabbim'in rahmet hazinelerine malik olsaydınız o vakit tükenir korkusuyla yine de cimrilik ederdiniz, zaten insan pek cimridir."[575]

b.1- İnsanın Meziyetlerinin Korunması İçin Alınacak Tedbirler:

Kur'ân'ın temel iki konusu vardır. Bunlar Allah ve insandır. Allah kavramı, Kur'ân'ın birinci mihveri, insan da ikinci mihveridir. İslam'ın temel esprisi, bu iki mihver arasındaki münasebetlerin düzenli yürütülmesidir. İslam'daki bütün emir ve yasaklar, kul olan insanın yaratıcısının isteğine uygun şekilde yaşamasını temine yöneliktir. Bu da ancak insanın, diğer varlıklarından farklı olan özelliklerinin korunmasıyla, yani Kur'ân'ın ifadesine göre 'ahsen-i takvim (en güzel tarzda)' yaşamasıyla mümkündür. Başka bir ifade ile emir ve yasakların asıl amacı, koruyuculuktur; biyolojik ve rûhî yapının korunmasıdır. Mesela, namaz, oruç ve zekât biyolojik ve rûhî yapıyı; hac rûhî yapıyı, içki, kumar ve zina yasakları biyolojik ve rûhî yapıyı korumaya yönelik emir ve yasaklardır. Keza kan, sıhrî ve süt akrabalarla evliliğin yasaklanması da biyolojik koruma tedbirleridir. Bu akrabaların hepsiyle evlilik yasaklanmamış olsa bile temel espri, akraba olanlarla evlilikten kaçınmanın ve akraba olmayanlarla evlenmenin teşvik edilmesidir. Gerçekten de İslam'ın dışında hiçbir din ve ideolojide sütkardeşi evliliği yasaklanmadığı halde İslam'da yasaklanmıştır. Bu, İslam'da konuya verilen öenmi gösterir.

Bunun içindir ki, İslam'da 'maslahat-ı diniye (dînî gerekliler)' formülü mevcuttur. Bu formüle göre dinin amaçları şöyle sıralanmıştır: Dinin korunması, nefsin (canın) korunması, neslin korunması, aklın korunması ve malın korunmasıdır. Bugün, temel insan hakları olarak bilinen bu gerçeklerin insanlığın, insanlık haysiyetiyle yaşayabilmenin asgârî şartlarıdır. Bu konularda özürsüz insanla özürlü insan, erkekle kadın arasında hiçbir fark yoktur.

Dikkat edilirse bu formülde neslin korunması dinin temel amaçlarından biridir. Nesli korumanın başta gelen şartı ise sağlıklı bir evliliktir. Bu da akraba olmayan sağlıklı kimselerle evlenmekle sağlanabilir.

574 Hûd Sûresi, 10
575 İsra Sûresi, 100

İslam'ın bu koruyucu tedbirlerine rağmen insanlar gerek onlara uymamakla ve gerekse diğer sebeblerden dolayı rûhî ve zihnî özürlerle mağlul olurlarsa İslam bu durumda da tedbirler getirmiştir. Bunlar teori ve uygulamaya yönelik tedbirlerdir. Teorik tedbirlerin başında inanların kardeş olduklarının vurgulanması,[576] iyilik yapma konusunda yardımlaşmanın emredilmesi,[577] varlıklı olanların bundan mahrum olanlara yardım etmelerinin emredilmesi,[578] gibi tedbirlerdir. Hz. Muhammed'in birçok hadislerinde de bunlara benzer esaslar getirilmiştir. Bunlardan şu hadis-i şerif sadece biridir: "mü'minler birbirini sevmekte, birbirine acımakta ve yekdiğerini korumakta bir vücut gibidir. Vücudun her hangi bir uzvu rahatsız olursa, diğer azaları da bu yüzden rahatsız olurlar."[579]

2- Uygulamaya Aid Örnekler

Uygulamaya baktığımızda da İslam tarihinin sosyal güvenlik uygulamalarına aid misallerle dolu olduğunu görürüz. Devlet hazinesinden özürlülere maaş bağlanması, âmâ ve topallara özel bakıcıların tayin edilmesi, hastanelerde özürlülere ayrı bölümlerin ayrılması, bu maksatla dâru'l-acezelerin ve vakıfların kurulması bunun çeşitli örnekleridir.

Tarih içinde bu örnekleri şöyle özetleyebiliriz:

a- Asr-ı Saadette:

Hz. Muhammed, Medine'de kendisine aid bir bahçenin gelirlerini 'havâdis-i dehr'e yani İslam ve Müslümanlar için gereken harcamalara; Fedek hurmalığının gelirlerini de 'ebnâ-i sebil'e yani muhtaç olan yolculara vakfetmişti.

Hz. Peygamber'in arkadaşları da aynı şekilde davranmışlardı. Bunlardan Câbir diyor ki; 'Ben muhacir ve ensardan mal ve kudret sahibi bir kimse görmedim ki vakıf ve tasaddukta (yardımda) bulunmamış olmasın.'

b- Hulefâ-yı Râşidîn Devri:

İslam'ın ilk halifesi Hz. Ebûbekir'in Hire bildirisi, zannediyorum ki, insanlık tarihinin ilk ve en muhteşem sosyal güvenlik metnidir. Hz. Ebûbekir adına başkumandan Hz. Halid b. Velid tarafından gayr-ı Müslim Hire halkına okunan

576 Hucurât Sûresi, 10
577 Mâide Sûresi, 2
578 Bakara Sûresi, 254, 267
579 Riyâzu's-Sâlihîn, I, 271, No: 222

bildiriye göre yaşlanıp çalışma gücünü kaybeden veya her hangi bir sebeple hasta olan, sakatlanan ve zengin iken fakir düşen gayr-ı Müslimlere hazineden yardım yapılacak ve maaş bağlanacaktır.[580]

İkinci halife Hz. Ömer'in de gözü görmeyen ve yaşlı olan bir Yahudi vatandaşa maaş bağlanması ve gıda tahsisi için hazine bakanına: 'Buna ve bunun gibilere bakınız!'[581] şeklinde emir verdiği bilinmektedir. Bir defasında da Hz. Ömer, Şam yolculuğunda Câbiye denilen yerde cüzzamlı Hıristiyanları görmüştü. Bunlara zekât verilmesini ve gıda tahsisi yapılmasını emretmişti.[582]

c- Emevîler Devri:

Emevî halifelerinden Velid b. Abdilmelik (86/705-96/715) ve Ömer b. Abdilaziz (99/717-101/720)'in muhtaçlara yaptıkları hizmetleri mutlaka zikretmek gerekir.

Halife Velid, fakirlere, gözü görmeyenlere ve cüzzamlılara maaş bağladığı gibi bu ve benzeri özürlüler için ilk dâru'l-acezeyi kurmuş ve hatta özürlüler için hizmetçi, gözü görmeyenler için onlara yol gösterici yediciler tayin etmişti.[583]

Ömer b. Abdilaziz ise Basra'nın fakirlerine ayda üçer dirhem, müzmin hastalara ellişer dirhem, maaş bağlanmamış,[584] her bir özürlü ve gözü görmeyen için yol gösterici olarak birer köle tayin etmişti.[585]

d- Abbâsîler Devri:

Abbâsîler devri, bilhassa teşkilatlı sağlık kuruluşlarının açıldığı ve ülkenin her yerine yayıldığı bir dönemdir. Halife Mehdî'nin 162/778 tarihinde cüzzamlılara ve hapse düşenlere maaş bağlanması için emir verdiği[586] bilinmektedir.

---

580 Muhammed Hamîdullah, Mecmuatu'l-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşidîn, Beyrut 1969, s. 317, hadis no: 291; Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Harac, Trc: Ali Özek, İstanbul 1970, s. 233; Celal Yeniçeri, İslam'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984, s. 325-326

581 Ebû Yusuf, A.g.e., s. 206

582 Belâzûrî, A.g.e., s. 135

583 İbnu'l-Esîr, târhu'l-Kâmil, Mısır 1303, IV, s. 204; İbn-i Tiktika, Kitâbu'l-Fahri, Mısır 1317, s. 114; Yeniçeri, A.g.e., 326

584 Taberi, Tarih, V, 322

585 İbn-i Abdi'l-Hakem, Siret-u Ömer b. Abdi'l-Aziz, Beyrut 1387, s. 56, 57; Yeniçeri, A.g.e., s. 326, 327

586 İbnu'l-Esir, A.g.e., IV, 19

e- Türk Devletleri:

Karahanlılar, Gazneliler, Harezmşahlar, Selçuklular, Memlûkler, Atabekler, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı dönemlerinde sosyal güvenlik müesseselerinin daha çok yaygınlaştığı bir gerçektir. Devletin yanında özel şahısların da vakıflar kurarak yaşatmaya çalıştıkları bu müesseselerin bir kısmı yapı olarak günümüze kadar gelmiştir. Sadece vakıfların çeşitlerine bakmak bile bu devirdeki sosyal güvenliğin ne kadar ileri bir seviyede bulunduğunu göstermektedir. Bu vakıfları kuruluş amaçlarına göre şöyle sıralamak mümkündür:

1- Cüzzamlılara, gözü görmeyenlere, dilsizlere, akıl hastalarına ve diğer hastalar yardım için kurulan vakıflar.

2- Kimsesiz çocuklara, öksüzlere ve yetimlere yardım için kurulan vakıflar.

3- Öksüz kızlara çeyiz hazırlamak maksadıyla kurulan vakıflar.

4- Fakirlerin ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması için kurulan vakıflar.

5- Borçlulara ve müflislere yardım için kurulan vakıflar.

6- Hac yolunda parasız kalanlara yardım için kurulan vakıflar.

7- Mekke ve Medine'de vefat eden Anadolu insanlarının cenaze masraflarını karşılamak için kurulan vakıflar.

8- Köle ve cariyelerin kırdıkları çanak-çömlekleri tazmin için kurulan vakıflar.

9- Mahalle ve köylerde hastalanan fakirlerin tedavisi ve hastalık sebebiyle ticaret yapamayan kimselere yardım için kurulan vakıflar.

10- Şehrin belirli bölgelerine konulan sadaka taşları.

J- TAKVİM SİSTEMLERİ

Gün, hafta, ay ve yılların gösterilmesi için meydana getirilen astronomik sisteme takvim denir. Bu sistem, genel olarak güneş ve ayın ayrı ayrı veya müştereken hareketlerine göre tanzim edilmiştir.

1- Arkeolojik Dönem Takvimleri

Araştırmalar, insanların kullandığı ilk takvimlerin taşlar üzerine kazındıkları ortaya konmuştur. Bunlar içinde en eskisi olarak bilinen 'Antium Takvimi'dir. Bu takvimde her ay, bir sistem şeklinde yapılmış ve günler bu sütunlar üzerine işaretlenmiştir.

Daha sonra mozaik ve kabartmalı takvimler yapılmıştır.

Galyalılar ise mevsimlere göre gündüz ve gecenin uzunluklarını gösteren kurs biçiminde bronz takvimler yapmıştır.

Çivili takvimlerde ise haftanın günleri, Tanrıların tasvirleriyle gösterilmiştir.

Birinci asırdan itibaren Mısır'da papirüs tomarlara yapılmış takvimler kullanılmıştı.

Sümerler uzun dönemli takvimleri yapmadan önce her yıla aid takvimler yapmışlardı.

Bâbil'de her saltanat dönemine göre takvimler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Eski Yunan'da zaman birimi olarak 27 yıllık bir kuşak süresi kullanılmaktaydı. Daha sonra Yunan olimpiyat takvimleri kullanılmış ve bunlarla 4 yıllık olimpiyat devresi esas alınmıştı. Bunlara göre M. Ö. 776'dan itibaren geçmiş olimpiyatların sayısı belirtilirdi.

Bu takvimleri uzun yıllar Yunanlılar ve Romalılar tarafından kullanılmıştır.

Helenistik dönemde daha çeşitli takvimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlarda yıllar genellikle hanedan üyelerinin tahta çıkışlarından itibaren sayılmıştır.

Bu tür takvimleri Arap kavimleri kadar Asya'da yerel insanlar da kullanmıştır.

Yahudiler'de 'Sözleşmeler Takvimi', Hıristiyan Suriyeliler'de ve Araplar'da 'Rûmî Takvim', Türkler'de 'İki Boynuzlu Adam Takvimi', 'Arsakiler Takvimi', 'Sâsânîler Takvimi', 'Yezd-i-gerd Takvimi' kullanılmıştır.

Sâsânîler takvimi, M. Ö. 224'ten itibaren kullanılmış olup hanedanın son hükümdarı III. Yezd-i gerd'in tahta çıkışı olan M. S. 632 yılına kadar tanzim edilmiştir.

Ünlü coğrafyacı Ptolemonis, M. S. II. yüzyılda 'Nebonassar Takvimi'ni ortaya koymuştur. Nebonassar, Bâbil'in en eski hükümdarıdır.

Eski Roma'da, takvimlerde Roma'nın kuruluşundan itibaren ve kilise kurallarını belirlemek üzere toplanan konsüllerin listesini esas alan tarih belirleme sistemi benimsenmiştir. Bunlar M. S. 541'de konsüllerin son bulmasına kadar kullanılmıştır.

Ortaçağ'da ise Roma'da 'İndictio' denen 15 yıllık vergi dönemlerini ayıran takvimler kullanılmıştır. Bu takvimlerde de başlangıç tarihi olarak M. Ö. 312 tarihi esas alınmıştır. Bununla beraber eski Roma'da şehir ve eyalet takvimleri de kullanılmıştır.

Çin takvimlerinde ise zaman, değişik uzunluktaki peryodlara ayrılmış ve daha sonraları da saltanat dönemlerine göre başlayan takvimler kullanılmıştır.

Eski Mısır'da takvimler ziraata hayat veren Nil Nehri'nin taşmasını ve Sirius Yıldızı'nın doğuşunu başlangıç alan takvimler kullanılmıştır. Bunlara göre sene 365 gün olarak hesaplanmış, aylar da 30'ar günden 12 ay olarak tesbit edilmiştir. 365 günü tamamlamak için de 5 ek gün kabul edilmişti.

Mezopotamya'da ve Asur ülkesinde 3 mevsimli, Anadolu'da 4 mevsimli güneş takvimleri kullanılmıştır. Aylar, kamerî aylar şeklinde sıralanmış ve sene 354 gün olarak hesaplanmıştı.

Eski Türk ve Çinliler'de ise 12 Hayvanlı Takvim kullanılmıştı. Bu takvim, 12 yıllık dönüşü gösteren, 12 ayrı hayvan adını ihtiva etmekteydi. Bu hayvanlar:

1- Sıçgan (Sıçan),

2- Ud (Sığır),

3- Tavışgan (Tavşan),

4- Lu (Ejder),

5- Nek (Timsah),

6- Yılan,

7- Yunt (At),

8- Koy (Koyun),

9- Biçin (Maymun),

10- Takagu (Tavuk),

11- It (Köpek),

12- Tonguz (Domuz).

Bu takvimde bir gün, geceli-gündüzlü 12 eşit parçaya bölünmüştür ve her bölüme çağ denilmiştir. Her çağda 2 saatlık zaman dilimine ve 8 'Geh'e ayrılmıştır. Ve yine bu takvime göre her yıl, 12 aya ayrılmıştır. Bu aylar, birinci, ikinci, üçüncü... şeklinde adlandırılırdı.

a- Nastûrîler Takvimi

M. Ö. 312'de başlayan Selefkos Takvimi, dört yılda bir artıklar sistemine dayanır. Bu takvimde aylar:

1- Teşrîn Kedim (Ekim),

2- Teşrîn Hrai (Kasım),

3- Kanun Kedim (Aralık),

4- Kanun Hrai (Ocak),

5- Şebat (Şubat),

6- Adar (Mart),

7- Nisan,

8- Iyyar (Mayıs).

b- Jülyen Takvimi

Julius Ceasar'ın emriyle M. Ö. 46'da uygulanmaya konulan takvimdir.

Güneşin hareketleri esas alınan takvimde yıl, 365.25= 365 gün, 6 saat olarak düzenlenmiştir. Mart ayından itibaren 11 ay dönüşümlü olarak 31 ve 30 gün şeklinde sayılmış, Şubat 3 yılda 28, dört yılda 29 gün olarak belirlenmiştir. Tüm yıllar artık kabul edilmiştir.

2- Mâlî Takvimler

a- Celâlî Takvim

Büyük Selçuklu Sultanı Celâleddin Melikşah'ın (1055–1092) emriyle Ömer Hayyam'ın içinde bulunduğu bir heyet tarafından eski İran Takvimi esas alınarak hazırlanmıştır. Bazı kaynaklarda bu takvim, Melikşâhî Takvim olarak da anılmıştır. İran takvimine göre sene her biri 30 günlük 12 aya ayrılmıştır. Yıldan artan 5 gün de (Âbân) denilen 8 aya ilave edilirdi. Sene takriben 365.25 gün olduğundan 4 senede bir gün, 120 senede 1 ay ilave edilirdi. Celâlî takviminde de 30'ar günlük 12 ay olmasına rağmen seneye ilave edilen 5 gün 12. aya eklenmiştir. 4 yıllık bir devreye de 6 ara gün ilave edilmiştir.

b- Rûmî Takvim

Mâlî takvim de denilen bu takvimi Osmanlılar zamanında resmen 13 Mart 1840 milâdî senesi karşılığı olarak 1 Mart 1256 Cuma günü başlamıştır. Hicrî takvimden doğan 10 gün küsur günlük farktan mâlî olarak istifade etmek maksadıyla yapılmıştır. Mâlî işlerde hicret tarihinden başlayan ve aynı zamanda güneş yılı esasına dayanan bir takvimdir. Bu takvim de yılbaşı olarak Mart ayı alınmıştır. Rûmî aylar, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim, Kasım, Aralık, Ocak, Şubat'tır.

3- Dînî Takvimler

a- Yahudiler'de Dînî Takvimler

Yahudiler'de çeşitli olayları başlangıç alan takvimler yapılmıştır. Mısır'dan çıkış, Bâbil esareti, tapınağın inşasını esas alan takvimler gibi.

Haham Hillel tarafından tesis edilen M. Ö. 376'dan başlayan 'Yaratılış Takvimi', Yahudiler arasında oldukça benimsenmiştir. Bu takvimlerde genellikle ay-güneş esas alınmıştır. Takvim, 29 veya 30 günlük kameri aylarla 12 veya 13 ayı ihtiva etmektedir. 12 aylık yılda sene 353, 354, 355 gün, 13 aylık yıllarda ise 383, 384, 385 gün vardır. Takvimler, gün sayısına göre eksik, düzgün ve artık yıl olarak tarif edilmiştir. Böylece ay yılı ile güneş yılı arasındaki gün farkı giderilmeye çalışılmıştır.

b- Hıristiyanlar'da Dînî Takvimler

Hz. İsa'nın doğumunu yıl başlangıcı olarak alan takvimdir. Bu takvim, milâdî takvimin de esasını teşkil etmektedir.

b.1- Papa Dionysius Takvimi

IV. asırda Papa Dionysius, takvim başlangıcı olarak Roma'nın kuruluşunun 754. yılını benimsemişti. Kronolojik olaylar da Milattan (Hz. İsa'nın doğumundan) önce ve sonra olarak tasnif edilmiştir. Bu takvim bir taraftan da gök cisimlerinin de hareketleri ile de desteklenmeye çalışılmış ve Halley-Jüpiter ve Satürn kavuşumunun gerçekleştiği zaman denk getirilmeye çalışılmış ise de daha sonra papanın hesaplarının 4 ile 6 yıl hatalı olduğu tesbit edilmiştir. Ancak yine de sistem değiştirilmemiştir. Milattan sonra 325 tarihinde toplanan İznik Konsülü, Hz. İsa'nın doğumunu 25 Aralık Paskalya yani Hz. İsa'nın çarmıha gerilişinden sonra diriliş gününü de 23 Mart olarak benimsemiştir.

b.2- Gregoryan Takvimi

Papa XIII. Gregorius tarafından daha önceki Jülyen Takvimi'nin tashihiyle meydana getirilen takvimdir. M. S. 1582'de yapılan düzenlemeye göre güneşin ilkbahar noktasından geçiş tarihi tekrar M. S. 325 yılındaki duruma getirildi. 325 ile 1582 arasındaki 1257 yıl boyunca takvimdeki sapma 10 gün olarak tesbit edildi. 1582'de 11 Mart'a rastlayan ilkbahar noktasından geçiş tarihi 325'teki gibi 21 Mart'a alındı. Bu işlem resmen 4 Ekim 1582'de yürürlüğe girdiği için takvim 10 gün ilerletilerek 15 Ekim 1582'de ilan edildi. Daha sonra da yılbaşı 1 Ocak tarihine alındı. Hz. İsa'nın doğumu '0 (Sıfır)' kabul edilerek zamanın M. Ö. ve M. S. olarak tesbit edildi. Bundan dolayı bu takvime 'Milâdî (Doğum) Takvim' denilmiştir.

Gregoryan Takvimi'nde aylar şunlardır: Ocak (31), Şubat (28-29), Mart (31), Nisan (30), Mayıs (31), Haziran (30), Temmuz (31), Ağustos (31), Eylül (30), Ekim (31), Kasım (30), Aralık (31).

Gregoryan Takvimi, İtalya'da 4 Ekim 1582'de Fransa'da, 9 Aralık 1582'de, İngiltere'de 3 Eylül 1752'de, Rusya'da 1918'de, Yunanistan'da 1923'te ve Türkiye'de Büyük Millet Meclisi'nde 26 aralık 1925 gün ve 698 sayılı kanunla kabul edilmiş ve Ocak 1926'dan itibaren uygulanmaya başlanmıştır.

Gregoryan Takvimi'nin gün kesri ile Jülyen Takvimi'nin gün kesri arasındaki 365.25–365.2422= 0.0078 gün farkı 40 yılda 0.0078*400= 3.1136 gün

olmaktadır. Bu üç günlük farkı gidermek için de 4 ile bölünen yıllar artık yıl sayılmış, ayrıca 400 ile bölünebilen asırlar artık asır kabul edilmiştir. Mesela, 1900 yılı artık değil, 2000 yılı artık yıldır. Böylece 97 artık yıl alınarak Gregoryan Takvimi'nin dönence yılı mümkün olduğu kadar paralel gelmesi sağlanmıştır. Bu takdirde 400 yılda 0.1136 gün fark doğacaktır. Bu fark da uzun seneler sonra düzeltilecektir.

c- Müslümanlarda Dînî Takvimler

c.1- Hicrî-Kamerî Takvim

İslam'dan önce Araplar, Ay Takvimi kullanıyorlardı. Bu takvim, Hz. Ömer zamanına kadar devam etti. Hz. Ömer zamanında toplanan bir heyet, hicret ve kamer esaslarına dayanan hicrî-kamerî takvimi hazırladı. Bu takvimde sene 29 veya 30 günlük 12 aya ayrılmıştır. Sene toplam olarak 354 veya 355 günden meydana gelmektedir.

Takvim, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretini (M. 622) başlangıç noktası almıştır ki bu, 1 Muharrem'de başlamaktadır. Hicrî-Kamerî aylar şunlardır: Muharrem, Safer, Rebîü'l-evvel, Rebîü'l-âhir, Cemâziye'l-evvel, Cemâziye'l-âhir, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zi'l-kâde, Zi'l-hicce.

K- ŞEHİRCİLİK SİSTEMİ

1- Şehir

Şehir, tarım ve hayvancılık dışında işlerle uğraşan insanların yaşadıkları büyük yerleşim merkezleridir. Tarım arazileri üzerinde kurulmuş bazı şehirlerde tarımla uğraşanlar bulunsa da genelde şehirde yaşayanları şehir içinde çeşitli mesleklerde çalışan insanlardır. Keza, hayvancılıkla geçinen insanların kurdukları şehirler olsa da burada yaşayanlar da çeşitli mesleklerle geçimlerini sağlarlar. Bunlar san'atlarını icra ederek veya hizmet sektöründe çalışarak geçimini temin ederler.

Şehirler, gerek alt yapıları, gerek üst yapıları ve gerekse yönetim organizasyonları itibariyle köylerden ayrılırlar.

Tarihi şehirler daha çok deniz kıyılarında veya ırmak boylarında veyahut da önemli kara geçitlerinde kurulmuş ve etrafı surlarla çevrilmiş yerleşim yerleridir. XX. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan modern şehirler surların dışına taşmış veya yeniden kurulmuş, karmaşık sistemlerin oluşturduğu yerleşim yerleridir.

Dünyada nüfusun artmasıyla şehirleşmenin önemi daha da artmış ve planlı büyük, devasa kentler meydana çıkmıştır.

Diğer taraftan nüfus artışı, birçok tarım ve orman arazisinin şehir haline getirilmesine sebep olduğu gibi küçük yerleşim yerleri olan köy hayatında da değişikliklere sebep olmuştur. Bunun neticesinde birçok köyde şehirlerde bulunan su, elektrik, telefon, kanalizasyon ve yol şebekeleri kurulmuştur.

Bugün dünyanın gelişmiş ülkelerinde şehirlerle köyler arasındaki hayat tarzı sadece nüfus yoğunluğundan ibaret kalmıştır.

Şehirleri incelediğimizde onların, topografik, demografik ve ekolojik yapıları ile planlanması ve organizasyonları dikkatimizi çeker.

Şehirler, genellikle ulaşımı ve geçimi kolay olan yerlere kurulmuşlardır. Bu özelliklere sahip olmayan şehirler gelişmelerini sürdürememiş, hatta giderek küçülmüşlerdir. Bu tip şehirler, genellikle savunma kaygısıyla sarp yerlere kurulmuş şehirlerdir.

Şehirlerin topografik yapıları tarihte olduğu gibi bugün de önemini korumaktadır. Tarım alanlarının veya kaygan zeminlere inşâ edilmiş şehirlerin sakinleri

için büyük tehlikeler taşıdıklarını bugün daha çok anlıyoruz. Tarım arazileri binlerce yılda oluşmuş münbit arazilerdir. Bunlar, canlıların gıdalarını temin ettikleri arazilerdir. Buraların şehirleştirilmesi, canlılara karşı işlenmiş bir cinayettir. Yer kabuğunun kırık bölgelerine inşâ edilen şehirler de insan neslinin yok olmasına sebep olan ayrı bir cinayettir.

Şehirlerin ekolojik yapıları da üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Hava kirliliğinin ve atmosfer zehirlenmesinin incelenmesi ve sağlıklı bir çevre için bugün ekolojik çevrenin önemi daha iyi anlaşılmalıdır. Şehir, yeşil alanları ve buralarda yaşayan kuşları ve zararsız canlılarıyla bir bütündür. Beton ve taş yapıların oluşturduğu katı ve soğuk bir kütle değildir. Bugün büyük şehirler ve çevresinde yaşayan kuşların, gıdasızlık, barınaksızlık ve zehirlenme gibi çeşitli sebeblerle devamlı azalmaları bizleri acil tedbirlere zorlamalıdır. Düşünülmelidir ki şehir, sadece insanlara has bir değildir. Oralarda hayatımıza renk ve sağlık katan diğer canlıların da yaşamaya hakları vardır.

Şehirlerin önemli bir unsuru da demografik yapılarıdır. Şehir, şehirleşmenin getirdiği sorumluluğu idrak etmemiş insanların toplandığı bir yer değildir. Şehir, maddî ve kültürel bakımdan hangi seviyede olursa olsunlar, şehirleşmenin asgari gereklerine uyan insanların toplandığı yerleşim yerleridir.

Şehrin önemli bir özelliği de planlanmış bir yer olmasıdır. Caddeleri, sokakları ve evleri plana göre yapılmış şehirler, yaşayanlarına kolaylık ve huzur sağlarlar.

Diğer taraftan şehir planlaması, sadece fizikî planlama da değildir. Orada yaşayarak insanların morfolojik gereksinimlerine cevap veremeyen planlar, eksik planlardır. İnsanı eşya gibi mütâlaa eden planlardır. O halde kâmil bir plan, fizik ve metafizik yönü olan plandır. Şehir planında insanın dış hayatı kadar iç hayatı da hesaba katılmalıdır. Münderecâtında sağlık, eğitim, spor, ibadet, eğlence ve diğer sosyal unsurlara yer vermeyen planlar eksik planlardır.

Şehir denince öncelikle çok binanın bulunduğu bir yer akla gelir. Ancak bu binalar rast gele inşâ edilmiş ve orada yaşayacak insanların kültürel ihtiyaçlarına cevap vermesi göz önüne alınmamışsa bu şehir çok sıkıcı ve stres üretici bir şehirdir. Ev, insanın başını sokacak bir yer değil insanca yaşamayı temin edecek bir mekândır.

Ev planları, insanların kültürel yapılarını aksettirirler. Şüphesiz her kültürde müşterek olan unsurlar vardır. Ancak farklı kültürler, bu unsurlara yeni unsurlar

ve tezyinât katarlar. Binanın yüksekliği, dış görünüşü, çevresi ve iç bölümleri kültürlere göre şekillenirler. Bu sebeple başka bir kültür insanı için inşâ edilen binalar bir başka kültürün insanını mutlu edemez. Başka bir ifade ile tek tip fabrikasyon evler, her kültür için uygun evler değildir. Bu sebeple şehir ve bina planlayıcıları, şehirleri ve evleri planlarken hangi kültürün insanı için hangi kültürün insanı için planladıklarını bilmelidirler. Eşya depolamak için yapılan binalar gibi insanların yaşayacakları mekânlar planlanamazlar. Bu sebeple başka kültürün insanı için yapılan şehir ve ev planları bir başka kültür için kopya edilmemelidir.

Şehrin en önemli unsurlarından biri de şehir yönetimidir. Şehirler, mahallî ünitelerdir. Yönetimler de mahallî ihtiyaçlar göz önüne alınarak yapılmalıdır. Ülkenin bütün şehirlerini bir merkezden yönetmek mümkün olmadığı gibi bütün şehirleri kapsayan tek bir yönetim biçimi de olamaz. Ülkede birliği sağlamak için temel esaslar tesbit edilebilir. Ancak mahallî ihtiyaçlar için mahallî kuralların konulmaları, mahallî idarelere bırakılmalıdır. Biz, Türk milleti olarak Osmanlı dönemimizde şehirler için ayrı ayrı kanunnameler çıkararak bunu yaşadık ve başarılı olduk.

Şehirlerin de insanlar gibi şahsiyetleri vardır. Onlar, bu şahsiyetlerini cadde ve sokaklarına dikilen âbidelerle ortaya koyarlar. Bugün ilk bakışta Eski Mısır, Yunan, Roma, Bizans ve İslam şehirlerini bu unsurlarıyla birbirinden ayırıyoruz. Bunun için her kültür, kendi karakterini şehirlerine dikeceği âbidevî yapılarla temsil etmelidir. Hangi kültürü temsil ettiği belli olmayan şehirler şahsiyetsiz şehirlerdir.

İnsanlar varoluştan beri topluluk halde yaşamışlardır. Bu, hem onların morfolojik yapılarının tabiî bir sonucu hem de nesillerin devamı için vazgeçilmez bir hayat tarzıdır. Varoluşu müteakip gruplar halinde yaşayan insanlar zamanla çeşitli ölçeklerde daha karakteristik gruplar oluşturmuşlar ve daha sonra bunları köy, kasaba ve şehir gibi isimlendirmişledir.

İbn-i Haldun'un da dediği gibi insanlar, tarih içinde bedevî, yani şehirleşmemiş bir halde küçük topluluklar ve hadarî yani bir araya gelmiş büyük topluluklar, şehirler halinde yaşamışlardır.

Çağlar ilerledikçe insanlar daha medenî yaşamanın yollarını aramışlar ve XX. yüzyılda insanlık, tamamına yakın kesimi şehirleşmiştir. Bugün belki dünyanın bazı yerlerinde çok az sayıda insan hala ilkel hayat yaşıyorsa da genelde dünya nüfusu şehirleşmiştir.

Çağlar içinde şehir kavramı da yeni anlamlar kazanmış ve adı köy olan birçok yerleşim yerleri de büyük şehirlerdeki gibi birçok medenî imkânlara kavuşmuşlardır. Bu sebeple bugün buralarda yaşayanlara da medenî insan olarak bakmamız gerekir. Ancak bugün mesele, şehirde yaşamak veya yaşamamak değil, şehirleşmiş insanlar arasındaki kalite farklardır. Yani dünyadaki şehirlerin alt yapı, sağlık, eğitim, hayat standardı, sosyal aktivite ve yönetim biçimleri medenî ölçekteki kaliteyi gösterir.

a- İlkçağda Şehirler

Antik şehirlere örnek olarak Yunan ve Roma şehirleri gösterilir. Ancak ilkçağdaki Sümer, Asur, Mısır, Sâsânî ve Hitit şehirleri üzerinde de durulması gerekir. Mezopotamya'daki Bâbil, Ninova, Uruk, Kiş, Eridu, Lagoş, Nippur şehirleri, Mısır'daki Menfis, Karnak, Abidos, Mendes, Nubye, Dakka, Kâhun, Amarna, Buto, Kois, Sais, İskenderiye, Helyopolis, Tep, Luksor; İran'daki Medâin, Dârâbcerd, Firûzâbâd ve Anadolu'daki Hattuşaş, Boğazköy ve Karatepe ilkçağın önemli şehirlerdendir. Bu şehirlerde yapılacak kazılar ve araştırmalar bize ilkçağ şehirciliği hakkında önemli bilgiler verecektir.

Araştırmalar, ilkçağ şehirlerinin dıştan bir surla çevrilmiş, içerideki diğer bir surun idarecilerin bulunduğu binaları çevirdiği ve şehrin yol şebekesinin de birbirine dik tarzda düzenlendiğini ortaya koymaktadır.

Tanrı'nın kapısı anlamına gelen ve Sümerler tarafından kurulan Bâbil şehri, dikdörtgen planda kurulmuş, iç ve dış olmak üzere iki surla çevrilmiş, dış surun dışında da şehri çevreleyen bir su kanalı bulunan bir şehirdi. Ayrıca şehrin doğu tarafındaki iki sur arasında üçüncü bir duvar daha yapılmış ve üstüne belirli aralıklarla kuleler yerleştirilmişti. Uruş, Zabaka, Marduk, İştar, Ehlil, Sin, Adad ve Şahas adlarında sekiz kapısı bulunmaktaydı. İştar kapısının duvarları renkli tuğlalardan yapılmış ve firûzelerle süslenmişti ki bugün bunlardan bir kısmı İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Şehrin mahalleleri de birçok kanallarla birbirine bağlanmıştı. A. H. Layard'ın ortaya çıkardığı Asurbanipal Kitaplığı'nda bulunan ve *'Bâbil Şehri'nin Tarihi'* adını taşıyan çivi yazılı metinde şehirde 53 büyük tapınak, 650 küçük tapınak, 360 sunak, iki adet âyin yolu, 24 büyük cadde ve üç kanalın varlığı belirtilmiştir.[587] Âyin yollarının da renkli tuğla ve taşlarla süslendiği ortaya çıkartılmıştır.

587 Meydan Larouuse, II, 31

İlkçağın Yunan ve Roma şehirleri de bize güzel örnekler sunmaktadır. M. Ö. 479'da mimar Hippotodamus tarafından kurulmuş olan Milet şehri, Yunan şehirlerinin en âbidevî şehridir. Izgara tarzı bir planla inşâ edilen şehir, mimarının adıyla 'Hippotodamus Tarzı' diye de anılır.[588] Efes, Atina gibi diğer Yunan şehirleri üzerinde yapılacak araştırmalar da şehircilik tarihi hakkında önemli bilgiler verecektir.

Roma şehirlerinin planlanmasında daha çok Roma askerî karargâhları müessir olmuştur. "Castrum" adıyla anılan bu karargahları genellikle dikdörtgen veya kare şeklinde planlanmış, etrafı duvarlarla çevrilmiş ve birbirini dik olarak kesen "Cardo" veya "Decumanus" denilen iki ana yola sahipti.[589]

Romalılar, Yunanlılar'da gördükleri ızgara planını, kendi askerî karargâh düzeniyle birleştirerek, şehir planlarını oluşturmuşlardır.[590] Romalılar, ana yolların kesiştiği yerlere, 'Forum' dedikleri meydanları yerleştirmişlerdir ki bu, şehrin merkezi olup mâbed de burada bulunmaktaydı.

Araştırmalar, Romalılar'ın şehir planının bazı unsurlarını kanunlarla belirlediklerini ortaya koymaktadır. 'On İki Levha Kanunu'nda yolların 4.30 metreden dar olamayacağı bildirilmiştir.[591]

Sâsânî şehirlerinde ise üç ana plan tarzı görülmektedir. Persepolis ve Pasargade şehirlerinde görülen dıştan çok köşeli surlarla çevrili şehir planı[592] birbirini dik kesen yollarla inşâ edilmiş, kare veya dikdörtgen planlı şehirler,[593]; Medâin, Dârâbcerd ve Firûzâbâd gibi şehirlerde görülen yuvarlak plandaki şehirler,[594] İran şehirlerinin de mâbed odaklı şehirler olduğunu ortaya koymaktadır.

Çoğunlukla hayvancılıkla geçinen ve muhariplik ruhuyla yetişen Türkler de mâbed şehirler diyebileceğimiz sayıda yüzlerce çadırla konar-göçer hayatı yaşa-

588 A. Akarca, Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri, I. Şehir Savunması, Ankara 1972, s. 29-31; İ. A. Bayhan, Şehir Planlaması, İstanbul 1969, s. 37

589 İ. H. Bayhan, A.g.e., s. 46

590 H. Gaupe, Iranion Cities, New York 1979, s. 16

591 M. Gezar, Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s. 477

592 H. Gaupe, A.g.e., s. 27

593 E. Wirth, Villaes Orientales, Une Pbollématuque Face an Changement, La Ville Arabe Das L'ıslam, ed. D. Chevallier, A. Bouhhiba, Tunis 1982, s. 195-205

594 K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture Umayyads, Early Abbâsids And Tulunids, Oxford, II, s. 18-20

dılar. Göktürkler'den itibaren ise yerleşik hayata geçmeye başlayan Türkler de şehirler kurdular.

Başlangıçta etrafı tümsekler ve toprak duvarlarla çevrilen bu şehirlerin daha sonra taş duvarlarla çevrildikleri bilinmektedir. Bununla beraber bu tip şehirlerin Göktürkler'den önce Hun Devleti'nde de mevcudiyetinden bahsedilmektedir.[595]

Bazan de Kayındı şehrinde olduğu için Türk şehirleri iç içe iki kale ve dıştan bir hendekle çevrilmiştir. Oğuzlar'ın önemli bir şehri olan Süt-Kent'te ise hem şehrin dışında sur hem de şehrin iç kalesi dışında su hendekleri bulunmaktaydı.

Arkeolojik araştırmalar, Türkler'de şehir ve kasabaların VII. Yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başladığını göstermektedir. Türkler'in yerleşik hayata geçtikleri döneme aid en eski şehre örnek, Orta Asya'da Çu Havzası'nda kurulmuş olan Akbesim şehridir. Burada yapılan kazıda birbiri üzerinde dört kültür katmanı tesbit edilmiştir. Birincisi V.-VI. yüzyıla, dördüncü katman ise IX.-X. yüzyıla aiddir. Akbesim, kale, şehristan ve rabad isimleriyle anılan üç bölümden oluşmaktaydı.

Kalede aristokratlar, şehristanda esnaf, rabad bölümünde de ticaret erbabı yer alırdı. Tapınak da şehristan bölümünde bulunmaktaydı. Şehrin dışındaki savunma tümseği ve yol şebekesi bulunuyordu.[596] Surlar dörtgen şeklindeydi.

Türkler'in Hunlar'dan önceki şehirlerinden Yaz-tepe, Kubudiye, Hunlar devrine aid Kum-tepe, Köhne-tepe, Göktürkler'e aid Hayrâbâttepe, Balalak-tepe, Karluklular'a aid Aşpara, Buran-tepe, Naib Kale, Karahanlılar'a aid Balasagun, Kusân, Tirmiz, Mug, Hocent, Süt-kent gibi şehirlerde yapılacak araştırmalar, ilk Türk şehirleri ve şehirciliği hakkında önemli bilgiler verecektir. Akbeşim şehrinde cadde kenarında kesme taşlardan yapılmış, kaldırımlar, bazı şehirlerde sokak sokak dolaşan ark ve kanallar gelişmiş bir şehircilik anlayışını göstermektedir.

Eski Türkler, iki tip evde otururlardı. Biri 'Yurt' denilen çadır, diğeri ise aynı zamanda 'Aile' demek olan 'Bark' denilen avlulu sabit konuttur.

İslamiyet'in Türk bölgelerine yayılmasından sonra genellikle şehristana büyük bir câmi inşâ edilmiş ve Rabad bölgesindeki ticari faaliyetlerde câmiye yaklaştırılmıştır.[597]

595 M. Gezar, A.g.e., s. 9; S. Öcal, Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 23, İstanbul 1983, s. 102-112

596 M. Gezar, A.g.e., s. 37-66

597 M. Cezar, A.g.e., s. 91-93

b- Ortaçağ Şehirleri

Umûmî kabule göre ortaçağ, 395'te Roma'nın ikiye ayrılmasından 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar olan dönemdir.

Ortaçağda ticaretin artmasıyla şehirler genişledi. Daha geniş caddeli ve kaldırımlı şehirler ortaya çıktı. İlkçağ kuleler şehrindeki şehir surları, bu çağda daha geniş alanı içine alan surlar şeklini aldı.

Karakteri itibariyle ortaçağ, dinin ağırlık kazandığı bir çağ olması sebebiyle de şehirler âbidevî mâbedlerle donatıldı ve mâbedler etrafında işyerleri konuldu. İstanbul'da Ayasofya Kilisesi, Paris'te Notre Dame Katedrali, Roma'da Piskopos Katedrali (Saint Giovanni İnlaterano) şehirlerin merkezi durumunda idiler. Almanya'daki Ulm şehri de adeta bir mâbedler şehri görünümündedir.

Ortaçağda yaşanan dînî yoğunluk, dînî mimarinin sivil mimariye tesir etmesine ve mâbed benzer evler yapılmasına sebep oldu.

Ortaçağ şehirleri dar sokaklar ve birbirine bitişik ve hatta iç içe geçmiş evlerden oluşan şehirlerdi.

610'da İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla İslam dünyasında da dînî ağırlıklı şehirler oluştu ve sivil mimaride dînî mimarinin ağırlığı görüldü.

İslam'ın gelişi, İslam öncesi Yesrib'i, Mescid-i Nebevî merkezli bir şehir haline getirdi. Müslümanların yeniden kurdukları şehirlerde de aynı anlayış hakim oldu.

İslam şehirleri ya daha önce mevcut olan şehirlerin İslâmî yaşayışa uygun hale getirilmesi veya fetihten sonra dâru'l-hicre denilen yerlere yeni şehirlerin kurulmalarıyla oluşan şehirlerdir.

c- Yeniçağda Şehirler

Umumi kabule göre 1453'ten 1789 tarihine kadar olan zaman yeniçağ olarak kabul edilir. Hümanizm, Rönesans ve Reform'un yaşandığı önemli bir zaman kesitidir. Yüksek ateşli silahların kullanılmasıyla, surlarla çevrili şehirlerin korunmasının mümkün olmadığı bir dönemdir. Bu sebeple şehirler surların dışına taşmış, gelişen ticaret ve teknoloji sebebiyle şehirler gitgide büyümüş ve artık şehirlerde su sarnıçları yerine su şebekeleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Ticaretin büyük gemilerle okyanuslara yönelmesi, liman şehirlerinin daha çabuk gelişmelerine sebep olmuştur.

Yeniçağın başında Avrupa'nın en büyük şehri Müslümanların elindeki 500.000 nüfuslu Gırnata şehridir. Bunu 250.000 nüfuslu Paris, 190.000 nüfuslu Venedik, 150.000 nüfuslu Napoli, 120.000 nüfuslu Milano, 120.000 nüfuslu Floransa, 100.000 nüfuslu Genova ve 100.000 nüfuslu İstanbul, 80.000 nüfuslu Roma, 75.000 nüfuslu Londra, 70.000 nüfusla Lisbon takip ediyordu.

Asya'da 100.000'nin üzerinde nüfusa sahip, Kahire, Şam, Halep şehirleri, Afrika'da Fas şehri çağın önemli şehirleriydi.

Bu şehirlerin yeniçağ planları üzerindeki araştırmalar, şehirciliğin gelişimi hakkında önemli bilgiler verecektir.

d- Yakınçağda Şehirler

Yakınçağ, 1789 Fransız İhtilali'nden günümüze kadar gelen çağdır.

Bu çağ, sosyal gelişmeler yanında şehirleşmede de yeni bir dönemdir. Zira bu çağlarda yaşayan nüfusun şehirlere akın etmeye başladığı ve bütün dünyada şehir nüfusunun kır nüfusundan fazla olduğu bir dönemdir. Şehirlerdeki bu artan nüfusu karşılamak maksadıyla XX. yüzyılda planlı şehircilik önem kazanmış ve gökdelenler ortaya çıkmıştır. Yollar iki katlı hale getirilmiş ve şehirlerin altları tüneller kazılarak yeraltı yollarla örülmeye başlamıştır. Bugün dünyanın birçok şehri hatlı tünellerle adeta örülmüştür.

Bu gelişmenin önemli bir sebebi II. Dünya Savaşı'dır. Bilhassa İngiltere, bu planlamada öne çıktı. Tüneller aynı zamanda sığınak olarak düşünüldü. Aynı zamanda sanayi ile yerleşim alanlarını birbirine yaklaştıran bu anlayış, İngiltere'de Londra'dan 30-60 Km. uzaklıkta şehirler kurulmasına sebep oldu. Basildon, Bracknell, Crawly, Narlow, Halfield, Newpstend, Stevenya ve Welwyn Garden bunlardandır. Glasgow çevresinde de East Kilbride ve Cumbernauld bunlardandır. Bu şehirlerin temel özellikleri sanayi ile meskenlerin iç içe oluşları ve çok nüfusu barındırmalarıdır.

1962'lerde İngiltere'de toplam nüfusun % 80'i, A.B.D.'de % 70'i, Fransa'da % 62.7'si, Türkiye'de % 34'ü şehirde yaşıyordu. Bugün bu oranlar, şehirler lehine çok artmıştır. Bugün Türkiye'de bile toplam nüfusun % 50'den fazlası şehirlerde yaşamaktadır.

Görüldüğü gibi yakınçağ, şehirleşmenin hızlı geliştiği bir çağdır. Ancak XX. asrın başındaki bu hızlı fizikî gelişmelerin bütün dünyayı tehdit eden çevre, su, hava ve sosyal kirliliği de beraber getirdiği unutulmamalıdır.

2- İslam Şehri

İslam şehri kavramı, Müslümanların sıfırdan kurdukları şehirlerle daha önceden kurmuş oldukları halde Müslümanların kendi kültürlerine göre yeniden planladıkları şehirleri anlatmak için kullanılmıştır.

a- Kur'ân-ı Kerim, Hadis-i Şerif ve Diğer İslam Kaynaklarında Şehirle İlgili Bilgiler

İslam kaynaklarında şehri ifade eden farklı kavramlar kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de on değişik şehir ismi kullanılmıştır.[598] Bunlardan bazıları şunlardır:

a.1- Karye:

Özel olarak köy anlamında kullanılsa da genel anlamda şehir, memleket, toplanma ve yerleşme yeri olarak kullanılmıştır. Karyetü'n-nahl (Arıkovanı), karyetü'n-neml (Karınca yuvası), karyetü'l-ensar (Ensarın yerleştiği Medine şehri), Ummu'l-kurâ (Mekke şehri),[599] karyeteyn (Mekke ve Tâif şehirleri).[600]

Kur'ân-ı Kerim'de 56 âyet-i kerimede karye kelimesi değişik şekillerde geçmektedir.[601]

a.2- Medine:

Özel olarak Arabistan'da Hz. Muhammed'in hicretten vefatına kadar yaşadığı şehri ifade etmekle beraber, genel anlamda şehir, belde, kasaba, memleket anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de 17 âyet-i kerimede geçmektedir.[602]

---

598 Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, İstanbul 1969, II, 820

599 En'am Sûresi, 92

600 Zuhruf Sûresi, 31

601 Bakara Sûresi, 58, 259; Nisa Sûresi, 75; En'am Sûresi, 123; A'raf Sûresi, 4, 82, 88, 94, 96, 97, 98, 101, 161, 163; Yunus Sûresi, 98; Yusuf Sûresi, 82, 109; Hicr Sûresi, 4; Nahl Sûresi, 112; İsrâ Sûresi, 16, 58; Kehf Sûresi, 59, 77; Enbiyâ Sûresi, 6, 11, 74, 95; Hac Sûresi, 45, 48; Furkan Sûresi, 40, 51; Şuarâ Sûresi, 208; Neml Sûresi, 34,56; Kasas Sûresi, 58; Ankebut Sûresi, 31, 34; Sebe Sûresi, 18, 34; Yâsin Sûresi, 13; Zuhruf Sûresi, 23, 92, 131; Muhammed Sûresi, 13; Talak Sûresi, 8; Hûd Sûresi, 100, 102, 117; Kasas Sûresi, 59; Şûrâ Sûresi, 7, Ahkaf Sûresi, 27; Haşr Sûresi, 7, 14

602 A'raf Sûresi, 111, 123; Tevbe Sûresi, 101, 120; Yusuf Sûresi, 30; Hicr Sûresi, 67; Kehf Sûresi, 19, 82; Neml Sûresi, 48; Kasas Sûresi, 15, 18, 20; Ahzab Sûresi, 60; Yasin Sûresi, 20; Münâfikûn Sûresi, 8; Şuarâ Sûresi, 36, 53

a.3- Belde:

Kasaba, şehir, memleket anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de bu isimde bir sûre olduğu gibi değişik şekillerde 14 âyet-i kerimede geçmektedir.[603]

a.4- Mısr:

Özel olarak Mısır ülkesi ve Kâhire şehrini ifade ettiği gibi genel olarak, şehir, sınır, iki şey arasındaki engel, bölge, kırmızı toprak ve ülke anlamında kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de 5 ayette geçmektedir.[604]

a.5- Beyt:

Ev, mesken, köşk anlamlarına geldiği gibi oba, dünya ve şehir anlamlarına da gelmektedir. Beytullah (Allah'ın evi, Kâbe, mescid), Beytü'l-Makdis (Kudüs), Beytü'l-Ahzan (Hz. Yusuf'u kaybeden Hz. Yakub'un çadırı). Kur'ân-ı Kerim'de beyt ve müştekkâtı çeşitli yerlerde geçmektedir. A'raf Sûresi'nin 74. ayeti ile Hicr Sûresi'ndeki 82. ayetindeki 'buyût' kelimesini ev olarak anlamak mümkün olduğu gibi şehir olarak anlamak da mümkündür. A'raf Sûresi'nin 74. ayetinde Âd Kavmi'nden sonra Şam ile Hicaz arasındaki Hicr Bölgesi'ne yerleştirilen Semûd Kavmi'nden bahsediliyor ki bu kavim, Hicr bölgesinde kayaları, mermerleri yontarak şehirler ve şehirde saraylarla evler inşa etmişlerdi. Hicr Sûresi'nin 82. ayetinde de bu kavmin dağlardan emniyet içinde kalacakları şehirler, evler inşa ettikleri anlatılmaktadır.

a.6- Mesken:

Oturulacak yer anlamını ifade ettiği gibi memleket, şehir anlamını da ifade eder. Kur'ân-ı Kerim'de 3 yerde şehir anlamında kullanılmıştır.[605]

a.7- Dâr-Diyâr:

Ev, köy, şehir, ülke anlamında bir kelimedir. Diyar-ı Bekr, Bekir'in şehri gibi. Bu kelime de Kur'ân-ı Kerim'de şehir anlamında kullanılmıştır.[606]

Genelde yeryüzünde kurulmuş şehirler, toplumların inanç, kültür, ekonomik, ideolojik kaygıları ve hedefleri ile mekânların fizikî şartlarına göre şekillenirler.

---

603 A'raf Sûresi, 57, 58; İbrahim Sûresi, 35; Nahl Sûresi, 7; Fâtır Sûresi, 9; Beled Sûresi, 1, 2; Tîn Sûresi, 3; Bakara Sûresi, 126; Âl-i İmran Sûresi, 199; Gâfir Sûresi, 4; Kâf Sûresi, 36; Kamer Sûresi, 8, 11

604 Yunus Sûresi, 87; Yusuf Sûresi, 31, 99; Zuhruf Sûresi, 51; Bakara Sûresi, 61

605 Kasas Sûresi, 58; Ankebut Sûresi, 38; İbrahim Sûresi, 45

606 Hûd Sûresi, 65, 67

Buna göre kapitalist toplumlarda ticaret merkezli (eco centre), sosyalist toplumlarda büyük meydanlar ve anıt merkezli (sosio centre) ve dinin yönlerdiği mekânlarda kudsî mekânlar (teo centre) şehirlere şekil verirler. İslam toplumlarında ise şehirler merkezinde mâbed, kamu binaları, meydan ve ticârî alan bulunan (multi centre) şehirlerdir. Çünkü İslam şehri insan merkezli yani insanın morfolojik ihtiyaçlarını karşılayacak bir mekândır. Burada insanın hem fizik hem de metafizik ihtiyaçları karşılanmalıdır. Şehir insanın yeme, içme, eğlenme, spor, ibadet, eğitim, istirahat ve her türlü sosyal ihtiyaçlarını karşılamalıdır.

3- İslam'da Şehir ve Şehircilik

Âyet-i kerimeler, hadis-i şerifler ve diğer İslam kaynaklarında şehirle ilgili bilgi ve tavsiyelerde bulunan İslam'da şehir hayatı teşvik edildiği açıktır. Nitekim bir hadis-i şerifte de "Şehirler ve beldeler fetholunur. İnsanlar birbirine köye geliniz diye teşvikte bulunurlar. Oysa bilmelidir ki şehir onlar için daha hayırlıdır. Sıkıntı ve dostluğuna rağmen şehirde yaşamaya sabredenlere kıyamet gününde şahit ve şefaatçı olacağım."[607]

Tarih içinde, gelen bütün peygamberlerin şehirlerde ortaya çıktıkları gibi Hz. Muhammed de dünyanın ilk evinin bulunduğu bir yerleşim yerinde ticaret ve kültür merkezi olan Medine'de ömrünü tamamlamıştır. Hz. Ömer zamanında kurulan Kûfe, 30 yılda 100.000; Basra 30 yılda 200.000; Mansur zamanında kurulan Bağdat, 40 yılda 200.000 nüfusa erişmiştir.[608] Şehirlerin bu şekilde hızla büyümelerinden dolayı IX.-XI. yüzyıllar şehirleşmede İslam dönemi olarak anılmıştır. Diğer taraftan Türkler'in İslam'ı kabulleriyle süratle şehirleşmeleri, bilhassa Selçuklu ve Osmanlılar'ın büyük şehirler kurmalarından dolayı da XII.-XVI. asırlar, şehircilikte Türk asırları olarak bilinir.

4- İslam Şehirlerinin Unsurları

İslam şehri, insanların maddî-mânevî ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanmış bir şehirdir. İnsanlar dışındaki ibâdullahtan sayılan kuş, kedi, köpek gibi canlıların da İslam şehri ve çevresinde yaşama hakları vardır. Bu sebeple İslam şehri onlara da yaşama alanları sağlayacak tarzda planlanmalıdır. Tarihî İslam şehirlerinde görülen kuş sarayları, kuş barınakları, kuş çeşmeleri gibi insanların dışındaki canlılara hizmet götüren tesisler ve bu maksatla kurulan vakıflar, İslam

607 Ahmed. B. Hanbel, Sünen, II, 338-349

608 Jean Dalelouis Michon, İslam Şehri, Trc: A. Topçugi, İstanbul 1992, s. 15

şehirlerinin planları ve buralarda yaşayanların bu konudaki anlayışları hakkında bize bilgiler vermektedir.

a- İslam Şehirlerinin Fizikî Unsurları

a.1- Topluma Hizmet Eden Tesisler:

Şehrin merkezinde yer alan câmi, eğitim ve öğretim kuruluşları, yönetim binaları (dâru'l-emâre), sağlık tesisleri ve çarşı, topluma hizmet eden tesislerin başında gelir. Tarih içinde bu tesisler, şehrin ortasında, adeta oluşturulan bir sit alanında bulunmakta ve özel mülkiyet, bu bölgenin arkasında yer almaktadır. Bu bölge büyük caddelerle şehrin bitimine dört yönden bağlanmış ve bunlara bağlı tâlî yollar planlanmıştır. Böylece şehirde yaşayanların yönetimle ilgili meselelerini ve hayâtî ihtiyaçlarını kolayca sağlayabilecekleri bir plan düşünülmüştür. Eğer, resmî daireler ve diğer kamu hizmeti gören tesisler şehrin muhtelif yerlerine dağılsalardı bu, vatandaşın resmî işlerinin gecikmelerle neticelenmesine sebep olacağı gibi eğitim, hastane ve diğer sosyal tesislerden de gereği gibi istifadelerini güçleştirirdi. Merkezde Cuma Câmii ise her hafta vatandaş kaynaşmasını sağlayan önemli bir merkezdir.

a.2- Mahalleler:

İslam şehrinde mahalleler, şehrin hücrelerini oluştururlar. Kûfe ve Basra gibi sıfırdan oluşturulan İslam şehirlerinde her mahalleye ayrı kabileleri yerleştirmek suretiyle çoğulcu kültürün yaşatılması da düşünülmüştür. İslamlaştırılmış şehirlerin iskânında da bu hassasiyet korunmuştur. Meselâ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra Anadolu'nun muhtelif yerlerinden getirdikleri insanları, İstanbul'un değişik mahallelerine yerleştirmişlerdir. Mesela Konyalılar'ı Aksaray, Karamanlılar'ı Küçük Karaman Semti'ne yerleştirmiştir.

İslam şehrinde mahalle, adeta şehrin küçültülmüş bir minyatürüdür. Şehirde olduğu gibi mahallelerin de meydanı, meydan kahvehanesi, meydan çeşmesi, mescidi, yönetici olarak imamı daha sonra muhtarı vardır. Ayrıca şehrin büyük mezarlığı olduğu gibi mahalle veya mezarlıkları da vardır.

a.3- Çarşı ve Pazar:

Çarşı ve Pazar, İslam şehirlerinin değişmez bir unsurudur. Yeniden kurulan veya İslamlaştırılan her şehrin merkezinde büyük bir çarşı ve Pazar tesis edilmiştir. Bu çarşı, meslek gruplarına ayrılmış ve her biri ayrı isimlerle sarraflar çarşısı, kuyumcular çarşısı, halıcılar çarşısı, baharatçılar çarşısı gibi.

Bu pazarlar, genelde köy ve kırlarda kurulan pazarlar; şehir pazarları (suveyhâ), mevsimlik pazarlar (fuarlar) ve sebze pazarlarından (dâru'l-bittih) oluşurdu.

a.4- Mezarlıklar:

İslam'da ölüm, bir son değildir. Yeni bir hayatın başlangıcıdır. Bu hayatın kapısı da mezarlıklardır. Bu sebeple Müslümanlar, mezarı ahireti hatırlatan bir kapı olarak düşünmüş ve onu, ölünün başına dikeceği bir taşla da olsa unutmamak istemiştir. Bu sebeple her İslam şehrinde mezarlık bulunur. Bu mezarlıklar da, şehrin mahalleri için ayrı ayrı tasarlanmıştır.

Tarih içinde zamanla İslam mezarlıkları mezar taşlarına işlenen çizgi ve yazılar ve ağaçlarla adeta birer açık hava müzesi ve kültür havzaları haline gelmişlerdir. Mezar taşlarındaki çizgiler ve süslemeler, orada yatan insanın cinsiyeti ve sosyal statüleri hakkında önemli bilgiler ve mesajlar sunmaktadır.

Diğer taraftan İslam mezarlıklarındaki estetik, oraları korkutucu, ürkütücü yerler olmaktan çıkarmış, mûnis ve rahatlıkla girip-çıkılabilen yerler haline getirmiştir.

a.5- Yollar:

Yollar, şehirlerin can damarlarıdır. Ammenin malı olan yollar hem geniş tutulmalı, hem de yola gelip geçenleri rahatsız edici hiçbir şey konulmamalıdır.

Hz. Peygamber; "Yol hususunda ihtilaf ederseniz, genişliğin yedi zira' yapınız." buyurmuştur.[609] Başka bir hadis-i şeriflerinde de "Müslümanlar'ın yolundan rahatsızlık veren şeyleri kaldırınız."[610] buyurmuştur.

Bu hadis-i şeriflere rağmen İslam dünyasındaki daracık sokakları, esnafın kaldırımlara ve yollara eşyasını koyarak gelip geçenlere eziyet etmelerini anlamak mümkün değildir. Yola tecavüzün bir kul hakkı olduğu konusu ise ayrıca düşünülmesi gereken bir husustur.

b- İslam Şehrinin Metafizik Unsurları

b.1- Tevhid:

İslam inancının temeli tevhiddir. Tevhid, Allah'ın tek, ortaksız, benzersiz fizik ve metafizik âlemlerin yaratıcısı ve geliştiricisi olduğunu kalben ve alken kabul-

609 Buhârî, Mezâlim, 29; Müslim, Musâhaf, 243 (1613); Tirmizi, Ahkam, 20 (1355); Ebû Davud, Akdıyye, 31 (3633); İbn-i Mâce, Ahkam, 16 (2338)

610 Müslim, Birr, 131 (2618)

lenmedir. Ancak bu kabul sadece inanç alanında kalan bir kavram olmayıp fizik ve metafizik alemlerde birbirine zıt gibi görünen fenomenleri birleştiren üst bir kabuldür. Bundan dolayı her Müslüman, her şart ve halde tevhidi müşahade ederek kendi fiilini ona göre tanzim eder. İlimde, san'atta, ticarette ve sosyal hayatın her vechesinde bu perspektifi yakalamaya çalışır. Tasavvufî söyleyişle kesrette birlik, zıddiyette hikmet ve beşerî güçleri ne kadar çok olursa olsun yüce varlık karşısında acziyeti hiç unutmayarak bu idrakla yaşar.

Neticede Yunus'un tabiriyle yaratılanı hoş görür, yaratandan ötürü. Bu anlayışta gerek şehirlerin planlanmasında gerek evlerin kurulmasında ve gerekse şehir hayatında tevhîdî anlayışı gözden ırak tutmaz. Bunun neticesinde Müslüman, Tao'nun da dediği gibi "Şehirleri, insanoğlunun bâkir tabiatı çirkinleştirme eylemi haline getirmekten kurtarır.

Tevhid, Allah'ı birlemek ve onu tek ilah kabul etmektir. Istılah olarak tevhid, Allah'ın tek olduğunu, onun varlığının vâcibu'l-vücud olduğunu kabul edip, onun her şeyin yaratıcısı, geliştiricisi ve idarecisi olarak görmek ve yalnızca ona ibadet etmektir. Bunun zıddı ise şirktir. Peygamberimizin Allah'tan naklettiği bir hadis-i kudsîde "Kim bana hiçbir şeyi şirk koşmadan gelirse yeryüzü dolusu kadar hataları da olsa ben onu işlediği hatalar kadar mağfiret ederim."[611] buyurmaktadır.

Tevhidin itikâdî ve amelî olmak üzere iki çeşidi vardır. İtikâdî tevhid, Allah'ın tek olarak kabul edilmesidir. Amelî tevhid ise kulluğun sadece Allah'a yapılması ve ibadetlerin sadece onun hoşnutluğunu kazanmak için yapılmalıdır.

Bunlara göre tevhid, kalbi ve aklı batıl inançlardan temizleyerek ibadetleri de sadece ona ve sadece onun rızasını kazanmak için yapmaktır. Bu, Kur'ân-ı Kerim'de "Dini yalnız Allah'a halis kılmak"[612] şeklinde ifade edilmiştir.

b.2- Cemaat:

Cemaat, aynı inancı, aynı duyguyu, aynı düşünceyi ve aynı idealleri paylaşan insanlar topluluğudur. İslam'da topluca yapılan ibadetlerin tek başına yapılan daha faziletli olmalarının arkasında yatan gerçek de budur. Cemaat şuuruna ermiş bir toplumda fertler birbirleriyle dayanışma içinde olacağından bunların yaşadıkları şehirlerde hoşgörü, yardımlaşmanın ve daha güzele ulaşma gayre-

611 Tirmîzî, Dua, 98; İbn-i Mâce, Edeb, 58

612 A'raf Sûresi, 29; Zümer Sûresi, 2, 3, 11; Beyine Sûresi,, 5; Mü'min Sûresi, 14

ti yaygın hale gelir. Buna mukâbil kötülükler toplumda yer tutamaz. Cemaat şuuruna ermiş insanların yaşadıkları şehirlerde fakirler, yoksullar, kimsesizler, özürlüler ve hastalar kendi hallerine terk edilemezler. Varlıklı insanlar onlara el uzatacak vakıfları, imaretleri kurar, şehrin muhtelif yerlerine sadaka taşları dikerler. Böylece fakirini, yoksulunu koruyan şehirde hırsızlık ve soygun olmaz, kepenkleri açık bırakılan dükkanlardaki mallara el uzatılmaz.

b.3- Emniyet:

İslam'da dinin korunması, aklın korunması, canının korunması, neslin korunması ve malın korunması esastır. Bu sebeple İslam şehri öncelikle bu beş önemli varlığı koruyacak tarzda planlanır ve yönetilir. Çünkü Kur'ân'da emniyetli şehir üzerine yemin edilmiştir.[613]

Şehirde bu emniyeti sağlayacak resmi ve gönüllü organizasyonlar kurulacağı gibi, fertlerin kalp ve kafalarına yerleştirilecek iman ve şuurla oto-kontrol mekanizmasının kurulmasına çalışılır.

b.4- Komşuluk:

İslam'da komşuluk önemli bir husustur. Hz. Muhammed, komşuluk hakkı üzerinde o kadar durmuştur ki, bir defasında 'Cibril bana komşunun komşuya hakkını o kadar tavsiye etti Öyle ki, ben onu mirasçı kılacak zannettim.'[614] demiştir. Başka bir hadis-i şeriflerinde de "Komşusu aç iken kendisi tok yatan mü'min değildir."[615]

İslam'da komşuluğun sınırı, Hasan Basrî'nin tarif ettiği üzere 'Önden kırk ev, arkadan kırk ev, sağdan kırk ev, soldan kırk evdir.'[616] ki 160 ev bizim komşumuzdur. Yani İslam şehri komşuluk anlayışıyla birbirine bağlı halkalardan oluşur. Onların hal ve hatırlarını sormak ve mümkün olduğu kadar ihtiyaçlarını karşılamak durumundayız. İslam şehri, bu anlayış ve sorumluluktaki sakinlerin oturduğu bir şehirdir. Bu da İslam şehrinin önemli mânevî dinamiklerindendir.

b.5- Kul Hakkı:

Kitap ve sünnetteki birçok emir ve tavsiyeler, İslam'da kul hakkının ne derece ehemmiyetli olduğunu gösterir. Bu anlayış, şehirlerde yollara tecavüzün

613 Tin Sûresi, 3

614 Buhârî, Kitâbu'l-Edeb, 28; Müslim, Birr, 141; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5577; Ebû Davud, Kitâbu'l-Edeb, 123; Tirmîzî, Kitâbu'l-Birr, 28

615 Buhârî, Edebu'l-Müfred, Trc: Fikri Yavuz, İstanbul 1974, I, 123

616 Buhârî, A.g.e., I, 25

önlenmesi, umumun geçtiği kaldırımların esnafın mallarıyla işgal edilmemesi, binaların komşuyu rahatsız edecek tarzda yükseltilmemesi, trafikte güvenlik şeridini ihlal ederek öne geçmeyi önlediği gibi, trafik kazalarında kendi kusurunu görme neticesini doğurur.

İslam'da Allah'ın dışındaki bütün canlılar kuldur. Binaenaleyh insan, kendisine verilen güce dayanarak bu güçten mahrum olan diğer kulları ezemez. Şehirlerin diğer sakinleri olan kedileri, köpekleri ve kuşları da düşünerek onların yemeleri, içmeleri ve barınmaları için imkânlar hazırlar. Osmanlı İstanbul'u için denilir ki, İstanbul'daki Müslim, gayr-ı Müslim mahallelerini, mahalleye girdiğinizde kedi ve köpeklerin davranışlarından anlarsınız. Çünkü Müslüman mahallesinin kedi ve köpekleri insandan kaçmaz, gayr-ı Müslim mahallelerinin kedi ve köpekleri ise kendilerini koruyabilmek için sağa sola koşuşurlardı.

b.6- Doğruluk:

İslam toplumunu ayakta tutan unsurlardan biri de doğruluktur. Doğruluk, kendi hakkına razı olmak, başkalarının hakkına göz dikmemek ve yaptığı her işi olması gerektiği gibi yapmaktır. Toplumda insanlar sadece kendi menfaatlarını öne çıkarır ve başkalarının haklarına değer vermezlerse saldırgan ve güvensiz bir toplum ortaya çıkar. Bunun için Müslüman "Emrolunduğun gibi doğru ol."[617] emrine muhatab olmuştur.

b.7- Yardımlaşma (Sadaka ve İnfak):

Sadaka ve infak, güçlü olanların bundan mahrum olanlara verdikleri maddî-mânevî yardımdır. İslam toplumu bunlarla daha güvenli bir toplum haline gelir.

Toplumda yaşayan muhtaçların varlıklılara güvenmeleri, ahenkli ve uzlaşmış bir toplum doğurur. İslam şehri kendi muhtaçlarını doyurarak, onların isyan ve yanlış yola gitmelerini önler.[618]

b.8- Tevekkül:

Kulun kendi elinden geleni yaparak gerisini Allah'a bırakması ve kendi hakkına razı olmasıdır. İslam toplumunda bu inanış ve anlayış topluma huzur getirir. Gereği gibi çalışmayan ve her şeyi Allah'tan veya bir başkasından bekleyen yahut çalıştığı halde emeğinin karşılığını alamadığına inanan fertlerden oluşan

617 Hûd Sûresi, 112
618 Tevbe Sûresi, 60

toplum, huzursuz bir toplumdur. Yanlış tevekkül anlayışı, toplumların geri kalmasına ve huzursuz olmasına sebep olur.

b.9- Haram-Helal:

Haram, Allah'ın yapılmamasını emrettiği şeydir. Bu emir, her Müslüman'ın ferdî ve sosyal hayatında önemli neticeler doğuran bir hususdur. Başkasının, canına, malına ve namusuna zarar vermek İslam'da haramdır. Bundan dolayı İslam şehrinde yaşayan insanlar, ben yiyeyim de nasıl olursa olsun, ben kazanayım da nasıl olursa olsun, diyemez. Bu sebeple İslam şehrinin esnafı, kalitesiz malı, kalitelinin fiyatına satamayacağı gibi, malın ayıbını gizleyerek satış yapamaz veya kaliteli mal arasına kalitesizi karıştırarak müşterisini aldatamaz.

b.10- Temizlik:

İslam, beden ve ruh temizliğini emreden bir dindir. Bunun için Müslüman'ın evi, sokağı, parkı ve caddesinin temiz olması gerekir. Çöpünü ve kirli suyunu sokağa dökemeyeceği gibi ses cihazlarını yüksek seste kullanarak gürültü kirliliğine sebep olamaz.

Maddî temizliğin en önemli unsurlarından birisi sudur. Bir bakıma insanların medeniliğini kullandığı su ile ölçmek mümkündür. Bu sebeple İslam şehirlerinde akar suya önem verilmiştir. Çeşmeler, sebiller, hamamlar, tuvaletler bunun en önemli görünümleridir. Hemen hepsi vakıflar tarafından yapılan bu tesisler, İslam Medeniyeti'nin bayındırlığının aynalarıdır.

b.11- Adalet:

Adalet, mülkün temelidir. Mülk, şehirdir, köydür ve mülk edilen her şeydir. Toplu yaşanılan yerler adalete daha çok ihtiyaç duyulan yerlerdir. Bu sebeple İslam şehri adaletin yaşandığı yer olmalıdır. Şehirde yaşayan herkes birbirine karşı adaletli davranmak zorundadır. Bu her Müslüman'ın kalbindeki inancın gereği olduğu gibi şehri yönetenlerin de herkesten çok uymaları gereken müeyyidedir. Toplumu adalete davet edenlerin öncelikle kendileri adil olmaları gerekir. Şehirlerin imarında, şahıslara göre değil, herkesin uyması gerektiği kurallara göre izin vermek gerekir.

İslam şehrinde idarecilerin bir menfaat veya çıkar karşılığı imara izin vermeleri düşünülemez. Şehircilikte toplumun menfaatı her türlü ferdi menfaatın önüne geçer. Demek ki, şehirde adalet, hem orada yaşayanların vicdanlarında dînî bir vecibe hem de idarecilerin uymaları gereken bir hususdur.

b.12- Ahlak:

İslam toplumunda ahlak, dinin ve toplumun uygun gördüğü davranışlar bütünüdür. Ahlakın hukuk gibi yaptırımları yoksa da dince ve toplumca ma'şerî bir karşılığı vardır. Bu karşılığın dince sevap veya günah şeklinde karşılığı olduğu gibi topluluk nazarında da mukâfât ve dışlanma gibi neticeleri vardır. Bu yüzden şehirde yaşayanlar toplumun dinden ve örften gelen davranış biçimlerine dikkat etmeleri gerekir. Şehirde yaşayan hiçbir kimse, ben istediğim gibi davranırım, diyemeyeceği gibi şehirde yaşayanlar da görülen çirkin davranışa sükût edemezler. Demek oluyor ki, İslam şehrinde toplumun bir oto-kontrol sistemi mevcuttur. Herkesin istediği gibi davranmasını hürriyetle izah etmek de mümkün değildir. Gerçekte insanların hürriyetlerinin sınırı, birbirinin hürriyetinin sınırlarında son bulduğu gibi şehirde ayrıca toplumun hürriyetiyle sınırlıdır.

b.13- Hürriyet:

Hürriyet, inancın, düşüncenin ve hayatın tarlasıdır. Hürriyet olmayan yerde bunlar yeteri kadar yaşanamaz. İslam şehirleri sadece Müslümanlar'a ait şehirler değildir. Orada yaşamak isteyen her insana şehrin kapıları açıktır. O halde, inancı, düşüncesi ve yaşayış tarzı ne olursa olsun İslam şehrinde herkes yaşayabilir. Ancak şehrin sakinleri bu haklarının sınırlarının başkalarının haklarıyla sınırlı olduğunu bilmeleri gerekir. İnancı, düşüncesi ve yaşayışıyla başkalarını rahatsız edenlere öncelikle şehrin yöneticileri müdahale ederler. Şehrin sakinleri de gördükleri yanlışları ortadan kaldırmak için yanlışı yapanları en azından uyarırlar.

Bu anlayış sebebiyledir ki, tarih boyunca İslam şehirlerinde câmi, kilise, havra ve diğer mâbedler yan yana yaşayabilmişlerdir.

5- İslam Şehrinin İdarecileri

İslam şehrinin idarecilerinde aranan şartlar genel anlamda tüm idarecilerde aranan şartlardır:

1- Müslüman olmak,[619]

2- Adalet ve takvâ sahibi olmak,[620]

3- Bilgili olmak,[621]

4- Bedenen sağlam olmak.[622]

619 Âl-i İmran Sûresi, 85

620 Bakara Sûresi, 124, 204, 205

621 Zümer Sûresi, 9

622 Bakara Sûresi, 247

Bugün bunlara ilave edilebilecek özel şartlar da olmalıdır.

İslam tarihinde muhtesib, ihtisab ağası, şehremini ve belediye reisi gibi isimlerle anılan şehir idarecisi elbette yeni durumlara göre şehirciliği takip eden ve kendisini sürekli yenileyen kimseler olmalıdırlar.

Şehrin idarecisinin şartlara uygun adaylar arasından seçilmesi halka karşı da hesap verebilmesi bakımından çok önemli bir husustur.

Büyük İslam filozofu Fârâbî de şehre reis olacak kimsede şu vasıfların olması gerektiğini belirtir:

1- Vücudunun tam ve uzuvlarının kıvamında olması,

2- Söylenen her şeyi iyi kavrayıp anlaması,

3- Kuvvetli hafızaya sahip olması,

4- Uyanık ve zeki olması,

5- Güzel konuşmasını bilmesi,

6- Öğretmeyi ve öğrenmeyi sevmesi,

7- Yeme, içme, zevk ve eğlenceye düşkün olmaması,

8- Doğruluğu ve doğruları sevmesi, yalan ve yalancıdan nefret etmesi,

9- Dünyalıklara göz dikmeyecek derecede şahsiyet ve onur sahibi olması,

10- Adaleti ve adalet ehlini sevmesi,

11- Mutedil mizaçta olması,

12- Azim ve irade sahibi olması.[623]

6- Müslümanların Kurdukları Şehirlerin Ortak Özellikleri

a- Yer Seçimi:

Şehirlerin kurulacağı yerlerin seçimi, önemli bir konudur. Bu konuda Kur'ân-ı Kerim'de bazı ipuçları vardır:

1- Ulaşımı kolay olmalıdır.

2- Emniyetli olmalıdır.[624]

623 Fârâbî, el-Medinetü'l-Fâzıla, İstanbul 1956, s. 75-76

624 Sebe Sûresi, 18

3- Huzurlu olmalıdır.[625]

4- Rızkı bol olmalıdır.[626]

5- Yeri güzel, havadar olmalıdır.[627]

Hz. Ömer de İran'ı fetheden Sa'd b. Ebî Vakkas'a bir mektup yazarak Kûfe'nin yer seçimi için, otlaklara yakın ve ulaşımı kolay bir yer bulmasını tavsiye etmiştir.[628] Yine Hz. Ömer, Utbe b. Gazvan'a da Basra'nın kurulması için suya, otlak ve verimli yerlere, odunluklara yakın olmasını tavsiye etmiştir.[629]

Bütün bunlar gösteriyor ki, İslam şehrinin yer seçiminde ve şehir kurulduktan sonra göz önünde bulundurulacak hususlar bulunmaktadır. Bugün depremleri yaşayan nesiller olarak bunu daha iyi anlıyoruz. Zemini çürük yerlere, ziraat arazilerine ve sel baskınına uğrayacak yerlere şehir kurmak felakete davetiye çıkarmaktır. Öte taraftan ulaşımı olmayan şehirlerin kalkınamadıklarını da görüyoruz.

b- Şehirlerin Planlanması:

Huzurlu bir şehir için yer seçimi kadar şehrin planlaması da önemlidir. İlkçağdan beri şehirler bir plana göre inşâ edilirler. Ancak şehir planlamacılığının ilmî bir disiplin haline gelmesi yaşadığımız asrın ulaştığı bir merhaledir.

Şehirler, orada yaşayacakların ihtiyaçlarını karşılayacak ve huzurlarını sağlayacak şekilde planlanmalıdır. Şehir planları, öncelikle insanların morfolojik yapıları göz önüne alınarak hazırlanmalı sonra da bedîî zevke hitap etmelidir. Şehrin yolları, evleri, dinlenme yerleri ve temizliği ilk gözetilecek hususlardır.

Bilindiği gibi Müslümanlar'ın ilk şehri Medine'dir. Müslümanlar'ın kalbi olan Kâbe Mekke'de bulunmakla beraber, fethe kadar bu şehir Mekkeli müşriklerin yönetiminde idi. Oysa Medine, hicretle birlikte değişikliğe uğradı. Zira iki kardeşten gelen Evs ve Hazrec başta olmak üzere Medine'deki Arap ve Yahudi kabileleri birbirinden kopuk kabileler topluluğu halinde yaşıyorlardı. Hicretle birlikte Mescid-i Nebevî'nin inşâsı, şehri mescid etrafında topladı ve çiftlik sistemindeki Medine, birbirine bağlı mahallelerden oluşan bir şehir halini aldı. Ancak

625 Sebe Sûresi, 18; Nahl Sûresi, 112; Tin Sûresi, 3

626 Nahl Sûresi, 112

627 Nahl Sûresi, 112

628 Sebe Sûresi, 15

629 Belâzûrî, A.g.e., s. 395

Müslümanlar'ın yeniden kurdukları şehirlere örnek dönem ise Hz. Ömer devri gösterilir. Zira bu dönemde eski Mekke ve Yesrib şehirlerine karşı Müslümanlar ilk defa kendilerine has şehirler kurmaya başladılar.

c- Evlerin Planlanması:

Müslümanlar'ın yaşayacakları evlerin onların maddî ve manevî ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde planlamaları gerekir. İslam'a göre ev, içinde yaşayanları sadece soğuktan, sıcaktan koruyacak bir yapı değil, çevresi, komşuları, havası ve mimari planı ile yaşanacak bir mekândır.

Kur'ân-ı Kerim'de mesken ve beyt kelimeleri, birçok ayette geçmektedir. Mesken kelimesi daha çok eski kavimlerin yaşadıkları yerler için kullanılmıştır. Beyt ise üç ayrı manada kullanılmıştır:

c.1- Mâbed Anlamında:

İnsanlar için yapılan ilk ev Mekke'deki Kâbe'dir. O, mübarek ve hidayet kaynağıdır.[630] Bu manada 15 kadar ayette geçmektedir.

c.2- Aile Manasında:

Kur'ân-ı Kerim'de "Allah'tan başkasını dost edinenlerin durumu, kendisine yuva yapan örümceğin durumuna benzer. Hâlbuki evlerin en zayıfı şüphesiz örümceğin yuvasıdır."[631] buyurulmaktadır.

Müfessirlerin birçoğu buradaki beyt kelimesini, aile olarak anlamışlar ve örümceğin aile yapısı en zayıf hayvanlardan biri olduğunu söylemişlerdir.

Aslında örümcek yuvaları biz insanlar için fizikî olarak çok zayıf görünse de güçlü böcekleri zapt edecek kadar dayanıklı olduğu göz önüne alınarak müfessirlere hak vermek gerekir.

c.3- İnsanların Yaşadığı Ev:

Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette beyt bu manada kullanılmıştır. Ancak bu ayetlerde mimari yapı ötesinde evin hukukî ve kültürel yönü öne çıkarılmıştır.

"Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere sahiplerinden izin isteyip selam vermeden girmeyiniz. Böyle yapmanız sizin için daha hayırlıdır. Umulur ki, düşünürsünüz."

630 Âl-i İmran Sûresi, 96

631 Ankebut Sûresi, 41

"Eğer o evde kimse bulunmuyorsa size izin verilmeden oraya girmeyin. Eğer size oraya girmeden dönün deniyorsa siz de geri dönün. Bu sizin için daha uygundur. Allah yaptığınız her şeyi bilendir."

"İçinde oturulmayan evlere girmenizde bir sakınca yoktur. Oradan yararlanabilirsiniz. Allah sizin açığa vurduğunuzu da gizlediğinizi de bilir."[632]

Bu âyet-i kerimelerden hem mesken mâsuniyeti hem de medenî davranış vurgulanmıştır.

Yine Nûr Sûresi'nin 58–61. âyet-i kerimelerinde de medenî bir profil çizilmektedir:

"Ey iman edenler! Ellerinizin altında bulunan köle ve hizmetlileriniz ile henüz buluğa ermemiş çocuklarınız odanıza girmek için şu üç vakitte sizden izin istesinler:"

"Sabah namazından önce, öğle vakti istirahat için elbiselerinizi çıkardığınız zaman ve de yatsı namazından sonra."

"İşte bu üç vakit mahremiyet vakitleridir. Ama bunların dışında izinsiz girmelerinde ne sizin için ne de onlar için bir mahzur vardır."

"İşte Allah size ayetlerini böyle açıklar. Gerçekten Allah her şeyi hakkıyla bilen, hüküm ve hikmet sahibidir."

"Çocuklarınız buluğa erdiklerinde ise kendilerinden küçük olanlar odanıza girmek için nasıl izin istiyorlarsa onlar da izin isterler."

"İşte Allah ayetlerini size böylece açıklar. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilen, hüküm ve hikmet sahibidir."

"Evlenme arzu ve ümidi kalmamış olan ihtiyar kadınların zînet yerlerini teşhir etmeksizin dış giysilerini çıkarmaları günah değildir. Bununla beraber sakınırlarsa kendileri yönünden daha iyidir. Allah her şeyi işiten, bilendir."

"Görme özürlü, topal veya hasta gibi özürlülerin sizin evlerinizden yemek yemelerinde mahzur olmadığı gibi sizin de eşlerinize yahut çocuklarınıza ait evlerinizden, babalarınızın evlerinden, annelerinizin evlerinden, erkek kardeşlerinizin, kız kardeşlerinizin evlerinden, amcalarınızın evlerinden, halalarınızın evlerinden, dayılarınızın evlerinden, teyzelerinizin evlerinden yahut anahtarları

632 Nûr Sûresi, 27-29

sizlere bırakılmış sahip çıkmanız istenen yerlerden veya arkadaşlarınızın evlerinden yemek yemenizde mahzur yoktur. İster toplu, ister ayrı ayrı yemenizde de sakınca yoktur."

"Evlerinize girdiğiniz vakit Allah'ın katından kutlu ve bereketli bir dilek temennisi olarak birbirinize selam veriniz. İşte Allah, size ayetlerini böylece açıklıyor. Umulur ki, düşünürsünüz."

Hz. Muhammed efendimiz de muhtelif hadislerinde ev ve aile konusunda ölçüler göstermiştir.

"Kişinin saadeti üç şeye bağlıdır: Sâliha kadın, sâlih mesken, sâlih binek."[633]

"Kişinin mutsuzluğu üç şeydedir: Kötü kadın, kötü mesken ve kötü binek."[634]

Kötü mesken nasıl olur:

1- Metrekare itibariyle oturduğu alanı iyi planlanmaması sebebiyle istifade alanı dar olan ev.[635]

2- Komşunun kötü olması.[636]

3- Ezan işitilemeyecek derecede mescide uzak olması.[637]

4- Evin yerinin havasının kötü olması.[638]

Bugünkü gelişmeler ışığında evlerinin zemininin, statiğinin, aydınlatılmasının, ısıtılmasının, ulaşımının iyi olmaması ve daha birçok olumsuzlukların kötü meskeni ifade ettiğini rahatça söyleyebiliriz.

İyi şekilde planlanmış bir evde yeteri kadar oda, salon, mutfak, banyo ve tuvalet bulunmalıdır. Müslüman evinin planında:

1- Büyük anne ve baba yatak odası,

2- Ebeveyn yatak odası,

3- Kız ve erkek çocukların her biri için ayrı yatak odaları,

633 Ahmed b. Hanbel, A.g.e., I, 168

634 Buhârî, Sahih, Nikah, 18; Müslim, Sahih, Selam, s. 115

635 Hakim en-Nişâbûrî, el-Müstedrek, Kahire 1313, I, 168; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî bi Şerhi'l-Buhârî, Mısır 1959, s. 11, 39

636 Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid ve Membeu'l-Fevâid, Beyrut 1967, V, s. 105

637 Salârınî, Gıdâu'l-Edeb li Şerh-i Manzûmeti'l-Âdab, Mısır 1325, II, s. 343

638 Heysemî, A.g.e., V, s. 105

4- Misafir odası,

5- Salon,

6- Mutfak,

7- Banyo,

8- Tuvalet.

bulunmalıdır. Buna gücü yetmeyenler, kız ve erkekleri ayrı ayrı iki ayrı odada toplayabilirler.

Bunların dışında bugün evlerde kütüphaneyi ihtiva eden bir de çalışma odası bulunmalıdır.

Hz. Ömer, Irak'ın fethinden sonra oraların muhafazası için ordugâh şehirler kurulmasını istedi. Bu maksatla Basra ve Kûfe şehirleri kuruldu.

7- Müslümanların Kurdukları Başlıca Şehirler

a- Basra

Müslümanların kurdukları ilk şehirdir. Belâzûrî[639] ve Mes'ûdî'nin[640] haber verdiklerine göre hicretin 14. yılında Hz. Ömer'in komutanlarından Utbe b. Gazvan, el-Hureybe'ye gelince Hz. Ömer'e bir mektup yazarak Müslümanların kışlayacakları bir yere ihtiyaçları olduğunu yazdı. Bunun üzerine Hz. Ömer ona: 'Sen arkadaşlarını bir yere topla; bu yer su ve otlak yerlerine yakın olsun; seçtiğin bu yeri bana anlatan bir de mektup yaz.' diye emir verdi. Utbe, Ömer'e şu mektubu yazdı: 'Ben sahra tarafında ekili yerlere doğru uzanan, çok verimli, yakınında su yatakları ve kamışlığı bulunan bir yer buldum.' Hz. Ömer, bu mektubu okuyunca 'İşte verimli, su yerlerine, otlaklara, odunluklara yakın bir yer.' dedi ve Utbe'ye 'Halkını oraya indir.' diye mektup yazdı.

Böylece Müslümanlar buraya yerleşerek kamıştan evler ve merkeze bir idare binası yaptılar.

Müslümanlar, savaşa giderken kamıştan evlerini yıkarak demetler halinde bağlarlar ve döndüklerinde tekrar kurarlardı.

Sonradan halk, evlerinin yerlerini tesbit ederek buralara binalar yaptılar. Hicretin 17. yılında (m. 638) Ebû Musa el-Eş'arî buraya vali tayin edilince şehir

639 Belâzûrî, Fütuhu'l-Buldan, Trc: Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 498

640 Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zehep, II, s. 328

mescidini ve vali konağını (Dâru'l-İmâre) kerpiçten yaptırdı. Buraya yerleşmek isteyen Araplar da Hz. Ömer'den izin alarak evlerini kerpiçten yaptılar. Halifenin aldığı bazı teşvik tedbirleri neticesinde birçok bedevî Basra'ya yerleşerek şehirleştiler. İbn-i Sa'd'a göre Basra'ya kırk aşiretten insanlar yerleştirildi.[641] Bu artan nüfusa, İran, Sicistan, Kirman gibi şehirlerden Müslüman olanlar ve esirler de yerleşti ve ordugah şehri zamanla ticari bir şehir haline geldi.

Hz. Osman zamanında Basra valiliğine tayin edilen (29/650) Abdullah b. Âmir'in başarılı çalışmalarıyla şehir, nüfusa kâfi gelmeyince şehir planı yeniden yapıldı ve çarşı yerine daha geniş bir çarşı yapıldı. Ayrıca Abdu'l-Kays ve Ezd kabileleri de buraya yerleştirildi. Şehirde, Übülle Kanalı ve diğer su kanalları açıldı.

b- Kûfe

Hz. Ömer devrinde Kadisiye Savaşı'ndan sonra Medâin şehrine yerleşen Araplar'ın ve hayvanlarının şehrin rutubetli havasından rahatsız olmalarını komutan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Hz. Ömer'e bildirmeleri üzerine halife, Medine ile aralarında nehir engeli bulunmayan ve havası Araplar'ın yaşamalarına elverişli olan bir yer bulmasını emretmesi üzerine 'Haddü'l-Ezrâ (Sûrestân)' denilen yerde[642] Kûfe adıyla yeni bir şehir kuruldu.

Kaynaklarda şehrin 14–19/635-640 arasında kurulduğu zikredilirse de genellikle hicrî 17/638'de kurulduğu kabul edilir.[643]

Şehir Basra'da olduğu gibi önceleri askerî bir garnizon olarak kurulmuş olmakla beraber sonraları gelişerek bölgenin merkezi haline gelmiş, Hz.Ali ve Abbâsîler' burayı başşehir olarak tercih etmişlerdir.

Bölgedeki önemlerine binâen Kûfe ve Basra 'İrakeyn' ve 'Mısreyn' adlarıyla anılırlar.

İslam şehirciliği bakımından Kûfe, İslam şehirlerinin ortak unsurlarını taşıyan şehirden biridir. Dairevî bir planla tesis edilen şehrin ortasında câmi, dâru'l-imâre, pazar yeri ve meydan (sahn, rahbe) bulunur ve şehrin bütün ana caddeleri bu merkeze açılır.

641 İbn-i S'ad, Tabakat, Leiden 1325, III/I, s. 157-158

642 Belâzûrî, A.g.e., s. 275; Yâkut, III, s. 558

643 Belâzûrî, A.g.e., s. 274-276; Taberî, III, s. 598; IV, s. 40; Yakut, IV, s. 558

Şehir planlanırken önce câmi yeri tesbit edilmiş ve kuvvetli bir okçunun dört yöne attığı okların düştüğü yerden itibaren de evler inşa edilmiştir. Mugire b. Şu'be tarafından 40.000 kişi alacak şekilde planlanan câmi, daha sonra Ziyad b. Ebih tarafından tamir ettirilmiştir.

Kûfe'de câminin güney-batısında dâru'l-imâre ve yine câmi yanında Hz. Ömer'in emriyle Künise adı verilen pazar yeri kuruldu. Pazaryeri ticari faaliyetler yanında ilmî tartışmaların ve mûsikî faaliyetlerinin yürütüldüğü bir yerdir. Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği sırasında pazarda hayvanlar bölümü ayrılarak diğer kısım bir kapalı çarşı haline getirildi.

Şehrin kurulmasını müteakip Sa'd b. Ebî Vakkas kabileleri yerleştirme görevini Ebu'l-Heyyal Amr b. Mâlik el-Esedî'ye verdi. O da şehri dört bölüme ayırdı ve bu bölümlere de menhec denilen on beş ana yol yaptırdı. Hz. Ömer'in emri doğrultusunda ana caddeler, 40-30-20 ve sokaklar 7 arşın olarak planlandı. Merkezin kuzey tarafı beş, güney tarafı dört, doğu ve batı tarafları üçer caddeye bölünerek her kabile için mahalleler oluşturuldu. İlk yerleşen kabileler Süleym, Sakif, Hemdân, Becile, Tağlib, Esed, Neha, Kinde, Ezd, Müzeyne, Temim, Esed, Âmir, Cedîle ve Cüheyne kabileleridir.[644] Belâzûrî, kura sonucu Yemen kabilelerinin câmi ile Fırat nehri arasına, Nizârî kabilelerinin câminin batı tarafına yerleştirildiklerini naklederler.[645]

Kûfe'ye yeni gelenlerle şehrin nüfusunun artması üzerine Sa'd b. Ebî Vakkas, durumu Hz. Ömer'e bildirdi. Hz. Ömer'de neseb âlimlerinden Said b. Numran'ı Kûfe'ye gönderdi. O da kabileleri yedi gruba ayırarak şehirde 'subu' adı verilen yeni bir düzenleme yaptı.[646]

c- Fustad

Hz. Ömer devrinde Mısır'ın fethiyle Amr b. As tarafından eski Babilion yakınında 22/643 yılında kurulan üçüncü İslam şehridir. Şehrin ortasında Amr b. As Câmisi, idare binası ve askerlerin kabilelere göre yerleştikleri mahalleler bulunuyordu. Amr b. As, Fustad'ın güvenliği için Hemdan ve Himyeriler'in de içinde bulunduğu bazı kabileleri Nil Nehri'nin batı tarafındaki Cîze'ye yerleştirdi ve burayı kalelerle tahkim etti. Daha sonra burası muhtelif köprülerle Fustad'a bağlandı. Abbâsîler devrinde komutan Salih b. Avn, Hamrâu'l-Kusvâ mevkînde

644 Taberî, A.g.e., IV, 45
645 Belâzûrî, A.g.e., s. 275
646 Taberî, A.g.e., IV, s. 48

132/750'de ikinci şehir olan el-Asker şehrini, Ahmed b. Tolun da 254/868'de Asker'in kuzey-doğusunda Muhattam Dağı'nın eteğinde üçüncü şehir olan Kutâî şehrini kurdu.

Fâtımî halifelerinden Muiz lidinillah da 358/969'dan sonra Mehan bölgesinde dördüncü şehir olan Kahire'yi kurdu. Kahire başşehir olmakla beraber Fustad bir kültür merkezi olarak devam etti.

Kahire'nin ilk şehir planı kare şeklinde iken 120 yıl sonra Bedru'l-Cemâlî tarafından güney ve kuzey yönünde genişletilerek dikdörtgen şeklini almıştır.

Fâtımî komutanı Cevher es-Sıkıllî, Mısır'ı ele geçirdiğinde Kahire'de mescidler, Pazar yerleri, yollar ve evler inşa ettirerek şehri geliştirmiştir. 'Hâre' denilen on kadar mahalle kurmuştur. Şehrin en önemli câmi, sonradan 'Câmiu'l-Ezher' adını alan 'Cumâ Câmii'dir. Surların dışında da kuzeyde Bâbu'n-Nasr'a yakın bir yerde iki bayram musallası bulunmaktadır.[647]

d- Kayrevan

Emevîler döneminde kurulan ordugâh şehirlerindendir. Emevilerin İfrıkıyye valisi Ukbe b. Nâfi' tarafından 50/670 yılında kurulmuştur.

Ukbe b. Nâfi', şehri bir câmi ve idare binasının tesisiyle kurmaya başlamış ve beş yılda tamamlamıştır. Buraya Teym, Evs, Hazrec, Ezd, Tennûh, Kinde ve Kinâne gibi kabileleri iskân etmiştir. Bunlardan başka Horasanlılar ve Berberîler de iskân edilmiştir.

Ukbe'nin görevden alınmasından sonra Ifrıkıyye valiliğine tayin edilen Ebu'l-Muhacir Dinar, Ukbe'nin tesis ettiği şehri yıkarak kendi karargâhının bulunduğu yerde Tekrevan adıyla yeni bir şehir kurmaya çalışmışsa da I. Yezid zamanında tekrar Ifrıkıyye valiliğine atanan Ukbe b. Nâfi' vilayet merkezini tekrar Kayrevan'a taşıdı. Ancak Bizanslılar'la Berberîler'in işbirliği neticesinde Ukbe'nin şehadetinden sonra şehir Müslümanların elinden çıktı. Sonra tekrar alındıysa da Berberî emiresi Kahine şehri yeniden Müslümanlardan aldı. Nihayet İfrıkıyye valisi Hassan b. Numan el-Gassan tarafından Kahine'nin mağlubiyet ve öldürülmesinden sonra şehir tekrar Müslümanlar'ın eline geçti ve Kayrevan'ın çevresi yerleşime açılarak şehrin gelişmesi sağlandı.[648]

---

647 Fuad Seyyid Eymen, 'Kahire', DİA, 24, s. 17576

648 Nadir Özkuyumcu, 'Kayrevan', DİA, s. 25, 88-89

e- Vâsıt

Emevîler devrinde Haccac tarafından 83/702 veya 84/703 tarihinde Irak'ta kurulmuş bir şehirdir. Haccac bu ordugah şehrini Kûfe ve Basra ordugah şehirlerini itaat altında tutmak maksadıyla inşa etmiş ve içine en gözde askerleri, Suriyeliler'i yerleştirmişti. Basra ve Kûfe'nin orta yerinde bulunmasından dolayı da bu şehre Vâsıt (orta, merkez) denilmiştir.

Dicle'nin batı kısmında inşa edilen şehrin ortasında Kubbetü'l-Hadra denilen saray yanında Cumâ Mescidi inşa edilmiştir.

Ziraat, ticaret ve sanâyî şehri olan Vâsıt'ta daha sonra birçok çarşılar inşa edilmiş, Emevî, Abbâsî, İlhanlı devirlerinde önemli bir merkez olan Vâsıt, Dicle'nin yatağını değiştirmesiyle önemini kaybetmiştir.[649]

f- Remle

Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdilmelik tarafından Filistin valiliği sırasında kurulmuş bir şehirdir. Halifeliği sırasında da halifenin burada oturmasıyla burası Filistin eyaletinin merkezi haline gelmişti.[650]

Müslümanlar için bir ribat olarak kurulan bu şehir de Süleyman, ilk olarak sarayını ve büyük sarnıcı olan 'Dâru's-Sabbâgîn (Boyacılar evi)' kurdu. Saray yanında bir de câmi inşasına başlandı ve câmi, Ömer b. Abdilaziz tarafından tamamlandı. Süleyman şehre 'Barada' adı verilen bir su kanalı açtırmaya başladı. On iki mil uzunluğundaki bu kanaldan başka birçok kuyular açtırdı.

Şehir daha sonra büyük hanlar, hamamlar, evler ve geniş caddelerle gelişti.

Pazar meydanının ortasındaki 'Câmiu'l-Ebyad', mihrabıyla bu bölgenin en büyük mihrablı camii olarak tanınır. Minberi Kudüs'ün mihrabından sonra ikinci idi.

Şehir, 583/1187'de Selahaddin Eyyûbî tarafından Franklar'ın eline geçeceği endişesi ile tahrib edildi ve bundan sonra harabe olarak kaldı.[651]

g- Fez

Fas'ta II. İdris tarafından 192/808 yılında kurulmuştur. Şehrin ortasında Cuma Mescidi, buraya açılan geniş caddeler ve pazaryeri yer alır. Şehir, su kaynağı

649 M. Streck, 'Vâsıt', DİA, 13, s. 222-226

650 Belâzûrî, A.g.e., s. 195

651 Yâkut, A.g.e., III, s. 69-70

olan Fez Deresi istikametinde oluşmuştur. Burada 'Câmiu'l-Karaviyye' önemli bir üniversitedir. Esnaf bile burada derslere devam etmek için dükkânlarını bir saat kapatırlardı. Şehrin merkezi dışındaki yerleşim yerleri dar sokaklı mahallelerden oluşur. Ancak evler, birer iç avlu içinde inşa edilmişlerdir. Bu evler büyük ailelerin bütün fertlerini ihata edecek genişlikte odalardan oluşurlar.

Bu şehirlerden başka Murabıtlar 454/1062'de Merakeş,[652] Endülüs Emevî hükümdarı Abdurrahman en-Nasr, ikinci Bağdat olarak tanınan Medinetü'z-Zehra'yı kurmuştur.

h- Nevşehir

Anadolu'da kurulan şehirlerin çok azı hariç, hepsi daha önceki medeniyetlerden kalan şehirlerdir. Anadolu'da yer alan Nevşehir, iç Anadolu'da kurulan tipik bir İslam şehridir. Şehir, merkezde kurulan camii ve külliye etrafında oluşmuştur.

Nevşehir, Osmanlı'da 'Lâle Devri'nin (1718-1730) ünlü sadrazamı III. Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (1662-1730)[653] tarafından eşkıya ile mücadelede kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle kurulmuştur. Osmanlı'da Avrupa'daki gelişmelerden ilk olarak yararlanma yolunda önemli adımlar atan İbrahim Paşa, doğduğu köy olan Muşkara'nın adını Nevşehir olarak değiştirerek gerçekten yeni bir şehir kurmuştur. Köydeki bazı arsalar satın alınarak şehir merkezinde câmi, medrese, sıbyan mektebi, imaret, hamam, Ürgüp kadısının Cuma hariç diğer günlerde ikamet edeceği idare binası (imare), kervansaray, pazar yeri ve müteaddid çeşmelerle şehrini kurmuştur. Paşa, külliye örnek olamk üzere Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin incelenmesini hassa mimarbaşı Mehmet Ağa ve bina emini Seyyid Mustafa Ağa'dan istemişti.

Devrinde büyük bir imar faaliyeti başlatan İbrahim Paşa, Nevşehir'in imarında kullanılmak üzere Niğde, Kayseri, Kırşehir, Sivas ve Aksaray şehirlerinden usta işçi ve malzeme temini için bu şehirlerin kadılarına hükümler göndermiştir.[654]

652 İbn-i Haldun, el-İber, VI, 184

653 Damat İbrahim Paşa için bkz. Münir Aktepe, 'Nevşehirli İbrahim Paşa', DİA, IX, s. 434

654 Ahmed Refik, Damad İbrahim Paşa Zamanında Ürgüp ve Nevşehir, TOEM, sene 14, No: 3 (80), İstanbul 1340, s. 161; İlknur Aktuğ, Nevşehirî Damat İbrahim Paşa Külliyesi, Ankara 1993, s. 8; Nejat Göğünç, 'Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi', Belleten, XXXVII, No: 147, Ankara 1973, s. 316

8- İslamlaştırılmış Şehirler

İslamiyetin doğduğu ve XX. asra kadar yayıldığı bölgeler genellikle daha önceki din ve medeniyetlerin yaşadığı bölgelerdir. Be sebeple Müslümanlar gittikleri yerlerde birçok şehri hazır buldular. Ancak ne var ki bu şehirler, daha önceki kültürlere göre planlanmış ve şekillenmiş şehirlerdi. Bu sebeple de Müslümanların yaşama tarzlarına bütünüyle cevap veremiyorlardı. O halde bu şehirlerde bazı değişiklikler yapmaya ihtiyaç vardı. Evvela Müslümanlar girdikleri şehirlerde kendi mâbedlerini kuracaklar ve daha önceki çok Tanrıcılığı temsil eden put ve simgeleri kaldıracaklardı. Teslim aldıkları evlerde de aile mahremiyetini sağlayacak yeni düzenlemeler yapacaklar, kız ve erkek çocuklar için ayrı odalar, tuvaletler yerleştireceklerdi. Diğer taraftan, 'Temizlik imandandır.' hadisi gereği temizliği sağlayacak akarsuları şehre getireceklerdi.

Nitekim Hz. Muhammed, Mekke'ye girdiğinde ilk önce Kâbe'yi puttan temizledi. Kur'ân-ı Kerim'in işaret ettiği şekilde evlere kapılarından ve sahiplerinden izin alınarak girip çıkmayı öğreterek ve hayat kadınlarının faaliyetlerini yasaklayarak işe başladı. Daha sonra evlerin ve sokakların temizliğini öğretti. Çarşı-pazarın kontrolü için özel görevliler tayin edilerek insanların aldatılmalarını önleyen tedbirler Müslümanların ellerine geçen bütün şehirlerde alındı ve çeşitli milletlerden oluşan İslam toplumları, kendi kültürlerini de bunlara katarak medenî şehirler oluşturdular. Araplar'ın, Farslar'ın ve Türkler'in oluşturdukları şehirler, bunların temelde aynı, ayrıntılarda farklı örneklerdir.

İşte bizim İslamlaştırılmış şehirlerle anlatmak istediğimiz budur. Başka bir ifade ile şehirlerin Müslümanların yaşayışlarına hizmet edecek tarzda yeniden düzenlenmesidir; yoksa şehrin taşının, toprağının değiştirilmesi demek değildir.

Müslümanlar tarafından alındıktan sonra değişikliğe uğrayan yüzlerce şehir içinde Bağdat, Kahire, Kudüs, Şam, Halep, Antakya, Bursa, Edirne, İstanbul, Selanik ve Saraybosna tipik örneklerdir. Dâru'l-harp iken dâru'l-İslam olan bütün şehirlerdeki değişikliklerin ayrı ayrı incelenmesine ihtiyaç vardır.

Bunlardan İstanbul'daki değişiklikleri yakından biliyoruz. Sultan Mehmed Fatih Külliyesi'ne ait vakfiyesinde de Evliya Çelebi'nin de belirttiği ilk iş olarak 'Konstantiniyye'yi Allah'ın yardımıyla fethetti. Orası bir putlar şehri idi. Sultan, şehrin güzel süslemeli kiliselerini, medrese ve câmi haline getirdi.[655] Gerçekte Sultan, kiliselerin tamamını değil, sadece sekiz büyük kiliseyi câmi ve medrese haline getir-

655 Evliya Çelebi, Seyahatname, I, s.30-31

di. Sultan, fethin ikinci günü doğruca Ayasofya Kilisesi'ne gitti ve kılıç hakkı olarak burayı câmi ve medreseye çevirdi. Kilise kubbesindeki Hıristiyanlığa ait resimlerin üzerini de bir alçıyla kapatarak İslam mâbedi olmasına engel olacak unsurları ortadan kaldırdı. Fatih'in daha sonra İstanbul'un merkezine sarayını ve diğer idare birimlerini, diğer bir önemli tepeye de külliyesini inşa ettirdi. Ayrıca şehir merkezine bedesten ve çarşılar kurdurduğu gibi şehrin su ihtiyacının karşılanması için tedbirler aldı. Ayrıca Anadolu'dan yaptığı iskânlarla şehirde İslam nüfusunu arttırdı. Daha sonra Sultan Süleyman'ın şehri kırk çeşmelerle bol suya kavuşturduğunu biliyoruz. Kânûnî, İstanbul'dan başka Mekke, Medine ve Kudüs'e de akar sular getirdi. Çünkü İslam şehrinin çok önemli bir özelliği de bol suyudur. Zira her Müslüman, günde beş defa abdest alarak bol su kullanmak ihtiyacındadır.

9- Şehrin İdaresi

İslam şehri, sadece Müslümanların yaşadığı bir mekân değildir. İslam'ın siyasi idaresi altında yaşamayı kabul eden gayr-ı Müslimler de şehrin sakinleridir. Bunlar siyasi olarak İslam idaresine tâbî olsalar da kendi din ve kültürlerini serbestçe yaşamışlardır.

İslam tarihinde gayr-ı Müslimler, dînî ve adlî otonomilerini muhafaza etmekle beraber siyasi ve askeri idarede görev almamışlardır. Ancak tercümanlık, tabiblik, katiblik gibi yardımcı hizmetlerde görev almışlardır.

Tarih içinde gayr-ı Müslimler, kendi aralarındaki meseleleri kendi hukukçularıyla çözebildikleri gibi, kadıya da başvurarak çözüm istemişlerdir.

a- İdarecide Aranan Özellikler

a.1- Kitap ve Sünnete Göre:

İslam devletlerinde hilafetten en alt idarî kademeye kadar idarecilerde olması gereken ortak vasıflar aynıdır. Bunlar:

Müslüman Olmak: İslam devletlerinde idarecilerin Müslüman olmaları konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur.[656]

Adalet: Her Müslüman için adalet vazgeçilemez bir vasıftır.[657] İdareciler için ise bu daha önemlidir.

656 Nisâ Sûresi, 59; Âl-i İmran Sûresi, 85; Buhârî, Ahkam, 4; Müslim, İmare, 32; İbn-i Mâce, Cihad, 39, 40; İbn-i Hanbel, II, 253, 467, 471; Ebû Davud, 87; İbn-i Sa'd, II, 126

657 Bakara Sûresi, 282; Nisa Sûresi, 58, 105, 135; Maide Sûresi, 8, 42; A'raf Sûresi, 29, 90; Şûra Sûresi, 15; Hadid Sûresi, 25; Mümtehine Sûresi, 8

İlimce ve Bedence Güçlü Olmak: İdareci, hangi alanda idareci ise o alanın bilgisine sahip olacağı gibi vücutça da sağlıklı ve güçlü olmalıdır.[658] Demek oluyor ki, idareci hem mânevî güç olan bilgiye hem de maddî güce sahip olmalıdır.

Erkek Olmak: Erkeklerin daha güçlü yaratılışları sebebiyle İslam tarihinde hep erkekler idareci olmuşlardır.[659] Kadınlar bazı idari görevlere seçilebilseler de genelde erkekler idareci olmuşlardır. Kitap ve sünnette hakimlik dışında kadınların idareci olmalarını yasaklayan bir emir veya tavsiye yoktur. Valilik, belediye reisliği gibi görevlerde bütün dünyada bugün bile erkekler öne çıkmaktadır.

Takvâ Sahibi Olmak:[660] Takvâ, Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından da sakınmaktır. İdareci öncelikle kendisi, Allah'ın emirlerine uymalıdır ki, insanlar da ona itaat etsinler.

Bunlar idareci olmanın asgarî şartlarıdır. Bunlardan başka idarecinin merhametli olmak, tamahkâr olmamak, affedicilik, adam kayırmamak, rüşvet almamak, millet malını korumak gibi İslam'ın güzelliklerine sahip olması gerekir.

a.2- Fârâbî'ye Göre

Büyük İslam filozofu Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla* (Faziletli Şehir) adlı eserinde şehir, idarecisi ve halkı hakkında önemli tesbitler yapmıştır.

"Hayrın efdali ve kemâlin âlâsı şehirden ufak olan topluluk merkezlerinde değil, şehirlerin sınırları içinde elde edilir. Onun içindir ki, bütün şehirleri, saadete erişmek maksadıyla el ele vererek, çalışan bir millet de fazıl bir millettir; bütün milletleri, saadete ulaşmak maksadıyla elbirliğiyle çalışan bir dünya da fâzıl bir dünya olur."[661]

Fârâbî'ye göre şehir idarecilerinde şu özellikler aranmalıdır:

1- Vücudunun tam ve her uzvunun kıvamında olması,

2- Söylenen her şeyi iyi kavrayıp anlaması,

3- Kuvvetli hafızaya sahip olması,

4- Uyanık ve zeki olması,

5- Harp yorgunluklarına bedenen mütehammil olması ve harp san'atının esaslı ve tâlî özelliklerini bilmesi.

---

658 Bakara Sûresi, 247; Zümer Sûresi, 9

659 Nisa Sûresi, 34

660 Bakara Sûresi, 207, 208, 256

661 Fârâbî, el-Medinetü'l-Fâzıla, Trc: Nafiz Danışman, İstanbul 1990, s. 80

Eğer bu şartları kendinde toplayan tek kişi bulunmayıp iki kişi bulunursa ve bunlardan biri hâkim olur, diğeri de öteki şartlara haizse her ikisi de reis olurlar.

Eğer bu şartları muhtelif kimseler arasında dağılmış bulunursa ve bunların birincisinde hikmet, ikincisinde ikinci şart, üçüncüsünde üçüncü şart, dördüncüsünde dördüncü şart, beşincisinde beşinci şart bulunursa ve bunlar birbirleriyle anlaşmış ve uzlaşmış olurlarsa hepsi de üstün reis olurlar.[662]

Yine filozofumuza göre bütün bu özellikleri taşıyan insan bulmak güçtür. Bulunmadığı takdirde yine de idareciliğe seçilerek kimselerin şu özellikleri taşımaları lazımdır:

1- Hakim olması. Yani hükmetme kabiliyetinin olması.

2- Kendisinden önce gelenlerin şehre verdikleri kanun ve düsturları bilmesi ve bütün işlerinde onların izinden, bu kanunlar mucibince hareket etmesi.

3- Eskilerin kanuna bağlamadığı hususlar hakkında iyi istinbatlarda (netice çıkarmada) bulunması ve istinbatlarda eskilerin izinden yürümesi.

4- Eskilerin tabiatıyla meşgul olamadıkları bâzı meseleler hakkında iyi hükümler verebilmesi için kuvvetli istinbatlarda bulunması ve araştırmaların şehrin menfaatından mülhem olması.

5- Eskilerin kanunlarını ve onların izlerinden giderek kendisinin çıkardığı kanunları iyi konuşarak öğretebilmesi.

6- Güzel konuşmasını bilmesi.

7- Öğretmeyi ve öğrenmeyi sevmesi.

8- Yeme, içme ve kadınlara düşkün olmaması, oyundan sakınması.

9- Doğruluğu ve doğruları sevmesi, yalan ve yalancıdan nefret etmesi.

10- Adaleti ve adalet ehlini sevmesi, istibdattan, zulümden ve zalimden nefret etmesi.

11- Mutedil mizaçta olması, kendisinden adalet istendiği zaman şiddet göstermemesi.

12- Azim ve irade sahibi olması.

662 Fârâbî, A.g.e., s. 89-90

13- Ulu insan olması ve ululuğu sevmesi, utandırıcı şeylere düşmemesi, hep yüksek şeyleri araması ve gümüş, altın gibi şeylere ve diğer dünyalıklara göz koymaması.[663]

a.3- Tarih İçinde İslam Şehrini İdare Edenler

Vali: İslam tarihinde ilk vali, Hz. Muhammed tarafından tayin edilmiştir. Peygamberimiz, Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali tayin ettiğinde ona, Yemen'i nasıl idare edeceğini sorduğunda ondan, Allah'ın kitabı, Peygamberin sünneti ve bunlarda bulunmayan hususlarda kendi re'yi ile hareket edeceği cevabını almış ve bundan da memnun olmuştu. Bundan anlaşılıyor ki, vali, vilayetin dînî, hukukî, siyasi, ekonomik ve sosyal her konusundan herkese karşı sorumlu ve her konuda yetkili kimse idi. Buna genel valilik (imâretü'l-amme) denilir. Bu valiler aynı zamanda bölgelerinde ordunun sevk ve idaresinden de sorumludurlar.

Bir de özel işler için tayin edilmiş valiler vardır ki, buna 'imâmetü'l-hassa' denir. Bu valiler, toplumun hizmetinde sevk ve idareye, toplumun haklarının korunmasına ve halkı yasaklara riayetine mezun kişilerdir.

İslam toplumunda valiler, merkezdeki halifenin taşra temsilcileridir. Taşrada halifenin görevine eş bir görev îfâ ederlerdi. Valiler devlet başkanları (halife) tarafından tayin edilir ve azledilirlerdi.

Kadı: İslam'ın ilk dönemlerinde henüz kuvvetler ayrılığı yok iken yargıda genel valinin yetkisinde idi. Hz. Peygamber'in ilk kadıyı tayin etmesiyle kadılık müessesesi de ortaya çıktı. Ve zamanla kadılar bulundukları bölgenin en önemli bir idarecisi haline geldi. Özellikle Hz. Ömer devrinde İslam sınırları genişleyip çeşitli kültürdeki insanlar İslam devletinin vatandaşları haline gelince bunlara paralel olarak ihtilaflar da arttı ve bunları halletmekte valiler yetersiz kaldılar. Bu sebeple Hz. Ömer, Medine merkezi de dahil olmak üzere vilayetlere kadılar tayin ettiler.[664] Böylece valilerdeki yargı yetkisi kadılara geçti. Bununla beraber kadıların davalara bakmasında yetersiz kalması durumunda valilerin de devreye girdikleri görülmektedir. Kadının ve valinin hükümlerine itiraz durumunda bir üst mahkeme durumundaki 'mezâlim dîvânı'na başvurulurdu.[665]

---

663 Fârâbî, A.g.e., s. 87, 88

664 İbn-i Sa'd, A.g.e., III, s. 282

665 Vecdi Akyüz, İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim, Divân-ı Mezâlim, İstanbul 1995, s. 5

Kadı tayinleri hulefâ-yı râşidîn döneminde bizzat halifeler tarafından yapılırken, Emevîler'de valiler, Abbâsîler'de baş kadı (kadı'l-kudat) ve Osmanlılar'da kadıaskerler tarafından yapılırdı.

Tarih içinde kadıların yetki ve görevlerinde de gelişmeler olmuştur. Tarih içinde kadıların yargı dışında mahallin asayişi, ihtisab işleri, mâlî işler, dinî hizmetler, eğitim ve öğretim faaliyetleri, vakıfların tescili, bugün belediyeler tarafından gerçekleştirilen hizmetler ve orduyu komuta etmek gibi görevleri icra ettikleri görülmektedir.

Muhtesib: İslam tarihinde ihtisab müessesesi, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak (emr-i bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker) maksadıyla Kur'ân'a dayanılarak Hz. Peygamber devrinde ortaya çıkmıştır. Aslında her Müslüman'ın görevi olan bu iş, bu işi yapabilecek bir kadronun görevlendirmesiyle müesseseleşmiştir. Hz. Peygamber'in bizzat çarşı, pazarı kontrol ettiği, Hz. Ebûbekir'i bu işle görevlendirdiği ve Hz. Ömer'in de bunu müesseseleştirdiği kabul edilir.[666] Muhtesib, bu müessesenin başında bulunan şahıstır. Onun emrinde çeşitli alanlarda uzman kişiler görev almış ve toplumdaki her çeşit iş kontrol edilmiş ve kadının mahkeme sürecinden daha kısa zamanda davalar neticelendirilmiştir.

Osmanlı'da kadının yardımcısı olarak vazife yapan muhtesibe ihtisab ağası denildiği ve XV. ve XVI. asırlarda çıkarılan ihtisab kanunnameleri ile de vazifelerinin neler olduğu ve hatta geçmişe göre bunların daha da genişletildikleri görülmektedir. Mesela İstanbul ihtisab kanunnamesinde 'fi'l-cümle bu zikr olunandan gayrı her ne kim Allah u Teâlâ yaratmıştır, mecmûunu muhtesib görüp gözetse gerekir.'[667] denilmekle muhtesibin hizmetlerinin bütün ibâdullaha yönelik olduğu belirtilmektedir.

Osmanlı'da ihtisab ağalığı, 1241/1826'da İhtisab Nezareti'ne, 16 Ağustos 1854'te şehremaneti haline geldi. Daha sonra şehremaneti belediye haline geldi.

Diğer Görevliler: Yukarıda ana hatlarıyla arz ettiğimiz resmi görevlilerin dışında da emniyet ve istihbarat görevi de yapan 'Berîd Teşkilatı' ve şehirlerin idaresinde hizmet arz eden birçok gönüllü kuruluşlar da bulunmaktadır. Bunlardan şehirlerde devlet otoritesinin zayıfladığı dönemde öne çıkan, otorite mevcuttan ona yardımcı olan Fütüvvet ve Âhîlik Teşkilatı, şehrin su, yol, köprü, sağlık, eğitim ve öğretim, temizlik gibi birçok hizmetleri görmeyi gaye edinen vakıfları saymak gerekir.

666 Ebû Ubeyd Kasım b. Sellem, Kitâbu'l-Emvâl, Mısır 1968, s. 711

667 Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Şer'iliği Meselesi, İHFM, İstanbul 1945, s. 3-4; Ziya Kazıcı, Osmanlı'da İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987, s. 68

10- Çağdaş Bir İslam Şehri Tipolojisi

Bu mütevâzî çalışmada tarih içinde İslam şehrini ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştık. Bugün dünyada bir buçuk milyar Müslüman ve altmışa yakın İslam devleti vardır. Bu büyük nüfusun kendi inanç ve kültürlerine uygun yeni şehirler kurmak istedikleri zaman nelere dikkat etmeleri gerekir? Burada bir deneme arz etmek istiyorum.

Evvela kurulacak şehrin yerinin iyi seçilmesi gerekir. Deprem fayları ve tarım arazileri üzerine şehirler kurulmamalıdır. Keza ormanları tahrib ederek de şehir kurulmamalıdır.

İkinci olarak, şehir kurulacak bölgedeki hava sirkülasyonu ölçülerek kazan gibi çukurlar içine şehirler kurulmamalıdır.

Üçüncü olarak, şehrin kurulacağı bölgenin ulaşımı ve su kaynakları iyi hesaplanmalıdır.

Bu özellikleri olan arazi üzerine ya merkezi bir anlayışla veya modüler şehir anlayışı ile şehir kurulabilir. Merkezi anlayışta klasik İslam şehirlerinde olduğu gibi şehrin merkezinde belli bir alan kamuya hizmet veren binalara ayrılır ve buraya dört yönden geniş caddelerle ulaşılır. Altı şeridli olacak bu caddelerin kenarında metro sistemi ve otopark alanları planlanmalı. Ayrıca bu caddelerin altı metro sistemiyle de donatılarak yeraltından da merkeze kolayca ulaşım sağlanır. Şehir merkezindeki bu bölgede vilayet, belediye, adliye, emniyet, vergi dairesi, tapu dairesi ve nüfus idaresi gibi idari birimlerle merkezî câmi, eğitim kompleksi, kütüphane, sağlık kompleksi, müze, spor kompleksi, iletişim kompleksi, eğlence kompleksi ve marketler yer alır.

Bu bölgenin dışındaki yerleşim alanı da bahçeli sisteme uygun şekilde, geniş yollar üzerine, çok katlı olmayan evler yerleştirilir. Yine bu bölgelere de küçük ölçekte câmi, okul, kütüphane, spor tesisi, alış-veriş merkezleri ve dinlenme yerleri tesis edilir.

Modüler veya uydu kent olarak tanımlamaya çalıştığım sistemde de şehir kurularak arazi yeteri kadar modüllere ayrılır ve her modül merkezine kamu binaları ve arkalarını da yerleşim alanları kurulur.

Her iki tipte de ulaşıma ve yeşil kuşak alanlarına özen gösterilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNDE MÜESSESELER

A- CÂMİLER

1- İslam Dünyasında Mâbede Verilen İsimler ve Camiin Menşei

Müslümanların topluca ibadet ettikleri yere 'Mescid' veya 'Câmi' denilmektedir. Bu iki ıstılah, birbirinin yerinde kullanıldığı gibi bazan ikisi birlikte 'Mescidü'l-câmi' şeklinde de kullanılmıştır. İslam'ın ilk devirlerinde ibadethaneler 'Mescid' adıyla anılırken daha sonra küçük ibadethaneler 'mescid', cuma ve bayram namazlarının kılındığı büyük ibadethaneler 'câmi' adıyla anılmaya başlamıştır. Bununla beraber bazı İslam memleketlerinde küçük-büyük bütün ibadethanelerin de 'Mescid' adıyla anıldığı müşahede edilmektedir.

Mescid kelimesi Arapça'da 'dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alnı ve burnu birlikte yere koymak manalarına gelen 's c d' sülâsi kökünden ism-i mekândır. 'Secde edilen yer' manasını ifade eder. Bu kelimenin Sâmi dil ailesinden olan Ârâmî Dili'ndeki 'Masged' kelimesinden Arapça'ya geçtiği ileri sürülmektedir.[668]

Câmi kelimesi ise Arapça'da 'parçaları bir araya toplamak, bir şeyin bir kısmını diğer kısmına koymak, uzlaştırmak, barıştırmak bir işe azmetmek ve elbise giymek manalarına gelen 'c-m-a' sülâsi kökünden ism-i faildir. 'Bir araya toplayan, bir arada uzlaştıran' manasını ifade eder. Hicretin IV. asrından sonra kullanılmaya başlanmıştır.

Mescid kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de tekil, çoğul ve isim tamlaması şeklinde 25 yerde geçmektedir. Tekil (müfred) haliyle altı yerde'[669]; çoğul (cemi) haliyle yine altı yerde[670] ve isim tamlaması (izafet terkibi) şeklinde de 15 yerde[671] geçmektedir.

---

668 Jons Pedersen, Cescid, tA, VIII, l. 1st. 1971

669 Arâf Sûresi, âyet, 29, 31; Tevde, 107, 108; tsr&, 7; Kehf, 21

670 Bakara Sûresi, 114, 187; Tevbe Sûresi, 17, 18; Hac Sûresi, 40 Cin Sûresi, 18.

671 Bakara Sûresi, 144, 149, 150, 191, 196, 217; Maide Sûresi, 2;Enfal Sûresi, 34; Tevbe Sûresi, 19, 8; Isra Sûresi, l; Hac Sûresi, 25; Fetih Sûresi, 25, 27

Hadis kitaplarında[672] ve diğer İslam kaynaklarında da 'Mescid' kelimesi mâbed manasında kullanılmıştır.

İslam dünyasında mâbedi ifade etmek için bir de 'Musallâ' kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime 'Salla' kökünden gelip namaz kılınan yer demektir. Namaz kılana da 'musallî' denilmektedir. Istılah olarak 'Musallâ' mescid ve camiler dışında umumiyetle bayram, cuma ve cenaze namazlarının kılındığı, üstü açık, geniş ibadet yerlerine Musallâ denildiği görülmektedir. Bu kelime, Kur'ân-ı Kerim'de bir yerde[673] mescid manasında kullanılmıştır. Rivayete göre de Hz. Peygamber, Benî Seleme'e aid bir 'Musallâ'da bayram namazı kıldırmıştır[674]. İstiska namazlarını da 'Musallâ'da kılmıştı. Cenaze namazlarının kılındığı yerlere de 'Musallâ' denilmiştir.[675]

Makrizi de Kahire'de mescidler dışında 8 'Musalla'dan bahsetmektedir[676]

İslam dünyasında mâbedi ifade eden başka bir kelime de 'Namazgâh'dır. Farsça bir kelime olan 'Namazgâh', namaz kılınan yer manasını ifade etmektedir. İranlılar, mescid yerine 'Namazgâh' ismini kullandıkları gibi 'Seccâdegâh' terkibini de kullanmışlardır. Türk-İslam dünyasında ise 'Namazgâh', 'Musallâ' karşılığı olarak kullanılmıştır. Şehir dışında da temiz bir yerde mihrab ve minber konulmak suretiyle cuma, bayram namazlarını kılmak ve fevkalade günlerde halkı bir araya toplamak için yapılmış bir yerdir. Eskiden uzun yollarda kervanların konak yerlerinde namazgâhlar bulun maktaydı. Buralar, namaz kılanları güneşten korumak için ağaçlandırılmış ve yanlarına abdest alacak yerler yapılmıştı.

2- Câminin Tarihçesi ve Gelişmesi

Yeryüzünde ilk ev ve ilk mâbed Mekke'deki Kâbe oldugu gibi[677] İslam tarihinde hususi mahiyetteki ilk mecsid de Mekke'deki Ammar b. Yasir'in evindeki mescittir.[678] Bundan sonra yine Mekke'de Hz. Ebûbekir'in evinin bir kıs-

672 Buhârî, Salat, bab, 48, 55; Muslim, Mesacid, bab, 1U, hadis, 16-21

673 Bakara Sûresi, 125

674 Buhârî, Salat, 90, Iydeyn, 6, Taberi, I, 1281

675 Muslim, Istiska, bab. I, 1

'Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî,
Durup el bağlayalar karşında yâran saf saf.'
Bâkî

676 Makrîzî, el-Hitat, IV, 334

677 Âl-i İmran Sûresi, 96

678 M. Hamidullah, İslam Muesseselerine Giriş. İstanbul. 1982, s, 45. (İbn-i Kesir'den naklen)

mını mescid olarak tahsis ettiğini[679] bilmekteyiz. Hz. Muhammed, arkadaşı Hz. Ebûbekir'le 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicret ettiklerinde de Medine topraklarındaki Kuba köyünde Gülsüm b. el-Hidm'in evine misafir olmuş ve burada Kur'ân-ı Kerim'de takva üzere inşa olunan mescid diye bahsedilen[680] İslam tarihinin ilk umumi mescidini inşa etmişti.[681] Başka bir rivayete göre de Hz. Peygamber Kuba'ya geldiğinde burada daha önce Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlar tarafından yapılmış olan bir mescid buldu[682].

Hz. Peygamber Kuba'da muhtelif rivayetlere gore 3, 5, 8, 14 veya 22 gün kaldıktan sonra Medine'ye hareket etti. Medine'ye geldiğinde serbest bıraktığı devesi, anne tarafından ataları olan Benî Neccar yurdunda çöktü. Burasi Sehl ve Suheyl adında iki yetimin elindeydi. Hz. Peygamber bu arsaya 'Mescid-i Nebevî'yi inşa ettirmek istedi. Öksüzlerin arsayı parasız verme tekliflerini kabullenmeyerek 10 dinara arsayı satın aldı. Bu arsaya en yakın ev, Hz. Ebû Eyyubi'l-Ensari'nin eviydi. Hz. Peygamber, mescidin inşası tamamlanıncaya kadar burada kaldi. Mescidin planını bizzat kendisi çizdi. Bu plan üç bölümden meydana geliyordu. Mescid, zulle ve suffe diye bilinen eğitim ve öğretim yeri ve kendi evleri. Dikdörtgen biçimindeki bu plan daha sonraki bütün camiler için örnek olacaktır. Medine'deki bu ilk büyük mescid -ki bundan önce de Medine'de hususi mahiyette mescidler vardi.-etrafi duvarlarla çevrilmiş sade bir yapı idi. Malzeme olarak güneşte kurutulmuş kerpiç, taş temel ve hurma ağacları kullanılmıştı. Mescid'in kıble tarafın da —ki bu zaman kıble Medine'nin kuzey cihetinde bulunan Kudüs'e doğru idi— hurma ağacı gövdeleri bir sütun vazifesini görmekte ve hurma yapraklarından yapılmış bir dama destek olmaktaydı. Buraya 'suffe' veya 'zulle' denilmekteydi. Bu bölümün doğu kısmında ise Hz. Muhammed'in ailesi için bir kaç oda inşa edilmişti. Kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinden sonra ise, yeni kıble tarafı olan cenub tarafına sütunlar üzerine oturtulmuş çatı yapılmıştı. Zira Hz. Peygamber, burada bulunan bir hurma kütüğüne dayanarak vaaz veriyor ve hutbe okuyordu.

Medine'deki bu Mescid-i Nebevî'nin dışında Hz. Peygamber'in sağlığında daha dokuz mescidin bulunduğu,[683] bunlardan başka da Riyad ve Dahran ara-

679 Buhârî, Salat, bab, 86; İbn-i Hişam, s. 246

680 Tevbe Sûresi, 108

681 İbn-i Hişam, s. 337; Taberi, I, 1260; İbn. Sa'd, I, 6; Mes'ûdî, Müruc, I, V, IV, s. 139

682 Belâzûrî. Fütûhu'l-Buldan, s. 1

683 Bu mescidler şulardı: Mescid-i Beni Amr, Mescid-i Saide, Mescid-i Abid, Mescid-i Seleme, Mescid-i Rabih, Mescid-i Zurayk, Mescid-i Gifar, Mescid-i Eslem, Mescid-i Cuheyne. Ebu Davud, Kitâbu'l-Merasil, Kahire, 1310, s. 4

sındaki Cuvasa'da cuma kılınan bir mescidin bulunduğu[684] yine Buhârî'nin sahihinde zikredilmektedir. Yine tarihi kaynaklar, Medine'deki bütün bu mescidlerden önce Medineli ilk Müslümanların Cuma kıldıkları bir mescidin bulunduğuna işaret etmektedirler. Zira Hz. Peygamber, Medine'deki sayıları henüz yirmiyi aşmayan bu Müslümanlara Cuma namazını kılmalarını yazmıştı.[685]

Bunlardan sonra İslam'ın yayıldığı her yerde yeni binalar inşa etmek veya eski yapıları tahvil etmek suretiyle çok sayıda camiler tesis edilmiştir. Osmanlılarda fethedilen bir gayr-i Müslim beldenin en büyük mâbedini 'kılıç hakkı' olarak camiye tahvil etmek adetti.

3- Câmi Mimarisi

İslam dünyasında inşa edilen bütün camiler için ilk örnek, şüphesiz Medine'deki Mescid-i Nebevî'dir. Bu mescidin dikdörtgen planı bütün camilere yön vermiştir. Fevkalade bir durum olmadığı müddetçe bütün camiler dikdörtgen planına göre inşa edilmişlerdir. Mescid-i Nebevî'nin dikdörtgen şeklinde inşaası ise Hz. Peygamberin ilk safta namaz kılmanın daha sevab olduğunu haber veren hadis-i şerifine dayanmaktadır. Müslümanların, ilk safı mümkün olduğu kadar geniş tutmak düşüncelerinden dikdörtgen tipi plan ortaya çıkmıştır. Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer devirlerinde fethedilen yerlerde kurulan camiler de ordugah camileriydi. Bu camiler kerpiç duvarlarla çevrilmiş ve güney kısmı örtülerek gölgelik haline getirilmişti. Hz. Ömer devri de Hz. Amr b. As tarafından Mısır'da Fustad'ta yaptırılan câmi de hurma ağacından yapılmış direkler üzerine oturan alçak çatılı ve iç avlusu bulunmayan bir yapı idi. Bu ilk camilerde minare bulunmamaktaydı. Müezzinler, çardağa çıkarak ezan okurlardı. Tarihçi İbnu Zeyyad, 656 yılında Amr Camisi'nin dört köşeli bir minaresi bulunduğunu kaydeder. 673 yılında ise Amr camiyi genişletilerek dört köşesine dört minare eklendi. Yine 'Mihrab'ın da ilk defa bu camide ortaya çıktığı sanılmaktadır.[686]

Emevîler devrinde bir taraftan eski camiler yenilenirken bir taraftan da büyük camilerin yapımına başlandı. Halife Abdu'l-Melik'in Kudüs'te yaptırdığı ve yanlış olarak Ömer Câmisi de denilen câmi, Abdü'l-Melik tarafından yine Kudüs'te 702'de yaptırılan Mescidü'l-Aksa ilk büyük camilerdendir.

İslam câmi tarihinde câmi mi'marisine tesir eden önemli bir câmi de Şam'daki Emeviyye Câmisi'dir. Halife I. Velid zamanında Joennes Kilise'si yerine inşa

684 M. Hamidullah, İslam Müesseselerine Giriş, İstanbul 1981, s. 53

685 M. Hamidullah, Age. s. 50

686 Meydan Larousse, İstanbul 1981, II, s. 748

edilen Emeviyye Câmisi'nin planında da Medine'deki Mescid-i Nebevî'nin planı örnek olmuştur.

Abbâsîler devrinde câmi mi'marisi çevrenin de tesiriyle yeni gelişmeler göstermiştir. Malzeme olarak tuğlanın kullanılması ve caminin dışında bulunan ve 'Malviye' denilen minare bu devirde ortaya çıkmıştır. Ayrıca câmi mimarisinde ilk defa sivri kemerler yine Abbâsîler devrinde kullanılmıştır. Bugün Abbâsî Câmii mimarisini Mezopotamya'da iki câmi temsil etmektedir. Biri Samarra Ulu Câmii, diğeri de Câferiyye şehrindeki Ebu Dulef Camisi'dir. Diğerleri yıkılmıştır.

Mısır'da bağımsız bir devlet kuran Tolunoğulları devrinde de câmi mimarisi dış görünüşü itibariyle estetik bir görünüme kavuşmuş; dış duvarlara açılan pencerelerle Abbâsîler devrindeki kale görünümünden kurtulmuştur. Mısır'da taş bol olmasına rağmen Samarra geleneğinin devamı olarak yapıda tuğla ve alçı kullanılmıştır.

Mısır'da Fatimiler devrinde inşa edilen camilerde ise eski Sâsânî San'atı'nın da tesiriyle süslü bir cephe mimarisi ortaya çıkmıştır. Fatimi kölelerinden Cevher, 964'te Mısır'ı ele geçirerek Fustad yakınında Kahire şehrini kurarak burada 970-972'de el-Ezher Camisi'nin Şam'daki Emevî Câmisi'nin planını örnek alarak inşa ettirirken, el-Hakim'in 1003'te ikmal ettirdiği caminin cephesinde taş işçiliğinin kaliteli örnekleri sergilenmiştir.

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılarda ise mihrabdaki alçı süsleme, mihrab önü kubbe ve enine genişleyen mekan daha sonraki Türk-İslam eserlerine örnek olacaktır. On üç kuşak ve süslü tuğla minare ise ayrı bir orjinalliği temsil etmektedir.

X. ve XI. asırlarda yaşayan Gaznelilerden günümüze hiçbir câmi intikal etmemekle beraber, tarihi kaynaklar ve kazıların ortaya çıkardığına göre ilk mihrab önü kubbe ve ilk ahşab camiler bu devirde inşa ettirilmiştir.

Büyük Selçuklular zamanında camilerin mihrablarının alçılarla süslendiği; dört eyvanlı camiler inşa edildiği, tuğladan eyvanlar üzerinde sathi kemerlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Duvarların çinilerle ve nesih, kufi hatlarıyla süslendiği bilinmektedir. Bu devirde de Karahanlı ve Gaznelilerde olduğu gibi önce kubbe sonra dört eyvan şeması ön planda tutulmuştur.

Büyük Selçuklulardan sonra ortaya çıkan atabeylerde de câmi mimarisinde önemli gelişmeler olmuştur. Halep ve Musul Atabeklerinden olan Zengîler

zamanında camilerde mermer kaplama ve mozaikler dikkati çekmektedir. Bu devirin camileri umumiyetle avluya kemerle açılmaktadır.

Türk ve Çerkez asıllı olan Memlûkler de câmi mimarisinde Türk-Arap üsluplarının karışımından meydana gelen yeni bir sentez ortaya koymuşlardır. Camilerdeki kare bir kuşatma duvarı Arap ve taç kapısındaki süslemeler Selçuklu üslubunu taşımaktadırlar,

Selçuklu tesirinde gelişen İlhanlı camilerinde yavaş yavaş kubbenin bütün mekâna hakim olmaya başladığı görülmektedir. Tezyinat olarak renkli çinilere yer verilmiştir.

Safevîler devrinde ise Selçuklularda olduğu gibi câmi mimarisi, göz alıcı taç kapısı, camilerin iç ve dışını göz alıcı çinileri ve uzun yazı firûzenleri ile dikkati çekmektedir. Bu devirde bilhassa meşhedlere önem verilmiş ve sekiz köşeli plan uygulanmıştır. Bu devirde bazı kubbelerin içi ve dışı zengin çini, hatta altın yaldızlarla kaplanmıştır.

Hindistan'da kurulan Türk-İslam devletlerinde câmi mimarisi, Türk-İran ve Hind San'atları'nın tesiri altında gelişmiştir. Bu bölgede yanyana üç kubbenin örttüğü enine genişleyen bir mekânda gelişen bir plan, dantela gibi örülmüş mermer işçiliği ve Hind saraylarında kullanılan malzemenin camide de kullanılması dikkati çekmektedir.

Anadolu Selçukluları devrindeki câmi mimarisinin üç devir geçirerek geliştiği görülmektedir. İlk devirde Arap camilerinde olduğu gibi Selçuk camileri sütunlu ve düz damla örtülmüştü. İkinci merhalede ca mi tavanları tonozlarla ve kubbelerle örtülmeye başladı. Bu dönemde küçültülmüş de olsa camilerde üstü açık avlular bulunmaktadır. Üçüncü merhalede ise, camileri soğuk ve sıcağa karşı korumak maksadıyla üstü açık kısımlar kubbelerle örtüldü. Selçuk camilerinde ağaç ve taş sütunlar kullanılmıştır.

Mardin ve Diyarbakır bölgelerinde devlet kuran Artuklular devri câmi mimarisinde ise avlusu bulunmayan camilere, yivli kubbelere ve enine genişleyen bir plana rastlanmaktadır.

Selçuklulardan sonra ortaya çıkan Anadolu Beylikleri devrinde ise câmi mimarisi, Selçuklu'dan Osmanlı'ya geçiş dönemini yaşamıştır. Tek kubbeli camilerin ortaya çıkışı, camilerin önüne son cemaat yerinin eklenmesi ve cephenin mermer levhalarla kaplanması Anadolu Beylikleri devrinin özellikleridir.

İslam Medeniyeti'nde câmi mimarisinin en parlak devri olan Osmanlı devri câmi mimarisini altı devre ayırarak incelemek mümkündür:

1. **Bursa üslubu (1335–1501):** Bu devir mimarisi Türkistan ve Selçuklu mimarisini andıran ve Selçukluların devamı olan bir mimaridir. Camilerde umumiyetle 'ters T planı' uygulanmış, kubbeler doğrudan doğruya köşe bingileri üzerine oturtulmuş ve sütun yerine ayak kullanılmıştır. Bu devirde Selçuklularda olduğu gibi çini kaplamalar bolca kullanılmıştır.

2. **Klasik Üslub (1501–1703):** Edirne Üç Şerefeli Câmii ve İstanbul Bâyezid Câmii ile başlayan bu dönemde kubbeler kasnak üzerine oturtulmuş, karnaslı ve baklavalı sütunlar kullanılmıştır. Kubbeleri tutan kemerler, büyük sütunlara isnad ettirilmiştir. Bu devirde merkezi kubbenin dışında yarım kubbeler de kullanılarak mekân genişliği sağlanmıştır. Bu devir III. Ahmed devrine kadar gelir.

3. **Lâle Üslubu (1703–1730):** Bu devirde klasik devrin ağırbaşlı ve sert çizgileri yerine mimaride çiçek ve nebat kıvrımları hakim olmuştur. Bu devir I. Sultan Mahmud devrine kadar gelmiştir.

4. **Barok Üslubu (1730–1808):** Bu devir, câmi mimarisinde de Avrupa'nın taklid edilmeye başlandığı devirdir. Avrupa'da ortaya çıkan Rönesans San'atı, Rokoko, Barok ve Louis üsluplarının tesirleriyle mimari eserler meydana getirilmiştir. Mimari klasik mahiyetinden tamamen ayrılmış, sütunlar incelmis, başlıklarda kornas yerine barokun kıvrımlı yaprakları, rokay üslubunun deniz tarağı şeklindeki bezemeleri kullanılmış ve duvarlarda çini kaplama yerine freskler yer almıştır.

5. **Ampir Üslubu (1808–1875):** Bu devir. Fransa'da Napoleon devrinde ortaya çıkan bir üslubun taklidinden başka bir şey değildir. Bu üslubunun karakteri, gömme düz yarım sütunlar, daire kavsî pencereler ve palmetlerle süslü başlıklardır.

6. **Yeni Klasik Üslub (1875–1923):** Barok ve Ampir usullerine karşı mimariyi millieştirmek maksadıyla ortaya çıkmış bir üslubdur. Bu üslubda eski klasik devrin sivri kemerleri ve karnaslı sütunlar kullanılmışsa da büyük camilerdeki unsurların küçük camilerde de kullanılmak istenilmesi ve dini mimari unsurlarının sivil mimaride de kullanılması neticesinde üsluba bir taklid mahiyeti verdiğinden sonradan terkedilmiştir. İstanbul'da bu

üslubda Aksaray Vâlide Câmii ve Mimar Kemaleddin tarafından Bostancı Câmii inşa edilmiştir.[687]

4- Caminin Unsurları:

Hz. Peygamber devrinde sade yapı olan camiler, zamanla ilave edilen birçok unsurlar ve tezyinat ile müstakil bir mimariye kavuşmuştur. İslam'a giren her milletin bedii zevkine göre şekil alan bu câmi mimarisi şüphesiz Osmanlılar devrinde en yüksek merhaleye ulaşmıştır. Keza Peygamber asrında basit unsurlardan meydana gelen câmi manzumes , zamanla ilave edilen unsurlarla kamil bir manzume kompleksi haline gelmiştir. Bu unsurları şöylece sıralamak mümkündür:

a- Mihrab:

Kelime olarak 'Harabe' kökünden gelir. Oda, hücre, köşk, başköşe anlamlarına gelir. Kur'ân-ı Kerim'de namazın Mescid-i Haram'a, yani Kâbe'ye dönülerek kılınması emredilmektedir.[688] Hz. Peygamber de bir hadis-i şeriflerinde aynı emri tekrarlamaktadır.[689] Istılahta câmilerin kıble tarafında, yarım daire şeklinde ve öne doğru oyuk olan yere mihrab denir. Keza en ileri mevkiye de mihrab denilir.

Namaz kılarken imamın durduğu mihrabın menşeini, müsteşrikler kilisedeki papaz odasına veya Budist hücresine bağlamak isterlerse de[690] gerçekte mihrabın namaz esnasında imamın cemaattan önde bulunma zaruretinden ve cemaat için önde bir saflık yer kazanma düşüncesinden doğduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de 'mihrab' kelimesi hücre, köşk manasına kullanılmıştır.[691] İslam'ın ilk devirlerinde henüz câmi mimarisi gelişmemiş olduğundan bu devirdeki camilerde hücre şeklinde mihrab ortaya çıkmamış ve kıble, bu cihete konulan renkli taşlarla veya levhalarla gösterilmiştir. Hz. Peygamber de namaz kılarken önüne 'sütre' koyardı. VII. asırda İslam mimarisi gelişince camilerde mihrablar da ortaya çıkmıştır.

687 Celal Esad Arseven, San'at Ansiklopedisi, İstanbul 1975, V, 2088, s. 89
688 Bakara Sûresi, 144
689 Mezahibu Erbaa I, s. 170
690 Arseven, A.g.m, İA, VIII, s. 31
691 Âl-i İmran Sûresi, 37, 39

Mihrablar, camilerin en muhteşem yerleridir. İslam dünyasında alçı, tuğla, taş, mermer veya çiniden muhteşem mihrablar yapılmıştır. Bunlar, bölgenin san'at atmosferine göre çeşitli tezyinatı havi olmuşlardır. Anadolu Selçukluları'nda çok tezyinatlı taş ve çini mihrablar; Osmanlılarda buna nisbetle daha sade ve fakat son cemaat yerinde de konulan mihrablar dikkat çekmektedir.

b- Minber:

Arapça'da 'nebera' (yüksek olmak) kökünden gelmekte ve yüksek yer, iskemle, semer, sedye manalarını ifade etmektedir. Istılahta, cuma ve bayram namazı kılınan yerlerde hatiplerin hutbelerini okumak için üzerine çıktıkları basamaklı yerlere minber denilmektedir. Mihrabın sağ tarafında ve kıble duvarına dik olarak durur. Hz. Muhammed devrinde camilerde henüz mihrab olmadığı halde minber, bizzat Hz. Peygamber tarafından tesis edilmiştir. Rivayete göre ahşaptan olan bu ilk minberin ağacı tarfa, yani ılgın ağacı olup Medine civarındaki ormandan getirilmişti. Hz. Peygamberin bu minberine 'a'vad' adı verilmekteydi.[692] Bunun iki basamağı ve bir kürsüsü bulunmaktaydı,[693] Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer de aynı minberi kullandılar. 56/657 tarihinde Hz. Muâviye bu minberi Şam'a nakletmek istediyse de bunda muvaffak olamadı ve fakat 6 basamak ilave ettirdi. Daha sonra da Abdulmelik ile Velid, aynı şekilde bu minberi Şam'a nakletmeyi düşündüler.[694] Bununla beraber Emevîler, başka minberler de yaptırdılar. Halife Muâviye, Mekke'ye taşındığında minberini de beraberinde götürmüştü. 170 veya 174'te hacca gelen Mısır âmili ona 9 basamaklı bir minber hediye etti. Bundan sonra Arafat ve Mina'da da minberler konulduğu gibi, 132 yılında vali Abdulmelik b. Mervan Mısır nahiyelerindeki camilere birer minber koydurdu.

Câmilere minber konulmazdan önce hatipler, bir değneğe (âsâ) dayanarak hutbe okuyorlardı. Hz. Peygamber'in camiye minber koymadan önce hutbelerini bir hurma kütüğüne dayanarak irad ettiği bilinmektedir. Hz. Peygamber zamanında minber, peygamberin aynı zamanda bir devlet reisi olması ve devleti camiden idare etmesine müsâvî olarak bir siyasi kürsü yerinde de kullanıldı. Hz. Peygamber minbere çıkarak ayakta iki hutbe okurdu.

692 Buhârî, Salat, bab, 64; Cuma. bab, 26

693 Buhârî, Cuma, Bab, 23

694 Taberi, II, 92, vd.

İlk devir minberleri ahşaptan oldukları halde, sonradan taş, tuğla, mermer, demir ve betonarme minberler yapılmıştır. Bazı büyük camilere de birden fazla minber konulmuştur. Kudüs Camisi'nde 5, Kahire Sultan Hasan Câmisi'nde 3 minber bulunmaktaydı. İslam tarihinde iki basamaktan on yedi basamağa kadar yükselen minberler yapılmıştır.

Minber, Hz. Peygamber devrinde camiin önemli unsurlarından birisi olmasından dolayı, sonraki dönemlerde de bu ehemmiyetini muhafaza etti. Hatta yeminler de minber veya yakınında yapılmağa başlandı. Bu ehemmiyetinden dolayı Hz. Osman devrinden itibaren Kâbe gibi minberin de üzeri örtülmeğe bağlandı. Abbâsîler devrinde Medine'deki Peygamber minberi örtülmek üzere her yıl Bağdat'tan yeni bir örtü gönderilirdi. Bugün de minber, cuma ve bayram namazı kılınan her camide bulunmakta ve önemini korumaktadır.

c- Vaaz Kürsüsü:

Kelime olarak sandalye, taht ve dîvân manasına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde geçmektedir.[695] Istılahta, camilerde vaizlerin cemaata vaaz vermek için üzerine çıkılan yüksekçe bir yere kürsü denilmektedir. Bazı camilerde vaiz önüne konulan rahleler de kürsü olarak kullanılır. Câmilerin büyüklüklerine göre câmilerde birden fazla kürsü bulunmaktadır. Bazan da minber, aynı zamanda kürsü olarak kullanılmaktadır.

Kürsüler, ahşaptan, taştan, mermerden veya demirden yapılmışlardır. Anadolu Selçukluları'ndan kalan işlemeli ahşap kürsüler; Osmanlılar dönemindeki sedef kakmalı veya mermer kürsüler, büyük san'at eserleri olarak hala camileri süslemektedirler.

d- Müezzin Mahfili:

Büyük camilerde umumiyetle minberin yakınında küçük camilerde giriş kapısının sağında veya solunda müezzinlerin cuma ezanını okudukları ve müezzinlik yaptıkları bir seki (dakka) bulunmaktadır ki buraya müezzin mahfili de denilmektedir. Bazı camilerde bu mahfil, girişin üstünde veya münasip bir bölgede yer almaktadır.

695 Bakara Sûresi, 255; Sad Sûresi, 134

e- Hünkâr Mahfili:

Sultanların inşa ettirdikleri camilerde zeminden yüksek ve kafesle bölünmüş yere hünkâr mahfili denilmektedir. Sultanlar ayrı bir kapıdan buraya girerler ve maiyetleriyle birlikte namaz kılarlardı.

f- Son Cemaat Yeri:

Cemaata vaktinde yetişemeyenlerin sonradan namazlarını kılabilmeleri için camilerin giriş kısmında ayrılmış olan yere son cemaat yeri denilmektedir. Buralar umumiyetle etrafı açık ve üstü kapalı yerlerdir.

g- Minâre:

Aslı 'menare' olan ve Türkçeye minare olarak geçen bu kelime, kökünden gelmekte ve nur yeri manasını ifade etmektedir. Istılah olarak camilerde ezan okumak maksadıyla inşa olunan yüksek yere minare denilmektedir. Minare, ilk olarak Hz. Muâviye devrinde 58/677-678 tarihinde Kahire'de Amr b. As Câmisi'ne ilave edilmiş ve bu minarede ilk ezan sahabeden Şurahbil b. Amir okumuştur. Bundan sonra İslam dünyasında camilere minare ilavesi an'âne halini almış ve bazı camilere birden fazla minaret yapılmıştır.

Minareler, ahşap, taş, tuğla, demir veya betonarmeden yapılmış İslam ülkelerini süsleyen san'at eserleridir.

h- Şadırvan:

Farsça'da 'şadurvan' olarak telaffuz edilen saray ve imaret altına isim olarak verilen bu kelime, dilimizde şadırvan şeklini almış ve câmi avlularında etrafı çok musluklarla çevrili bulunan su hazinesine bu isim verilmiştir.

Caminin tamamlayıcı bir unsuru olan şadırvanın Türk-İslam mimarisinde önemli bir mevki bulunmaktadır.

Camilerin bu ana unsurlarının dışında mahalli ihtiyaç ve anlayışlara göre tesis edilmiş tâlî unsurlar da bulunmaktadır.

5- Camiin Fonksiyonları:

a- İbadethane Olarak Câmi:

Câmi, en önemli fonksiyonunu ibadethane olarak ifâ eder. Hıristiyanların ibadeti ancak kilisede yapabilmelerine karşılık Müslümanlar, temiz olan her

yerde ibadet edebilirler. Bununla beraber camide topluca yapılan ibadetin tek başına yapılan ibadetten 25 veya 27 derece üstün olduğunu Hz. Peygamberin hadisinden anlıyoruz.

Bunun için İslam dünyasında câmi inşasına çok önem verilmiş ve İslam şehirlerinde Müslümanların ibadetlerini camide kolayca yapabilmeleri için mahallelerde camiler inşa edilmiştir. Köylerde de iskânla birlikte câmi ön planda yer almış ve bilhassa Anadolu köylerinde câmi, o köyün bir İslam köyü olduğunun alamet-i fârikasi haline gelmiştir.

Osmanlılar döneminde camileri cazib hale getirmek için câmi mimarisine çok önem verilmesinin dışında camilere çok çeşitli vazifeler tayin edilmek ve câmi musikisine önem verilmek suretiyle camiler, gerçekten cemaati çeker hale getirilmişlerdir. Bazı Selatin camilerde sayıları 15 kadar müezzinin vazifelendirilmiş olmaları; camilerin içinde, salavât-ı şerifehan, İhlas-han, dua-han gibi güzel sesli ve musikide anlayan kimselerin vazife yapmaları camileri ruhi ve fikri yorgunlukların giderildiği mânevî huzur merkezleri haline getirilmiştir.

b- Bir Eğitim ve Öğretim Yeri Olarak Câmi:

Hz. Peygamber hicretten önce Mekke'de iken kendi evi ile yakın arkadaşlarından Hz. Ebûbekir ve Hz. Erkam'ın evlerini birer eğitim ve öğretim yeri olarak kullandığı gibi Mescidu'l-Haram'daki ruknu'l-esved ve Ruknu'l-yemani de bir eğitim ve öğretim yeri olarak kullanmıştır.

Hz. Muhammed'den önce Medine'ye hicret eden Müslümanlar da inşa ettikleri Kuba Mescidi'ni bir eğitim ve öğretim yeri olarak kullanıyorlardı.[696]

Hicret'in ardından Medine'de Mescid-i Nebevî'yi inşa eden Hz. Muhammed, bu mescidin 'Suffe' ve 'Zulle' denilen bir bölümünü talim faaliyetine tahsis etmiş, 70–80 talebenin bulunduğu[697] Suffe'ye Kur'ân ilimlerini, akaid ve yazıyı öğretecek hocalar tayin etmişti. Abdullah b. Sa'id b.'l-As burada yazı san'atını öğretiyordu.[698] Keza Ubâde b. Sâmit de yazı ve Kur'ân okumayı öğretiyordu.[699] Bizzat Hz. Peygamber'in de ders verdiği suffede zamanla talebe sayısının 400'e ulaştığı kaydedilmektedir.[700]

696 Yakutu'l-Hamevi, Fütuhu'l-Buldan, s. 17

697 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, III, 371

698 İbnu'l-Esir, Üsdu'1-gâbe, III, s. 175; İbn-i Habib Bağdâdî, Muhabbar.s. 460. Haydarabat 1361

699 Ebu Davud, Sünen, 23-.37

700 İbn-i Sa'd, Tabakat, I/II, s. 14, Leyden 1904-1912

Meşhur tarihçi; Hatibu'l-Bağdâdî de Bağdat'taki el-Mansur Câmisi'nde hadis dersi verir ve talebelerine yazdırırdı.[701] el-Kisai, bu câmide lisan dersi verdiği[702] gibi, Ebu'l-Atahiyye burada şerhlerini imla ettirmiş ve Ebu Ömer ez-Zahid (v. 345/956) de el-Yakut adlı dilbilgisine ait eserini de bu camide dikte ettirmişti.[703]

Şam'daki Emeviyye Câmisi'nde de Hanefi, Maliki ve Şafiilere ait ders kürsüleri vardı. Burada ders okutan hocalara bol maaş ve yiyecek verilirdi. Hatibu'l-Bağdadi de 456/1064'te burada sabahın erken saatlerinden başlamak üzere büyük bir talebe topluluğuna hadis dersi veriyordu.[704]

Kahire'deki Amr Câmisi'nde de müteaddit ders halkaları bulunmaktaydı. Hicri 749/1348'den önce Muhammed b. Abdurrahman el-Hanefi, burada 40 ayrı ders kürsüsünün bulunduğunu görmüştü.[705] Muhammed b. Cerir et-Taberî (v. 310/822) Kahire'ye geldiğinde Amr Câmisi'nde bir ders halkası teşkil etmiş ve Tirimmah'in şiirlerini burada yazdırmıştı.[706]

Hocası Hasan el-Basri (v. 110/728) den ayrılan Vasu b. Ata (v. 131/748) Basra Câmisi'nde bir ders halkası kurarak din-i kelam dersi vermişti.[707] Müslim b. el-Velid (v. 208/823) de bu câmide kendi şiirlerini yazdırırdı.[708]

Kûfe Câmisi de muhtelif mevzularda eğitim ve öğretimin yapıldığı bir câmidir. el-Kumeyd b. Zeyd ile Hammad er-Raviyye burada Arap şiiri ve eyyâmu'l-arab üzerine müzakerelerde bulunurlar, münâkaşalar yaparlardı.[709] Ebû Hanife ise bu mescidde oturur ve talebelerine cedel usûlü ile ders verirdi.[710] Rivayete göre Ebû Yusuf hocası Ebû Hanife'den ayrıldıktan sonra bu camiin bir köşesinde ders halkası teşkil etmişti. Ebû Hanife, talebelerinden birini Ebû Yusuf'un halkasına göndererek ona şu suali sormasını söyler:

Bir adam iki dirhem ücretle temizlenmek üzere temizleyiciye bir elbise verse, elbisesini almak için gidip istediğinde temizleyici önce inkâr etse, aradan bir kaç

701 Yakutu'l-Hamevi, Mu'cemu'l-Udeba, I, s. 246-47
702 Age IV, s. 243
703 Ebu'l-Ferec el-Isfahani, el-Egâni, III, s. 143
704 Mu'cemu'l-Udeba, I, s. 255
705 Makrizi, el-Hitat, II, s. 256
706 İbn-i Hallikan, Vefayâtu'1-Ayan, II, s. 252
707 Age, ayni yer.
708 Celaleddin Suyûtî, Hüsnü'l-Muhâdara, II, s. 138
709 Ebu'l-Ferec el-Isfahani, el-Egani, XV, s. 113-114
710 Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanife, s. 83

gün geçtikten sonra tekrar isteyince de elbiseyi temizlenmiş olarak verse temizlikçinin ücrete istihkakı var mıdır? Eğer:

Evet vardır, derse olmadı de. Şayet, yoktur, derse yine olmadı cevabını ver. Talebe, bu talimatına Ebû Yusuf'a gider ve suali sorar. Ebû Yusuf:

— Evet, ücreti hak etmiştir, deyince olmadı der. Bu defa da Ebû Yusuf:

— Hayır yoktur, cevabını verir. Yine olmadı deyince, Ebû Hanife'nin eski zeki talebesi bu sualin kimden geldiğini anlayarak kalkıp tekrar hocasının dersine devam eder. Ebû Hanife ders halkasında tekrar Yusuf'u görünce:

— Seni buraya getiren temizleyici meselesi olsa gerek, der. Ebû Yusuf da evet cevabını verir.

Ebû Hanife de henüz böyle icâre mes'elesine cevap veremeyen bir kimse Allah'ın dininden bahisle ilm-i fıkıh'dan ders vermeğe nasıl cesaret eder? der.

Ebû Yusuf'un meseleyi öğretmesini hocasından istemesi üzerine Ebû Hanife:

— Meseleyi ayırmak lazımdır. Eğer inkâr ve gasbettikten sonra temizlediyse ücret istemeye hakkı yoktur. Çünkü inkârıyla icâre akti batıl olduğu için kendisi için temizlenmiş demektir. Eğer inkârdan önce temizlediğini isbat edebilirse o zaman ücret istemeğe hakkı vardır, der.[711]

Kahire'deki. Ezher Câmisi'nde de Abdullatif el-Bağdâdî (v. 629/1231) her gün öğleyin tıp dersi verirdi.[712]

Suyûtî, Kahire'deki Tolunoğlu Câmisi'nde Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kıraat, Tıp ve Astronomi gibi çeşitli ilimlerin tahsil edildiğini zikretmektedir.[713]

Endülüs'te ise camiler medrese olarak kullanılmıştır. Tarihçi el-Makkarî; 'Endülüs halkı bilgi alanında, kendisine yardım edecek müstakil medreselere sahip değillerdi. Çünkü bütün bilgi dallarını câmilerde ücret karşılığında öğretirlerdi.' demektedir.[714] Kurtuba Câmisi'nde Nefteveyh (v. 326/937) büyük bir ta-

711 Age. aynı yer.

712 İbn Ebi Usaybia, Uyunu'l-Enbâ, II, s.207

713 Hüsnü'l-Muhadara, II, s. 138

714 el-Makkari, Nefhu't-Tib, Kahire 1279, I. s. 102

lebe topluluğuna Arap dilini öğretiyordu.[715] Keza Nahîle ve Zahire Câmilerinde de ders verilmekteydi.[716]

İstanbul'un fethinden sonra ise Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya, Aya Serkio, Hristo Pankotratoros, Hristo Sotiris Hora, Aya Teodorato Tironos, Hristo, Pantopopto ve Altı Mermer Kiliseleri câmiiye çevirerek bu sekiz yeni câmi için sekiz müderris tayin etmiş ve bu camilerde tedrisata başlanmıştı. Bu faaliyet, Sahn-ı Seman Medreseleri'nin inşaasına kadar devam etmişti.

Osmanlılarda ülkenin her tarafında çok sayıda müstakil binalı medreseler inşa edilmiş olmasına rağmen, camiler, eğitim ve öğretim fonksiyonlarını kaybetmemişlerdir. Evliya Çelebi'nin de söylediği gibi selâtin camiler, Daru'l-hadis ve Daru'l-kurra olarak kullanmışlardır. Ayrıca selâtin olmayan taşra camilerinde de eğitim ve öğretim faaliyeti devam ettirilmiştir.

Yine Osmanlılarda XVII. asırdan itibaren Dersiye, adı verilen yeni tip bir medresenin camilerde açıldığı ve bunların da diğer medreseler gibi derecelere ayrıldıkları bilinmektedir. Osmanlıların son günlerine kadar da 'Ders-i âm' denilen tecrübeli hocaların camilerde ders verdikleri ve 'Ders-i âm'lık maaşı aldıkları Meşîhat Arşivi'ndeki maaş defterlerinde açıkça görülmektedir.

c- Diğer Hizmetlerde Câmiler:

Camilerin tarih içinde daha birçok çeşitli hizmetler için kullanıldığı bilinmektedir. Hz. Peygamber'in Medine Mescidi'ni devlet idare merkezi olarak kullandığı; gelen yabancı elçileri burada kabul ettiği, hatta onları orada yatırdığı; bazı suçluları camide hapsettiği tarih kitaplarında kaydedilmektedir.

Bunlardan başka camilerin ihtiyaca göre tekke mahkeme[717] müftülük ve haberleşme merkezi gibi birçok sosyal hizmetler için kullanıldığı bilinmektedir.

6- Câmiin Görevlileri:

a- İmam-Hatip:

Camilerde vakit namazlarıyla cuma ve bayram namazlarını kıldırmakla görevli kimse. Hz. Peygamber devrinde bir yere muallim olarak gönderilen kimse aynı zamanda oranın imamlığını da yapardı. Hz. Peygamber, en iyi Kur'ân okuyanları imam tayin ederdi. Osman b. Ebi'l-As, Tâif imamlığına bu şekilde tayin

715 Age, II, s. 256

716 H. A. Totah, The Contribution of the Arabs to Education, Colombia Un. Prs. 1926, s. 13

717 Makrizi, el-Hitat, II, s. 256

edilmişti.[718] Hz. Peygamber, hastalanıncaya kadar Mescid-i Nebi'nin imamlığını bizzat kendisi yapmıştır. Hastalığında bu vazifeyi Hz. Ebûbekir'e tevdi etmiştir.[719]

İslam tarihinde de Hz. Peygamberin sünnetine uyularak iyi ve güzel Kur'ân okuyanlar imamlığa getirilmişlerdir. Daru'l-kurraların açılması ve Daru'l-kurra mezunlarına imamlık görevlerinin verilmesi de bu anlayışın neticesidir.

Camilerin büyüklüklerine göre bazı camilere birden fazla imam ve hatipler tayin edildiği ve hatta zamanla hatipliğin müstakil bir vazife haline geldiği bilinmektedir. Haftada bir cuma günü ve bayramlarda minbere çıkan hatipler, gerçekten cemaati doyuracak hutbeler irad ederlerdi. Türkiye'de 1972'lerde kaldırılan hatipliklerden sonra büyük camilerde cemaati doyuracak hutbeler dinleyebilmek gerçekten güç hale gelmiştir.

b- Vâiz:

Vaaz kürsülerinde cemaati dini mevzularda aydınlatmak, onlara va'z u nasihat vermekle görevli kimselere vaiz denir. Asr-ı saadette bizzat Hz. Peygamber bu vazifeyi ifa ederlerdi. Hz. Peygamber tarafından dini tebliği için gönderilen muallimler de gittikleri yerlerde vaizlik vazifesini de yaparlardı. Sonraları sadece bu vazifeyi yapmak üzere vaizler tayin edilmeye başlanmıştır. Bunlar, belirli bir camiye tayin edildiği gibi belirli vakitlerde belirli camilerde vaaz vermek üzere de tayin edilmişlerdir. Osmanlılar döneminde Ayasofya Câmii vaizliği vaizlikte en yüksek bir paye idi.

c- Müezzin:

Camilerde ezan okumak, kamet getirmek, tesbih dualarını yaptırmak ve diğer bazı hizmetleri yerine getirmek üzere görev yapan kimselere müezzin denilmektedir. Hz. Peygamber Medine'de Mescid-i Nebi'de ilk müezzin olarak Bilal b. Rebah'ı tayin etmişti.[720] İkinci müezzin olarak da Abdulaziz b. Esam tayin edilmişti.[721] Ayrıca Abdullah b. Ümmi Mektum da Bilal'la birlikte Mescid-i Nebevî'de müezzinlik yapmıştır.[722]

718 Mevlanâ Şiblî, Asr-ı Saadet (Ö. Rıza Doğrul trc.) İstanbul 1928, s. 682
719 Nesai, Sünen, el-İmame (10) /15 ve 40
720 İbnu Hişam, Sire, II, s. 155
721 İbnu'l-Esir, Üsdu'l-gâbe, Kahire 1970, III, s. 504
722 Buhârî, Sahih, Ezan. (10)/II

Daha sonraki dönemlerde de camilerin büyüklüklerine göre camilere birden fazla müezzin tayin edildikleri ve hatta birçok camilerin vakfiyelerinde bunların yer aldıkları bilinmektedir. Mesela İstanbul'daki Fatih Câmisi'nin vakfiyesinde camide 12 adet müezzinin vazife yapması şart kılınmıştır.

d- Diğer Görevliler:

Hz. Peygamber devrinde mescidlerin temizliğine önem verildiği ve Mescid-i Nebevî'yi temizlemek üzere bir zenci kadının tayin edildiği bilinmektedir.[723] Daha sonraki dönemlerde camilerin büyüklüklerine göre onlara müteaddit ferraşlar, bevvablar ve kennaslar tayin edilmişlerdir.

Bunlardan başka camileri cazib hale getirmek ve cemaata ibadet zevkini tattırmak için bilhassa Osmanlılar zamanında camilerde çok çeşitli vazifeliler tayin edilmiştir. İhlas-han, Salavat-i şerife -han, Yasin-han, Tebâreke-han ve Sure-i Mülk-han gibi birçok vazifeler vakıflarca tayin edilmişlerdi.

723 Buhârî, Sahih, Salat (8)/72

B- TEKKELER

İslam Medeniyeti'nde üç müessese, adeta üç saç ayağıdır. Bunlar; câmiler, tekkeler ve medreselerdir. İslam tarihi incelendiğinde her İslam ülkesinde en çok câmi, tekke, medrese ve sıbyan mekteblerinin inşa edilmiş olduğu görülür. Câmide tebliğle başlayan İslam Medeniyeti, medrese ve diğer eğitim kurumlarıyla akademik bir hüviyet kazanmış ve tekkelerdeki hoşgörü ile insan morfolojisine uygun bir medeniyet halini almıştır.

Tekke, Arapça'da dayanmak ve güvenmek anlamına gelen 'vikâ' kelimesinden gelmektedir. Çoğulu 'tekâyâ'dır.

Farsça'da tekke yeri anlamında 'tekye-gâh' ve 'tekke-geh'den kısaltmadır.[724]

Istılah olarak tekke, tarikat mensublarının tarikat âdab ve erkânını icrâ etmek üzere güvendikleri bir şeyh etrafında toplandıkları bir yerdir. Tekkeye dergâh, hankâh ve daha çok baş tekkeye âsitâne de denir. Küçük tekkelere ise zâviye denir. Mevlevîler baş tekkeye 'huzur', 'huzûr-u pîr' de dedikleri gibi Bektâşîler de 'pir evi' derler. Diğer tarikatların da tekkeler hakkında kullandıkları – kalenderhâne gibi, muhtelif isimleri vardır.

İslam tarihinde hadislere derûnî bakışı ve ibadetlerde ihlası öne çıkaran tasavvuf, zamanla bir ilim disiplini haline gelmiş ve tekkeler başta olmak üzere câmiler, medreseler ve özel yerlerde kendine yer bulmuştur. Tasavvufun birçok tanımı olduğu gibi genel kabul olarak 'Allah u Teâlâ'nın dışında her şey ile kalbî râbıtayı kesmek ve her an Allah'ın huzurundaymış gibi davranmak' şeklinde tanımlanmıştır.[725] Bu disiplinin kuruluş tarihi olarak da hicrî III. asır kabul edilmektedir.[726]

Tekkeler, tarikatlara göre şekil almışlardır. Bu sebeple İslam tarihi içinde kurulmuş olan 200'den fazla tarikatın her birinin kurduğu tekke, farklı unsurlardan oluşmaktadır.

Bu yüzden 'Kâdirî, Nakşî, Mevlevî' hülâsa her tarikatın tekkesi farklı unsurlardan oluşur. Tekkelerin hepsi için tek bir şablon ön görmek mümkün değildir.

---

724 Şemseddin Sâmi, Kâmus-u Turkî, İstanbul 1317, s. 432; Muallim Naci, Lügat-ı Nâcî, .s. 274

725 Ebu'l-Kasım Abdulkerim b. Havâzîn b. Abdilmelik b. Talha Kuşeyrî en-Nişâbûrî, Risale, Trc: Süleyman Uludağ, İstanbul 1978, s. 213; Louis Massignon, 'Tasavvuf', İA, XIII, s. 31

726 Kuşeyrî, A.g.e., s. 77

Tekkelerin fonksiyonlarını şöylece sıralamak mümkündür:

1- Müslümanlara dinin derûnî yönünü anlatmak ve yaşatmaya çalışmak.

2- Müslüman'a öncelikle nefsiyle mücadeleyi öğretmek.

3- Mensublarına din ilimlerini öğretmek.

4- Mensublarına farz, vacip ve sünnet ibadetlerinin şuurunu öğretmek ve onların daha fazla âbid olmalarına çalışmak.

5- İşlediği suçlar sebebiyle toplumun dışladığı insanlara kucak açarak onları tekrar topluma kazandırmaya çalışmak.

6- Mensublarını şiir, mûsikî ve diğer İslam san'atlarında yetiştirmek.

7- Devlete destek maksadıyla ıssız ve tehlikeli bölgelerde tekkeler kurarak oralarda güvenliği sağlamak.

8- Gerektiğinde toplumda sinir ve ruh hastalıklarına yakalanmış olanlara tedavi hizmetleri götürmek.

9- Şeyh ve mensublarının câmilerdeki irşad faaliyetleriyle toplumu dinen aydınlatmak.

10- Mensublarının ruh ve beden sağlığı için faaliyetlerde bulunmak.

11- Toplumun iktisâden kalkınmasına yardımcı olmak.

12- İskân fonksiyonu: İslam dünyasında birçok yerleşim yeri ribat ve tekkeler etrafında olmuştur.

Tarih içinde İslam dünyasında oldukça yaygın olan tarikatların erkân ve âdâbını icra ettikleri mekanlar da yaygındır. X. asırda ribatta bulunan gönüllü mücahidlerini bu mekanlarını hankâh adıyla andıkları anlaşılmaktadır. XI. asırda bu yerlerin tekke, zâviye şeklinde de anılmaya başlandığı görülmektedir. Tekke adıyla kurulan ilk müessesenin Filistin'de Remle'de açıldığı kabul edilmektedir.[727]

Tekkeler, X. asırdan bu yana tekke, başında yani başına Asitâne'de bulunan baş şeyhin tayin ettikleri halifelerle genişlemiş ve 1283/1866-1867'den itibaren de Osmanlı'da kurulan ve 7 kişiden müteşekkil olan meclis-i meşâyih üyelerinin tayin ettikleri halifelerle gelişmelerini sürdürmüşlerdir.[728] Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Türkiye'de tekkeler de ortadan kalkmıştır.

727 Süleyman Ateş, Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri, İstanbul 1969, s. 10

728 Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Mazbatası, Sadaret Tezkiresi ve İrade, BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, No: 25320

C- KÜTÜPHANELER

Arapça, kitabın çoğulu olan 'kütüb' ile Farsça 'ev' anlamına gelen 'hâne' kelimelerinin birleşiminden meydana gelen Farsça bir terkiptir. Kitapların bulunduğu ev, salon, bina demektir. Araplar ise kütüphaneye 'mektebe' demektedirler.

İnsanlık tarihinde ilk kütüphaneleri Asur-Bâbil kültür çevresinde kitabelerden oluştuğu ve bunların en ünlüsünün M.Ö. 626'dan kalan Ninova, Asur-Banipal kütüphaneleri olduğu kabul edilir. Eski Yunan kütüphanelerinin en ünlüleri ise İskenderiye, Bergama ve Efes kütüphaneleridir.

Romalılar devri ilk Hıristiyan kütüphanelerinin meşhurları ise İstanbul, Kayseri ve Urfa'da kuruldu. Bu devirde papirüs tomarları halindeki kitaplar 'codex' halini aldı ve bugünkü kitaplar meydana geldi.[729]

İslam dünyasında ilk kütüphaneleri hükümdarlar, hususi şahıslar, alimler ve tarikatlar tarafından kuruldukları[730] ve bu kütüphanelerin câmilerde yer aldığı anlaşılmaktadır.

İlk umumi kütüphanenin ise Emevîler devrinde Muâviye b.Ebî Süfyan zamanında (661-680) Şam'da 'Beytü'l-Hikme'de kurulduğu kabul edilmektedir. Mes'ûdî'nin nakline göre burada hadis, tarih ve biyografi eserleri ve bunların muhafazası için görevliler bulunmaktaydı. Muâviye'nin torunu Halid b. Yezid de özellikle kimya ve tıbba ait eserleri toplayarak yabancı dilde olanları tercüme ettirmiş ve dedesinin kurduğu kütüphaneyi zenginleştirmişti. Halife Velid b. Abdilmelik ise bu kütüphaneyi teşkilatlandırmış ve bir müstensih (sâhibu'l-mesâhif) tayin etmişti. Bu görevlinin adı Sa'd idi ki, ilk Müslüman kütüphanecidir.[731]

Abbâsîler devrinde halife Mansur ve Mehdi zamanlarında sarayda kütüphaneleri bulunmaktaydı. Harun Reşid'in Bağdat'ta kurduğu ve Me'mun zamanında en yüksek seviyeye varan Beytü'l-Hikme'nin ise büyük bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Buradaki kütüphaneci ise 'hâzîn' diye adlandırılmaktaydı.

Me'mun zamanında Beytü'l-Hikme'de çalışan Ali b. Yahya el-Müneccim, Bağdat yakınındaki Kerker'de kendi evinde kurduğu kütüphaneye 'Hızânetü'l-Hikme' adını vermişti.

729 Meydan Larousse, VII, s. 743

730 F. Krenkov, 'Kütüphane', İA, s. 1126

731 İsmail Erünsal, 'Kütüphane', DİA, XXVII, s. 11

Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün kurduğu Nizâmiye Medreseleri'nde de birer kütüphane bulunduğu bilinmektedir.

Halife Mustansır Billah'ın Bağdat'ta yaptırdığı Mustansıriyye Medresesi'ne 290 yük kitap bağışlamıştı. Medresenin doğusunda bulunan ve hızânetü'l-kütüb diye adlandırılan kütüphanede İbnu'l-Fâtî hâfiz-i kütüblük yapmıştı. Kütüphanede 80.000cildin üzerinde kitap bulunmaktaydı. Bu kütüphanenin kadrosu nâzır, hâfız-ı kütüb ve hâfız-ı kütüb yardımcısından oluşuyordu. Bu kütüphane Moğollar'ın Bağdat'ı istilâlarında büyük yıkıma uğradı. Buradaki kitapların bir kısmı, Nasîruddin Tûsî tarafından Meraga Kütüphanesi'ne götürüldüğü gibi bir kısmı satıldı ve tahrib edildi.

Endülüs Emevîleri'nde de hususi kütüphaneler yanında câmilerde de kütüphaneler kurulmuştu. Kurtuba Câmii'nde, Mâleka Ulu Câmi'de, İşbiliye'deki Ulu Câmi'de'de kütüphaneler vardı. 1492'de Endülüs, Müslümanların elinden çıktığında meydanda 80.000 kitap yakılmıştı.

Endülüs Emevî halifesi II. Abdurrahman, III. Abdurrahman ve II. Hakem zamanında geliştirilen saray kütüphanesi, dünyanın en büyük kütüphanelerinden birisi haline gelmişti. II. Hakem'in III. Abdurrahman'dan kalan kütüphaneye iki koleksiyonu da ilave etmesiyle burada 400.000 kitap toplanmıştı. Bu kütüphanede görevli kadrosunda müstensihler, müzehhibler ve mücellitler de bulunuyordu.

Mısır'da Fâtımîler de önemli kütüphaneler kurdular. Kahire'de kurulan bu kütüphanede daha çok edebî eserler toplanmıştı. 435/1043-1044'te vezirlik yapan Ebu'l-Kasım Ali, kitaplar katalogunu ve ciltlerini yaptırmıştı.

İlk Türk-İslam devletlerinden Gazneli sultanı Mesud'un, Karahanlıların, Harezmşahların ve Sâmânoğullarının kütüphaneleri de zikretmek gerekir.

Büyük Selçuklular, Nişabur, Merv, Isfahan, Hemedan, Herat, Sava, Rey, Belh, Basra, Musul ve Buhârâ gibi şehirlerde açtıkları medreselerde kütüphaneler de kurmuşlardı. Yâkut el-Hamevî, kendi zamanında sadece Merv'de on kütüphane bulunduğunu söyler. Bunların çoğu Selçuklular zamanında kurulmuştur. Sultan Sancar'ın şarabdârı Azîzüddin Ebû Bekir ez-Zencânî'nin tesis ettiği Aziziye Kütüphanesi'nde 12.000 cilt kitap bulunmaktaydı.

Anadolu Selçukluları devrinde de medreselerin kütüphanelri mevcuttu. Bu dönemin ilim ve irfan merkezi olan Konya'da ilk kütüphane vezir Şemseddin Altun-aba tarafından kurulmuştu.

Yine Konya'da Sadreddin Konevî de hankâhında bir kütüphane tesis etmişti.

Mısır'da kurulmuş olan Tolunoğulları, Eyyûbîler ve Memlûkların da birçok kütüphane kurdukları bilinmektedir. Bunlar da Selçuklular gibi medrese ve hankâhlarda kütüphaneler açmışlardır.

Osmanlıların kuruluşunda ulemânın özel kütüphaneleri (Molla Fenârî gibi) dışında henüz kütüphaneye rastlanmamaktadır. Ancak Yıldırım Bâyezid devrinden itibaren medrese (Bursa'da Eyne Bey Subaşı Medresesi gibi) ve câmilerde kütüphaneler tesis edilmeye başladığı anlaşılmaktadır. Medreseler ve câmiler dışında kurulan ilk türbe kütüphanesi ise Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesindeki kütüphanedir.

Osmanlı'da ilk saray kütüphanesi Fatih Sultan Mehmed taradından İstanbul'daki Eski Saray'da kurulmuş ve daha sonra bu kütüphane Yeni Saray'a (Topkapı Sarayı) taşınmıştır. İstanbul'daki ilk vakıf kütüphane ise Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylânî tarafından sur dibindeki At İskelesi Zâviyesi'ndeki kütüphanedir. Bu kütüphane 858/1454 tarihinde kurulmuştu.[732] Bunlardan sonra Edirne, İstanbul, Bursa başta olmak üzere birçok Osmanlı şehrinde medrese, câmii ve tekkelerde kütüphaneler kurulmuştu.

Osmanlı'da XVI. asırdan itibaren kütüphaneler medreselerin bir tamamlayıcı unsuru olarak kabul edilmiş ve hemen her medresede bir kütüphane tesis edilmiştir. Bununla beraber ulemânın kendi evinde kurarak vakfettikleri hususi kütüphaneler de mevcuttur.

III. Murad devrinde biri Topkapı Sarayı'nda hekimler için kurulmuş, diğeri de Cihangir Rasathanesi'nde kurulmuş iki ihtisas kütüphanesinin varlığından haberdarız.

Osmanlı'da sadece kütüphane olarak kurulan ilk kütüphane, 1089/1678'de İstanbul'da kurulan Köprülü Kütüphanesi'dir. Vakfiyesi Fâzıl Mustafa Paşa tarafından düzenlenmiştir. Bundan sonra İstanbul ve dışındaki birçok Osmanlı şehirlerinde müstakil kütüphaneler kurulmuştur.

İslam tarihi içinde kütüphanelerin isteyen herkese okuma hizmeti veren yerler olduğu bilinmektedir. Osmanlı'da müstakil kütüphanelerin ortaya çıkmasından sonra bazı kütüphanelerin medrese hizmeti gördüklerine de şahit olunmaktadır.

732 İsmail Erünsal, A.g.m., s. 23

Bu hizmet, ulemâ arasından seçilerek kütüphanelere hâfız-ı kütüb olarak tayin edilen görevlilerce yerine getirirlerdi. Bunun en güzel örneğini İstanbul Üsküdar'daki Selim Ağa Kütüphanesi'nde görmekteyiz. Şart-ı vâkıfa göre bizzat şeyhulislam tarafından imtihanla seçilen üç hâfız-ı kütüb haftanın Salı ve Cuma günleri dışında kütüphanede haftada beş gün ders verirlerdi. Hâfız-ı kütüblerin iki de yamağı vardır.[733]

Osmanlı'da hâfız-ı kütüblük o kadar önemli kabul edilmiştir ki, bazı kütüphanelerde birden fazla hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir. Mesela Köprülü'de 3, Kara Mustafa Paşa'da 2, Amca-zâde Hüseyin Paşa'da 3, Şehit Ali Paşa'da 3, III. Ahmed'de 3, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'da 4, I. Mahmud'da (Ayasofya) 6, I. Mahmud'da (Fatih) 5, I. Mahmud'da (Galatasaray) 3 hâfız-ı kütüb bulunuyordu.

733 Hacı Selim Ağa Vakfiyesi, VGMA. 579, s. 25 vd.

D- RASATHANELER

İslam'ın temellerinden namaz ve oruç vakit ibadetleridir.[734] Bunlar, zamanlarında yerine getirilmelidirler. Günde beş defa kılınan namaz için vakit çok önemlidir. Vaktinden önce kılınan namaz, iade edilir. Senede bir ay tutulan Ramazan orucu için de ayın, sahurun başlangıcı ve bitiş zamanları çok önemlidir. İmkânı olanlara ömründe bir defa yapması gereken hac ibadeti için de zaman önemlidir.[735]

Ayrıca ay, güneş, yıldızların hareketleri ile kâinattaki çeşitli fizikî olaylar hakkında bilgi edinmek Allah'ın emirlerindendir.[736]

Bu sebeblerden dolayı astronomi ilmi, İslam'da ilk gelişen ilimlerden biri olmuş ve vakit tesbiti için câmilerde muvakkithaneler ve daha geniş bilgi için müstakil rasathaneler kurulmuştur. Ayrıca medreselerde de astronomi tedris edilmiştir.

Astronomiye, astrolojiye yakınlığından dolayı X. ve XI. asırlarda açıktan muhalefet edildiği görünürse de genelde astronomi, sultan nezdinde kabul görmüş[737] ve hatta astrologlar, hükümdarların yanında daimi müşâvir olarak bulundurulmuşlardır.[738]

İslam müellifleri astrolojiyi 'ilm-i ahkâm-i nücûm' veya 'ilm-i nücûm' olarak anarlarsa da aynı tabirlerin astronomi için de kullanıldığı bilinmektedir. Astronomi ve astroloji, Grekçe'de, Arapça'da, Farsça'da ve Osmanlıca'da da birbirinin yerine kullanılmıştır.

İslam Medeniyeti'nde astronomi, ilmu'l-hey'e, ilm-i nücûm ve ilm-i felek tabirleriyle anılmıştır. Bu ilim, sabit yıldızlar ile gezegenlerin gözlenmesi, hareketlerinin hesaplanması, astronomi aletlerinin icadı ve kullanımlarıyla ilgilenen bir

734 Namaz, mü'minlere belirli vakitlerde farz kılınmıştır: Nisa Sûresi, 103; Ey insanlar, oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de belirli günlerde farz kılınmıştır. Bakara Sûresi, 183, 184

735 Bakara. 197., 203.

736 Onlar, üstlerindeki göğü nasıl yapmışız, süslemişiz bir bakmazlar mı?, Kâf Sûresi, 6; Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratan O'dur. Her biri bir yörüngede yüzmektedirler. Enbiyâ Sûresi, 33; Güneşi ışıklı, ayı da nurlu kılan, yılların sayısını ve hesabınızı bilmeniz için ona (aya) bir takım menziller düzenleyen O'dur. Allah bunları ancak bir gerçeğe binâen yaratmıştır. O, bilen bir kavme ayetlerini açıklamaktadır. Yunus Sûresi, 5

737 Seyyid Hüseyin Nasr, İslam ve İlim, İstanbul 1989, s. 127

738 Süheyl Ünver, İstanbul Rasathanesi, Ankara 1985, s. XII

ilimdir. Aynı zamanda ilm-i mîkâd denilen ibadet vakitlerinin ve rü'yetü'l-hilal ayın doğuşunun tesbiti ile ilgilenir.

Diğer bazı ilimlerde olduğu gibi astronomide de Hint, İran Grek ve Câhiliye Arabı'nın tesirini unutmamak gerekir. Araplar, öteden beri arzdaki hadiselerde olduğu kadar meteorolojik hadiselerde de tahminde bulunurlardı. İlmu'l-Envâ denilen bu ilmin İslami dönemde de canlandığı ve İbn-i Kuteybe, ed-Dineverî gibi âlimler tarafından geliştirildikleri bilinmektedir.

Rasathaneler, İslam Medeniyeti'nin meydana getirdiği ve insanlığa hediye ettiği müesseselerdir. İslam öncesi dönemde astronomi ile ilgili çalışmalar olsa da bunu bir müessese olarak ortaya koyan Müslümanlardır. Bunda Kur'ânî emir ve teşviklerin rolü olduğunda şüphe yoktur.

İslam dünyasında bazı câmilerdeki muvakkithaneler ve Nevşehir'deki Caca Bey Medresesi ile Kütahya'daki Vâcidiye Medresesi'nde olduğu gibi bazı medreselerin rasathane gibi kullanılmaları dışında, İbrahim Hakkı Erzurûmî (1703-1780) gibi, büyük rasathaneler kurulmuştur. İslam'da ilk rasathanenin Emevîler devrinde kurulduğu ileri sürülürse de bu konuda ciddî bir bilgi henüz elimizde değildir.[739] Ancak Endülüs Emevîleri'nin XI. asırda Toledo'da batılıların Arzachel dedikleri Zerkâlî Rasathanesi'nin mevcudiyetini biliyoruz.[740] İslam dünyasında kurulmuş başlıca rasathaneler ise şunlardır:

1- Şemmâsiye Rasathanesi:

Abbâsî halifesi Me'mun (813-833) tarafından IX. asrın ilk yarısında Bağdat'ın Şemmâsiye bölgesinde yapılmıştır.

2- Kâsiyyûn Rasathanesi:

Abbâsîler döneminde halife Me'mun tarafından Şam'da kurulmuştur.

3- Bağdat Rasathanesi:

X. asırda Büveyhî hükümdarı Şerefü'd-Devle (v. 989) tarafından Bağdat'ta kurulmuştur.

4- Isfahan Rasathanesi:

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah (1055-1092) tarafından XI. asrın üçüncü çeyreğinde Isfahan'da kurulmuştur. Rasathaneye Melikşah Rasathanesi de denilir. Burada Ömer Hayyam (1043-1121) ve arkadaşlarını görüyoruz.

739 Aydın Sayılı, The Observatory in İslam, Ankara 1988, s. 50, 51

740 Mehmet Bayraktar, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Ankara Tarihsiz, s. 19

5- Meraga Rasathanesi:

İlhanlılar zamanında Hülagu Han Nasîruddin Tûsî tarafından XIII. asırda 657/1258-1259'da Meraga'da kurulmuştur. Bu rasathanede 'zîc-i İlhânî' hazırlandığı gibi gezegen teorisini derinden etkileyen eserler vücuda getirilmiştir. Burada astronomi sahasında çalşacak bir kadro oluşturulmuştur. Buranın 400.000 kitaplık bir de kütüphanesi vardır.[741]

6- Semerkand Rasathanesi:

XV. asırda Uluğ Bey (1394–1449) tarafından Semerkant'ta kurulmuştur. Rasathanede Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî (v. 1429), Kadı-zâde Rûmî (v. 1430) ve Ali Kuşçu (v. 1475) gibi ünlü astronomlar çalışmıştır. Uluğ Bey, astronominin şaheserlerinden *'Zîc-i Uluğ Bey'*i bizzat hazırlamıştır. Uluğ Bey, etrafına yüzü aşkın ilim adamı, altmış-yetmiş matematikçi toplamıştır.[742]

7- Cihangir Rasathanesi:

Osmanlı sultanı III. Murad tarafından 985/1577 tarihinde İstanbul Cihangir'de inşa ettirilmiş, rasathanenin başına iyi bir matematikçi olan Takıyüddin Efendi (1521-1585) getirilmiştir. Rasathaneye Şehinşâhî Rasathanesi de denilir. Tophane'nin üzerindeki Frenk Sarayı denilen yerde kurulan rasathanede müellifi belli olmayan *'Âlât-ı Rasadiye li Zîc-i Şehinşâhiye'* adlı esere göre 9 adet rasat aleti bulunmaktaydı. Birincisi yıldızların ekliptikten enlem ve boylam bakımından yerlerini rasad eden **'zâtu'l-halâk'**tır. İkincisi **'kadran'**dır ki onunla ekliptiğin eğimi ve yıldızların deklinasyonları rasad edilir. Üçüncüsü, **'zâtu's-semt ve'l-irtifâ'** yani azimat yarım halkasıdır. Bununla Zühre'nin Utarit'in müşkül olan vaziyetlerinin rasadı yanında diğer yıldızların da azimat ve yüksekliklerinin hesabı yapılır. Dördüncüsü, **'zâtu'ş-şu'beteyn** (triquetrum)'dir. Bununla ayın paralaksının rasadı ve zernit yüksekliklerinin hesabı yapılır. Beşinci alet, **'cetvelli katran'**dır. Bununla yıldızların yükseklikleri hatta zernit yüksekliği ölçülür. Altıncısı **'dioptra'**dır. Bununla yıldızların uzaklık, büyüklük ve kadirleri bulunur. Yedincisi **'zâtu'l-evtâr'**dır. Bununla ilkbahar ve sonbahar ekinoksunun tayini yapılır. Sekizincisi, **'müşebbehetü bi'l-monatek'**tir. Takıyüddin tarafından ilk defa kullanılan bu aletle Zühre yıldızının yarı çapını rasat ve tahkik etmek için

741 Fuad Köprülü, XIII. Asırda Meraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar, Belleten, VI (21-22), Ankara 1942, s. 222

742 Aydın Sayılı, Uluğ Bey ve Semerkant'taki İlim Faaliyetleri Hakkında Gıyaseddin Kâşî'nin Mektubu, Ankara 1960, s. 167

kullanılmıştır. Dokuzunu alet ise 'astronomik saat'tir. Zamanın dakik olarak ölçümü için kullanılır.[743]

İslam ülkelerinde kurulan rasathaneler, matematiğin astronomiye uygulanması ve hesaplamada kirişler hesabı yerine trigonometri ve sinüsler hesabının kullanılması sebebiyle XII. asırdan XV. asra kadar Avrupa'dan oldukça ileri idi. Hatta XVI. asırda İstanbul Rasathanesi, Danimarka'daki Tycho Brahe'den daha ileri idi.

743 Sevim Tekeli, Âlât-ı Rasadiye li Zic-i Şehinşâhiyye', Araştırma, I, Ankara 1963, s. 77

E- FÜTÜVVET, AHÎLİK VE LONCALAR

Kelime olarak 'fetâ (çoğulu, fityân)' Arapça'da genç, yiğit, ahlaklı, örnek, civanmert ve cömert anlamındadır. Fütüvvet de gençlik, yiğitlik, kahramanlık, cömertlik demektir. Kru'an-ı Kerim'de fetâ kelimesi, fitye ve feteyât olarak geçer.[744] Put kıran ve karşılaştıklara baskılara rağmen inançlarını koruyan ve hatta bu uğurda vatanlarını terk edenler, olarak nitelendirilmişlerdir.[745] Hadis-i şerifte de 'Bir kul din kardeşinin ihtiyaçlarını görmek için ona yardım ettiği müddetçe Allah Teâlâ da daimi surette ona yardım eder.'[746] buyrulmaktadır.

Hicrî II. asır (m. VII.)'dan itibaren fütüvvet kelimesine rastlandığı[747] ve Câferü's-Sâdık'ın (v. 148/765) fütüvveti, ele geçen bir şeyi tercihen başkalarının istifadesine sunmak ve ele geçmeyen bir şey için de Allah'a şükretmek, olarak tarif ettiği nakledilmektedir.[748]

Kuşeyrî, fütüvvetin esası insanın ebedi olarak başkası için ve başkasının işinde çalışmasıdır,[749] demektedir.

Ebû Ali Dahhak'ın Nasrabâzi'den şunu naklettiğini işittiği söylenir: Melek ve Resûl, vasıta olmadan Rabb'lerine iman ettikleri için Ashâb-ı Kehf'e fitye (fütüvvet ehli olanlar) adı verilmiştir.

Hâris Muhâsibî; fütüvvet, insaf etmek fakat insaf beklememektir, demiştir. Vazifeyi yapman fakat istememendir, demektir.[750]

Kuşeyrî Risalesi'nde Sûfilerin fütüvvet hakkındaki söyledikleri ve birçok hikaye bir araya getirilmiştir.

Fütüvvetin tarihçesinde beş merhale vardır:

I. Merhale:

İslam öncesi Arap kültüründe yiğit, şecaatli, asaletli, cömert ve sehavetli kişiye 'fetâ' derlerdi. Bu dönemin ufuk şahsiyeti olarak Tay Kabilesi'nden Hatem Tâî zikredilir. İran kültüründe, bu tip insanlara 'civan-mert', Türk kültüründe 'alp' denilir.

744 Nisa Sûresi, 25; Yusuf Sûresi, 30, 36; Kehf Sûresi, 60, 62
745 Kehf Sûresi, 10, 13
746 Buhârî, A.g.e., Rikak, 7; Müslim, A.g.e., Birr, 15
747 Ali Sami en-Neşşâr, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam, Kahire 1978, III, s. 403
748 İbn-i Kayyim el-Cevziyye, Medâricu's-Sâlikîn, Kahire 1403/1983, II, s. 354
749 Abdulkerim Kuşeyrî, Kuşeyrî Risalesi, Hzr: Süleyman Uludağ, İstanbul 1978, s. 324
750 Abdulkerim Kuşeyrî, A.g.e., s. 324-331

Yine İslam öncesi toplumda haksızlığı önlemeye yönelik 'hılfu'l-fudûl' teşkilatının mevcudiyetini bilmekteyiz. Toplumdaki itibarlı kişiler, bu teşkilatın üyesidir.[751] Hz. Muhammed de henüz peygamberliğinden önce buraya üye olmuş hatta İslam'ın gelişinden sonra da kendisine sorulan bir suale karşılık 'Evet, bugün de böyle bir teşkilat olsa ona üye olurum.' dediği nakledilmiştir.[752]

Hılfu'l-Füdûl'un İslam'dan sonra İslâmî değerlerle birleşerek devam ettiği anlaşılmaktadır. İbn-i Hişam'ın nakline göre Emevîler devrinde I. Muâviye'nin Medine'ye vali tayin ettiği Velid b. Utbe b. Ebî Süfyan, Hz. Hüseyin'in Zu'l-Merre köyündeki malını zorla almak isteyince Hüseyin 'Vallahi ya hakkımı verirsin yahut kılıcımı alır, Mescid-i Nebevî'ye gider hılfu'l-fudûl üyelerini yardıma çağırırım.' demişti.[753] Bunun üzerine vali, Hüseyin'in hakkını vermek zorunda kalmıştı. Görülüyor ki, hılfu'l-fudûl, İslâmî değerlerle beslenerek ve güçlenerek varlığını sürdürmüştür.[754]

İlk olarak Emevî halifesi Hişam (724-743) zamanında fütüvvet birlikleri kuruldu. Daha çok askerî ve idarî mahiyet arz eden ve ayyar, şâtır, fütüvveci gibi isimlerle anılan bu ilk fütüvvet mensubları halk tarafından kabul gördü.

II. Merhale:

Bu dönem fütüvvetin, sûfîlikle yeni bir muhteva kazandığı bir dönemdir. Hicrî III. asrın sonlarından itibaren İslam dünyasında sûfî düşünce tarzı yaygınlık kazanmaya başladı. İktisâdî ve siyâsî hiçbir düşüncesi bulunmayan kafa dengi gençlerin bir araya geldiği fütüvvet birlikleriyle Hasan Basrî, Abdurrahman Sülemî (v. 412/1021), talebesi Kuşeyrî (v. 465/1073) gibi ilk mutasavvıflar ilgilendiler ve böylece fütüvvet-tasavvuf ilişkisi yeni bir muhteva ile devam etti. Bu dönemde fütüvvet teşekkülleri içinde esnaf birlikleri de yer alarak teşkilat, ekonomik bir hüviyet kazandı.

X. asırda Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaygın hale gelen fütüvvet, zamanla adeta tasavvuf içinde bir makam haline geldi. Kuzey Afrika ve Mağrib'de faaliyetlerini ribatlarda yürüten fütüvvet ehline murâbit[755] deniyordu. XI. asırda murâbıtlar, Afrika'da murâbıtlar devletini kurmuşlardır.[756]

751 İbn-i Hişam, A.g.e., I, s. 140

752 Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, s. 149

753 İbn-i Hişam, A.g.e., I, s. 142

754 Mikail Bayram, Ahî Evren ve Ahî Teşkilatının Kuruluşu, Konya 1991, s. 14

755 Mikail Bayram, A.g.e., s. 19

756 C. Brockelman, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Trc: Neşet Çağatay, Ankara 1964, I, s. 188-192

III. Merhale:

Bu dönem, fütüvvet teşkilatının Abbâsîler eliyle yeniden organize edildiği dönemdir. XII. asırda hem fütüvvet grupları mezhebî ve tarikatlara göre farklı gruplar haline gelmiş hem de Abbâsî Devleti gücünü kaybetmişti. Halife Nasır li Dînillah (575–622/1180–1225), ülkesindeki çeşitli gruplara karşı devlet otoritesini sağlamak maksadıyla fütüvvetten istifade etmek istedi. Çünkü Büveyhîler, Bağdat'ı işgal etmiş ve Abbâsî halifeliğini emri altına almıştı. Abbâsî halifesi Kâim bi Emrillah'ı bu durumdan Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, 448/1055'te Bağdat'a girerek kurtardı ve bundan sonra Türkler, İslam dünyasının kaderinde söz sahibi olmaya başladılar. Ancak sultan Sencer'in ölümü ve Horasan Selçukluları'nın 552/1157'de zayıf düşmesiyle Abbâsîler başka bir sıkıntı içine düştü. Abbâsî halifesi bu durumdan çıkışın yolunu fütüvvet teşkilatını yeniden teşkilatlandırmakta buldu. Nasır li Dînillah fütüvvet şeyhi Abdulcabbar el-Bağdâdî (583/1187)'ye intisab ederek fütüvvet şalvarını giydi ve daha sonra kendisi şeyh olarak bütün fütüvvet birliklerini kendisine bağladı ve kendisinden fütüvvet şalvarı ve şed kuşanmayanları gayr-ı meşru ilan etti. Nasır, o zaman mevcut olan devletlere de elçiler göndererek libas, şed ve fütüvvet şarabı içmelerini teklif etti. Harezmşahlar dışında birçok devlet bu teklife icabet etti.[757] Anadolu Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykavus 1220 dolaylarında Şehâbedin Sühverdî aracılığı ile şalvar giyip şed bağlamıştır.

Fütüvvet teşkilatının prensipleri ve çalışma usûlü hakkındaki temel kaynakları fütüvvetnamelerdir. Arapça'da 'kitâbu'l-fütüvve', Türkçe ve Farsça'da 'fütüvvetnâme' adıyla anılan bu eserlerde fütüvvetin âdab ve erkanı hakkında bilgiler verilir. Bu alada yazılmış eserleri üç grupta toplamak mümkündür.

1. **Sûfî Fütüvvetnâmeleri:** IX. ve XIII. yüzyıllarda yazıla ve tasavvuf geleneği içinde telif edilen eserlerdir. Bunların başında Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (v. 412/1021)'nin **'Kitâbu'l-Fütüvvesi'** gelir. Bundan sonra müstakil olarak telif edilen ikinci eser, Hâce Abdullah Ensârî (v. 481/1089)'nin *'Fütüvvetnâme'*sidir. Bunların dışında Kuşeyrî, Muhyiddin Arabî gibi meşâyihin tasavvufî eserlerinde de fütüvvetle ilgili bölümler vardır.

2. **Fütüvvet Teşkilatına Ait Fütüvvenâmeler:** XIII.-XIV. asırlarda ortaya çıkan fütüvvetnâmelerdir. Abbâsî dönemine ait bu eserlerde daha

757 İbnu'l-Esir, A.g.e., XII, s. 440

çok teşkilat anlatılır. Bunların başında da Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin *'Risâletü'l-Fütüvve'*si gelir.

3. **Ahî Fütüvvetnâmeleri:** XIII.-XVI. yüzyıllarda yazılan fütüvvetnâmelerdir. Bunun ilk örneği de Çoban el-Burgazî'nin *'Fütüvvetnâme'* veya *'Çobanoğlu Fütüvvetnâmesi'* diye tanınan fütüvvetnâmedir.

Fütüvvetnâmeler ve uygulamalardan fütüvvet ehlinin şurbî, kavlî ve seyfî olmak üzere üç gruptan meydana geldiği görülmektedir. Fütüvvet şurubunu içerek başlayanlar sözle fütüvvetin gereklerine uyacaklarına taahhüt edenler ve gerektiğinde silah kullananlar bu teşkilata bağlanan insanlardır.

Görülüyor ki, yiğitlik, cömertlik ve zayıfların koruma maksatlı ortaya çıkan fütüvvet, zamanla tasavvufî, askerî, meslekî, ekonomik ve siyasî maksatları olan büyük bir teşkilat haline gelmiştir.

IV. Merhale:

Fütüvvetin dördüncü merhalesi Anadolu'da yeni şekil alan ahîlik teşkilatıdır.

Ahîliğin Türkçe'deki cömert anlamına gelen 'Akı' ve Arapça'daki 'kardeşim' anlamına gelen 'Ahî'den türetildiği ileri sürenler olsa da bu teşkilatı fütüvvetin Anadolu'ya uzantısı olarak görmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Türk kültüründe olan ahîlik, alplik ve gaziliğin daha önce Horasan'da fütüvvete tesir ettikleri anlaşılmaktadır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Anadolu'ya intikal eden fütüvvet, sultanın hocası Mecdüddin İshak (Sadedin Konevî'nin babası) sultan tarafından Bağdat'a gönderilmiş ve beraberinde Muhyiddin ibnu'l-Arabî, Evhâdü'd-Dîn Kirmânî ve Nasırüddin Muhammed el-Hoyî ile birlikte Anadolu'ya dönmüştür.

Daha sonra I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubat'ın da fütüvveti benimsemeleriyle Anadolu'da ahîlik kuruluşunu tamamlamıştır.[758]

Anadolu'da ahîliğin kurucusu olarak tanınan ve İran'ın Hoy şehrinde doğan Nasîrüddin Muhammed (v. 1262) sonradan Ahî Evran olarak anılmış[759] ve adına birçok tekke, zâviye kurulmuştur.

Ahîlik, gerek Anadolu Selçukluları'nda, gerek Anadolu Beylikleri'nde ve gerekse Osmanlı Devleti'nde itibar görmüş bir teşkilattır. XIII. asırda Selçuklu dev-

758 Ziya Kazıcı, 'Ahîlik', DİA, I, s. 540

759 Mikail Bayram, Ahî Evran Kimdir?, Türk Kültürü, XVI/191, İstanbul 1978, s. 458-668; İlkay Şahin, 'Ahî Evran, DİA, I, s. 529

let otoritesinin zayıfladığı bir dönemde şehirlerin yönetimi adeta ahîlerin eline geçmişti. Bu zamanda ahîler, şehirlerin siyasî, idarî, iktisâdî, askerî ve emniyetini sağlayan yegane kuruluşlar haline gelmiştir.

Kösedağ Savaşı'nda İlhanlılar'a karşı savaşan ve Anadolu'da 'Âhiyân-i Rum, Gâziyânî-Rum, Abdalân-i Rum, Bacıyânî-Rum' diye anılan ahîler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Osman Gâzi'nin kayın pederi Şeyh Edebâlî de bir ahî şeyhi idi. Orhan Gâzi, bir ahîlik ünvanı olan 'ihtiyaru'd-din' lakabını almış ve şed bağlamış, veziri Alâeddin Paşa ve Çandarlı Kara Halil de birer ahî idiler. I. Murad ise şed kuşanmış ve teşkilatın başı olarak anılmıştı. Bu devirde ortaya çıkan 'Yeniçeri Üniforması'nın da ahî kıyafeti örnek alınarak meydana çıktığı ileri sürülmüştür. Orhan Gâzi zamanında Anadolu'ya gelen İbn-i Batuta, ahîlerin şehir ve köylerde zanaat ve ziraatla meşgul olduklarını ve tekkelerini anlatır.

Anadolu'da ahîlik her şehir, kasaba hatta büyük köylerde teşkilat kurmuşlar ve böylece her meslek erbabının bir teşkilatı olmuştur. Bütün bu teşekküller de Kırşehir'deki Ali Baba'ya bağlıdır. Ahî Evran postundaki ahî baba, bütün ahîlerin pîridir. Her esnaf teşkilatının kendine has sancağı ve alemi vardır. Genellikle bu sancaklar, üzerinde ayetler yazılı yeşil atlastan olurdu. Nalbantların armaları bir gümüş nal, ayakkabıcılarınki ise bir çift patikti.

V. Merhale:

Fütüvvetin beşinci merhalesi olarak loncaları görmek mümkündür. İtalyancası 'loggia' olan lonca,[760] M.Ö. III. asırdan beri Akdeniz medeniyetlerinde görülen meslekî bir teşkilattır.[761] Türkçe'de 'loca' olarak da kullanılır.

Osmanlı'da esnaf loncalarıyla ilgili en eski kaynaklara XV. asırda rastlanmaktadır. Seyyid Mehmed b. Seyyid Alâeddin'in *'Fütüvvetnâme-i Kebîr'*inde[762] loncalarda fütüvvet kaynağına dayanan aynı niteliklerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu eserlerden öğrenildiğine göre lonca ahîliğin üç kademesine (yiğit, ahî, şeyh) karşılık dokuz derece yer almaktadır. Nâzil (çırak), nim tarîk (kalfa), meyânbeste (usta), nakîb vekili (töreni yöneticisi), nakîb, baş nakîb, şeyh halifesi (ahî de denir.), şeyh ve şeyhu's-suyûh. Lonca üyeleri ahîlerin kavlî (söz vererek ahîliğin amaçlarını benimseyenler) ve seyfî (tam hukuka sahip üyeler) şeklinde

760 Süleyman Sadi, Defter-i Muktesid, III, s. 161

761 İsmet Parmaksızoğlu, 'Lonca', Türk Ansiklopedisi, XXIII, s. 69

762 Telif tarihi: 1524

ikiye ayrılmasına karşılık kavlî, şûrbî (özel toplantıda fütüvvet kadehinden törenle tuzlu su içmiş olanlar) ve seyfîî adıyla üçe ayrılır.[763] Bunlardan da anlaşılacağı gibi Osmanlı'daki loncaların fütüvvet ve ahîlikle yakın olmaları kabul edilen bir husustur. XVII. yüzyılda 1109'da İstanbul'da loncaya bağlı 126.000 kişinin yaşadığı tesbit edilmiştir.[764]

Osmanlılar'da loncalar arasındaki ayrılıkların 1514'ten önce başladığı, Sünnî anlayışa karşı Bektâşî-Şîî loncaların ortaya çıktığı ve I. Selim'in 1514'te Şah İsmail'e karşı zafer kazanmasından sonra da loncaların tekrar Sünnîlik etrafında toplandıkları anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda ise loncaların güçlenerek adeta her iş dalını tekele aldıkları ve II. Mahmud zamanında gerek loncaların ve gerekse gediklerin ıslahı için tedbirler alındığı görülmektedir.

Osmanlılar'da ilk dönemlerde yaygın olan ahîliğin yanında XV. asırdan itibaren lonca kelimesinin kullanılmaya başlandığı ve giderek ülkede oldukça yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır. Mesela, XVIII. asırda sadece İstanbul'da Galata ve Kasımpaşa'da 406 lonca ve bunlara mensub 698 kişinin ayrıca 71 odada 123 yabancı tüccarın bulunduğu tesbit edilmiştir.[765] Osmanlı'da kumaş, ipek ve silah imalatı gibi birçok sanayi bunların elindeydi. Yol, köprü gibi devlet ihalelerini de bunlar alırlardı.

Ancak ne var ki, loncalarda gayr-ı Müslimlerin de bulunuşu zamanla ihtilaflara sebep olmuş ve XVIII. asırda (1182/1768)[766] gayr-ı Müslimler kendilerine has loncalar kurmuşlardır. Müslümanların loncalarında ise ahîlikte olduğu kadar olmasa da yine de fütüvvet geleneği devam ettirilmiştir.

Loncalar, 1913'te kapatılmış ve daha sonra yerine esnaf odaları kurulmuştur.

Fütüvvetnâmelerde fütüvvet ehlinin Allah'ın ve Peygamber'in emirlerine uyan, ahlaklı, iyiliksever, cömert, haramdan sakınan, yalan söylemeyen, kimseye iftira etmeyen, dedi-kodu yapmayan, hak ve adalet sahibi, zalime ve haksızlığa karşı koyan ve güçsüzü hakkını almak için mücadele eden kişiler olmaları istenmektedir.

Yahya b. Adil b. Çoban, *Fütüvvetnâmesi*'nde fütüvvet ehline tefsir, hadis, *Kısas-ı Enbiya*, *Tezkiretü'l-Evliya*, Kitâbu'l-Kalayîd ve *Esrâru'l-Ârifîn* gibi kitap-

763 Şehâbeddin Tekindağ, 'Lonca', Meydan Larousse, VIII, s. 50

764 İsmet Parmaksızoğlu, A.g.m., s. 70

765 İstanbul Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, No: B 10

766 M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, s. 370

ların okunması, elinin açık (cömert), kapısın açık, sofrasının açık, gözünün kapalı, dilinin bağlı, ani kimsenin ırz ve namusuna bakmaması tavsiye edilmiştir.[767]

Fütüvvet, ahîlik ve loncalara mensub olanlar arasında tarih için farklı mertebeler ortaya çıkmıştır. Genel olarak fütüvvette kalbî, şurbî ve seyfî dereceler, tuzlu su içerek, şalvar giyme ve şed (kuşak) bağlama merasimleri ile gerçekleşir. Çırak, kalfa, usta ve şeyhlik mertebeleri zaman içinde elde edilir. Ahîlikte yiğit, ahî ve şeyh mertebeleri, Osmanlı loncalarında nâzil (çırak), nimtârik (kalfa), miyândeste (usta), nakib vekili, nakib, baş nakib, şeyh halifesi şeyh ve şeyhu's-suyûh gibi mertebeler gözükmektedir.

767 Çobanoğlu Fütüvvetnâmesi, A.Ü.D.T.C.F., Ktb. No: 46458, 3b-7a

F- NAKÎBU'L-EŞRAFLIK

Mukaddes kitabımız Kur'ân-ı Kerim'in XXXIII. suresinin 33. ayetinde:

"Ey ehl-i beyt, Allah sizden günahı gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor." buyurulmaktadır. Buradaki "Ehl-i Beyt" ifadesiyle Hz. Muhammed (S.A.V.)'in ailesi kastedilmektedir.[768]

İslam dünyasında Hz. Peygamberin ailesine gösterilen saygının kaynağı bu âyet-i kerîme ve ona bağlı hadis-i şeriflerdir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamberin Hz. Fâtıma'dan başka bütün çocukları kendi sağlığında vefat etmişti. Bu yüzden Hz. Peygamberin evlâd ve ahfâdı amcazâdesi ve damadı Hz. Ali ile kızı Hz. Fâtıma'dan gelmektedir. Hz. Ali'nin büyük oğlu Hasan ve küçük oğlu Hüseyin'den gelen sülâleleri İslam dünyasının her tarafına yayılmış, bu sülâleye mensup olanlar, her yerde Müslümanların saygısını kazanmış ve bu saygı asırlar boyu devam etmiştir.

Hz. Peygamberin birçok hadîs-i şeriflerinde Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin için "Seyyid" denilmekle beraber, tarihî kayıtlar İslam tarihinde ilk defa "Şerif" ve "Seyyid" lakaplarının Abbâsîler zamanında yani IV. Hicrî (X. Milâdî) asırdan itibaren Hz. Peygamber'in ehl-i beytine âlem olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir.

Henüz üzerinde ciddi bir çalışma bulunmayan Nakîbu'l-eşraflık müessesesinin "Nakîbu'n-nükebâ" adıyla ilk defa bu devirde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nakîbu'l-eşraflık mansıbının halifeden sonra gelen en yüksek bir makam olduğunu da yine Abbâsî halifesi Kâdir Billah zamanında Nakîbu'-nükebâ olan Şerif Râzî'nin halifeye yazdığı bir şiirinden anlamaktayız.

Yine tarihî kayıtlar bize eh-i, beyt ve buna bağlı olarak "Seyyid" ve "Şerif"liğin şumûlünün İslam tarihinde muhtelif zaman ve fırkalara göre değişik şekiller aldığını, Fâtımîler zamanında (297–565/910–1171) ise "Seyyid" tabirinin Hasan ve Hüseyin evlâdına tahsis edilmiş olduğunu, daha sora da Hasan evlâdına "Şerif" ve Hüseyin evlâdına da "Seyyid" denildiğini göstermektedir. Hicaz bölgesine yayılmış olan bu adet daha sonra bütün Müslüman Türk devletlerinde de benimsenmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'in XVIII. Sûresi (Kehf) nin 31. ve LXXVI. Suresi (İnsan) nin 21. ayetlerinde belirtilen cennet ehlinin elbiselerinin yeşil olduğu noktasından

768 Ahzab Sûresi, 33

hareketle seyyid ve şerifler, Abbâsî halifesi Harun Reşit (170–193/786–809) ve oğlu Me'mun zamanında (198-218/813-833) yeşil sarık sarar ve yeşil cübbe giyerlerdi. Daha sonra bu âdetin terk edilmesi ve Hz. Peygamber soyundan gelenlerle diğer halkın fark edilemez hâle gelmesi üzerine Mısır Türk Memlük Sultanlarından Melik Eşref Şaban zamanında (764–778/1363–1376) seyyid ve şeriflerin başlarına yeşil sarık sarmaları emredilmişti.[769] Osmanlılar zamanında bu alâmetin, seyyid ve şeriflerin alâmetleri olarak devam ettirildiği mühimme kayıtlarından anlaşılmaktadır.[770] Sâdâttan olan kadınlar bile başlarına yeşil alâmet takarlardı. Seyyid ve şeriflerden biri, şeyhulislam olurlarsa o zaman şeyhulislama mahsus olan beyaz sarık sararlardı. Aksi halde yeşil sarıkla gezmek durumundaydılar.

Osmanlı Devleti, büyük İslam câmiasını temsil etmeye başladığından itibaren memleketine gelen seyyid ve şeriflere hürmette kusur etmemiştir. I. Murad ülkesine gelen seyyid ve şeriflerin ellerine beratlar vererek onları vergi rüsûmdan muaf tutmuştur.[771] Sultan Murad b. Orhan, 787/1385 tarihli sâdât tarihli beratında şöyle demektedir: 'Sebeb-i tahrîr ve mûcib-i tasfîr, hükmü nâfiz-i meymûn.... oldur ki darende-i mektub Tirmizli Seyyid Büzürk Ali'yi yeniçerilerden İlyas b. Abdullah ve İskender b. Abdullah şehid edip merhum Seyyid Büzürk Ali'nin oğulları yaslarıyla kapuma gelüp ayıttılar. Bizim atamız sizin duacınız idi. Biz fakir kullarız dahi size duacılarız. Biz kullarına bir hüküm sadaka eyle ki, sizden sonra gelen, bizi ve evladımızı ve kullarımız ve karaveşlerimizi (cariyelerimizi) incitmeyeler. Hem şimdiye değin atamız bir dâne öşür vermedi ve koyun hakkın vermedi. Biz kullarınıza bir ihsan eyle, bizden ve evladlarımızdan öşürlerin ve koyunların haklarını kimesne taleb etmeyeler, diyerek emrolundu ki, bu sâdâtların evladları ve kulları ve karaveşleri bir damla kanları deme can ola. Onlar benim defterimden (vergi ve öşür defterimden) ihrâc olalar. Her kim bu hükmü görüp Seyyid Büzürk aslın yazanlara lanet bâ-lanet olsun. Rumeli kadıları ve sancakbeyleri ve subaşıları ve sipahiler, her hangi birinizin yerinde eker veya biçerse bir dâne öşür almayasız. Ben bağışladım canım için olsun. Benim devletime duaya meşgul olalar... Benden sonra her kim gele, bu hükmü tutmayalar yer ve gök kabul eylemesin....'

Osmanlı Devleti'nde nakîbu'l-eşraflık müessesesi, ilk defa sâdât nazırlığı adıyla Ramazan 802/Mayıs 1400 tarihinde sultan Yıldırım Bâyezıd zamanında

769 İbn İyâs, Bedâi'z-zuhûr, Kahire, 1311, I, 227

770 Mühimme Defteri IV,79; XIX, 197

771 TOEM, Sene V, s. 244

tesis olunmuş ve Emir Buhârî talebelerinden Bağdatlı Seyyid Ali Natta' Osmanlı ülkesindeki seyyid ve şeriflere nazır tayin edilmiştir.[772] Ayrıca Seyyid Ali'ye Bursa'daki İshâkiye Zâviyesi'nin mütevelliliği de verilmiştir.

Ankara Savaşı'ndan sonra Molla Fenârî ve Muhammed Cezerî ile birlikte Timur'a esir düşen Seyyid Natta', serbest bırakıldıktan sonra hacca gitmiş ve tekrar Bursa'ya gelerek vazifesine dönmüştü.

Seyyid Natta'dan sonra gelen oğlu Zeyne'l-Âbidîn Sâdât nazırı olmuş ve onun vefatından sonra da Fatih Sultan Mehmed bu makamı bazı müteseyyid ve müteşerriflerin ortaya çıkması sebebiyle lağvetmişse de daha sonra sağlam kayıtlarla bu müesseseyi yeniden ihyâ ettiği anlaşılmaktadır.

II. Bâyezid devrinde ise padişah hocası Seyyid Abdullah'ın oğlu Seyyid Mahmud'un 900/1494'te Sâdât Nazırlığı'na getirildiğini görmekteyiz. Seyyid Mahmud'un teklifiyle de bu müessese 'Nakîbu'l-Eşraflık' adını almıştır.[773] Yine bu dönemde taşrada icab eden yerlerde Nakîbu'l-Eşraflık Kaymakamlığı'nın kurulduğu anlaşılmaktadır.

Seyyid Mahmud'un 941/1534'te Nakîbu'l-Eşraflık'tan ayrılması üzerine Taşkentli Seyyid Muharrem Efendi, bu müessesenin başına getirilmiştir ki, burada tanıtacağımız defterler, Muharrem Efendi'den başlamaktadır. Bundan dolayı ilk defter, 942/1535 tarihini taşımaktadır.

Nakîbu'l-Eşraflık ve nâiblerinin vazifeleri, bölgelerindeki seyyid ve şerifelerin bütün isim, hüviyet, siyâdet veya şerafet silsileleri, evlad ve ahfâdı, ikamet hüccetleri, şecereleri veya iki şuhû'l-hâl ile seyyidlik veya şeriflik tesbitleri yer almaktadır.

Muharrem Efendi'den Yunus Efendi'ye kadar 18 Nakîbu'l-Eşraf'ın defterlerinin hulâsası olan 32 numaralı defterin sonunda ve altında Mehmed Rıza Efendi'nin imzası bulunan şu yazıda: 'Sanduka-i şecere-i muhteremede mevcud olan defâtir iş bu 1165 şevvâli'l-mükerremînin 13. günü tâdât olundukta mühür ta bik defteri olan defter ile yalnız 36 defter olmağla yine mahalline vaz u temhîr olundu. Fî tarihi'l-mezbûr' deniliyorsa da biz bu defterin yanında 36 adet deftere rastlamadık. Ayrıca Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndeki 16 adet kadı mühür tatbik defterleri arasında Nakîbu'l-Eşraflara ait bir de mühür tatbik defteri bulunmakta-

772 Nevî-zâde Atâî, Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik, İstanbul 1268, s. 176

773 Mehmed Mecdî, Terceme-i Şakâyık, İstanbul 1269, s. 342

dır. Ancak bu, 32 numaralı defterin son tarafına Muharrem Efendi, Ma'lul-zâde Efendi, Mahmud Efendi, Yahya Efendi, Allâme Efendi, Yavuz Efendi, Gubârî Efendi, Koca Nakîb Efendi, Kudsi-zâde Efendi, Zeynü'l-Âbidîn Efendi, Mehmed Said Efendi, Şerif Efendi, Zeyrek-zâde Efendi, Esad-zâde Efendi, Seyfi-zâde Efendi, Hoca-zâde Efendi, Şerif-zâde Seyyid Mehmed Efendi, Mehmed Rıza Efendi, Mehmed Fâiz Efendi ve Mehmed Zeynü'l-Âbidîn'e ait tatbik mühürleri ve kendi el yazıları yapıştırılmıştır.

Defterler:

1- Muharrem Efendi'nin defteridir. 942 tarihlidir.

2- Birinci defterin alfabetik hale getirilmiş şeklidir.

3- Ma'lul-zâde Efendi'nin defteridir.

4- Bu da Ma'lul-zâde'ye aittir. 984 tarihlidir.

5- Mirza Mahdûm'un defteridir. 993-994 tarihlidir.

6- Bu da Mirza Mahdûm'un defteridir. 88 adet seyyid ve şerifin ismi alfabetik olarak dizilmiştir.

7- Yahya Efendi'nin defteri olup Arapça'dır.

8- Abdulkâdir Efendi'nin defteri olup Arapça'dır.

9- Bu da Abdulkâdir Efendi'nin defteri olup Arapça'dır.

10- Emir Alî Efendi'nin defteridir. Arapça'dır.

11- Şerif Efendi'nin defteridir. Arapça olup 1015-1036 yılları arasını muhtevidir.

12- Bu da Şerif Efendi'nin defteri olup 11 numaralı defterin alfabetik hale getirilmişidir.

13- Şeyh Mehmed b. Mahmud'un defteri olup Arapça'dır.

14- Bu da Şeyh Mehmed b. Mahmud'un defteri olup Arapça'dır.

15- Ankaravî Koca Nakîb-zâde'nin defteri olup Arapça'dır.

16- Bu da Koca Nakîb-zâde'nin defteri olup Arapça'dır.

17- Zeyrek-zâde Yunus Efendi'nin defteridir.

18- Zeyrek-zâde Abdurrahim'in defteri olup Arapça'dır.

19- Kudsî-zâde Efendi'nindir. Silistre ve Niğbolu sancakları havalisinde bulunan seyyid ve şeriflerin siyâdet hüccetleri sûretlerini muhtevidir.

20- Kudsî-zâde ve Hoca-zâde Osman Efendi'nin defteridir. 1150 tarihli olup, Arapça'dır.

21- Esad-zâde Efendi'nin defteri olup Arapça'dır.

22- Nefs-zâde Abdurrahman Efendi'nin defteridir. Arapça'dır.

23- Emir Cafer Efendi'nin defteri olup Arapça'dır.

24- Esad-zâde Efendi'nin defteridir. Rumeli'deki bazı kazalarda bulunan seyyid ve şeriflerin isimlerini muhtevidir. Türkçe'dir.

25- Hoca-zâde Osman Efendi'nin Rumeli'deki sâdât defteridir. Sancak ve kazalara göre tasnif edilmiştir.

26- 1210 tarihli ve Arapça olan bu defterde siyâdet hüccetleri kayıtlıdır.

27- Esad-zâde ve Cafer Efendi'nin Sivas, Amasya ve Çorum sancaklarında bulunan sâdâtın defteridir. Sancaklar, nahiyeler ve köyler ayrı ayrı yazılmıştır. Buralardaki sâdâtın şecereleri grafikler halinde çizilerek gösterilmiştir.

28- Çorum, Amasya ve Sivas sancaklarındaki sâdâtın defteri olup 27. defter gibi grafik şeklinde çizilmiş şecere kayıtlarını muhtevidir.

29- Seyfi-zâde Mehmed Faiz hafîdi Abdullah Efendi'nin defteridir. 1205 tarihli olup defterde sadece yedi adet siyâdet kaydı bulunmaktadır.

30- İsmail Paşa'nın seyyid ve şerifleri teftiş defteridir. Kütahya, Antalya ve Antakya'dan Halep'e kadar uzanan bir teftiştir.

31- Muharrem Efendi, Ma'lul-zâde Efendi, Yahya Efendi, Abdulkâdir Efendi, Yavuz-zâde Ali Efendi, Gubârî Efendi defterlerinden menkul ve alfabetik isimler listesidir.

32- Muharrem Efendi'den Yunus Efendi'ye kadar 18 Nakîbu'l-Eşraf devirlerindeki seyyid ve şeriflerin alfabetik isimleri listesidir.

33- Bazı sâdât isimlerini muhtevi küçük bir defterdir.

G- HABERLEŞME (BERÎD) TEŞKİLATI

İslam dünyasında ilk devirlerde posta teşkilatının adı 'berîd'dir. Berîd kelimesinin Latincedeki 'posta hayvanı' anlamına gelen 'veredus' kelimesi ile yakın alakası olduğu kabul edilmektedir.[774] Kalkaşandî ise bu kelimenin Arapça asıllı veya Farsça 'buridedum'den de gelmiş olabileceğini söyler.[775] İslamiyetin ilk devirlerinden beri 'berîd' kelimesi, posta hayvanı, süvari postası, devlet postası, posta menzili ve iki posta menzili arasındaki mesafe anlamlarında kullanılmıştır. Bir süvari postasının bir günde aldığı yola 'berîd' denir ki, bu da çölde 12 mil, çöl olmayan yerde bunun yarısıdır. Ancak bazı hukukçular, çölde bir süvarinin 48 mil gidebileceğini kabul ederler. Bununla beraber arazinin ve su kaynaklarının durumları ile yolda köy, kasaba bulunmasına göre menziller değişir.

Müslümanlar, berîd teşkilatıyla ilk defa Suriye'de Bizanslılarda kavuşmuşlar ve benimsemişlerdir. I. Muâviye, bu teşkilatı İslam ülkesinde ilk tesis edendir. Ancak geniş topraklara sahip olan daha önceki şark imparatorluklarında da posta teşkilatının mevcudiyeti bilinmektedir. Sâsânî imparatoru I. Dârâ zamanında imparatorun emirlerini geniş topraklardaki tebeasına ulaştıran mükemmel bir posta teşkilatının varlığını tarihçiler kaydetmektedir. Eski Yunan tarihçisi Heredotos ve İslam müellifi İbnu'l-Belhî ile bu teşkilattan bahsetmektedirler.

Romalılar, İran imparatorlarının posta teşkilatını aynen taklid etmişler, Doğu Roma (Bizans) aynı teşkilatı devam ettirmiş ve onlardan da Müslümanlara geçmiştir.

Emevilerin çok önem verdikleri berîd teşkilatı, bütün Emevî devletinin toprakları üzerine yayılmıştı. Ömer b. Abdilaziz devrinde ise bu teşkilat altın çağını yaşamıştır. Emevilerde posta ise 'dîvânu'l-hatem' tarafından yürütülmekteydi.[776]

1933'te Semerkant civarındaki Mugkale harabesinde yapılan kazıda hicri 99-100 yılları arasında yazılmış bir vesika olan bu vesikadan, berîdin sadece Horasan'da değil, Mâveraünnehir'de Soğd havâlisinde mevcut olduğunu öğrenmekteyiz.

Berîd teşkilatı, Emevilerden sonra Abbâsîler ve Endülüs Emevileri'nde de görülmektedir. Hicri III. asrın ortalarında berîd teşkilatının başında bulunan büyük memura 'sâhibu'l-berîd' adı veriliyordu.

774 Fuad Köprülü, 'Berîd', İA, II, s. 541

775 Kalkaşandî, Subhu'l-Âşa, Beyrut 1987, XIV, s. 412

776 Corci Zeydan, A.g.e., I, s. 213

Abbâsîler devrinde bu teşkilata büyük önem verildiğini, ayrılan 8.000.000 dinarlık tahsisattan anlamaktayız.

Bu devirde bu teşkilatın aynı zamanda askerî bir hizmeti de îfâ ettiği anlaşılmaktadır. Zira halife Mehdî, Bizansla harpte bulunan oğlu Harun Reşid'den doğru ve çabuk haber almak için bu teşkilata ehemmiyet vermişti. Harun Reşid'in halifeliği sırasında da Yahya b Halid el-Bermekî'in teşvikiyle bu teşkilat daha mükemmel hale getirilmiştir.

Abbâsîler döneminde bu teşkilatın merkezi Bağdat'ta bulunmaktaydı ve adı 'Dîvânu'l-Berîd' idi. Bunun dışında 'Sâhibu'l-Berîd' denilen bir âmir bulunurdu. Bu teşkilatın vazifesi, ülkenin her tarafında cereyan eden hadiseleri ve bilhassa yüksek seviyedeki memurların davranışlarını en kısa zamanda 'Dîvânu'l-Berîd'e ulaştırmaktı. Böylece bu teşkilat istihbarat, teftiş ve casusluk görevlerini de yerine getirirdi. Ayrıca devlet malının bir taraftan başka bir tarafa nakli ve tayin edilen memurların tayin edildikleri yerlere götürülmeleri görevlerini de yüklenirlerdi.[777]

Önemli görevleri yüklenmiş olan berîd teşkilatındaki memurların itimâda şayan kimseler olmalarına ihtiyaç vardı. Sâsânî geleneğinde bu teşkilatın önemli noktalarına devlet başkanlarının kardeşleri veya yakın akrabaları getirilirdi. İslam ülkelerinde de bu geleneğin yerleştiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber Ebû Yusuf'un *Kitâbu'l-Harac*'ında bu teşkilatın hayli bozulduğundan, bu işte çalışanların güvenilir insanlar olmadığından valiler, kadılar ve maliye memurlarıyla uyuşarak onların sû-i istimallerini sakladıklarından bu gibi adamların verdikleri haberlere inanmanın doğru olmayacağından şikayet edilmektedir. Çare olarak da Ebû Yusuf, bu memurların her memleketin ve şehirlerin namuslu ve itibarlı adamları arasından seçilmesi gerektiğini ve bu hizmetlerine karşılık beytü'l-mâlden uygun bir maaş ayrılmasını, resmi posta hizmetinden yalnız devlet memurlarının istifade ettirilmesini ve sû-i istimali görülenlerin şiddetle cezalandırılmasını teklif ediyor.

Bu teşkilat için bazı gizli mektupları taşıyan memurlara 'kâsid, sâî' veya 'peyk' denirdi. Bunların ilk defa Büveyhîler'den Irak emîri Mu'izü'd-Devle tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar bazan seyyar satıcı veya serseri derviş kıyafetinde seyahat ederlerdi.

İsyan veya istiklal hevesine düşen valiler, ilk iş olarak berîd memurlarının işlerine son vererek merkez ile resmi münasebeti keserlerdi.

777 Fuad Köprülü, A.g.m., s. 543; Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, s. 405

Abbâsîlerden sonraki İslam devletlerinde de berîd teşkilatı bulunmaktaydı. Sâmânoğulları'nda merkezdeki dîvânlar arasında 'Dîvân-ı Sâhib-i Berîd' de bulunmaktaydı. Sâmânoğulları zamanında sâhib-i berîdin vasıfları şu şekilde sayılmaktaydı:

1- Şer'î meselelere vâkıf olmak,

2- Zâhid ve müttakî olmak,

3- Âlim ve fakîh olmak,

4- Her işi hakkıyla arayıcı olmak,

5- Doğru sözlü olmak,

6- İyi huylu ve herkesin hayrını isteyici olmak,

7- Hadiseleri arz ederken etraflı düşünebilen kimse olmak.

Sâmânoğulları devlet teşkilatını benimseyen Gazneliler'de de berîd teşkilatına çok önem verilmişti. Hatta her valinin yanına merkezden tayin edilen bir de sâhib-i berîd veya nâib-i berîd verilmişti. Kaşgar'dan Bağdat'a kadar yabancı ülkelerde de casuslar kullanılmıştı. Gazneliler, berîd kelimesi yerine 'Askudâr' kelimesini de kullanmışlardı. Gazneliler'de bu teşkilatın merkezine dîvân-ı işrâf denirdi. Başında bir vezir bulunurdu.

Berîd memurlarının raporlarını çoğu zaman valilerin baskısı altında yazdıkları için ayrıca gizli raporlar da yazarak derviş veya satıcı kıyafetindeki bir sâî ile gönderdikleri bilinmektedir. Sâîler, bu gizli raporu, ele geçmesin diye bazan bir mum içinde yahud bir âsâ arasında götürürlerdi. Resmî posta ise Abbâsîlerde olduğu gibi deriden yapılmış ve üzeri mühürlü hususi torba ile gönderilirdi.

Büyük Selçuklular'da berîd hizmetlerinden casusluk hizmetinin çıkarıldığı ve berîdin peyk denilen memurlar vasıtasıyla yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Kirman Selçukluları'nda ise bu teşkilata çok önem verildiği, Muhammed b. Arslan Şâh'ın sadece kendi ülkesinde değil, Isfahan, Horasan ve civar bölgelerde 'sâhib-i haber' denilen memurlar kullandığı bilinmektedir.

Selçuklular zamanında menzillere, ilk defa Karahanlılar devrinde ortaya çıkan kervansarayların yapıldığını, berîd memurlarının ve kervancıların buralarda misafir edildiklerini bilmekteyiz. Berîd kelimesine karşılık Selçuklular'da 'ulak' veya 'uluğ' kelimeleri kullanılmıştır.

Berîd teşkilatının Memlûkler zamanında da büyük gelişme gösterdiği görülmektedir. Melik Zâhir Baybars zamanında yolların her türlü emniyet tertibi alınmış, menzillere süratli hayvanlar yerleştirilmiş, Kahire'den Şam'a ortalama dört günde, Halep'e beş günde ulaşacak posta teşkilatı kurulmuştu. Sıkışık günlerde Kahire'den Şam'a üç günde ulaşılırdı. Memlûkler, tayin edilen memurları yerlerine götürmek üzere 'Savvâkîn' adı verilen memurları da istihdam etmişlerdir. Selçuklular'da olduğu gibi Memlûkler'da da merkezde berîd dîvânı bulunmaktaydı. Bu işler, 'sâhib-i dîvân-ı inşâ', 'kâtibu's-sır' denilen büyük bir memurun kontrolüne verilmişti. Buna âmirü'l-berîd de denilirdi.

İlhanlılar'da ve bilhassa Gazan Han zamanında Baybars'ın teşkilatından geri kalmayan bir berîd teşkilatı kurulmuştu.

Osmanlılar zamanında da berîd teşkilatına önem verilmiştir. Osmanlıların 'ulak teşkilatı' dedikleri bu teşkilat bilhassa Kânûnî Sultan Süleyman devrinde sadrazam Lütfi Paşa'nın (1539-1541) teşvikiyle önem kazanmıştır. Osmanlılar memleketin bir başından bir başına uzanan yollara menziller tayin etmişler ve her menzile Selçukluların kervansarayları gibi hanlar kurmuşlardı. Bu hanların idaresi de vakıflarca yürütülürdü. Osmanlılarda menzil teşkilatında çalışan memurlara 'peyk' adı verilirdi. Peykler, umumiyetle Tatarlardan seçilirdi. Merkezdeki peyklerin sayıları XV. asırda 40 kişi iken XVI. asırda 80, daha sonra da 150 kişiye çıkarılmıştır. Osmanlıda daha sonra ulak yerine 'Tatar' kelimesi kullanılmıştır.[778]

Arşiv belgelerinden bu teşkilat vasıtasıyla istihbaratın çok süratle gerçekleştirildiği, Yemen'den çıkan bir resmî yazının 15 gün gibi kısa bir zamanda İstanbul'a ulaştığı anlaşılmaktadır. Osmanlı, üç kıtaya yayılan ve merkeziyetçi bir sistemle idare edilen devletini süratli bir istihbarat ve güvenilir elemanlarını uzak bölgelere tayin etmekle uzun müddet ayakta tutmuştur.

İslam dünyasında umumi posta, XIX. asırda Batı medeniyetinin tesiri altında gelişmiştir.

778 Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi, İstanbul 1325, I, s. 34

İSLAM MEDENİYETİ'NDE İLİM

A- İLİM

Lügatta ilim, bilme, bilim, biliş, haber, nazariye, fen anlamlarında kullanılmaktadır. İlmin menşei, sahası, çeşitliliği ve metodları sebebiyle tarih boyunca çok çeşitli tarifleri yapılmışsa da a'yârını mani ve efradını câmi ölçüde bir tarif yapılabilmiş değildir. Bundan dolayı Fahreddin Râzî (v. 606/1210), ilmin tarifinin mümkün olmadığını söylemişse de ilmi, 'vak'aya mutabık olan inançtır.' şeklinde tarif etmiş ve bununla beraber ilmin mahiyetinin bilinebileceği üzerinde durmuştur.

İlmin menşei, alanı, çeşidi ve metodu ne olursa olsun muhtelif konularla ilgili düzenli ve kontrol edilebilir bilgidir. Bilgi ise öncelikle külli iradede mevcut olan[779] ve o iradeden mevcudat alemine intikal eden malumattır.

İslam uleması, bu bilgiyi elde etmenin üç yolu olduğunu söylerler:

1- Sâlim hisler, İşitmek ve kavramak (Furkan, 44)

2- Akıl,

3- Sadık Haber.

Buna göre akıl ve hislerle elde edilen bilgiler, bir grup doğru haberlerle elde edilen bilgiler başka bir grup oluştururlar. Ancak bilgilerin ilmî (bilimsel) olabilmesi için disiplinli, kontrol edilebilir, analiz ve sentezden geçirilebilir olması gerekir. İlmin genel prensipleri olduğu gibi, sahalarına göre de özel prensipleri vardır. İlmin amacı gerçeğe ulaşmak olduğuna göre ilim, statik değil, devamlı bir

779 'O, Adem'e, eşyanın ismini öğretti.' (Bakara Sûresi, 33); 'İlim, ancak Allah'ın yanındadır.' (Mülk Sûresi, 16)

arayış ve gelişme çabasıdır. Bu çabalar bazı konularda son sözü söyleme imkânını verirse de önde, daha ulaşılması gereken birçok gerçekler vardır.

Bilgi elde etmenin yollarına döndüğümüzde hislerin ve aklın şu veya bu sebeple dumura uğramamış, şartlanmamış olması gerekir. Tabi, morfolojisini kaybetmiş hisler ve hür düşünemeyen akıl, doğru bilgi veremezler. Keza yalanla mağlul olan hislerin verecekleri haberlerin veya içine yalan karışan bilgilerin de sağlıklı bilgi olamayacakları açıktır. İslam anlayışında Peygamberlerin bu tip mağluliyetler taşımayacağı kabul edildiğinden onların verdiği bilgilerin (vahyin) doğruluğundan şüphe edilmez. Bu anlayış sebebiyle İslam'da ilimler, temelde vahyî ilimler ve diğer ilimler olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Görüldüğü gibi İslam'da bilginin asıl kaynağı küllî irade sahibi olan cenaâb-ı Hak'tır. Onun bu ilmine ilm-i ezelî denir ki, kulların bunu ihâta edebilmeleri mümkün değildir. Onun 'esmâ-i hüsnâ'sından (güzel isimlerinden) altı tanesi doğrudan doğruya ilimle alakalı olduğu gibi[780] Kur'ân-ı Kerim'deki birçok âyet-i kerime[781] de onun ilminden bahseder.

780 Rabb: Yetiştirmek, sahip, efendi: Fâtiha Sûresi, 2; Tekvir Sûresi, 29; Müzemmil Sûresi, 9; Nisa Sûresi, 1; Felak Sûresi, 1; Necm Sûresi, 49; Kureyş Sûresi, 4; En'am Sûresi, 164; Mü'minûn Sûresi, 86; Neml Sûresi, 26, 91; İsrâ Sûresi, 102; Zuhruf Sûresi, 82; Kehf Sûresi, 14; Enbiya Sûresi, 56; Saffat Sûresi, 5, 126; Meryem Sûresi, 65; Şuara Sûresi, 24, 26, 28; Sad Sûresi, 66; Duhan Sûresi, 7; Enbiya Sûresi, 22

Habir: Bilmek, tecrübe etmek, gizli açık her şeyden haberdar olmak. En'am Sûresi, 19; Fâtır Sûresi, 31; Ahzab Sûresi, 34

Alîm: Bilmek. En'am Sûresi, 73; Tevbe Sûresi, 78, 94, 105; Rad Sûresi, 9; Haşr Sûresi, 22; Cuma Sûresi, 8; Tegâbün Sûresi, 18; Cinn Sûresi, 26; Sebe Sûresi, 3, 48; Fâtır Sûresi, 38; Mâide Sûresi, 109, 116. Ayrıca 'alem şeklinde: En'am Sûresi, 53, 58, 117; Kasas Sûresi, 52

Sem'î: İşitmek, anlamak. Sebe Sûresi, 50; İsra Sûresi, 1; Duhan Sûresi, 6; Hucurat Sûresi, 1

Basîr: Görmek, bakmak, bilmek, idrak etmek. Furkan Sûresi, 20; İsra Sûresi, 17, 30; Nisa Sûresi, 58

781 'O, yarattıkları ile ilgili her şeyi bilir. Kulları ise onun dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. (Bakara Sûresi, 255), 'Şüphesiz ki Allah, göklerin ve yerin gizlisini bilendir. (Fatır Sûresi, 38), O, yere ne giriyor ve ondan ne çıkıyor, gökten ne iniyor ve ona ne yükseliyorsa hepsini bilir. (Sebe Sûresi, 2), Gaybın anahtarları Allah'ın katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde ne varsa bilir. Onun ilmi dışında bir şey yoktur ki, mutlaka apaçık bir kitapta bulunmasın. (En'am Sûresi, 59), Neyi gizlerler, neyi açığa vururlarsa hepsini allah'ın bildiğini de mi bilmezler? (Bakara v, 77), Muhakkak Allah gönlünüzde ne varsa bilir. (Bakara Sûresi, 235), Onun (Kur'ân'ın müteşabih ayetlerinin) te'vilini Allah'tan başka kimse bilemez. (Bakara Sûresi, 7), Göğüslerinizdekini saklasanız da aşığa vursanız da Allah onu bilir ve bütün göklerde ve yerde ne varsa onu da bilir. Şüphesiz Allah, her şeye kâdirdir. (Âl-i İmran,

Ayrıca birçok âyet-i kerimede değişik kelime ve terîblerle Allah'ın ilmi ile ilimden, âlimden[782], Hz. Muhammed'in müteaddid hadis-i şeriflerinde de[783] ilimden bahsedilir.

Bilginin kaynağı konusunda genellikle Kant'a gelinceye kadar rasyonalizm ve emprizm görüşleri hakim olmuştur. Kant ise, bu akılcı ve duygucu görüşleri bir sentezle birleştirmek istemiş ve buna 'Aposteriori (eserden müessiri istidlâl, tecrübî)' demiştir.

Daha sonra Henry Bergson'un sistemleştirdiği intuitionism (sezgicilik), bilginin yeni bir kaynağı olarak kabul edildi.

Bize göre bunları bilginin kaynakları olarak düşünmek yerine bilgi elde etmenin vasıtaları, yolları olarak düşünmek daha isabetli olur. Yani insan bilgiyi, ya aklıyla ya duygusuyla ya da sezgisiyle elde edebilir. İslam'da bunlara bir de yenisi ilave edilmiştir ki o da vahydir. İnsan bazı bilgileri de ancak vahy vasıtasıyla elde edebilir. Bu yol, Peygamberlerin kullanabileceği bir yoldur. Peygamberlerin dışında hiçbir insan kendisine vahy geldiğini iddia edemez. Ancak Peygamberlerin bu yolla ulaştığı bilgilere sahip olabilirler. İslam kültüründe Peygamberler dışındaki insanların kullanabilecekleri ilham ve keramet bir nevî sezgidir. Ancak bu yollarla elde edilen bilgilerin ayrıca diğer bilgi edinme yollarıyla elde edilen bilgilere mutabakatı aranır. Çünkü ilhama tesir eden iç ve dış birçok sebep vardır. Bunlar tahlil ve tetkik edilmeden ilhamlara güvenilmez.

İslam kültüründeki keramet ise daha değişik bir ilhamdır. Bu da herkese nasib olmaz.

Cenâb-ı Hak, Kur'ân-ı Kerim'i insanlara şöyle tanıtır:

Sûresi, 29), O, sizin içinizdekini de bilir, dışınızdakini de ve ne kazandığınızı da bilir. (En'am Sûresi, 3)

782 İlim ve müştekkâtı, tefekkür ve müştekkâtı, tezekkür ve müştekkâtı, akıl ve ve müştekkâtı, fıkıh ve müştekkâtı, tebyin ve müştekkâtı, vahy ve müştekkâtı için bkz. Muhammed Fuad Abdu'l-Bâki, el-Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fâzi'l-Kur'âni'l-Kerim
Râsihûne fi'l-İlm: Âl-i İmran Sûresi, 7
Ulu'l-el-bâb: Bakara Sûresi, 179, 197; Mâide Sûresi, 100; Yusuf Sûresi, 111; Sad Sûresi, 43; Zümer Sûresi, 21; Mü'min Sûresi, 54; Talak Sûresi, 10
Ulu'l-el-ebsâr: Âl-i İmran Sûresi, 13; Nur Sûresi, 44; Sad Sûresi, 45; Haşr Sûresi, 2
Ulu'n-nûhâ: Taha Sûresi, 128
Ehlü'z-Zikr: Nahl Sûresi, 43; Enbiya Sûresi, 7

783 Allah, kimin hayrını dilerse onu dinde âlim yapar.

1- Ne yaş, ne kuru hiçbir şey yoktur ki, kitab-ı mübînde bulunmasın. (En'am Sûresi, 59)

2- Biz Kur'ân'ı sana her şeyi beyan için indirdik. (Nahl Sûresi, 89)

Bu âyet-i kerimelere göre Kur'ân-ı Kerim'de bütün ilim dalları ile ilgili bilgiler vardır. Bunlardan bir kısmı da işaretler şeklindedir. Onları açıklamak insanlara bırakılmıştır. İnsanlar, ilmî araştırmalarla bu işaretleri açıklayabilirler. Demek oluyor ki, hangi bilim dalında olursa olsun bütün araştırmalar, ilm-i ilahinin açıklanmasına yöneliktir. Bu sebeple de İslam'da her ilim önemlidir ve inancı ne olursa olsun her ilim adamı saygıdeğerdir.

Ancak nazariye ile ilmi karıştırmamak lazımdır. Kur'ân-ı Kerim'de 'Şüphesiz ki zan, ilimden hiçbir şeyin yerini tutamaz.'[784] buyurulmaktadır. Çünkü, Voltaire'ın da dediği gibi 'Nazariler, fareler gibidir. Dokuz delikten geçerler, fakat sonuncu delikte yakalanırlar.' Eskilerin anâsır-ı erbeası (toprak, hava, su, ateş) Mendelyef'in elementler cetveliyle boşa çıktı. Dünyayı asırlarca meşgul eden Batlamyus nazariyesi, Newton'un çekim kanununu buluşuyla iflas etti.

Şüphesiz Kur'ân-ı Kerim, bir fizik veya astronomi kitabı değildir. Ancak Kur'ân-ı Kerim, bir kelam veya fıkıh kitabı da değildir. Ancak o birçok ilimler için vazgeçilemez bir kaynaktır. O halde her ilim, san'at ve teknoloji ile ilgili referanslara Kur'ân-ı Kerim'de rastlanmak mümkündür. İlim adamları ilmî gerçekler üzerinde araştırmalar yaparak yeni gerçeklere ulaşabilecekleri gibi Ku'an ayetleri üzerinde düşünerek de birçok gerçeklere ulaşabilirler.

Her şeyin bir ölçü ile yaratılması: 'Yeryüzünü de yayıp döşedik, onda sabit dağlar diktik ve onda hikmetle ölçülüp biçilmiş her şeyden uygun miktarda bitirdik.'[785]

Rüzgârın aşılayıcı olarak gönderilişi: 'Rüzgarları da biz aşılayıcı olarak gönderdik, sonra gökten bir su indirip onunla sizi suladık. Yoksa o suyu hazinesinde saklayan siz değilsiniz.'[786]

İnsanın topraktan yaratılışı: 'And olsun ki biz insanı kuruyup rengi değişmiş siyah bir çamurdan yarattık.... Hani Rabbin meleklere demişti ki; ben kuru-

784 Yunus Sûresi, 36; Necm Sûresi, 28

785 Hicr Sûresi, 19

786 Hicr Sûresi, 22

yup rengi değişmiş siyah çamurdan bir beşer yaratacağım.... Ben ona şekil verip yarattığımda ve ruhtan üflediğimde, siz de onun önünde secdeye kapanın."[787]

Cinlerin daha önceden ateşten yaratılışı: 'Cinleri de daha önce dumansız ateşten yaratmıştık.'[788]

Arıya vahy edilmesi: 'Rabbin bal arısına vahy etti: Dağlardan, ağaçlardan, insanların kurduğu kovanlardan kendine evler edin..... Sonra meyvelerin hepsinden ye de, Rabbinin sana has kıldığı, şaşırmayacağın yaylım yollarına çık. Onların karnından çeşitli renklerde bir şerbet çıkar ki, onda insanlar için bir şifa bulunur. Düşünen bir topluluk için şüphesiz bunda bir delil vardır.'[789]

Kur'ân'ın her şeyi açıklayıcı olarak gönderilişi: 'O gün her ümmetin içinden kendileri hakkında bir şâhit gönderir, seni de bunlar üzerine şâhit getiririz. Biz Kur'ân'ı her şeyin apaçık bir beyanı, bir hidayet rehberi, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olarak sana indirdik.'[790]

Adaletle hükmetme: 'Allah, adâleti, iyilik yapmayı ve iyi kullukta bulunmayı, akrabaya ikram etmeyi emreder; fuhşiyatı, kötülüğü ve azgınlığı yasaklar. Allah, düşünüp ibret almanız için size böyle öğütler verir.'[791]

Dağların dünyayı dengelemesi: 'Yeryüzü onları sarsmasın diye onda dağlar yarattık.'[792]

Yerin ve semânın altı günde yaratılması: 'O Allah ki, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri altı günde yaratmış, sonra da arş üzerinde hükmünü icrâ etmiştir. Size Ondan başka ne bir dost vardır, ne de bir şefaatçı. Hâlâ öğüt almaz mısınız?'[793]

Gökyüzünün dünyayı koruyuculuğu: 'Gökyüzünü de korunmuş bir kubbe yaptık. Yine de onlar delillerimizden yüz çevirip dururlar.'[794]

---

787 Hicr Sûresi, 26, 28, 29
788 Hicr Sûresi, 27
789 Nahl Sûresi, 68, 69
790 Nahl Sûresi, 89
791 Nahl Sûresi, 90
792 Enbiyâ Sûresi, 31
793 Secde Sûresi, 4
794 Enbiyâ Sûresi, 32

Şerle ve hayırla imtihan: 'Her nefis ölümü tadıcıdır. Sizi denemek için hayırla da şerle de imtihan ederiz. Sonunda ise bize döndürüleceksiniz.'[795]

Evrenin dengede oluşu: 'Görmüyor musunuz Allah, yedi göğü birbiriyle bir uyum içinde yaratmıştır.'[796]

O, biri diğeriyle tam bir uyum içinde yedi gök yaratmış olandır. Rahman'ın yaratmasında hiçbir çelişki ve uyumsuzluk göremezsin. İşte gözünü çevirip, gezdir. Her hangi bir çatlak görüyor musun? Sonra gözünü iki kere daha çevirip gezidir. O göz, umudunu kesmiş bir halde bitkin olarak sana dönecektir.'[797]

Kur'ân-ı Kerim'deki anahtar kelimelerden hareketle Kur'ân'da işaret edilen konulara nüfuz etmek mümkündür. İbnu'l-Arabî, 'Kur'ân ilimleri, 77.000 ve 450 ilimdir.' demiştir. Klasik ulemâ, bu kelimelerin bir kısmından hareketle ve ağırlıklı olarak îtikâd, amel ve muâmelât konularına nüfuz etmişler ve bu konularda ciltler dolusu eserler vücuda getirmişlerdir. Buna karşılık medeniyetle ilgili ayetler üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Biz burada medeniyete ışık tutan ayetlere işaret etmek istiyoruz:

1- Kur'ân-ı Kerim'deki Anahtar Kelimeler

a- Duhân (دخان):

Duman, buhar demektir. Âyet-i Kerime'de 'Sonra duman halinde olan göğe yöneldi. Ona ve yerküreye; isteyerek veya istemeyerek gelin, dedi. Her ikisi de isteyerek geldik, dediler.'[798]

b- Ratk (رتق):

Birbirine bitişik demektir.

c- Fatk (فتق):

Bitişik olanı birbirinden ayırmak demektir. 'Kâfirler görmezler mi, gökler ve yer, birbirine bitişik idi, onları biz ayırdık.'[799]

795 Enbiyâ Sûresi, 35
796 Nuh Sûresi, 15
797 Mülk Sûresi, 3, 4
798 Fussilet Sûresi, 11
799 Enbiyâ Sûresi, 30

Bu kelimeler bize kâinatın oluşumu hakkında bilgi vermektedir. Gerçekte bugünkü ilmin de ifade ettiği gibi kâinat ilk oluşum devresinde toz parçacıklarının oluşturduğu bir duman (nebiloz) halinde yaratıldı. Bizim iki ayrı varlık olarak gördüğümüz semâ ve arz birbirine bitişikti ve Allah bunları birbirinden ayırdı. Hareket halinde bulunan bu kümelerden de yıldızlar ve güneş sistemi oluştu. Duman halindeki bu büyük kütlenin birbirinden ayrılması hadisesi, bugün birçok astronomi ilim adamlarının söyledikleri gibi büyük bir patlama (big-bang) ile mi, yavaş yavaş mı olduğu hakkında Kur'ân'da açık bir ifade yoktur.

d- Mûsî' (موسع):

Genişletmek demektir. 'Semâyı biz kendi kudretimizle bina ettik ve onu biz genişletmekteyiz.'[800] Bu âyet-i kerime bize kâinatın sabit olmayıp devamlı genişlediğini haber vermektedir. Vaktiyle Albert Einstein'ın kâinatın sabit olduğu görüşü, ilk defa Rus matematikçisi Alexander Fridmann (1888-1925) tarafından ortaya atılan kâinatın genişleme teorisi (expanding universe) ile tashih edilmiş ve Kur'ân'ın işaretine uygun bir anlayışa ulaşmıştır. Bir süre sonra da Belçikalı Abbe Georges, bu anlayışı teyid etmiştir. Bu konudaki gelişmeler, galaksilerin taytının kırmızıya doğru sistematik olarak hareket etmesi, galaksilerin birbirinden uzaklaşması, böylece kâinatın alanının durmadan büyümekte olduğunu, bizden uzaklaştığı oranda bu genişleme önem kazanmaktadır.[801]

Aslında kâinatta zaman ve mekan mutlak ve sabit değildir. Her şey bir değişim içindedir. Çünkü büyük Yaratıcı, yaratma sıfatının gereği olarak her an yeni şeyler yaratmaktadır.[802] Bugün dünyada bulunan kıt'aların devamlı hareket halinde olduğunu jeofizikçiler de ifade etmektedir.

e- Eyyâm (ايام):

Yevm (gün) kelimesinin çoğulu olup dünyaya ait 24 saatlik saat parçasını ifade eder. Ancak burada dünyanın dışında kâinata ait bir astronomik zaman süresini ifade ettiği için devir anlamını taşımaktadır. Zira iki ayette yevmin, bizim bildiğimizden farklı olduğu ifade edilmektedir.

---

800 Zâriyat Sûresi, 47

801 Maurice Bucaille, Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim, Trc: Suad Yıldırım, İzmir 1985, s. 248

802 Göklerde ve yerde bulunan herkes, ondan ister. O, her an yaratma halindedir. Rahman Sûresi, 29

Anlaşılıyor ki, uzaydaki günler, dünya gününden farklıdır. Birinci ayete göre 6 gün, 6 bin yıl; ikinci ayete göre 300.000 yıl etmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'deki yevm ile ilgili ayetler şunlardır:

Bilin ki, Rabbinizin ölçüsüyle bir gün, sizin hesabınıza göre bin yıldır.[803]

Melekler ve ruh (Cibril), Onun arşına mikdarı 50.000 sene olan bir günde yükselir.[804]

Sizin saymakta olduğunuz bin yıl onun yanında bir gündür.[805]

Rabbiniz O Allah'tır ki, gökleri ve yeri altı günde yarattı.[806]

Sizin Rabbiniz yerleri ve göğü altı günde yaratandır.[807]

Hem O'dur ki, gökleri ve yeri altı günde yarattı.[808]

Gökleri, yeri ve ikisinin arasında olan şeyleri altı günde yaratan, sonra da arş üzerinde hükümran olan odur.[809]

O'dur ki, gökleri ve yeri altı günde yaratıp sonra arş üzerinde hükümran oldu.[810]

De ki, gerçekten siz yeri iki günde yaratanı inkar edip O'na ortaklar mı koşuyorsunuz?[811]

O, yerin üstünde yüce dağlar yarattı, orayı bereketli kıldı ve orada arayıp soranlar için gıdalarını, bitkilerini, ağaçlarını tam dört günde takdir etti, düzenledi.[812]

Derken iki gün içinde gökleri yedi kat olarak şekillendirdi ve her göğe kendisine ait görevini vahyetti.[813]

---

803 Hac Sûresi, 47
804 Meâric Sûresi, 4
805 Secde Sûresi, 5
806 A'raf Sûresi, 54
807 Yunus Sûresi, 3
808 Hûd Sûresi, 7
809 Furkan Sûresi, 59
810 Hadîd Sûresi, 4
811 Fussilet Sûresi, 9
812 Fussilet Sûresi, 10
813 Fussilet Sûresi, 12

Bu ayetlerden evrenin altı devirde, bu devirlerden ikisinde dünyanın yaratıldığı ve dünyanın da yaşanacak hale gelmesi için dört devirde ve neticede ikisi de semaya ait olmak üzere bütün kâinatın altı günde yaratıldığı anlaşılmaktadır.

Göklerin ve yerin yaratılışı konusunda Elmalılı Hamdi Yazır, ilk devir maddenin duman halinde yaratılması, ikincisi cisimlerin teşekkülü, üçüncüsü yerin gökten ayrılması, dördüncüsü yer kabuğunun oluşumu, beşincisi dağların ve nehirlerin meydana gelmesi altıncısı hayatın başlangıcı ile bitkilerin, hayvanların ve insanın yaratılışına kadar geçen tekâmül devresidir,[814] demektedir.

Kamerî takvime göre bir yıl, 355 gündür. Âyet-i kerimede 'Rabbinin katında bir gün, saydıklarınızdan bin yıl gibidir.'[815] denilmektedir. Buna göre bir yıl 1000×355= 355.000 gün eder. Bu tesbiti esas alırsak A'raf Sûresi'nin 54., Yunus Sûresi'nin 3., Hûd Sûresi'nin 7., Kâf Sûresi'nin 38., Secde Sûresi'nin 4., Furkan Sûresi'nin 59. ve Hadid Sûresi'nin 4. ayetinden şu netice çıkar: 6×355.000= 2.130.000 gün. Demek oluyor ki, göğün, arzın ve arasındakilerin yaratılışı 2.130.000 günde gerçekleşmiştir.

Yine bu tespite göre Fussilet Sûresi'nin 9, 10 ve 12. ayetleri, şu şekilde anlaşılabilir: Arzın yaratılışı: 2×355.000= 710.000 gün; arzın üzerindeki dağlar ve çeşitli bitkilerin yaratılışı: 2×355.000= 710.000 gün; semânın yaratılışı 2×355.000= 710.000 gün; toplam 710.000×3= 2.130.000 gün.

Ancak bu rakamların tam tamına bir realiteyi mi yoksa sembolik bir çokluğu mu ifade ettiği de bu sahadaki ilmî araştırmalarla teyid edilebileceğini de nazardan uzak tutmamak gerekir. Bugün kozmologlar, evrenin yaşını 15-17 milyar yıl olarak tahmin etmektedir. Kur'ân'daki altı gün evrenin yaşı değil, yaratılma devirleridir. Yaratıldıktan sonra ne kadar zaman geçtiği ise ayrı bir hesaptır.

f- Meâric (معارج):

Yukarıya çıkma aletleri demektir. Kur'ân-ı Kerim'de bir sûreye ad olan bu kelime, çıkılacak yerler, dereceler, merdivenler anlamlarına da gelmektedir. Meâric Sûresi, 3. ayette geçen 'zi'l-meâric' de bunların sahibi, demektir. Meâric Sûresi'nin 4. ayetinde şöyle geçmektedir: 'Melekler ve ruh (Cebrâil), Ona miktarı 50.000 yıl olan bir günde yükselirler.' Buradaki 'Ona yükselirler.' ifadesi, gökler veya Allah'ın arşı olarak anlaşılmıştır. Bir hadis-i şerifte de 'Yedinci semâ

814 Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, VI, s. 4972

815 Secde Sûresi, 5

ile Allah'ın kürsüsü arasında 7.000 senetü'n-nûr (ışık yılı) mesafe bulunduğu' ifade edilmiştir.[816]

Bu bilgilere dayanarak, 50.000 yılın bir gün olarak ifade edilmesini Secde Sûresi'nin 5. ve Hac Sûresi'nin 47. ayetindeki 'Sizin hesabınıza göre 1.000 yıl tutan bir gün' ile anlamaya çalışırsak bu mesafe 355×50.000= 17.750.000 günlük bir zamanı ifade eder.

g- er-Râci' (راجع):

Lügatte geri çevirmek, dönmek, göl, suyun anafor yaptığı yer, baharda biten bitki ve fayda manalarındadır. Târik Sûresi'nin 11. ayetinde **'semânın dönüşe sahip oluşu'** ifadesi gök cisimlerinin önemli bir özelliğini ifade etmektedir. Zira gök cisimlerinin hepsi iki ayrı dönüşe sahiptir. Biri kendi ekseni etrafındaki dönüş, diğeri yörüngesindeki dönüştür. Ayrıca atmosferdeki her tabaka, kendisine ulaşan ışık ve maddeleri geri toplamak özelliklerine de sahiptir. Bu ayette dönüşü olan göğe and olsun, ifadesi bu gerçeği ifade etmektedir. Bu gerçeği Zâriyât Sûresi'nin 7. ayeti 'Yollar yörüngelerle donatılmış göğe' benzetildiği ile anlamaya çalışırsak gök cisimlerinin bu hareketlerinin birer yörünge üzerinde gerçekleştirdiklerini anlarız. Bu ayette semânın 'hubuk', yani dikkatle dizayn edilmiş yola sahip olduğu ifade edilmektedir. Demek oluyor ki, gök cisimleri iki ayrı dönüşe ve belli yörüngelere sahiptirler.

h- Tekvîr (تكوير):

Lügatta yuvarlak bir şey üzerine bir şey sarmak anlamındadır. Başa sarık sarmak gibi. Bu kelime, Kur'ân-ı Kerim'de güneş ve dünya ile ilgili olarak iki ayette üç defa kullanılmıştır. Tekvîr Sûresi'ndeki güneşle ilgili kullanım, sûreye ad olmuş, Zümer Sûresi'nde de dünya ile ilgili olarak kullanılmıştır.

Tekvîr Sûresi'nde 'Güneş sarılarak enerji veremez hale geldiğinde...'[817], Zümer Sûresi'nde 'O, gökleri ve yeri hak olarak yarattı. O, geceyi gündüzün üstüne, gündüzü de gecenin üstüne sarmaktadır.'[818] şeklinde geçmektedir.

Bu ayetler bize güneş ve dünyanın yuvarlak olduklarını açıkça ifade etmektedirler. Bu ayetler Nâziat Sûresi'nin 30. ayetiyle birlikte düşünüldüğünde

816 Müslim, Sahih, İman, 259
817 Tekvîr Sûresi, 1
818 Zümer Sûresi, 5

'Bundan sonra yer yüzünü küremsi bir şekilde yayıp döşedi.' dünyanın kutupları basık, kendine has bir küre şeklinde yuvarlak olduğu anlaşılır. Bugünkü bilgilerimize göre gerçekte Ekvator'un yarı çapı 6378 Km., kutupların yarı çapı ise 6356 Km. dir.

ı- Sad' (صدع):

Lügatta yarılmak, çatlamak demektir. Târık Sûresi'nin 12. ayetinde 'O yarılıp çatlayan yere...' denilmektedir. Gerçekten yer kabuğu, üzerinde nebâtâtın yetişmesi için çatlayacak kıvamdadır. Kaya gibi çatlamayacak tarzda sert olsaydı, üzerinde nebâtât yetişmezdi. Diğer taraftan yer kabuğu derinlere kadar inen faylarla çatlak çatlaktır. Bu çatlaklar da derindeki magmanın zaman zaman dışarıya atılmasına imkan hazırlar. Eğer kabuk, altındaki yüksek ısıyı gerektiğinde dışarı atılmasaydı dünya üzerinde hayat olmazdı.

i- Hadîd (حديد):

Demir demektir ve Kur'ân-ı Kerim'de bir sûrenin adıdır. Âyet-i kerimede 'Ve kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için yararlar bulunan demiri indirdik.'[819] denilmektedir.

Demir için 'enzelnâ (indirdik)' denilmesi, yer küredeki demir madeninin yer küreye dışarıdan geldiğini ifade eder.

Gerçekten de astronomik araştırmalar demirin dünyaya güneşten daha büyük ısısı olan dev yıldızlardan geldiğini ortaya koymaktadır. Zira güneşin 60.000 derecelik yüzey ve 20 milyon derecelik çekirdek ısısı demirin oluşması için yeterli değildir.[820]Dünyanın böyle bir şeyi üretmesi ise hiç mümkün değildir.

Ayrıca Hadîd Sûresi, Kur'ân'ın 57. sûresidir ve el-Hadîd kelimesinin ebced hesabıyla sayı değeri de 57'dir. Sadece 'hadîd' kelimesinin sayısal değeri ise 26'dır. Bu da demirin atom numarasıdır.[821]

2- Kur'ân-ı Kerim ve Sünnette İlmî İşaretler

a- Senetü'n-Nûr:

Hz. Muhammed bir hadis-i şeriflerinde 'Yedinci semâ ile Allah'ın kürsüsü arasında yedi bin senetü'n-nûr (ışık yılı) mesafe vardır. Zât-ı zü'l-cemâl hazretlerinin

819 Hadîd Sûresi, 25

820 Mazhar U. Kazi, 130 Evident Miracles In The Quran, New York 1997, s. 110, 111

821 Mustafa Aykut, Zaman İhtiyarladıkça Kur'ân Gençleşiyor, İstanbul 2004, s. 61

ilmi bunun ötesini kuşatır.'[822] diye haber vermektedir. Bilindiği gibi 1676'dan beri ışığın hızı ölçülmeye çalışılmış ve 1957'de saniyedeki hızı 300.000 Km. olarak tesbit edilmiştir. Ancak ışık yılı tabiri, oldukça yenidir ve ışığın bir yılda aldığı mesafeyi ifade eder. Oysa bu tabir on beş asır önce ilk defa Hz. Muhammed tarafından kullanılmıştır.

Yedinci semâ ile kürsü arasında yedi bin ışık yılı olduğuna göre, bu da eğer sembolik bir ifade değilse adedî olarak hesaplandığında şu neticeye varılır: Işığın saniyedeki hızı 300.000 Km. olduğuna göre ışık bir dakikada; 60×300.000= 18.000.000 Km., bir saatte 18.000.000×60= 1.080.000.000 Km., 24 saatte 1.080.000.000×24= 259.000.000; bir ayda 259.000.000×30= 7.776.000.000; bir yılda 7.776.000.000×12= 9.331.200.000.000; yedi yılda 9.331.200.000.000×7= 65.318.400.000.000 Km. etmektedir.

b- Neseb Bilgisi:

Semûret b. Cündeb anlatıyor: Resûlullah buyurdu ki; Sâm, Arapların babasıdır. Yâfes, Rumların (Türklerin) babasıdır. Hâm, Habeşlilerin babasıdır.[823]

c- Semâvât:

Semâ kelimesinin çoğuludur ve 'gökler' demektir. Kur'ân-ı Kerim'de birçok âyet-i kerimede semâvâta yer verilmektedir.

O, yeryüzünde olan her şeyi sizin için yarattı. Sonra semâya yöneldi de onu yedi semâ olarak düzenledi.[824]

Yedi kat gök, dünya ve onların içinde olan herkes Allah'ı takdis ve tenzih eder.[825]

"Allah, yedi kat göğü ve yerden de bir o kadarını yaratandır."[826]

Yine şu da bir gerçektir ki, biz, sizin üstünüzde yedi tabaka yarattık.[827]

Peki yedi kat göğün ve yüce arşın Rabbi kimdir?[828]

822 Müslim, A.g.e., İman, 259
823 Tirmîzî, Sünen, Tefsir, 3229; Menâkıb, 3927
824 Bakara Sûresi, 29
825 İsâ Sûresi, 44
826 Talak, 12; Nebe, 12.
827 Mü'minûn Sûresi, 17
828 Mü'minûn Sûresi, 86

Derken iki gün içinde gökleri yedi kat olarak şekillendirdi ve her göğe kendisine ait görevi vahyetti.[829]

Allah, o yüce Allah'tır ki, yedi kat göğü ve yerden de onların benzerini yaratmıştır.[830]

Yedi kat göğü birbiriyle tam uyum içinde yaratan O'dur.[831]

Üstünüzde yedi sağlam gök bina ettik.[832]

Bu ayetler bize, göğün yedi tabakadan oluştuğunu bildirmektedir. Bir hadis-i şerifte de dünya semâsıyla birlikte semânın yedi kata ulaştığı ifade edilmektedir.[833] Yedi rakamı Kur'ân-ı Kerim'de muhtelif hususların izahında iki defa kullanılmıştır. Bu rakam çokluk ifade ettiği gibi bu âyet ve hadisteki yedi semânın mahiyeti konusunda müfessirler muhtelif izahlar getirmişlerse de işin esası, bu sahada yapılacak astronomik araştırmalarla anlaşılacaktır. Bugünkü bilgilerimize göre atmosfer yedi katmandan oluşmaktadır. Bunlar; troposfer, stratosfer, mezosfer, termosfer, ekzosfer, iyonosfer, manyetosfer.

Kur'ân ifadesine göre gökler yedi tabaka olduğu gibi arz da onların benzeridir. Buradaki yedi rakamını müteaddid olarak anlamak mümkünse de gerçek, jeolojik araştırmalar sonucu ortaya çıkabilir. 'Yedi göğü ve onlar gibi yedi yeri yaratan Allah'tır.'[834] Bu âyet-i kerimeye göre arz da yedi tabakadır. Hz. Peygamber'in hadislerinde de arzın yedi kat olduğu ifade edilmiştir.[835] Ancak bu benzerlik, rakamda mı, sıfatta mı, bu konuda jeolojik araştırmalar gerektirmektedir.

d- Dünyanın Kendi Ekseni Etrafında Dönmesi:

Dünyanın kendi etrafında dönüşü saatte 1.670 Km.dir. Güneş etrafındaki hızı ise 168.000 Km. dir.

Güneşin galaksisi etrafında dönüşü 720.000 Km.dir. Yaklaşık 200 milyar yıldızı bünyesinde toplayan Samanyolu Galaksisi'nin uzay içindeki hızı ise saatte 950.000 Km.dir. Bu muazzam kütleler, bu muazzam hızla döndükleri halde her

829 Fussilet Sûresi, 12
830 Talâk Sûresi, 12
831 Mülk Sûresi, 3
832 Nebe Sûresi, 12
833 Tirmîzî, A.g.e., 3294
834 Talak Sûresi, 12
835 İbn-i Hibban, Sahih, IV, s. 170; İbn-i Hanbel, Müsned, V, s. 135

hangi bir çarpışma olmamaktadır. Görülüyor ki, sistemler büyüdükçe hız da büyümektedir.

e- Güneşin ve Gezegenlerin Hareketleri:

Güneş, kendi mihveri etrafında döner.[836]

Gök cisimlerinden her biri birer yörüngede akarlar.[837]

Dağları görür, onları hareketsiz sanırsın. Halbuki onlar, bulutlar gibi yürürler.[838]

f- Her Şeyin Çift Oluşu:

1- Biz her şeyi çift yarattık.[839]

g- Nebâtâtın Erkek ve Dişi Yaratılışı:

1- Meyvelerin hepsini ikişer çift olarak yarattık.[840]

h- Rüzgarın Döllendiriciliği:

1- Biz rüzgarları aşılayıcı olarak gönderdik.[841]

ı- Bulutların Gökte Bulutlar Tarafından Yüklenilmesi:

1- Rahmetin önünde rüzgarı müjdeci yollar. Nihayet bunlar, ağır bulutların hafif bir şey gibi kaldırıp yüklenirler.[842]

i- Hayatın Kaynağının Su Olduğu:

1- İnkar edenler görmezler mi ki, göklerle yer bitişik iken biz onları birbirinden ayırdık ve her şeyi sudan yarattık.[843]

2- Allah her canlıyı sudan yarattı.[844]

---

836 Yâsin Sûresi, 38
837 Yâsin Sûresi, 40
838 Neml Sûresi, 88 (Bulutların batıdan doğuya doğru dönmesi gibi dünya da batıdan doğuya doğru döner.)
839 Zâriyât Sûresi, 49
840 Râd Sûresi, 3
841 Hac Sûresi, 22
842 A'raf Sûresi, 56
843 Enbiyâ Sûresi, 30
844 Nûr Sûresi, 45

j- Bitkilerin bir Denge Üzerine Yaratılışı:

1- Arzı da yaydık ve oraya sağlam dağlar çaktık ve orada her bitkiyi bir ölçü ile bitirdik[845]

k- Hayvanların da Kendi Aralarında Aile Gruplarına Ayrılması:

1- Yer yüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki (onlar da) sizin gibi birer aile olmasınlar.[846]

l- İnsanın Yaratılışı:

1- Allah sizi çeşitli merhaleler halinde yarattı.[847]

2- Şurası bir gerçektir ki, biz insanı süzme çamurdan yarattık.[848]

3- Sonra onu nutfe (meni) halinde sağlam bir yere yerleştirdik.[849]

4- Sonra o nutfeyi alaka (yapışkan döllenmiş hücre), alakayı mudgaya (çiğnenmiş et görünümünde bir varlık), mudgayı kemiklere dönüştürdük. Takiben kemiklere et giydirdik, sonra da onu yeni bir yaratılışla inşa ettik.[850]

Biz onu (insan) işitme ve görme ile donatılmış bir varlık kıldık.[851]

Bu ayetlere göre insan, toprak nutfe, alaka, mudga, kemik, kemiklere et giydirme ve yeni bir şekille inşa olmak üzere yedi merhalede yaratılmıştır.

m- Çocuğun ana veya babasına benzemesi:

1- Erkek ve kadından hangisinin suyu (kuvvetçe) üstün gelirse çocuk daha çok ona benzer.[852]

2- 'O, sizi bir tek canlıdan yarattı. Ayrıca ondan da eşini meydana getirdi. Size etlerini yemeniz için deve, sığır, koyun ve keçiden erkekli ve dişili

845 Hicr Sûresi, 19
846 En'am Sûresi, 38
847 Nuh Sûresi, 14
848 Mü'minûn Sûresi, 12
849 Mü'minûn Sûresi, 13
850 Mü'minûn Sûresi, 14
851 Dehr Sûresi, 2
852 Müslim, A.g.e., Hayız, 33; İbn-i Mâce, Taharet, 107; İbn-i Hanbel, VI, s. 92

olmak üzere sekiz çiftin helal olduğunu vahy ile bildirdi. O sizi analarınızın karnında üç karanlık içinde peş peşe yaratır.'[853]

3- O, sizi çeşitli merhalelerde yarattı.[854]

4- Allah, insanı bir damla meniden yarattı.[855]

5- İnsan dökülen meniden bir nutfe değil miydi?[856]

6- Sonra onu bir nutfe olarak sağlam ve sabit bir yere yerleştirdik.[857]

7- İnsan, atılıp dökülen bir meniden yaratıldı.[858]

8- Gerçekten biz insanı karışık bir meni damlasından yarattık.[859]

9- O, sonra onun neslini bir özden, değersiz bir sıvının özünden meydana getirdi.[860]

10- Sizi dilediğimiz belirtilmiş bir süreye kadar rahimlerde tutuyoruz.[861]

11- İnsanı asılıp tutunan bir şeyden yarattı.[862]

12- Biz sizi asılıp tutunan bir şeyden yarattık.[863]

13- Sonra biz meni damlasını (nutfe) asılıp tutunan bir şey (alaka) haline getirdik.[864]

14- İnsan dökülen meniden bir damla değil miydi? Sonra o (meni) asılıp tutunan bir şey (alaka) oldu. Böylece (Allah onu) yarattı, müteâkiben (uzuvlarına) düzgün bir şekil verdi.[865]

15- Sonra nutfeyi asılıp tutunan bir şeye (alaka) dönüştürdük, derken asılıp tutunan şeyi (çiğnenmiş gibi) bir ete (mudga) döndürdük, sonra çiğnen-

853 Zümer Sûresi, 6
854 Nuh Sûresi, 14
855 Nahl Sûresi, 4
856 Hadid Sûresi, 37
857 Mü'minûn Sûresi, 13
858 Târık Sûresi, 6
859 İnsan Sûresi, 2
860 Secde Sûresi, 8
861 Hac Sûresi, 5
862 Alak Sûresi, 2
863 Hac Sûresi, 5
864 Mü'minûn Sûresi, 14
865 Kıyâmet Sûresi, 37, 38

miş gibi olan etten kemikler yarattık ve kemiklere de (taze et gibi olan) bir et giydirdik.[866]

n- Rüzgarın Yağmur Yüklü Bulutları Taşıması ve Yağmurun Oluşumu:

1- Rahmetin önünde rüzgarları bir müjdeci olarak gönderen odur. Bunlar ağırca bulutları kaldırıp yüklendiğinde onları (karanlıkta) ölmüş bir şehre sürükleyiveririz ve bununla oraya su indiririz de böylelikle bütün ürünlerden çıkarırız.[867]

2- Size şimşeği korku ve umut olarak gösteren (yağmur yüklü) ağırlaşmış bulutları (inşa edip) ortaya çıkarandır.[868]

3- Görmedin mi ki Allah bulutları sürmekte, sonra aralarını birleştirmekte sonra da onları üst üste yığmaktadır, böylece yağmurun bunların arasından akıp-çıktığını görürsün. Gökten içinde dolu bulunan dağlar (gibi bulutlar) indiriverir, onu dilediğine isabet ettirir de dilediğinden çevirir; şimşeğin parıltısı neredeyse gözleri kamaştırıp götürüverecektir.[869]

4- Biz yağmuru gökten bol bol döktük.[870]

Yağmurun yağışıyla ilgili Arapça'da 'emtâr', yağmak anlamında 'inzâl, sab ve matar' kelimeleri kullanılır. Ancak Kur'ân-ı Kerim'de 'inzâl' ve 'sab' kelimeleri hayat veren yağmurlar için kullanıldığı halde 'matar', felaket yağmurları ve taş yağdırılması için kullanılmıştır.[871]

Yağmur bulutları üzerinde yapılan araştırmalar bu bulutların üç merhale geçirdiklerini ortaya koymuştur.

I. Merhale: Bulutların rüzgarlar tarafından sürülmesi.

II. Merhale: Sürülen bu kümülonimbus bulutlarının birleşerek daha büyük bulutlar meydana getirmesi.

---

866 Mü'minûn Sûresi, 14

867 A'raf Sûresi, 57; Furkan, 48

868 Ra'd Sûresi, 12

869 Nur Sûresi, 43

870 Abese Sûresi, 25

871 A'raf Sûresi, 84; Hûd Sûresi, 82; Hicr Sûresi, 74; Şû'ra Sûresi, 173; Neml Sûresi, 58; Enfâl Sûresi, 32; Furkân Sûresi, 40; Nîsa Sûresi, 102; Ahkâf Sûresi, 24

III. Merhale: küçük bulutlarla birleşen büyük bulutların yukarıya doğru çekiş kuvvetini arttırması, bu kuvvetlerin dikey bir yol alarak bulut kütlelerini büyütmesi ve serin atmosferle karşılaşan bulutlarda su ile dolu damlaları büyüterek yağmur ve dolu şeklinde yağması.

o- Göklerde ve Yerde Canlıların Bulunması:

1. Gökleri, yeri ve onlarda canlılar yaratması da onun ayetlerindendir.[872]

ö- Büyük Çöküş:

1. Bizim göğü, kitabın sahifelerinin katlandığı gibi katlayacağımız gün, ilk yaratmaya başladığımız gibi yine onu (eski durumuna) iâde edeceğiz. Bu, bizim üzerimize bir vaaddır. Elbette biz yapacağız.[873]

p- Sayılarla İlgili İşaretler (Tabî Sayılar Sistemi)

Tabî sayılar sisteminde bir sayısı ve bu sisteme ait her hangi bir sayı kendisinden sonra geleni ihtivâ ediyorsa bütün tabîî sayıları ihtivâ ediyor, demektir. Buna matematik endüksiyonu denir ki, matematik isbat tarzlarının en önemlilerindendir. Descartes ve Kant'ın düşünce olarak ortaya koydukları bu meseleye 'Peano Aksiyonları' denir ki, bu mesele Kur'ân-ı Kerim'deki Hadîd Sûresi'nin 3. ayeti kerimesinde açıklanmıştır: 'O, evveldir, âhirdir, zâhirdir ve gizlidir. O, her şeyi bilir.'

r- İki Denizin Birbirine Karışmaması:

1- Birbiriyle kavuşmak üzere iki denizi salıverdi. İkisi arasında bir engel vardır. Birbirlerinin sınırlarını geçmezler.[874]

s- Gökte Rızk ve Vaad Edilenin Oluşu:

1- Gökte rızkınız ve size vaad edilen vardır.[875]

Modern araştırmalar, dünyanın dışındaki gezegenlerde bazı kıymetli madenlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Acaba bu âyet bunlara mı işaret etmektedir?

872 Şu'ra Sûresi, 29
873 Enbiya Sûresi, 104
874 Rahman Sûresi, 19, 20; Furkan, 53.
875 Zâriyat Sûresi, 22

Bütün bu âyet-i kerimeler bize Kur'ân-ı Kerim'in, bugün her biri bir ilim dalınca incelenen birçok konuda medeniyete ışık tuttuğunu göstermektedir. Şüphesiz Kur'ân-ı Kerim, bir fen kitabı değildir. Ancak birçok ilimler ve müesseseler için işaretlerle doludur. Bunları ve çağdaş gelişmeleri inceleyerek medeniyet alanında yeni ufuklara açılmak mümkündür.

3- İslam Ulemâsının İlim Tasnifleri

İslam dünyasında ilim tasnifleri İslam'ın ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu konuda Hz. Muhammed'e isnad edilen ve fakat ona ait olmadığı anlaşılan bir sözde şöyle denilmektedir: 'İlim ikidir; dinler ilmi ve bedenler ilmi.' Buradaki bedenler ilminden ilk bakışta tıp ilmini anlamak mümkünse de daha sonra İslam dünyasında aklî ilimler olarak da anlaşılan tabiî ilimleri anlamak da mümkündür. Dinler ilminden de ilk bakışta dinler tarihini anlamak mümkünse de vahyî ilimleri (ulûm-u şer'iyye) anlamak da mümkündür. Ben, bu sözü bu geniş anlamıyla anlamak istiyorum.

İlim tasnifleri yapanların başında Hz. Ali gelmektedir. O, 'İlimler, beştir. Fıkıh ki, dinler içindir. Tıp ki, bedenler içindir. Hendese ki, binalar içindir. Nahv ki, lisan içindir. Nücûm ki, zaman içindir.' demiştir.

Tarih içinde İslam dünyasında çok ve değişik şekillerde ilim tasnifleri yapılmıştır. Felsefeciler, kelamcılar, müfessirler, kelamcılar, mutasavvıflar, tarihçiler hemen hemen her meslek ve meşreb erbabı kendi anlayışına göre tasnif yapmıştır. Bunların sayısı 200'den fazladır.

İslam dünyasında tahsil edilen ilimleri daha iyi anlayabilmek için bunlardan bir kısmını gözden geçirmekte fayda vardır.

a- el-Kindî, Ebû Yusuf Ya'kub b. İshak b. es-Sabbah (v. 252/866)'ın İlim Tasnifi

İlk İslam filozofu olan el-Kindî, Güney Arabistan'ın en köklü kabilelerinden Kahtân soyundandır.[876] Emevilerin son dönemi ile Abbâsîler döneminde yaşamıştır. Me'mun zamanında sarayda düzenlenen ilmî toplantılara katılmış ve halifenin kurduğu 'beytü'l-hikme' kadrosu içinde de yer almıştır. Mu'tezile görüşlerini benimseyen el-Kindî'nin ölüm tarihi olarak 252/866 yılı kabul edilmektedir. İbn-i Nedim, ondan 'eski ilimlerin tamamını kuşatan, çağının yegâne âlimi ve

876 İbn-i Nedim, el-Fihrist, s. 315

hükümdar soyundan gelen bir Arap filozofu'[877] diye bahseder. el-Kindî, ilahiyat, edebiyat, felsefe, tıp, matematik, astronomi optik, meteoroloji, kimya, fizik, psikoloji, mûsikî ve ahlak dallarında 277 esere sahiptir.

el-Kindî'nin İlim Tasnifi

A- Nazarî Hikmet:

a- İlmu'l-Âlâ (Yüksek İlimler),

- İlahiyat (Metafizik),

b- İlmu'l-Evsat (Orta İlimler),

- Matematik,

c- İlmu'l-Esfel (Aşağı Seviyedeki İlimler),

- Tabî İlimler,

B- Amelî Hikmet:

- İktisat,
- Ahlak,
- Siyaset[878],

b- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tahran b. Uzluğ el-Fârâbî et-Turkî (v. 339/950)'nin İlim Tasnifi

Türkistan'ın Fârab şehri yakınındaki Vesiç'te yaklaşık olarak 258/871-872'de doğmuştur ve 339/950'de Şam'da vefat etmiştir.

Fârâbî'nin İlim Tasnifi:

A- Dil ve Edebiyat

1- Nahv,

2- Sarf,

3- Hitâbet,

4- Şiir.

877 İbn-i Nedim, A.g.e., s. 375

878 Muhammed el-Bekir el-Mar'aşî Saçaklı-zâde, Tertîbu'l-Ulûm, Thk: Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Lübnan 1988, s 96

B- Mantık:

1- Dış mantığın kanunları (Tarih),

2- İç mantığın kanunları (Burhan, cedel, mugâlata, nutuk, şiir),

C- Alet ve Temel Bilgi:

1- Aritmetik,

2- Geometri,

3- Astronomi,

4- Astroloji,

5- Mûsıkî,

6- Menâzir (Optik ve ışık),

7- İlmu'l-Mûsıkî,

8- İlmu'l-Hıyel.

D- Fizik ve Metafizik:

a- Fizik

1- İlmu't-Tabia,

2- Ecsâmu't-Tabiî,

3- Kevnu'l-Fesad,

4- Âsâru'l-Ulûhiyyet,

5- Kimya,

6- Cemâdât,

7- Nebâtât,

8- Hayvanât,

b- Metafizik

1- Varlıkların özü ilmi,

2- Varlıkların prensipleri ilmi,

3- Şekilsiz, rûhî varlıklar ve Allah'ı ispatlamanın ilmi.

E- Toplum İlmi:

1- Hukuk ilmi,

2- Siyaset ve Ekonomi ilimleri[879].

c- İbn-i Nedim (v. 385/995)'in İlim Tasnifi

İbn-i Nedim, *el-Fihrist* adlı eserini telif ettiğinde ilimleri on makaleye tasnif etti. Bunlar şunlardır:

1- Hat ve Kitâbet İlmi: Bu, yazı aletlerini, diyanet ve Kur'ân ilimlerini ihtiva etmektedir.

2- Nahv ilmi,

3- Tarih ilmi,

4- Edebiyat,

5- Kelam,

6- Fıkıh,

7- Felsefe,

8- Hurafeler,

9- Mezhepler,

10- Kimya ve Teknoloji.

d- el-Harizmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf (v. 387/997)'un İlim Tasnifi

-el-Harizmî'nin İlim Tasnifi:

A- Ulûm-i İslâmiyye ve <Arabiyye

1- Fıkıh:

1- Usûl-u Fıkıh,

2- Taharet,

3- Namaz,

879 Mefâtihu'l-İlim, s. 2

4- Oruç,

5- Zekât,

6- Hac,

7- Alış-Veriş,

8- Evlenme,

9- Cezalar,

10- Ferâiz,

11- Muhtelif meseleler.

B- Kelam İlmi:

1- Kelam ıstılahları,

2- İslam'da mezhep ve ayrı fikir sahipleri,

3- Hıristiyan fırkaları ıstılahları,

4- Yahudi fırkaları ve ıstılahları,

5- Diğer milletler ve tâifelerin dinleri,

6- Putperest Arapların putları,

7- Kelam alimlerinin ele aldıkları dinin esasları ve konuları.

C- Nahv İlmi:

1- İ'rab,

2- İ'rab'ın Halil b. Ahmed'e göre nasıl olması gerektiği,

3- Yunan filozoflarına göre kelimelerin sonlarının okunuş şekilleri sesli ve uzun seslileri,

4- İsim çekimleri,

5- İsimlerin fail olmaları,

6- İsimlerin meful olmaları,

7- İsimlerin isim tamlaması durumları,

8- İsmin, önündeki isme tâbi olma durumları,

9- Fillerin zamanlara göre çekimleri,

10- Fillerin sonlarının okunuşuna tesir eden edatlar,

11- Muhtelif konular.

D- Dîvânlar:

1- Dîvânlarda istihdam edilen memurlar, defterler ve yapılacak işlerin konuları,

2- Maliye dîvânının, kâtiplerin ve memurların yapacağı işlerin konuları,

3- Hazine dîvânının tartılara dair konuları ve işlemlerdeki ıstılahları,

4- Dîvânu'l-Berîd'in (Ulaştırma Bakanlığı) kullandığı ıstılahlar,

5- Dîvânu'l-Ceyş (Savunma Bakanlığı) ıstılahları,

6- Dîvânu'l-Diya ve'n-Nafakat'ın (Tapu ve Kadastro Bakanlığı) kullandığı ıstılahlar,

7- Dîvânu'l-Mâ (Sulama Bakanlığı) ıstılahları,

8- Dîvânların yazışlarında kullanmaları gereken ifade ve üslub.

E- Şiir ve Aruz:

1- Bu ilmin genel kuralları ve aruzun çeşitleri,

2- Ölçülerde yapılan ameliyelerle harflerin azalması ve değişimleri,

3- Kâfiye ve onunla ilgili kurallar,

4- Bu ilimde kullanılan kelimelerin kendilerinden türetildikleri kök kelimelerin asıl manaları,

5- Şiir tenkidi.

F- Tarih İlmi:

1- İran Tarihi,

2- İslam Tarihi,

3- İslam öncesi Yemen Tarihi,

4- Yemen'in dışında Yemenli Krallar,

5- Bizans ve Yunan Kralları,

6- İranlıların tarih ıstılahları,

7- Müslümanların tarih ıstılahları,

8- İslam öncesi Arapların tarih ıstılahları,

9- Bizanslıların tarih ıstılahları,

G- Yabancıların (Arap olmayanların) İlimleri:

1- Felsefe:

I-Nazarî Felsefe

1- Unsur ve maddesi olan şeylerin ilmi,

2- Maddenin dışında olan nesnelerden bahseden ilim,

3- Madde olmayan fakat maddede olan, madde ile anlatılabilen ilimler (Riyâziye),

II-İlahiyatta kullanılan genel ve özel kurallar.

III-Tabiat felsefesinde kullanılan ıstılahlar:

2- Mantık:

1- Giriş,

2- Kategoriler,

3- Açıklamalar,

4- Kıyas,

5- Burhan,

6- Cedel,

7- Safsata,

8- Hitabe,

9- Şiir.

3- Tıp:

1- Teşrih,

2- Hastalıklar ve ilaçlar,

3- Beslenme, gıda,

4- Terkipsiz ilaçlar,

5- Benzer isimli basit ilaçlar,

6- Mürekkeb ilaçlar,

7- Doktorların ölçü ve ölçekleri,

8- Muhtelif konular ve ıstılahlar.

4- Aritmetik:

1- Tam ve asal sayılar,

2- Mürekkeb sayılar,

3- Musattah sayılar, mücessem sayılar, sayıların kuvveti,

4- Küsürlü sayılar,

5- Sayıların basamağı, kökü ve çarpımı.

5- Geometri:

1- Geometri ıstılahları,

2- Çizgiler,

3- Yüzeyler ve açılar,

4- Şekiller ve boyutları,

6- Astronomi:

1- Sabit ve gezegen yıldızlar,

2- Semâvî cisimlerin şekli ve yerin şekli,

3- Astronominin ilkel kuralları ve ıstılahları,

4- Astronomi aletleri.

7- Mûsıkî:

1- Istılahlar,

2- Mûsıkînin genel kuralları,

3- Melodiler.

8- Mekanik:

1- Ağırlıkları hareket ettirme ve nakletme,

2- Ulaştırma, nakil vasıtaları ve san'atkârâne kaplar yapma,

9- Kimya:

1- Kullanılan aletler,

2- İlaçlar ve kıymetli taşlar,

3- İlmu'l-medenî (Hukuk, iktisat, idare, belâgat),

4- İlmu'l-İlâhî.

e- İbn-i Sînâ'nın (ö. 1037) İlim Tasnifi

A- Nazarî Felsefe:

1- İlmu'l-Esfel (Fizîkî bilgiler),

2- İlmu'l-Evsât (Matematik bilgileri)

3- İlmu'l-'Alâ (Metafizik, mantık).

B- Amelî Felsefe:

1- Ahlak,

2- Ev idaresi,

3- Devlet idaresi.

C- Tabiat Felsefesi:

1- Tabiatı ve cisimleri ilgilendiren ana ilkeler ve cisimlerin değişimi,

2- Madde ve cisimlerin değişimi,

3- Maddenin ve cisimlerin bozulması, yapılması, gök ve yer arasındaki münasebetler,

4- Aristo'nun meteorolojiye ait '*Âsâr-ı Ulviye*' adlı eserinin ihtiva ettiği illim,

5- Madenler ilmi,

6- Bitkiler ilmi,

7- Hayvanlar ilmi,

8- İnsan ruhu ilmi (Psikoloji),

1- Tabiat İlimlerinin Dalları:

1- Bütün konularıyla tabiat ilmi,

2- Astroloji-yıldızlar ilmi,

3- Firâset ilmi,

4- Rüya tabirleri ilmi,

5- Tılsım ilmi,

6- Sihirbazlık ilmi,

7- Kimya ilmi.

2- Riyâziye Felsefesi (Ana bölümler):

1- Sayılar ilmi,

2- Geometri ilmi,

3- Astronomi ilmi,

4- Mûsıkî ilmi.

3- Riyâziye Felsefesi (Yan bölümler):

1- Hindce toplama ve bölme,

2- Cebir ve denklem,

3- Yüzölçümü (Mesâha),

4- Mekanik,

5- Ağır şeyleri çekme,

6- Tartı ve ölçüler,

7- Gözlükçülük (Optik) ve aynalar,

8- Sulama,

9- Zîc ve takvim,

10- Mûsıkî aletleri.

4- Metafizik (Ana bölümler):

1- Felsefede genel ilkeler,

2- İlimlerin kanunlarını ve ilkelerinin tartışma, mantık,

3- Allah'ın varlığının ve birliğinin isbatı,

4- İlk rûhânî cevherlerin isbatı ve onların Allah'a daha yakın olduklan,

5- Rûhânî cevherlerin gök ve yere ait cismânî cevheri idare etmeleri,

5- Metafizik (Yan bölümler);

1- Vahyin gelişi ve onu getiren melek,

2- Meâd (Öldükten sonra tekrar dirilme) ilmi.

6- Mantık:

1- Giriş,

2- Kategoriler,

3- İbare,

4- Kıyas,

5- Burhan,

6- Cedel,

7- Sofistika,

8- Hitabe, belaga,

9- Şiir[880].

f-İhvân-ı Safâ'nın İlim Tasnifi

1- Âlet İlmi:

1- Okuma ve yazma,

2- Sözlük ve dilbilgisi,

3- Aritmetik,

4- Şiir ve nesir,

5- Hat,

6- Tılsım, kimya, sihir,

7- Ticaret ve san'at,

880 Aksâmu'l-Ulûmi'l-Akyise, Mısır 1938, s. 47

8- Toptan ticaret, ziraat ve hayvancılık,

9- Tarih ve biyografi.

2- Dînî İlimler:

1- Vahy ve nüzûl,

2- Tefsir ve te'vil,

3- Hadis ve usûl-u hadis,

4- Fıkıh ve usûl-u fıkh,

5- İbadet ve tasavvuf,

6- Rüya tabiri.

3- Felsefî İlimler:

I- Matematik İlimler,

1- Yüksek aritmetik,

2- Hendese (Geometri),

3- Astronomi,

4- Müzik.

II- Mantık İlmi:

1- Şiir,

2- Konuşma ve hitabet,

3- Cedel,

4- İsbat,

5- İknâ.

III- Tabiat İlimleri:

1- Cisimlerin genel biçimleri, zaman, mekan, hareket ilimleri,

2- Yeryüzü ve gök ilimleri,

3- Varolma ve yok olma ilimleri,

4- Meteoroloji,

5- Mineroloji,

6- Botanik,

7- Zooloji.

IV- Metafizik İlimler:

1- Allah'ın varlığı ilmi,

2- Melekler ve rûhî varlıklar ilmi,

3- Küllî Ruh'un ilmi,

4- Peygamberlik, imâmet, siyaset ve ekonomi ilimleri,

5- Ahiret ve diriliş ilmi.

g-Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin (ö. 1240) İlim Tasnifi

1- Aklî ilimler,

2- Tasavvufî ilimler,

3- Esrârî ilimler.

h-İmam Gazâlî'nin (ö. 1111-12) İlim Tasnifi

A-Şer'î (Dînî) İlimler: Peygamber vasıtasıyla öğrenilen ilimler dört kategoride incelenir: Kitap, sünnet, icmâ', sahabenin yolu

a- Fer'î İlimler:

1- Fıkıh,

2- Ahlak,

b- Yardımcı İlimler:

1- Lügat,

2- Nahiv,

3- Yazı ilimleri.

c- Tamamlayıcı ilimler:

1- Kur'ân okuma,

2- Tecvid,

3- Tefsir,

4- Hadis râvîleri.

B- Felsefî İlimler:

1- Geometri, hesap,

2- Mantık,

3- İlahiyat,

4- Tabîiyyat.

1-Fahreddin Râzî'nin (v. 1209) İlim Tasnifi

A- Ulûm-u 'Âliye (Yüksek İlimler):

1- Kur'ân,

2- İlahiyat,

3- Fıkıh,

4- Münazara,

5- Mukayeseli din,

6- Miras,

7- Tefsir,

8- Kıraat,

9- Hadis.

B- Ulûm-u Âliye (Alet İlimleri):

1- Tabî felsefe,

2- Rüya tabiri,

3- Tıp,

4- Fizyonomi,

5- Farmakoloji,

6- Kimya,

7- Büyü,

8- Tılsım,

9- Sihir,

10- Geometri,

11- Ağırlık bilgisi,

12- Aritmetik,

13- Optik,

14- Mûsıkî,

15- Asronomi,

16- Astroloji,

17- Metafizik,

18- Ahlak,

19- Satranç.

i-İbn-i Haldun'un (v. 1406) İlim Tasnifi

A- Felsefî ve Aklî İlimler:

1- Mantık,

2- Fizik,

3- Metafizik (Tılsım, büyü, ilm-i huruf ve simya),

B- Nicelikle İlgili İlimler:

1- Geometri,

2- Aritmetik,

3- Optik,

4- Mûsıkî,

5- Astronomi.

C- Naklî İlimler:

1- Kur'ân Tefsiri,

2- Tecvid,

3- Hadis,

4- Usul-u Fıkıh,

5- Miras hukuku,

6- Kelam,

7- Tasavvuf,

8- Dil,

9- Lügat,

10- Edebiyat.

j-İbn-i Hazm'ın (456/1064) İlim Tasnifi

İbn-i Hazm, *'Merâtibu'l-Ulûm'* adlı eserinde ilimleri şöyle tasnif etmiştir.

A- Dînî ve Fıkhî İlimler:

1- Tefsir,

2- Hadis,

3- Fıkıh,

4- Kelam.

B- Tarih.

C- Dil.

D- Astronomi.

E- Aritmetik.

F- Tıp.

G- Felsefe.

Osmanlı dünyasında da ilim tasnifiyle meşgul olan birçok ulemâ vardır. Bunların bir kısmı şunlardır: Molla Fenârî, Hoca-zâde, İsmail Hakkı Bursevî, Müeyyed-zâde, İdris-i Bitlîsî, İbn-i Kemal, Birgivî Mehmed Efendi, Kâtib Çelebi, Taşköprî-zâde, Saçaklı-zâde, Muhammed b. Bekir Mar'aşî, İbrahim Hakkı Erzurûmî, Abdullah el-Ahiskavî, Gelenbevî İsmail Efendi, Ahmed Cevdet Paşa. Bunlardan bir kaçını örnek olarak seçebiliriz:

k-Hoca-zâde'nin (v. 1487) İlim Tasnifi

A- Takrîri ve Tahrîri Mümkün Olan İlimler.

B- Tahrîre Haiz Olup Tahrîri Câiz Olmayan İlimler.

C- Takrîr ve Ta'bîre İmkan Bulunmayan İlimler (İlm-i Ledün).

l-İdrîs-i Bidlîsî'nin (v. 1520) İlim Tasnifi

A- İlm-i Hâdim: Gayeye hizmet eden ilimler. (İlm-i Şerâyî ve Ahkâm).

B- İlm-i Mahdum: Tevhid ve Mârifetullah.

m-Taşköprî-zâde'nin (v. 1561) İlim Tasnifi

A- Yazı İle İlgili Olan İlimler:

1- Yazı aletleri ilmi,
2- Yazı yazma kuralları ilmi,
3- Harfleri güzel yazma ilmi,
4- Çizgilerin doğuş şekli ilmi,
5- Alfabe harflerinin sırasını bilme ilmi,
6- Harflerin basit şekillerini birleştirme ilmi,
7- Arap yazısını yazma ilmi,
8- Kur'ân'ın yazılışı ilmi,
9- Aruz (Şiir) yazısı ilmi.

B- Sözlerle İlgili İlimler:

1- Harflerin sesleri ilmi,
2- Dil ilmi,
3- Söz va'z etme ilmi,
4- Kelime türetme ilmi,
5- Çekim (Sarf) ilmi,
6- Nahv ilmi,
7- Manalar ilmi,

8- Güzel ve edebî söz söyleme ilmi,

9- Kâfiye ilmi,

10- Şiir söyleme ilmi,

11- Şiir esasları ilmi,

12- Takrir-İnşa ilmi,

13- Takrir yazma esasları ve vasıtaları ilmi,

14- Muhâdara ilmi,

15- Dîvânlar ilmi,

16- Tarih ilmi,

17- Atasözleri ilmi,

18- Milletler ve Tâifeler coğrafyası ilmi,

19- Mecaz-Kinaye ilmi,

20- Yazışma ilmi,

21- Sicil ilmi,

22- Bilmeceler ilmi,

23- Muammalar ilmi,

24- Tashif (Kelimeleri yanlış okuma) ilmi,

25- Cinas ilmi,

26- Müsamere (Gece sohbetleri) ilmi,

27- İyi insanların hikayeleri ilmi,

28- Peygamberler tarihi,

29- Hz. Peygamberin yaşayışı ve savaşları ilmi,

30- Halifeler ilmi,

31- Hafızlar ilmi,

32- Müfessirler ilmi,

33- Muhaddisler ilmi,

34- Sahabe ve Tâbiûn ilmi,

35- Şâfî ulemâsı tarihi,

36- Hanefî ulemâsı tarihi,

37- Mâlikî ulemâsı tarihi,

38- Hanbelî ulemâsı tarihi,

39- Nahviyyûn tarihi,

40- Filozoflar tarihi,

41- Tabibler tarihi.

C- Kavramlarla İlgili İlimler:

1- Mantık, mizan ilmi,

2- Ders okutma kuralları ilmi,

3- Münâzara ilmi,

4- Cedel ilmi,

5- Hilaf ilmi.

D- Felsefe ve Varlıklar Bilimi:

1- Psikoloji,

2- Melekeleri bilme ilmi,

3- Ahireti bilme ilmi,

4- Peygamberliğin alametlerini bilme ilmi,

5- Fırkaların fikirlerini bilme ilmi,

6- İlimlerin tasnifi ve bölümlenmesi ilmi,

7- Tabiat ilmi:

a- Tabiat İlminin Dalları:

1- Tıp ilmi,

2- Veterinerlik ilmi,

3- Beyzere ilmi,

4- Bitkiler ilmi,

5- Hayvanlar ilmi,

6- Çiftçilik ilmi,

7- Madenler ilmi,

8- Mücevherât ve kuyumculuk ilmi,

9- Bozulma ve oluşma ilmi,

10- Gök kuşağının ilmi;

11- Firâset ilmi,

12- Rüya tabirleri ilmi,

13- Astroloji ilmi,

14- Sihir ilmi,

15- Tılsım ilmi,

16- Simya ilmi,

17- Kimya ilmi.

b- Tıp İlminin Dalları;

1- Teşrih ilmi,

2- Göz hekimliği ilmi,

3- Aşıcılık ilmi,

4- Eczacılık ilmi,

5- Deva için yapılan macun ve içecek ilmi,

6- Leke çıkarma ilmi,

7- Mürekkep yapma ilmi,

8- Vücuttaki yaraları iyileştirme ilmi,

9- İlmi'l-Fasd (Kan alma aletleri) ilmi,

10- Kan alma ilmi,

11- Tıpta ölçüler ve tartılar ilmi,

12- İlmu'l-bah (iktidarsızlığın tedavisi) ilmi.

c- Firâset İlminin Dalları:

1- Benlerin ve uzuvların ilmi,

2- El-ayak ve yüzdeki çizgilere bakarak insanın durumunu anlama ilmi,

3- Omuz kemiklerinin şekli ve çizgilerine bakarak olayları tahmin ilmi,

4- Ayak izlerinden mana çıkarma ilmi,

5- İnsanların vücut şekillerini bilme ilmi

6- Çöllerde ve ıssız yerlerde yön ve yol bulma ilmi,

7- Yerde su bulma ve çıkarma ilmi,

8- Yağmur yağmasını bilme ilmi,

9- Bugünün olaylarından istikbali tahmin ilmi,

10- İnsanların uzuvlarının seğirmesinden (hafif şekilde oynamasından) mana çıkarma ilmi.

d- Astrolojinin Dalları:

1- İyi ve kötü vakitleri bilme ilmi,

2- Remel ilmi,

3- Fal ilmi,

4- Kur'a ilmi,

5- Kuş uçurtma ve uğursuzluk tahmin ilmi.

e- Büyücülüğün Dalları:

1- Kehanet ilmi,

2- Nirancât (Büyüler) ilmi,

3- Havass (Semâvî hitarları okuyarak manevî tesir elde etme) ilmi,

4- Efsunculuk ilmi,

5- Azâim (Ruhları yönetme ve istihdam etme) ilmi,

6- İstihzâr (Ruh çağırma) ilmi,

7- Yıldızları (Yıldızlardaki ruhanileri) çağırma ilmi,

8- Şekiller ve harfler ilmi,

9- Kendini gizleme ilmi,

10- Sâsânî hileleri ilmi,

11- San'at hileleri ilmi,

12- Göz boyacılığı ilmi,

13- Kalbin ilişkilerini bilme ilmi,

14- İlaçlar ve cisimlerin özelliklerini bilme ilmi.

f- Riyâziye İlimleri:

1- Hendese (Geometri) ilmi,

2- Hey'et (Astronomi) ilmi,

3- Sayılar ilmi,

4- Mûsıkî ilmi.

g- Geometri İlminin Dalları:

1- Ukûdu'l-Ebniye (İnşaat mühendisliği) ilmi,

2- Optik ilmi,

3- Yakıcı aynalar ilmi,

4- Çizimlerin ağırlık merkezi ilmi,

5- Ağırlıkları nakil (mekanik) ilmi,

6- Yüzey ölçümü ilmi,

7- Su çıkarma ilmi,

8- Harp aletleri ilmi,

9- Atıcılık ilmi,

10- Gece ile gündüzün muadeleti ilmi,

11- Zaman ölçen aletleri yarma ilmi,

12- Kaptanlık ilmi,

13- Yüzücülük ilmi,

14- Ölçü ve tartılar ilmi,

15- Boşluğun olmaması zaruretine göre aletler ilmi.

h- Astronominin Dalları:

1- Zîc ve vakitler ilmi,

2- Takvim,

3- Yıldızların hesabı ilmi,

4- Rasat (Gözleme) ilmi,

5- Rasat aletleri ilmi,

6- Zamanları bilme ilmi,

7- Küreler ilmi,

8- Gezegen küreler ilmi,

9- Kürelerin düz yüzey yapılması ilmi,

10- Yıldızların şekilleri ilmi,

11- Gök cisimlerinin ölçülmesi ilmi,

12- Ayın yörüngesini bilme ilmi,

13- Coğrafya ilmi,

14- Şehirler ve kasabalar arasındaki yolların ilmi,

15- Postacılık ilmi,

16- İklimlerin özellikleri ilmi,

17- Devirler ve kûrlar ilmi,

18- Gezegenlerin birbirlerine yakınlaşması ile ilgili ilim,

19- Büyük savaşlar ilmi,

20- Senenin mevsimleri ilmi,

21- Muvakkitlik (Namaz vakitleri) ilmi,

22- Usturlab ilmi,

23- Usturlab yapma ilmi,

24- Rubu' dairesi, muceyyeb kurma ilmi,

25- Rubu' daire ilmi,

26- Saat aletleri ilmi.

ı- Sayı İlimlerinin Dalları:

1- Hisâbu'l-taht ve meyl ilmi,

2- Cebir ve denklemler ilmi,

3- İki yanlış ihtimal hesabı ilmi,

4- Vasiye ve devr hesabı ilmi,

5- Dirhem ve dinar hesabı ilmi,

6- Ferâiz hesabı ilmi,

7- Yazmadan kafadan hesap ilmi,

8- Parmak hesabı ilmi,

9- Cedvel hesabı ilmi,

10- Sevdiren ve nefret ettiren sayılar ilmi,

11- Savaşta tâbiye (Askerleri savaş düzenine göre yerleştirme) ilmi.

i- Mûsikî İlminin Dalları:

1- Mûsikî aletleri ilmi,

2- Raks ilmi,

3- Kıntma ilmi,

E- Pratik Felsefe:

1- Ahlak ilmi,

2- Ev idaresi ilmi,

3- Siyaset ilmi.

a- Pratik Felsefenin Dalları:

1- Hükümdarların davranışı ilmi,

2- Vezirlerin davranışı ilmi,

3- İntisab ilmi,

4- Askeri kumandanlık ilmi.

F- Dînî İlimler:

a- Şeriata Dair İlimler:

1- Kur'ân okuma ilmi,

2- Hadis nakli ilmi,

3- Tefsir ilmi,

4- Hadis anlama ilmi,

5- Kelam ilmi,

6- Usûl-u Fıkıh ilmi,

7- Fıkıh ilmi.

b- Dînî İlimlerin Dalları:

ba- Kur'ân okuma ilminin dalları:

1- Harflerin çıkışlarını bilme ilmi,

2- Kelimelerin çıkışlarını bilme ilmi,

3- Okurken nefes alma ve durmayı bilme ilmi,

4- Okunuş şekillerinin sebeblerini bilme ilmi,

5- Kur'ân'ın yazılış ilmi,

6- Kur'ân'ın yazılış kuralları.

bb- Hadis ilminin dalları;

1- Hadis şerhi ilmi,

2- Hadis söyleniş sebebleri, zamanı ve yeri ilmi,

3- Hadis nasıh-mensuh ilmi,

4- Hz. Muhammed'in sözlerinin yorumu,

5- Hz. Muhammed'in sözlerinin işaret ve remzleri ilmi,

6- Hadisin nadir kelimeleri ilmi,

7- Hadise dil uzatmayı reddetme ilmi,

8- Hadislerin telfiki ilmi,

9- Hadis ravilerinin ahvali ilmi,

10- Tıbb-ı nebevî hadisleri,

bc- Tefsir İlminin Dalları:

1- Mekkî ve Medenî ayetleri bilme ilmi,

2- Hazar ve seferde inen ayetleri bilme ilmi,

3- Gece ve gündüz inen ayetleri bilme ilmi,

4- Yazın ve kışın gelen ayetleri bilme ilmi,

5- Yerde ve mi'racda gelen ayetleri bilme ilmi,

6- İlk inen Kur'ân ayetleri bilme ilmi,

7- Ayetlerinin nüzûl sebeblerini bilme ilmi,

8- Bazı sahabelerin ifadelerine göre inen ayetlerin bilgisi ilmi,

9- Tekrar inen ayetleri bilme ilmi,

10- Hükmü nüzûlundan sonra ve nüzûlu hükmünden sonra inen ayetleri bilme ilmi,

11- Ayrı ayrı ve toptan ayetleri bilme ilmi,

12- İnişi melekler tarafından teşyî edilen ve münferid olarak inen ayetleri bilme ilmi,

13- Daha önceki Peygamberlere ve sadece Hz. Muhammed'e inen ayetleri bilme ilmi,

14- Kur'ân ayetlerinin iniş durumlarını bilme ilmi,

15- Kur'ân'ın ve sûrelerinin isimlerini bilme ilmi,

16- Kur'ân'ın toplanması ve tertibi ilmi,

17- Kur'ân'ın sûre, âyet ve kelimelerinin sayısını bilme ilmi,

18- Kur'ân hafızlarını ve râvîleri ilmi,

19- Râvîlerin isnadlarını bilme ilmi,

20- Mütevâtir, meşhur, âhad ve mevzû' râvileri bilme ilmi,

21- Kur'ân'dan iktibas etmeyi bilme ilmi,

22- Kur'ân'ın hıfzedilmesini bilme ilmi,

23- Kur'ân'daki garib kelimeleri bilme ilmi,

24- Kur'ân'daki Hicaz lügatında bulunmayan kelimeleri bilme ilmi,

25- Kur'ân'daki Arapça olmayan kelimeleri bilme ilmi,

26- Kur'ân'da değişik ve benzer anlamlarda kullanılan kelimeleri bilme ilmi,

27- Kur'ân'da müfessirin muhtaç olduğu aletleri bilme ilmi,

28- Kur'ân'ın i'rabını bilme ilmi,

29- Kur'ân'da müfessirin ihtiyacı olan mühim kaideleri bilme ilmi,

30- Kur'ân'daki muhkem ve müteşâbihleri bilme ilmi,

31- Kur'ân'da mukaddem ve muahhar olanları bilme ilmi,

32- Kur'ân'da genel, özel, planlı ve açık olanları bilme ilmi,

33- Kur'ân'da nâsih ve mensûhu bilme ilmi,

34- Kur'ân'da müşkil, ihtilaflı ve mütenâkız olanları bilme ilmi,

35- Kur'ân'da mutlak ve şartlı olan kelime ilmi,

36- Kur'ân'daki sözlerin sözlük ve mefhûmunu bilme ilmi,

37- Kur'ân'daki üslub ve değişik hitapları bilme ilmi,

38- Kur'ân hafızlarının hakiki ve mecaz manalarını bilme ilmi,

39- Kur'ân lafızlarındaki teşbih ve istiareleri bilme ilmi,

40- Kur'ân lafızlarındaki kinaye ve ta'rizleri bilme ilmi,

41- Kur'ân lafızlarındaki hasr ve ihtisarları bilme ilmi,

42- Kur'ân lafızlarındaki i'caz ve uzatmaları bilme ilmi,

43- Kur'ân'ın edebî san'atlarını bilme ilmi,

44- Kur'ân'daki ayetlerin sonlarını bilme ilmi,

45- Kur'ân sûrelerinin başlangıcını bilme ilmi,

46- Kur'ân'daki benzer ayetleri bilme ilmi,

47- Kur'ân'daki i'cazı bilme ilmi,

48- Kur'ân'dan çıkan ilimleri bilme ilmi,

49- Kur'ân'daki meselleri bilme ilmi,

50- Kur'ân'daki kasemleri bilme ilmi,

51- Kur'ân'daki delilleri bilme ilmi,

52- Kur'ân'daki isim, künye ve lakablar ilmi,

53- Kur'ân'daki kapalı sözler ilmi,

54- Kur'ân'da haklarında âyet inenlerin ismini bilme ilmi,

55- Kur'ân'ın faziletleri ilmi,

56- Kur'ân'ın faziletlerini bilme ilmi,

57- Havass'ıl-Kur'ân ilmi,

58- Hat ve hat usûlü ilmi,

59- Kur'ân'ın tefsir, te'vil ve şerhinin beyanı ve ona ihtiyacın bilinme ilmi,

60- Müfessirliğin şartları ve âdâbı ilmi,

61- Tefsirin zorluklarını bilme ilmi,

62- Müfessirlerin tabakalarını bilme ilmi,

63- Harflerin özelliklerini bilme ilmi,

64- Sayıların ve harflerin manevî özelliklerini bilme ilmi,

65- Harf ve isimlerle tasarruf ilmi,

66- Nûrânî ve zulmânî harflerin ilmi,

67- İsm-i Âzam'la tasarruf ilmi,

68- Hurûf-u Mukâtaa'nin kesik ve karışık yazılması ile gaybdan haberleri bilme ilmi,

69- Harflerle falcılık ilmi,

70- İlm-i cifr,

71- Kur'ân'a olan itirazları reddetme ilmi,

bd- Hadis İlminin Dalları:

1- Mev'ize ilmi,

2- Dualar ilmi,

3- İlmu'l-âsâr (Ulemânın tercüme-i halleri),

4- Zühd ve Verâ ilmi.

be- Usûl-u Fıkıh İlminin Dalları:

1- İlmu'n-Nazar,

2- Münâzara ilmi,

3- Cedel ilmi,

4- İlm'i-Hilaf (İhtilaflı fikirlerin sebebleri),

5- Fıkıh İlminin Dalları,

6- Ferâiz ilmi,

7- Sicil tutma,

8- Muhâkeme ilmi,

9- Şer'î hükümleri bilme ilmi,

10- Fetvâ ilmi,

11- Bâtınî İlimler.

G- İlim:

1- İlim öğrenmenin ve öğretmenin faziletleri,

2- Müslümanların bilmesi gereken ilimler,

3- Övülen ve yerilen yerler,

4- Öğrenci ve öğreticinin uyacağı kurallar,

5- İlmin âfetleri,

6- Akıl, şeref, hakîkatı ve aksâmı,

7- Akâid Kuralları Bilme İlmi,

ga- Temizliğin Sırlarını Bilme İlmi,

gb- Namazın Sırlarını Bilme İlmi:

1- Namazın dereceleri,

2- Kalbin amellerinin şartları,

3- Her amelde kalbi hazır bulundurmanın şartları,

4- İmamlığın vazifelerini bilme,

5- Cuma'nın faziletleri ve âdâbı,

6- Nafile namazları bilme.

gc- Zekâtın Sırlarını Bilme.

gd- Orucun Sırlarını Bilme.

ge- Haccın Sırlarını Bilme.

gf- Zikrin Sırlarını Bilme:

1- Kur'ân okuma âdâbı,

2- Gönül âdâbı,

3- Kur'ân'ı anlama,

4- Zikirleri bilme,

5- Başkalarından nakledilen dualar,

6- Hz. Muhammed'den nakledilen dualar,

7- Her hadiseye karşı dualar,

8- Nakledilen dualar,

9- Duanın faydası,

10- Belli zamanlarda okunan dualar,

gg- Âdet ve Gelenekler:

1- Yemek âdâbı,

2- Evlenme âdâbı,

3- İş âdâbı,

4- Helal ve haramı bilmek,

5- Halkla iyi geçinme, sohbet ve âdâbı,

6- Uzlet âdâbı,

7- Yolculuk âdâbı,

8- Konuşma ve dinleme âdâbı,

9- İyilikle emir ve kötülükten men etme,

10- Hz. Muhammed'in ahlakı,

gh- Fenalığa Götüren Şeyler:

1- Kalbin harikulâdelikleri,

2- Ahlakın güzelleştirilmesi ve ruhun eğitimi,

3- İç ve dış arzulara yönelme,

4- Dilin afetleri,

5- Öfke, kin ve çekememezlik,

6- Dünyanın yenilmesi,

7- Malın ve cimriliğin yerilmesi,

8- Gösteriş ve mevki hırsının yerilmesi,

9- Kibir ve kendini beğenmişliğin yerilmesi,

10- Gururun yerilmesi.

gı- Kurtarıcı İlimler:

1- Tevbe,

2- Sabır ve şükür,

3- Ümit ve korku,

4- Zühd,

5- Tevekkül,

6- Sevgi ve hoşnutluk,

7- Niyet, ihlas ve doğruluk,

8- Nefis muhasebesi,

9- Tefekkür,

10- Ölümü hatırlama[881].

n-İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin İlim Tasnifi (v. 1100/1689)

Tokâdî, *'Nazmu'l-Ulûm'* adlı eserinde ilimleri şu şekilde tasnif etmiştir:[882]

1- Tecvid,

2- Kelam,

3- Fıkıh,

4- Tasavvuf ve ahlak,

5- Hadis,

6- Tefsir,

7- Tıp,

8- Lügat ve tevârih,

9- Nahv ve sarf,

10- Mantık,

11- Âdab (Tartışmanın usûlü ilmi),

12- Usûl-u Fıkh,

13- Meânî,

14- Hısab,

15- Hendese,

16- İlâhî ve Tabî ilimler,

17- Heyet, usturlab, rub', takvim, zîc, remel, kimya,

18- Aruz, hatt, karzu'ş-şiir, inşâ, eş'âr,

881 Taşköprî-zâde, Mevzûâtu'l-Ulûm, İstanbul 1313

882 Tokâdî, Nazmu'l-Ulûm, İstanbul 1291. (Şemseddin Sâmî'nin Menâkıb-ı İmam-ı Âzâm'ı ile birlikte)

o-Kâtib Çelebi'nin İlim Tasnifi (1017-1067)

Kâtib Çelebi, *'Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn'*[883] adlı eserinin mukaddimesinde şu tasnifi yapmıştır:

1- Edebiyat ilmi,

2- Dînî ilimler,

3- Tabiî ilimler,

4- Hendese,

5- Hey'et (Astronomi),

6- Sayılar ilmi (Matematik),

7- Amelî ilimler (Siyaset, ahlak, ev idaresi),

ö-İsmail Hakkı Bursevî'nin İlim Tasnifi (v. 1137/1724)

1- İlm-i Dirâset: Ulemâ-i rüsûm birbirinden istifade ederek onu elde ederler.

2- İlm-i Verâset: Hakikat alimleri onu bizzat Hakk'dan alırlar.[884]

p- Muhammed b. Ebî Bekir el-Mar'aşî'nin İlim Tasnifi (v. 1145/1732-1733)

'Tertîbu'l-İlim' adlı eserinde ilimleri şu şekilde tasnif etmiştir:

1- Faydalı İlimler: Âdab ve dînî ilimler gibi.

2- Zararlı İlimler: Felsefe ve sihir gibi.

3- Bilinmesinde fayda bilinmemesinde zararı olmayan ilimler: Şiir ve ensab ilmi gibi.[885]

r-Tehânevî'nin İlim Tasnifi (v. 1158/1745'ten sonra)

Tehânevî, *'Keşfu Istılâhâti'l-Fünûn'* adlı eserinde ilimleri şöyle tasnif etmiştir:

883 Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zünûn an Esâmiu'l-Kütüb ve'l-Fünûn, İstanbul 1971, I

884 İsmail Hakkı Bursevî, Tuhfe-i Hassakıye, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâî, Nr: 56

885 el-Mar'aşî, Tertîbu'l-Ulûm, Nşr. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988

1- Ulûmu'l-Arabiyye (İlmu'l-Âdab),

2- Ulûmu'ş-Şeriyye (Ulûmu'd-Dîniyye),

3- Ulûmu'l-Hakîkiye: Milletlere ve dinlere göre değişmeyen ilimler; mantık, felsefe, ilâhî, riyâzî, tabî ilimler gibi.[886]

s-Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Tasnifi (v. 1194/1780)

'Tertîbu'l-Ulûm' adlı manzum eserde ilimler şu şekilde tasnif edilmiştir:[887]

1- İlim,

2- İcmâl-ı Alet,

3- Kur'ân ve Hatt,

4- Fıkıh ve Lügat,

5- Tarif (Sarf) ilmi,

6- Nahv ilmi,

7- Mantık,

8- Âdab ilmi,

9- Meânî,

10- Hikmet (Felsefe),

11- Cüz'iyyât (Hendese, hısab, usturlab, coğrafya, zîc, nücûm),

12- Usul-u Fıkıh,

ş- Nebî Efendi-zâde Ali b. Abdullah el-Uşşâkî (v. 1200/1785-1786)'nin İlim Tasnifi

Nebî Efendi, *'Kaside fi'l-Kütübü'l-Meşhûre fi'l-Ulûm'* adlı kasidesinde bir insanın kemal sahibi olabilmesi için okuması gereken ilimleri şu şekilde tasnif etmiştir:[888]

886 Muhammed A'lâ b. Ali Tehânevî, Keşşâfu Istılâhâtı'l-Fünûn, Kalkuta 1882, I-II

887 Es'ad Efendi, Nr. 1438/12

888 Köprülü Kütüphanesi, III. Kısım, Nr. 720/729

1- İlm-i Tecvid,

2- İlm-i Sarf,

3- İlm-i Nahv,

4- İlm-i Meânî,

5- İlm-i Mantık,

6- İlm-i Âdab,

7- Hikmet (Felsefe),

8- İlm-i Hey'et,

9- İlm-i Hendese,

10- İlm-i Hisab,

11- İlm-i Ferâiz,

12- İlm-i Vefk,

13- İlm-i Muammâ,

14- İlm-i Aruz,

15- Usûl-u Fıkıh,

16- Usûl-u Hadis,

17- Usûl-u Tefsir,

18- İlmi-i Fıkıh,

19- İlmi-i Hadis,

20- İlmi-i Kelam,

21- Fârisi,

22- İlmi-i Tasavvuf.

4- İslam Medeniyeti'nde İlimler

Yukarıda da yazıldığı gibi İslam uleması ilimleri değişik şekillerde tasnif etmişlerdir. Şüphesiz bu tasnifler, ilimleri tanıtabilmek amacıyla yapılmışlardır. Çünkü İslam ilim anlayışında ilimleri dînî ve din dışı ilimler şeklinde anlamak mümkün değildir. Sözgelimi, tefsir, fıkı, hadis ve kelam ilmi dînî ilimler denilebilirse de

matematik, astronomi ve tıp gibi ilimlere din dışı ilimler denilemez. Matematik ve astronomi olmadan namaz, zekât, hac ve oruç gibi ibadetleri yerine getirebilmek mümkün değildir. O halde din ile bu kadar içiçe girmiş bu gibi ilimleri kim din dışı sayabilir.

Diğer taraftan İslam epistemolojisine göre ilmin kaynağı bizzat Allah'tır. Onun bilmediği hiçbir bilgi tasavvur edilemez. O halde bütün ilimler, Allah'ın bilgi hazinesindedir. Bunlardan her hangi birisine sahip olanlar, Allah'ın ilim hazinesinden bir şeyler alabilenlerdir. O halde İslam'da her ilim, makbul ve her ilim adamı da itibarlıdır.

Bununla beraber konunun daha iyi anlaşılabilmesi için biz de İslam Medeniyeti'ndeki ilimleri üç gruba ayırarak özetlemeyi uygun bulduk. Bunlar:

a- Dînî İlimler:

Bunlar, Kur'ân ve hadislere dayanılarak çıkarılan ilimlerdir. Bunlar, Kur'ân ilimleri hadis ilimleri, fıkıh ilimleri, kelam ve İslam tarihidir.

b- Riyâzî İlimler:

Bunlar; hendese (geometri), adet (aritmetik), hey'et (astronomi) ve mûsikî olarak tertib edilmiştir.

c- Tabiî İlimler:

Bunlar; metafiziğin zıddı olan ilimlerdir. Bu ilimler de, tıp, fizik, kimya, botanik, zooloji, mineraloji, jeoloji, ziraat ve coğrafya ilimleridir.

Biz bu anlayışla İslam Medeniyeti'nde ortaya çıkmış veya dışarıdan intikal ederek gelişmiş ilimleri hulâsâ etmek istiyoruz.

a- Dînî İlimler

a.1- Kur'ân İlimleri

Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanların en kudsî kitabıdır. Bu kitabın doğru okunması, doğru yazılması ve doğru anlaşılabilmesi için bir dizi ilimler meydana getirmişlerdir. Bu ilimlerin tümüne 'Ulûmu'l-Kur'ân' denir. Bu ilimler, Mekkî-Medenî sûreler, esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh, esmâu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın toplanması, Kur'ân'ın tertibi ve çoğaltılması, sûre ve âyet bilgileri, sûre ve âyet birbiriyle münasebetleri, tecvid, kıraat, vücuh, nezâir, fezâilü'l-Kur'ân, havassu'l-Kur'ân,

garîbu'l-Kur'ân, müşkilu'l-Kur'ân, mecâzu'l-Kur'ân, emsâlu'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân, üslûbu'l-Kur'ân, hattu'l-Kur'ân, muhkem-müteşabih, mukayyed, mücmel, mübeyyin ayetler, îcâzu'l-Kur'ân, ıtnâbu'l-Kur'ân, hasr, kinâye, teşbih ve istiâre, tefsir ve te'vil ilmi, müfessirliğin âdab ve şartları gibi ilimlerdir. Bu konu ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Bunlardan Zerkeşî'nin *'el-Burhânu'l-fî Ulûmu'l-Kur'ân'* ve Celâleddin Suyûtî'nin *'el-Itkan fî ulûmi'l-Kur'ân'* adlı eserleri meşhurdur.

a.2- Hadis İlimleri

Müslümanlar için Kur'ân'dan sonra en önemli kaynak hadis-i şeriflerdir. Hz. Muhammed'in söz, hareket ve takrirlerinden oluşan hadis-i şeriflerin doğru olarak tesbiti, doğru olarak nakli ve doğru olarak anlaşılması için Müslümanlar ilimler meydana getirmişlerdir. Bu ilimlere topluca 'Ulûmu'l-Hadis (Hadis İlimleri)' denir. Bu ilimler şunlardır:

a.2.1- Cerh ve Ta'dil İlmi:

Hadis râvîlerini, sikâ (güvenilir) veya zayıf oluşlarına göre inceleyen bir ilimdir. Râvîlerin cerh ve ta'dil yönünden incelenmesinin ilmi bir disiplin haline gelmesi Hakim en-Nişâbûrî'den (v. 405/1014) itibaren başlamıştır. Tâcüddin es-Sübkî (v. 771/1370), *'Kâide fi'l-Cerh ve't-Ta'dil'* adlı eseriyle sahanın ilk usûl kitabını yazmıştır.

a.2.2- Illelü'l-Hadis ilmi:

Hadislerin metin veya senedlerindeki ileli (kusurları) ortaya çıkaran bir ilim dalıdır. Bu ilmin en meşhur kitabı Ali b. Medenî'nin *'Illelü'l-Hadis ve Mârifetu'r-Ricâl'* adlı eseridir.

a.2.3- Garîbu'l-Hadis İlmi:

Hadis metinlerinden geçen nadir kelimeleri açıklayan bir ilimdir. IX. asrın başlarından itibaren bu konuda eserler yazıldığı anlaşılmakla beraber bu konuda en geniş eser, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *'Garîbu'l-Hadis'* adlı eseridir.

a.2.4- Muhtelifu'l-Hadis İlmi:

Birbirine zıt gibi görünen hadisleri cem' ve te'lif, nesh, tercih ve tevakkuf gibi metodlarla uzlaştırmak isteyen bir ilimdir. Bu konunun en önde gelen eseri, İmam Şâfî'nin *'İhtilafu'l-Hadis'idir.*

a.2.5- Nâsıh ve Mensûh İlmi:

Hz. Muhammed'in sünnetlerinden bazılarının yine kendisi tarafından kaldırılması ile ortaya çıkma durumu ele alındığı bir ilim dalıdır. Bu konudaki ilk eserlerden biri Ebû Bekr el-Esrem'in (v. 261/874-875) *'Nasîhu'l-Hadis ve Mensûhuhû'* adlı eseridir.

a.2.6- Esbâb-ı Vürûdu'l-Hadis İlmi:

Hadislerin hangi sebeple nerede ve ne zaman ortaya çıktıklarını araştıran bir ilimdir. Bu konuda iki önemli eserden biri Suyûtî'nin 'Esbâb-ı Vürûdi'l-Hadis'i, diğeri de İbn-i Hazm'ın *'el-Beyân ve't-Târif fi Esbâb-ı Vürûdi'l-Hadis-i Şerif'* idir.

a.3- Fıkıh İlimleri

İslam'ın amelî hayata ait bilgilerini ve hükümlerini ihtiva eden ilimler grubudur. Bu grup altında hukuk, usûlu'l-hukuk, iktisad, siyaset ve idari bilimler yer alır.

İslam tarihinde fıkha dair ilk eserler I./VII. asrın sonlarıyla II./VII. asrın başlarında yazılmaya başlanmıştır. Bunlardan Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin bir eseri ile 'Katide b. Dâme ve Zeyd b. Ali'nin hacca dair risalesi, yine Zeyd b. Ali'nin çeşitli fıkhî konulara dair *'el-Mecmu'* adlı eseri günümüze kadar gelmiştir.[889]

Hicrî II./VIII. asırdan itibaren fıkhî mezheplerin teşekkül etmesiyle mezheplere göre kitaplar telif edilmiştir.

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanife, fıkhî meseleleri talebeleriyle tartıştıktan sonra ortaya çıkan sonucu onlara yazdırıyordu. Talebelerinden Muhammed b. eş-Şeybânî'nin (v. 189/805) derlediği neticeler, *el-Asl (el-Mebsût)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmiu'l-Kebir*, *el-Câmiu's-Sağîr*, *es-Siyeru'l-Kebîr ve es-Siyeru's-Sağîr* adlı eserler. Hanefî fıkhının ilk ve temel eserleridir. Hanefî fıkhının el kitabı mahiyetindeki ilk eser ise Ebû Ca'fer et-Tehâvî'nin (v. 321/933) *'el-Muhtasar'* adlı eseridir.

Mâlikî mezhebinin kurucusu İmam Mâlik'in 'el-Muvattâ'ı ise bu mezhebin en eski fıkıh kitabıdır. Bu mezhebin ikinci temel kitabı Abdusselâm b. Said et-Tenûhî'nin (v. 240/854) *'el-Müdevvenatu'l-Kübrâ'* adlı eseridir.

889 Fuad Sezgin, GAS, I, s.398, 399

Şâfî mezhebi, İmam Şâfî'nin (v. 204/820) fıkhî görüşleri, kendi yazdığı *'er-Risâle'* ve *'el-Umm'*dur. Her iki eser de Şâfî'nin talebelerinden Rebî b. Süleyman el-Murâdî tarafından rivayet edilmiştir.[890]

Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), fıkha dair bir eser yazmadığı gibi talebelerine de yazdırmamıştır. Kendisine yöneltilen suallere verdiği cevaplar bazı talebelerince *'Mesâil'* adıyla bir araya getirilmiştir.[891] Daha sonra Ebûbekir el-Hallâl (v. 311/923), Ahmed b. Hanbel'in fıkıhla ilgili görüşlerini bir araya getirerek *'Kitâbu'l-Câmi'*i telif etmiştir. Böylece Hanbelî fıkhının en büyük eseri oluşmuştur. Bu eserin küçük bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir.[892]

Dört Sünnî mezhep dışında Şia'nın en itibarlı mezhebi olan Câferiyye mezhebinin *'Kütüb-i Sitte'*si gibi sayılan *'Kütüb-ü Erbâ'*lan ise şunlardır: Küleynî'nin *'el-Kâfî'*, İbn-i Bibereyh el-Kummî'nin (v. 381/991) *'men lâ yahduruhu'l-fıkh'*, Ebû Câfer et-Tûsî'nin (v. 460/1067) *'el-İstibsar'* ve *'Tehzîbu'l-Ahkâm'* adlı eserleridir.

a.4- Kelâm İlmi

Allah'ın zâtından, sıfatlarından, nübüvvet ve risâlete dair meselelerden mebde' (başlangıç) ve meâd (sonuç) itibariyle yaratılmışların hallerinden İslam kanunu üzere bahseden bir ilimdir.[893] İbn-i Haldun, kelamı, inanç esaslarını aklî delillerle tartışarak üstün kılmaya ve akâid alanında selef ve ehl-i sünnet yolundan yüz çeviren bid'atçıları reddetmeye dair bilgileri içine alan ilim,[894] olarak tarif etmiştir.

Akâid ilmi, usûlu'd-din, tevhid ve sıfat ilmi, fıkh-ı ekber ve kelam ilmi olarak da anılan bu ilim, İslam'ın temel inanç esasları ile ilgili bir ilimdir.

Ehl-i sünnet kelamı, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Nesâî, Tirmîzî, İbn-i Kuteybe ve Ebû Said Dârimî'nin oluşturduğu Selefiye; Ebû Mansur el-Mâtûrîdî'nin temsil ettiği Mâtûrîdîye ve Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin temsil ettiği Eş'âriyye grubundan oluşmaktadır.

Selefiye'nin eserleri hadis kitapları, Mâtûrîdiye'nin temel eserleri, Ebû Hanife'nin *el-Fıkhu'l-Ekber*, *el-Âlim ve'l-Müteallim* ve *el-Vasıyye* adlı risalele-

890 Fuad Sezgin, A.g.e., I, s. 491
891 Fuad Sezgin, A.g.e., I, s. 507-508
892 Fuad Sezgin, A.g.e., I, s. 507-512
893 Ömer Nasûhî Bilmen, Muvazzah İlm-i Kelâm, İstanbul 1339/1342, s. 3
894 İbn-i Haldun, A.g.e., III, s. 1069

ridir. Eş'ârî'nin temel eserleri ise Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî'nin *el-İbâne an Usûl-i Diyâne, el-Luma' fi'r-Red alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a* adlı eserleridir.

Mu'tezile'nin önemli eserleri ise Câhız'ın *Resâilu'l-Câhız, el-Osmaniye ve Tasvîbu Alî fî Tahkîmi'l-Hakemeyn* adlı eserleridir.

a.5- Tarih İlmi

Tarih, zaman ve zemin göstererek sosyal hadiseleri inceleyen bir ilimdir. İslam tarihinde bu ilim, Araplar'ın 'Eyyâmu'l-Arab' geleneği ve Kur'ân-ı Kerim'deki mesellerin ve Hz. Peygamber'in hayatını inceleyen Siyer ve Megâzî'ler tesiriyle ortaya çıkmıştır.

Emevilerin son dönemlerinde hadisçilerin metodlarını benimseyerek ortaya çıkan siyer yazıcılığı Abbâsîler döneminde *'Kitâbu'l-Maarif'* müellifi İbn-i Kuteybe (v. 889), *'Ahbâru't-Tıval'* müellifi Ebû Ahmed ed-Dineverî (v. 895) gibi tarihçilerde formal tarihçilik şeklini almış ve *'Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk'* müellifi Taberî ve Müslümanların Heredot'u olarak tanınan *'Mürûcu'z-Zeheb'* müellifi Mes'ûdî ile büyük gelişme göstermiştir.

a.6- Diplomatik İlmi

Bilindiği gibi câhiliye devri[895] Arabının tarih bilgisi 'Eyyâmu'l-Arab' denilen ve mahallî savaşları anlatan malumat yığınından ibaretti. Bunların dışında İmru'l-Kays'ın Namara'daki milâdî 328 tarihli mezar kitabesi, Halep'in doğusundaki milâdî 512 tarihli Zebed kitabesi ve el-Laca'daki milâdî 568 tarihli *'Ummu'l-Cimâl'* kitabesi İslam öncesinden bize intikal eden üç kitabedir. Bu tarihi vesikalardan başka cahiliye çağının önemli vesikaları, Ukaz Panayırı'nda mükâfat kazanan ve altın mürekkeplerle Kâbe duvarına asılan[896] muallakât-ı seb'a ile hitabeler ve birer şifâhî vesika olan ve 'Emsâl' denilen atasözleri ve 'Samar' denilen hikayelerdi.[897]

İslam'ın gelişiyle Müslümanlar arasında gelişen ilimlerin ilk dallarından biri tarih olmuştur. Siyer ve megâzîlerle başlayan tarihçilik, Kur'ân ve hadis metinlerinin muhafazası hususundaki titizliğin, bu ilim dalında da benimsenmesi ve nihayet Emevîler'in son dönemleriyle Abbâsîler devrindeki tarihçilerle kemâle ulaşmıştır.

---

895 Âl-i İmran Sûresi, 154; Mâide Sûresi, 50; Ahzâb Sûresi, 33; Fetih Sûresi, 26

896 Celaleddin Suyûtî, el-Muzhir, Kahire 1282, II, s. 240

897 Clement Huart, Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı, Trc: Cemal Sezgin, İstanbul 1944, s. 51

Hicretin ilk asrında İslam literatürü, dînî mevzûlarda:

1- Kur'ân-ı Kerim,

2- Tefsir,

3- Hadislerin toplanması,

4- İbadetle ilgili kitaplar,

5- Miras ve diğer hukuki mevzulara ait kitaplar,

6- Zekât ve vergilere ait listeler,

7- Siyer ve megâzî kitaplarıyla ilk halifelerin biyografileri.

Din dışı mevzularda:

1- Şiir,

2- Atasözleri,

3- İslam öncesi tarih,

4- İlmu'l-ensâb,

5- Tıp,

6- Mineraloloji'den[898] meydana geldiğini görmekteyiz.

Bu literatür içinde diplomatik zaviyesinden Kur'ân ve hadis metinleri ile hukuki eserler, vergi listeleri, siyer ve megâzî vesikaları önemli yer tutar. Kısa tarifiyle, vesika ve dökümanların incelenmesi demek olan diplomatik ilminin İslam Medeniyeti içinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu bakımdan diplomatik ilminin metodları, hem ulûm-u İslamiyye'de hem de ulûm-u dâhilede benimsenmiştir. Vesika ise her ilim dalında veya bir hak iddiasında kendisine dayanılacak bilgidir. İslamiyet, Müslümanları her konuda müdellil olmaya teşvik eder; hatta bu mevzûda emirler verir.

İslam dünyasında 'Ummu'l-Ulûm' olarak kabul edilen tarih ilminin kullandığı şifâhî vesikalar, destanlar, hikayeler, şiirler, efsaneler, menkîbeler, anekdotlar, fıkralar ve darb-ı meseller; yazılı vesikalar da kitabeler, şecereler, vekâyînâmeler, takvimler, hal tercümeleri, oto biyografiler, hatıralar, seyahatnameler, mevkûfeler, diller, örf ve adetler, eski binalar, san'at eserleri, kadı sicilleri, fetvalar ve edebî

898 M. Mustafa Azamî, Studies in Early Hadith Literature, Beyrut 1968, s. 6

eserler gibi vesikalardır. Bu perspektif altında İslam'ın ilk dönemlerindeki vesikacılık ve tarih vesikalarına baktığımızda şunlara şahid oluyoruz: Evvelâ bu devrin vesikalarını vahyî vesâik ve beşerî vesâik olmak üzere ikiye ayırarak tetkik etmek mümkündür. Vahyî vesâik, Kur'ân ve hadis vesikalarıdır. Kur'ân-ı Kerim, devlet idaresine ait birçok hükümleri, hükümdarlık yapmış peygamberlerin devlet idaresine ait söz, emir ve tatbikatını ve geçmiş milletlerin çeşitli mesellerini ihtiva ettiği için onu, diplomatik ilminin sınırları dışında düşünmemiz mümkün görünmemektedir. Kaldı ki Kur'ân'ın birçok yerinde vesikacılık teşvik, hatta emredilmektedir. İlk gelen ayette ilim ve kaleme dikkat çekilmekte,[899] Bakara Sûresi'nde 'Ey iman edenler! Belirli bir vâde ile aranızda borçlandığınızda onu yazın. Aranızda bir kâtib-i adl de onu doğrulukla yazsın, Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın.'[900] denilmek suretiyle anlaşmaların mutlaka yazılı hale getirilmesinin emredilmesi, İslam'da vesikanın zaptını dînî bir vecibe haline getirmiştir. Hucurât Sûresi'nde 'Ey iman edenler! Eğer size bir fâsık haber getirirse onu araştırın...'[901] emriyle hem vâsıkın hem de vesikanın araştırılması istenmektedir. İsrâ Sûresi'nde 'Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardından gitme. Çünkü kulak, göz ve kalb bunların hepsi ondan mesuldür.'[902] denilmek suretiyle de bilginin her şeyin önünde geldiği ortaya konulmakta ve dolayısıyla üzerine fikir inşa edilecek vesikanın önce sıhhatinin tesbiti gerektiği vurgulanmaktadır.

Bu sebebledir ki, Hz. Peygamber çeşitli ilim dalları için en önemli vesâiki meydana getiren Kur'ân ayetlerinin yazı ile tesbiti ve muhafazası için olanca titizliği götermiştir. Kur'ân ayetlerini yazdırmak için Hz. Peygamber'in 42[903] kadar vahy katibi istihdam etmiştir. Kendisi peygamberlikten önce ümmî olduğu halde sonradan okuyup yazmayı öğrenmiş ve en tehlikeli yolculuk olan hicret yolculuğunda bile kağıt ve kalemi yanından eksik etmemiştir.[904] Bunların bir çoğunu aynı zamanda devletin diğer kitabet işlerini de yaparlardı.[905]

Hz. Peygamber'in Medine Yahudileri ile aralarında cereyan edecek anlaşma vesikalarına muttalî olmak için Zeyd b. Sâbit'e İbranice'yi öğrenmesini emrettiği

899 Alak Sûresi, 1-5
900 Bakara Sûresi, 282
901 Hucurât Sûresi, 4
902 İsrâ Sûresi, 36
903 Ali b. Burhaniddin el-Halebî, es-Siretü'l-Halebiye, Beyrut 1320; s. 326
904 Zübeyr Sıddîkî, Hadis Edebiyatı Tarihi, Trc: Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 1966, s. 25
905 Belâzûî, A.g, e., I, s. 531 vd.

ve onun da bunu öğrendiği bilinmektedir.[906] Tarihçi Mes'ûdî'nin rivayetine göre Zeyd; Yunan, Fars, Kıbt ve Habeş dillerini de öğrenmiş ve Hz. Peygamber'e tercümanlık yapmıştır.[907]

Hz. Ebûbekir'in hilafeti sırasında Hz. Ömer'in teklifiyle muhtelif kimselerin deri, tahta, kemik, taş, hurma dalları, kağıt parçaları ve porselenler üzerine yazdıkları[908] ve muhafaza ettikleri Kur'ân ayetleri, Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında kurulan bir komisyon faaliyetiyle Mushaf haline getirildi ve Hz. Osman zamanında da bu nüsha çoğaltıldı. Hz. Osman ve daha sonraki dönemlerde istinsah edilen Kur'ân metinleri günümüzde de dünyanın birçok kütüphane ve müzelerinde titizlikle muhafaza edilen en güvenilir vesikalardır.

İslam'ın ilk dönemlerindeki vesikacılık ve tarih vesikalarında vahyî-beşerî vesikalar olarak sırayı sünnete ait vesikalar almaktadır. Evvelâ Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi hadis-i şeriflerde de vesikacılığın ehemmiyetine dikkat çeken birçok hususlar vardır. Hz. Peygamber bir hadiselerinde 'İlmi, kitapla (yazıyla) bağlayınız.'[909] emriyle ilim için vesikanın ehemmiyetini ortaya koyduğu gibi bizzat kendisi ilk anayasaya, zekât cetvelini, Medine'nin harem ilanına ait vesikayı ve Vedâ Hutbesi vesikasını bir tomar halinde kılıcına asarak hâne-i saadetlerinde muhafaza etmek[910] suretiyle bu mevzûdaki tavırlarını ortaya koymuşlardır. Onun sahabîleri de ilk devirde Kur'ân'la karışır endişesi[911] olmakla beraber hadisleri yazılı vesikalar halinde muhafaza etmekten geri durmamışlardır. Hemmâm b. Münebbih'in sahifesi, ilk telif edilen kitaplardandır.[912] İlk halife Hz. Ebûbekir'in 500 kadar hadis topladığı ve sonra duyduğu endişe neticesinde bunları imha ettiği;[913] ikinci halife Hz. Ömer'in de önceleri bütün hadisleri yazdırarak zabtetmeyi düşündüğü ve sonradan Hz. Ebûbekir gibi endişelenerek bundan vazgeçtiği[914] tarihlerde kaydedilmektedir.

906 Ebû Dâvud, Sünen, Kahire 1280, s. 3

907 Mes'ûdî, A.g.e., s. 283

908 Burhaneddin Muhammed Zerkeşî, el-Burhan fî Ulûmu'l-Kur'ân, Mısır 1957, I, s. 233

909 Ebû Muhammed Abdullah ed-Dârimî, Müsned, Cawnpore 1293, Mukaddime s. 43

910 Markîzî, Imtâu'l-Esmâ fî Mâli'n-Nebî mine'l-Hafada ve'l-Matâ, Köprülü Kütüphanesi, Nr. 1004, I, s. 107

911 Hatîbu'l-Bağdâdî, Takyîdu'l-İlim, Beyrut 1974, s. 61

912 Muhammed. Hamidullah, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih, Trc: K. Kuşçu, İstanbul 1967, s. 26

913 Zehebî, A.g.e., I, s. 5

914 Hatîbu'l-Bağdâdî, A.g.e., s. 49

Hz. Peygamber'in vefatıyla evinde sakladığı tomarın Hz. Ali'ye geçtiği ve onun da bunu kılıcına bağlı olarak muhafaza ettiği bilinmektedir.[915] Sahabeden Hucr b. Adiyye'nin de Hz. Ali'den aldığı bazı vesikaları evinin penceresinde sakladığı[916] kayedilmektedir. Bunlardan başka sahabeden Sâmûratü'bnü Cündeb,[917] Abdullah b. Abbas,[918] Abdullah b. Mes'ud,[919] Ebû Hureyre,[920] Sa'd b. Ubâde[921] ve Câbirü b. Abdillah[922] gibi sahabilerin hadisleri yazarak zapt ettikleri bilinmektedir.

Hadisçiler, Hz. Peygamber'e, isnad edilen yüz binlerce hadislerden ona ait olan ve olmayanı ayırt edebilmek için yine Peygamber'in 'Kim benim üzerime asılsız bir şeyi isnad ederse o cehennemde yerini hazırlasın.' hadisine uyarak hadisleri, gerek metin ve gerekse onu nakleden (sened) yönünden tahammülfersâ bir titizlikle incelemiş ve 'Ulûmu'l-Hadis' denilen ilimler topluluğunu meydana getirmişlerdir. Hadis ravilerinin kritiği ile alakalı ola cerh ve ta'dil ilmi ile 'Hadis Râvileri İlmi', metin kritiği ile alakalı olan 'Garîbu'l-Hadis İlmi', 'İlelü'l-Hadis İlmi' ve 'Muhtelifü'l-Hadis' ilimleri ve hadisçilerin ilim yolculuğu demek olan 'er-Rıhle'leri metod olarak İslam diplomatik ve tarih ilimlerinde de benimsenecektir. Başka bir ifade ile hadis ve hadis ilimleri birçok İslam ilimlerine kaynak oldukları gibi tarih ilmine de kaynak olmuşlardır.[923] Filhakika İslam tarihinin ilk mahsulleri sayılan *'Siyer'* ve *'Megâzî'* kitaplarını yazanlar da hadisçilerdir. Vehb b. Münebbih (v. 110/728-729), İbn-i Şihab ez-Zührî (v. 123/740-741), Muhammed b. İshak (v. 152/769), Vâkıdî (v. 207/822-823), İbn-i Hişam (v. 218/833) ve İbn-i Sa'd (v. 230/844-845) bunlardandır. Keza büyük hadisçi, sûfî Abdullah b. Mübarek (v. 181/978) ve hadiste *'Takyîdu'l-İlim'* müellifi, büyük tarihçi Hatîb el-Bağdâdî'yi ve daha birçoklarını bunlara ilave edebiliriz.

İslam'ın ilk formel tarihçileri de yine hadisçilerin kullandığı rivayet, ravi ve isnad sistemlerini kullanmışlardır. İlk formel tarihçilerden İbn-i Kuteybe, Muhammed b. Müslim ed-Dineverî, İbn-i Vâzıh el-Ya'kûbî, Miskeveyh, Taberî ve Mes'ûdî eserlerini hadis ilminin sahip olduğu şeklî şartlara bağlı olarak meydana getirmişlerdir.

915 Buhârî, A.g.e., Kitâbu'l-İlim, III, s. 49, Nr: 1
916 İbn-i Sa'd, A.g.e., VI, s. 154
917 İbn-i Hacer el-Askalânî, Tehzîbu't-Tehzib, Haydarabat 1348, IV, s. 198
918 İbn-i Sa'd, A.g.e., VI, s. 179; Buhârî, A.g.e., X, s. 52; Tirmîzî, A.g.e., XIII, s. 7
919 Muhammed Hamidullah, Muhtasar Hadis Tarihi, s. 48
920 Buhârî, A.g.e., III, s. 42
921 Belâzûrî, A.g.e., s. 474
922 İbn-i Hacer el-Akalânî, A.g.e., IV, s. 215
923 Philip K. Hitti, II, s. 594

Vesikaların sıhhatı mevzûunda titiz olan ilk Müslümanlar onları muhafaza mevzûunda da titiz davranmışlardır. Kur'ân ayetlerinin Hz. Peygamber ve birçok sahabe tarafından deri, kırtas, hurma yaprağı ve düz kemikler üzerine yazılarak saklandığı, ilk anayasa, ilk nüfus sayımı, Hudeybiye Musâlahası ve İslam'a davet mektupları gibi birçok vesikanın Hz. Peygamber'in evinde saklandığı anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in İran'dan sicil, dosya ve kayıt defteri demek olan 'Dîvân'ı aldığı[924] ve herkese eşit maaş dağıtabilmek için, Müslim, gayr-ı Müslim bütün vatandaşları kütükleri kaydettirdiği[925] ve bazı kıymetli vesâiki bizzat bir sandıka içerisinde muhafaza ettiği[926] bilinmektedir. Emeviler döneminde de birçok dîvânın ortaya çıktığı ve vesikaların burada saklandığı, Abbâsîler döneminde ise kurulan dîvânlar içinde 'Üsküdar' veya 'Esküdar' adı verilen arşiv şubelerinin bulunduğu[927] nakledilmektedir.

İslam'ın ilk devirlerine ait vesikaları dış görünüşleriyle incelediğimizde ilk devir diplomatiği hakkında önemli bilgiler elde ederiz.

I- Kur'ân Metinleri: Bir sûre dışında 113 sûresine besmele ile başlanmasının ve ayetlerin dizilme sırasının tevkîfî (vahye müstenid) olmasına karşılık, sûrelerin birbiri ardına tasnifinin Hz. Ebûbekir zamanında bazı esaslara bağlı olarak gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu tasnifte Kur'ân'ın özeti durumunda olan Fâtiha Sûresi, başa yazıldıktan sonra yedi uzun sûre arka arkaya getirilmiş ve onları yüz ayetli sûreler tasnifteki yerlerini almışlardır. Öyle görülüyor ki, sûreler, inzâl sırasına göre değil, uzunluk-kısalık ve mana irtibatına göre tasnif edilmişler ve bu da sahabi içtihadıyla yapılmıştır.[928]

II- Hadis Metinleri: İlk yazılan hadis risalelerinde doğrudan doğruya Peygamber'den nakiller yapıldığı halde tâbiûn devrinde meydana getirilen müsned ve musanniflerde hadislerin başında bir isnad zincirinin yer aldığı görülmektedir. Bu eserlerde besmele sadece kitapların başında yer almakta, bölümler ve hadislerin başına ayrıca besmele konulmamaktadır.

924 Ebû Yâ'lâ el-Hanbelî, el-Ahkâmu's-Sultaniye, Mısır 1938, s. 221

925 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Mısır 1939-1958, III, s. 278; Şihâbüddin Ahmed b. Abdi'l-Vehhâb en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb, Mısır 1923-1949, VIII, s. 198

926 Muhammed b. Kürd Ali, el-İslam ve'l-Hadârati'l-Arabiyye, Kahire 1950-1959, II, s. 130

927 Havârizmî, A.g.e., s. 64; Celal Yeniçeri, İslam'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984, s. 131

928 Zerkeşî, el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân, Mısır 1972, I, s. 257

III- İlk İslam Anayasası: Kaynaklara göre hicretin 1. yılında kaleme alınan ve 47 maddeyi ihtivâ eden bu dünyanın ilk anayasası besmele ile başlamakta ve 23 maddesi Müslümanlarla, 27 maddesi Medine ve çevresindeki Yahudilerle alakalı bulunmaktadır.

Vesikanın 'Kitab' ismini taşıması diplomatik bakımdan önemlidir. Böylece bu anayasa, hakim bir otorite tarafından verilen emirname değil, iki tarafın anlaştığı ve yazılı hale getirilen bir mukaveledir.

IV- Hudeybiye Musalahası: Bu musalaha iki taraf arasında uzunca müzakereden sonra şekil almış bir anlaşmadır. Yorucu bir çalışmadan sonra musalahanın maddelerini yazmaya sıra geldiğinde Müslümanların besmele ile başlanılması isteğine Mekkeliler karşı çıktılar ve "Senin isminle ya Allah" ibaresiyle yazılması karara bağlandı. Mekkeliler bir de "Allah'ın rasulü Muhammed" ibaresine karşı çıktılar ve dediler ki eğer biz senin peygamber olduğunu kabul edersek aramızdan anlaşmazlık kalkmış olur. Bu itirazdan sonra metne Allah'ın rasulü Muhammed yerine Abdullah oğlu Muhammed ibaresi konuldu. Bu antlaşma iki nüsha yapılıp iki tarafça mühürlendikten sonra taraflarca saklandı. Hudeybiye musalahası bize, bundan sonra yapılacak bu tip anlaşmaların alacağı şekli göstermektedir.

V- Hz. Peygamberin Mührü: Bilindiği gibi Araplarda mühür kullanma âdeti yoktu. Hz. Peygamber Medine site devletini kurduktan sonra devlet geliştikçe etrafla münasebetler de gelişti. Hicretin 6. yılında civar hükümdarlara mektup gönderilmek istenildiğinde "Fars ve Rumun mühürlü olmayan mektupları kabul etmeyecekleri" Hz. Peygambere bildirilince derhal emir vererek kendisi için mühür kazılmasının emretti ve mektupları onunla mühürledi. [929] Dikkat-i câliptir ki bu mührün şekli, üzerindeki yazıların istifiyle tevhid akîdesini sembolleştirmektedir. Altta Muhammed, ortada Rasül ve üstte Allah kelimeleri yazılarak manalı bir istif yapılmıştır. Tevhidin remzi olan bu mühür daha sonraki halifeler tarafından da kullanıldığı gibi Emevî ve Abbâsî paraları üzerinde de tevhidin kelime-i tevhid şeklinde açıkça yazılmış olduğunu görüyoruz.

Günümüze kadar yetişen hattatlarımızın yaptıkları istiflerde de lafzatullahın en üstte yer almasının Hz. Peygamberin mühründeki istifle alâkası olsa gerek.

---

929 İbn Hacer, Şihabüddin Ebu'l-fadl Ahmet b. Ali el-Askalânî, Fethu'l-bârî şerhi'l-Buhârî, Mısır, 1959, VI, 449; XII, 444; XVI,264

VI- Hz. Peygamber'in Mektupları: Hicretin 6. yılında Hz. Peygamber'in muhtelif hükümdarlara gönderdiği islâma davet mektuplarının dış görünüşleri ise şöyledir:

Başında besleme bulunan mektuplar "Muhammed'den ..... falana" şeklinde başlamakta ve sonunda mühür yer almaktadır.

İslâmın ilk devirlerine ait vesâik elbette bunlardan ibaret değildir. Hz. Peygamberle hulefâ-i râşidîne ait dinî ve siyasî çeşitli vesikalar, o devirlerden kalma muhtelif kitâbeler, Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan zamanına kadar Mısır'da tutulan kıptîce vesikalar, Şam ve çevresinde tutulan Rumca vesikalarla, İran ve Irak çevresinde tutulan Farsça vesikalar toplandığında İslâmın ilk devirlerindeki diplomatik ilminin muhtevasını daha geniş bir tarzda incelemek mümkün olacaktır.

b- Riyâzî İlimler

b.1- Matematik İlimleri

Kible tayini namaz vakitlerinin tesbiti ve miras taksimi gibi sebeblerden İslam tarihinde ilk ortaya çıkan ilimlerden biri matematiktir. Bu ilimler, aritmetik, cebir ve geometridir.

b.1.1- Aritmetik:

Matematik ilimlerinin temeli olan aritmetik sayılar ilmidir. Sayıların tabiatları, çeşitleri, çeşitli kombinezonları ve dört işlem bu ilmin sahasıdır.

İslam aritmetik sistemi, eski Arap ve Roma rakam sistemlerinden farklıdır. Ondalık sistem denilen bu sistemin eski Hind'den geçtiği söylenmişse de ilk aritmetik kitabının 873'te yazılmasına ve Hindlilerin aynı sistemi ihtiva eden kitabın bundan iki asır sonra yazıldığına bakarak onlu sistemin Müslümanlarca icad edildiğini kabul etmek gerekir.[930]

Keza matematik için çok önem arz eden 'Sıfır' da Müslümanların icadıdır.

Toplama, çıkarma, çarpma ve bölmeden meydana gelen dört işlemde Müslümanlar, Yunan ve Hind'den etkilenmişlerse de bugünkü kullandığımız hale getirenler de yine Müslümanlardır.[931]

930 Mehmet Bayraktar, İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Ankara Tarihsiz, s. 35

931 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 40, 41

b.1.2- Cebir:

Cebirin babası Havârizmî, cebri, denk sayı grupları arasında eşit değerli ve zıt değerli sayıların yer değişimlerini sağlayarak denge kurmak ve işlemleri basitleştirmek olarak tarif eder. Ve o, cebir ilminin, sayılar, kökler ve karekökler olmak üzere üç ana kavramı olduğunu söyler.[932]

Havârizmî'nin *el-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı eseri bu ilmin temelidir.

Havârizmî'den sonra Kâmil eş-Şucâ' b. Elsem b. Muhammed b. Şuca' el-Mısrî el-Hasib (III./IX. asır), *Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele*; Ebûbekir Muhammed b. Hasan el-Kerecî (v. 410/1029), *Kitâbu'l-Fahrî fi Sınâati'l-Cebr*; Semev b. Yahya el-Mağrîbî (v. 570/1175), *el-Bâhir fi'l-Cebr*; Kadı-zâde-i Rûmî, *es-Salahiyye fi'l-Hisab*; Ali b. Hîbetullah, *Hulâsatu'l-Minhâc fi İlmi'l-Hisab*; Ali Kuşçu, *el-Muhammediyye fi'l-Hisab*; Bahâuddin el-Âmilî (v. 600/1203) *Hulâsatu'l-Hisab*; Sirâceddin Muhammed (v. 600/1203) *et-Tencîs fi'l-Hisab*; Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Ezdî (v. 721/1321), *Telhîsu'l-Â'mâli'l-Hisab*, *Usûlu'l-Cebr ve'l-Mukâbele*; İbnu'l-Hâim (v. 830/1426), *el-Miftah fi'l-Hisab*, *el-Muknî fi'l-Cebr ve'l-Mukâbele*, *Nüzhetü'n-Nüzzâr fî İlmi'l-Hisab*; Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî (v. 830/1486) *Miftâhu'l-Hisab*; Ali b. Muhammed el-Kalasâdî (v. 891/1486), *Keşfu'l-Cilbâb an Kânûni'l-Hisab* adlı aritmetik ve cebir kitapları telif edilmiştir.

b.1.3- Geometri:

Kelime olarak Grekçe'de 'toprak ölçümü' demek olan 'Geometria' kelimesinin İslam tarihinde Farsça asıllı ve ölçmek manasına gelen 'endâze'den geldiğini söyleyenler de vardır.

Istılah olarak hendese, doğru parçası, yüzey ve cisim gibi sürekli nicelikleri konu alan bilim dalı olarak tanınır.[933]

Geometriye ait ilk eserin M.Ö. 2000 yılında Mısır'da Ahmes tarafından yazılan '*Papyrus Rhind*' adlı eser olduğu kabul edilir. Bundan sonra Yunanlı Thales'in Mısır ve Bâbilliler'in geometrilerini geliştirdiği ileri sürülür.

Tarihi olarak geometrinin ilk defa Mısır'da hububatın alanını ve yapılacak anbarları tesbit için kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Geometri(toprağın yüz ölçümü) de bu vak'aya uygun bir kelimedir.

932 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 43

933 Muhammed Suveysî, Hendese, DİA, XVII, s. 196

Ancak Müslümanlar geometriye fizikî ölçünün ötesinde metafizik bir boyut da kazandırmışlardır. İhvân-ı Safâ, 'Ey kardeş, bil ki müşahhas geometri tahsili pratik san'atlarla ilgili melekelerin kuvvetleşmesi ve gelişmesini sağladığı halde, mücerred geometri, aklî san'atlarla ilgili melekelerin gelişmesini sağlar. Çünkü bu ilim, bizim ruhun esasının bilgisine ulaştığımız kapılardan bir kapı, bütün bilgilerin kökü, hikmetin yapı taşı, bütün aklî ve tecrübî san'atların prensibidir.' demektedir.[934]

İbn-i Haldun, 'bilinmelidir ki, hendese, onu tahsil edenin aklına parlaklık ve fikrine istikamet kazandırır. Çünkü, geometrinin bütün burhanlarındaki intizam açık ve tertiplidir. Tertipli ve intizamlı olan kıyaslarına hemen hemen galat dahil olamaz. O yüzden geometride mümârese, fikri hatadan uzaklaştırır. Geometri bilen bir şahıs için bu yoldan (parlak bir zeka ve) akıl hasıl olur. Rivayete göre Eflatun'un kapısını üzerinde 'Hendese bilmeyen evimize girmesin! ibaresi yazılıymış.' denilmektedir.

İslam Medeniyeti'nde matematik ilminin iki dönemi vardır. Birinci dönem tercüme, ikinci dönem telif dönemi. Tercüme döneminde tercüme edilen ilk eser 'Öklid'in *Kitâbu'l-Usûl*, *Kitâbu'l-Erkan* ve *Kitâbu'l-Ustukussât* eserleridir. Bu eser ilk olarak Haccac b. Yusuf b. Matar (II./VII. Asır) tarafından tercüme edilmiştir. Esere, ilk şerhi Abbas b. Said el-Cevherî yazmıştır. Filozof, Ya'kub b. İshak el-Kindî de *'Kitab fi Istılah-ı Kitabî Öklidis'*, *'Risâle fi İslâhi'l-Makâlâti'r-Râbiate Aşer ve'l-Hamîsete Aşer min Kitab-ı Öklidis'* ve *'Kitâbu Ağrûzî Kitab-ı Öklidis'* adlı üç çalışma yapmıştır.[935]

Telif döneminde ise (III/IX), Havârizmî'nin *'Bâbu'l-Mesâhe min Kitâbi'l-Muhtasar fi İlmi'l Cebr ve'l-Mukâbele'*; Cevherî, *Kitâb-ı Tefsir*, *Kitâb-ı Öklidis*, *Kitâbu'l-Eshâl elletî Zâdehû fi'l-Mahâleti'l Nâmise min Kitâb-ı Öklidis*; Benî Musa b. Şakir, *Ma'rifetu Misâhâti'l-Eşkâli'l-Basîta ve'l-Küreviyye*, *Mukaddemetü'l-Mahrûdât*, *Kısmetu'z-Zevâyâ bi Selâset-i Aksâm Mûteseviye*; Muhammed b. İsa el-Mahânî, *Risâle fi'n-Nisbe*, *Ris'ale fi'l-Müşkül mihe'n-Nisbe*, *Risâle fi Sittetîn ve 'Işrîne Şeklen mine'l-Makâleti'l-ûlâ min Öklidis*; Sâbit b. Kurra, *Kitâbu'ş-Şekli'l-Katta*, *Kitab fi Misâhâtî Kat'il-Mahrût elezî Yüsemmâ el-Mukâfî*; IV/X. asırda Ebu'l-Abbas en-Neyrîzî, *Şerhu Öklidis*; Ebu'l-Vefa el-Buzcânî, *Kitab fimâ Yehtâcû ileyhi's-Sânî min ameli'l-Hendese*; VI./XII. yüzyılda Ömer Hayyam,

934 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 48

935 Muhammed Suveysî, A.g.m., DİA, XVII, s. 196

Risâle fî Şerh-i mâ Eşkele fî Müsâderât-i Kitâb-ı Öklidis, *Makale fi'l-Cebr ve'l-Mukibile*; VII./XIII. yüzyılda Şerâfeddin et-Tûsî, *Kitâbu'l-Muadelât*; Esîrüddin el-Ebherî, *Islâhu Öklidis*; Nasîruddin Tûsî, *Tahrîru Usûl-i Öklidis*; IX./XV. yüzyılda Cemşid el-Kâşî, *Miftâhu'l-Hisâb (Hüssab)*; Kadı-zâde-i Rûmî, *Tuhfetu'r-Reîs (Şerhu Eşkilatü't-Te'sîs)*, Muhammed b. Hasan et-Tokâdî (Molla Lütfi), *Tad'îfu'l-Mezbâh*; Muzafferüddin Ali eş-Şîrâzî (v. 922/1516), *Hâşiye li Halli Müşkilât-ı Öklidis*; İbrahim el-Halebî (v. 972/1564-1565), *Tezkire men Nesiye bi'l-Vasâti'l-Hendesî*; Davud b. Ömer el-Antâkî (v. 1008/1599), *Kavâidu'l-Müşkilat (Keşf ani'l-Müşkilât)*; Müneccimbaşı Ahmed Dede (v. 1113/1702), *Tahrîru'l-Fevâid (Tahrîru Usûli'l-Hendese Haşiyesi)*, geometri alanında çalışmaların başlıcalarıdır.

Teorik geometride ise trigonometride Nasîruddin Tûsî'nin *Keşfu'l-Kinâ an Esrâri'ş-Şekli'l-Ma'rûf bi'l-Katta*, Gelenbevî İsmail Efendi'nin *Eclâ-i Zeveyâ'nın Müsellesât'ı* adlı eserler önemli eserledir.

Pratik geometriden mesâha sahasında Kadı-zâde-i Rûmî'nin *Risâle fi'l-Misâhâ*, *er-Risâletü's-Salâhiyye fi'l Kavâidi'l-Hisâbiyye*; el-Endukânî'nin *el-Iknâ fî İlmi'l-Misâha*; Radîyuddin Ebû Abdillah Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halebî (v. 971/1563), *Mehâilu'l-Milâhe fî Mesâil'li'l-Misâhâ*; Emrullah b. Ahmed b. Mahmud el-Edirnevî (v. 982/1574), *Mecmâu'l-Garâib fi'l-Misâha*, Muhammed b. Muhammed el-Bursevî el-Mevlevî (v. 1124/1712) *Meâlimu's-Simâha fî Sâhati'l-Misâha*; Abdullah b. Hüseyin el-Muzaffer el-Bennâvî (v. 1148/1735), *Risâle fi'l-Misâhe*; Muhammed b. Hamid Mustafa el-Kefevî, el-Akkermânî (v. 1174/1760), *Risâle fî Mârifeti'l-Eb'âd*; Ebû Sehl Nû'man b. Salih el-Eğînî (v. 1166/1753), *Tebyînu Ameli'l-Misâhe*[936] adlı eserler telif edilmişlerdir.

b.2- Astronomi

Müslümanların ilmu'l-hey'e, ilmu'l-eflâk ve ilmu'n-nücûm adını verdikleri astronomi ilmi, Taşköprî-zâde'ye göre kendisiyle basit, yüksek ve alçak gök cisimlerinin durumları, konuları, şekilleri, ölçüleri, enlemleri ve boylamları bilinen bir ilimdir. Taşköprî-zâde, astronominin yirmi yedi dalından bahsetmiştir.

Astronomi ve astroloji ile ilgili çalışmalar Emevî halifelerinden Abdu'l-melik zamanında başlamışsa da asıl gelişme Abbâsîler döneminde halife Me'mun (813-833) zamanında olmuştur. Bu devirde Hindlilerin Sindhantas,

936 Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, İstanbul 1997, I, 307-314

Sâsânîlerin *zîc-i şâhî* ve Yunanlıların Batlamyus'unun *el-Macistî* ve *Tetrabibles* adlı eserleri Arapça'ya tercüme edilmiştir. Halife Mansur'da Brahmangupta'nın *Brahmasphutasiddhanta* adlı eserinin Arapça'ya tercümesinin istemiş ve *Sindhind* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir.

İbrahim b. Habib el-Fezârî, *ez-Zîcu alâ Sini'l-Arab*, adlı eseriyle ilk zici hazırlamış ve kamerî takvimde kullanılacak cetvelleri hazırlamıştır. Ardından Ya'kub b. Tarık, *Terkîbu'l-Eflak* adlı eserini, İbn-i Hibinta, *el-Mugnî fî Ahkâm-ı Nücûm*; Fergînî, *Cevâmîu İlm-i Nücûm* (218-247/833-861'de yazılmıştır.), *Usûlü'l-Harekâti's-Semâviye*; Harranlı Muhammed el-Battânî, *el-Câmî fî Hisabi'n-Nücûm ve Mevâzî-i Mesirihe'l-Müntehân*; Bîrûnî, *el-Kânunu'l-Mes'ûdî*; el-Heysem, *Makale fî Hey'eti'l-Âlem*; Zerkâlî, *Zîc-i Tuleytule*; Nasîruddin Tûsî, *Zîc-i İlhânî*; Uluğ Bey, *Zîc-i Uluğ Bey*,[937] Ali Kuşçu, *el-Fethiye*; Kadı-zâde-i Rûmî, *Şerhu'l-Mulahhas fi'l-Hey'e*; Ebû Bekir b. Behram ed-Dımışkî (v. 1102/1691), *Nusretu'l-İslam ve's-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Mayur* adlı eserlerini telif etmişlerdir.

b.3- Mûsıkî

Fârâbî'nin riyâziye ilimleri arasında saydığı mûsıkînin İslam Medeniyeti'nde önemli bir yeri vardır. Abbâsîlerden Osmanlı'nın sonuna kadar İslam dünyasında birçok mûsıkîşinas yetişmiş ve birçok eser yazılmıştır.

İslam Medeniyeti'nde mûsıkî kelimesinin ilk olarak Abbâsîler devrinde büyük mûsıkî üstadı İshak el-Mavsılî (v. 236/850) zamanından beri kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır. İlmu'l-mûsıkî, Arapların eski Yunan mûsıkî nazariyelerine verdiği isimdir. Araplar mûsıkînin icrası için 'ilmu'l-gınâ' derlerdi.[938]

İslam Medeniyeti'nde ilk mûsıkî nazariyeleriyle İslam filozofu el-Kindî (v. 160/874)'nin meşgul olduğu ve mûsıkî üzerine yedi risale yazdığı görülmektedir. Kindî'den sonra onun talebeleri Ahmed b. Muhammed (v. 286/899) ve Maksur b. Talha b. Tahir uğraşmışlardır. Bunlardan sonra Sâbir b. Karvâ (v. 288/901), Muhammed b. Zekeriya er-Râzî (v. 320/932), Kutsa b. Luka (v. 320/932), Fârâbî (v. 339/950), İbn-i Sînâ (v. 428/1037) ve İbn-i Hurdezbih meşgul olmuşlardır.

Mısır'da İbnu'l-Heysem (v. 430/1039) ve Ebu's-Said Umeyye (v. 528/1134), Endülüs'te İbn-i Bâcce (v. 532/1138), İbn-i Rüşd (v. 594/1198), İshak el-Mavsılî'nin talebesi Ebu'l-Hasan Ali b. Nâfî, Osmanlılar'da Abdulkâdir (v. 1435),

937 Tevfik Fehd, İlm-i Felek, DİA, XXII, s. 128

938 H. G. Former, Mûsıkî, İA, VIII, s. 678

Nevâî (v. 1530), Bâbür (v. 1530), Nâfî Osman Dede (v. 1172) ve Dede Efendi mûsıkî ile meşgul olmuşlardır.

İslam mûsıkî tarihi üzerinde yapılacak akademik araştırmalar, bu medeniyette ortaya çıkan ve geliştirilen mûsıkî nazariyelerini ve icrâcılarını ortaya çıkaracaktır.

c-Tabiî İlimler

c.1-Tıp

İslam Medeniyeti'nde en çok itibar gören ve en erken gelişen ilimlerdendir. Hz. Muhammed'in tıpla ilgili hadislerinden oluşan Tıbb-ı Nebevî hadislerinden başlamak üzere İslam tarihinde tıpla ilgili o kadar çok kitap yazılmış ve binlerce tıp âlimi yetişmiştir. Bunlar, tıp tarihi ile ilgili yazılan müstakil eserlerde toplanmıştır.

İslam tıbbı, gerek Peygamber'in hadisleri, gerek Hind tıbbı ve gerekse Yunan tıbbından istifade ile gelişmişliği sebebiyle Avrupa'da hayranlık uyandırmış ve XVIII. Yüzyıla kadar etkisini devam ettirmiştir.

İslam tıp tarihinde Abbâsîler dönemindeki tercümeler ve Abbâsîler dönemindeki gelişmelerle dünya tıbbına büyük katkıda bulunmuştur.

İslam tarihinde ilk Müslüman doktor, VI. asrın ortalarından Tâif'te doğan Hâris b. Kalada'dır. İbn-i Usaybia, Temîm Kabilesi'nden Ebû Ramsâ'yı da ilk cerrah olarak zikreder. VIII. ve IX. Yüzyılın en meşhur doktoru ise Ali b. Rabban et-Taberî'dir. 850'de 360 bölüm olan *Firdevsu'l-Hikme* adlı kitabı yazmıştır. Taberî'nin en önemli talebesi ise er-Râzî'dir. Fahreddin Râzî, *Kitâbu'l-Hâvî*'yi ve daha birçok tıbbî eseri telif etmiştir. X. asırda ise Sinan b. Sâbit'i ve Ali İbnu'l-Abbas el-Mecûsî'yi görmekteyiz. Abbas'ın *Kitâbu'l-Mâlikî*'si meşhurdur. Endülüste, İbn-i Cülcül, Tunus'ta İbnu'l-Cezzâr yetişmiştir. Cezzâr'ın *Zâdu'l-Musâfir*'i dünyaca tanınmış bir eserdir.[939]

İbn-i Sînâ ise tıpta unutulmayacak eserler bırakmıştır. El-Kânun fi't-Tıb, bu sahadaki en önemli eserdir. XI. yüzyılın ortalarında İbn-i Cazlâ, Takvîmu'l-Ebdân fî Tedbîri'l-İnsan adlı eseri meydana getirdi.

XII. asırda ise Endülüs'te İbn-i Zuhr (1094-1163)'un tıp alanındaki eserlerinden *Kitâbu'l-İktisad fi Islâhi'l-Enfüsi ve'l-Ecsâd* oldukça önemlidir. Yine Endülüs'te İbn-i Bâcce ve İbn-i Rüşd de tıpla meşgul olmuşlardır.

939 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 171-172

XIII. yüzyılda yine Endülüs'te İbnu'l-Baytar bilhassa eczacılık alanında temâyüz etmiştir.

Yine XIII. yüzyılda doğuda İbnu'n-Nefis, bilhassa İbn-i Sînâ'nın eserine yazdığı *Şerhu Teşrîh*'i meşhurdur.

XIV. yüzyılda Endülüs'te Muhammed eş-Şafrâ (v. 1332), *Kitâbu'l-İstiksâ ve'l-İbrâm*'ı meşhurdur.

Aynı asırda Anadolu'da Abdulaziz es-Sivasî'nin Hipokrat'ın Aphorisms adlı eserine yazdığı *Umdatu'l-Fuhul fî Şerhi'l-Füsûl* adlı Arapça şerhi oldukça önemlidir.

Osmanlıların ilk döneminde Geredeli Murad'ın *Harâsu'l-Edviye*'si, Hacı Paşa'nın *Kitabu't-Ta'lîm ve Kitâbu'l-Ferîde*'si, Celâleddin Aksarayî'nin *Hâlu'l-Mu'cez*'i.; XV. asırda Mukbil-zâde Mü'min'in *Zâhire-i Murâdiye*'si, *Miftâhu'n-Nûr*'u ve *Hazâinu's-Sürûr*'u, Fatih devrinde Akşemseddin'in *Kitabu't-Tıb ve Mâddetü'l-Hayat* adlı eserleri, Amasya dârü'ş-şifası başhekimi Sabuncuoğlu Şerafeddin Ali'nin *Mücerreb-nâme ve Cerrah-nâme*'si, XVI. asırda Edirne II. Bâyezid dârü'ş-şifâsı başhekimi Ahî Çelebi'nin *Fâide-i Hayat* adlı eseri, XVII. yüzyılda IV. Murad zamanında Tabib Emir Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıb* adlı eseri, Şirvânî Şemseddin Itakî'nin *Teşrîhu Ebdân ve Tercüme-i Kibâle-i Feylesofân* adlı eseri, Salih b. Nasrullah'ın *Gâyetü'l-Ebdân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsan* adlı eseri[940] meşhurdur.

XVIII. yüzyılda Süleymaniye Tıp Medresesi müderrislerinden Ayaşlı Şaban Şifâî (v. 1117/1706)'nin *Tedbîru'l-Mevlûd* adlı eseri ve XVIII. Asrın sonlarında Abbas Vesîm Efendi (v. 1175/1761-1762)'nin *Düstûru'l-Vesîm fî Tıbbı'l-Cedîd ve'l-Kadîm* adlı tıp kitabı oldukça önemlidir.[941]

c.2- Fizik

İbn-i Haldun, fizik ilmini şöyle tarif eder: 'Fizik, cisimlerden, onlara bağlı olan hareket ve sükûn itibariyle bahseden bir ilimdir.'[942] Genelde İslam âlimleri fiziği, eski Yunan alimlerinden Philon, Heron, Paprus ve Archimedes gibi fiziği, tabiattaki cisimlerin görülmesi, ışık ışınlarının sapması, yansıması ve kırılması, taşınabilir cisimlerin ağırlık merkezi, az bir kuvvetle çok ağır cisimleri atma,

940 Mehmet Bayrakdar, A.g.e., s. 171-174

941 Cahit Baltacı, 'Abbas Vesim Efendi', DİA, I, s. 29-30

942 İbn-i Haldun, Mukaddime, II, s. 169

yüksek yerlere su çıkarma, boşluğun imkansızlığı prensibine göre işleyen aletler, su saatleri, mekanik saatler, hidrostatik basınç, cisimlerin özgül ağırlıkları gibi konulardan bahseden ilim, olarak anlarlar.[943]

Bugün bu konuların her biri ayrı bir ilim dalı şeklinde gelişmiştir.

İslam'da fizik ilmi, genel olarak iki ekole ayrılır: Biri Aristocu fizik akımı ki; el-Kindî, İbn-i Sînâ ve Fârâbî gibi filozoflarca temsil edilir.

Daha çok ilmî esaslara oturan ikinci grup ise kelamcılardan İmam Eş'ârî, Fahreddin Râzî ve mu'tezileden Nazzam, diğer ilim adamlarından Bîrûnî, İbn-i Heysem, el-Hazîzî gibilerinin temsil ettiği ekoldür.

İbn-i Sînâ, *'Şifâ' ve 'İşârât ve Tenbihât'* adlı eserlerinde; İbn-i Heysem, *'Kitâbu'l-Menâzır'*; Nasîruddin Tûsî, *Nihâyetü'l-İdrak* adlı eserinde, el-Cezerî, *Kitab fî Mârifeti'l-Hiyeli'l-Hendesiye* adlı mekanik ve dinamik konularındaki eserinde; Ben-û Musa, *Kitâbu'l-Hıyal* adlı eserinde; Bîrûnî, *Kitâbu'l-Cevâhir*'inde; el-Hazînî, *Kitâbu'l-Mizani' l-Hikme*'sinde fizik konularına yer vermişlerdir.[944]

Osmanlı devrinin fizikle ilgili ilk eseri, Şerafeddin Davud b. Mahmud b. Muhammed el-Kayserî'nin *Nihayetü'l-Beyân fî Dirâyeti'z-Zaman* adlı eseridir. Bundan sonra Osmanlı'da Alâeddin el-Kirmânî tarafından Fatih'e sunulan *Bedâyîu'l-Amel fî Sanayîi'l-Hiyel* adlı mekaniğe ait eseri; II. Bâyezid döneminde Hasan ed-Dihlevî'nin optik konusunda *Risale-i Mir'atiyye*'si, Muslıhiddin b. Sinan'ın *er-Risaletü'l-Eflatuniye* adlı, cisimlerin özgül ağırlıkları ve Archimedes'in hidrostatik denemelerinden bahseden eseri; Kânûnî devrinde Takûyiddin er-Râşid (v. 933/1585)'in *et-Turuku's-Seniyye fi'l-Âlâti'r-Rûhâniye* adlı mekanik ve atomlarla ilgili eseri, *el-Kevâkibu'd-Durriyye fi'l-Benkâmûti'd-Devriye* adlı mekanik saatlere ait eseri; İbn-i Mîmî, Abdulkâdir b. Ahmed (v. 1085/1674)'in Med-Cezir ile ilgili *Yetîmu'l-Aşr fi'l-Medd ve'l-Cezr* adlı eseri; Nureddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezzâr'ın 984'te Mısır'da meydana gelen zelzele ve alınacak tedbirlerle ilgili *Tahsînu'l-Menâzil min Hevli'z-Zelâzil* adlı eseri; Kemal Paşa-zâde'nin *Risale fî Tahkîk-i Hakikati'l-Cism* adlı eseri ve Abdulkerim b. Hüseyin el-Amasî (v. 1303/1890-1891)'nin II. Sultan Hamid devrinde kaleme aldıkları *fî Tahkîk-i Hareketi'l-Hafıza li'z-Zaman* adlı zaman problemini ele alan eseri[945] başlıca eserlerdir.

943 Cevad İzgi, A.g.e., II, s. 107

944 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 97-98

945 Cevad İzgi, A.g.e., II, s. 111-112

c.3- Kimya

Kimya, cisimlerin atom düzenleri ve yapı bakımından değişik cisimlere dönüşmesini inceleyen bir ilimdir. İbn-i Haldun kimyayı san'atla altın ve gümüşün vücut bulup tamamiyet kazanmasına esas teşkil eden madde cevherin imâlini tetkik ve bu sonuca ulaşmasını sağlayan amel ve işlemin izah edildiği bir ilimdir,[946] diye tarif etmektedir. 'Kimya ilmi, madeni cevherlerin özelliklerini değiştirerek başka bir kalıba sokmanın yolunu öğreten bir ilimdir.'

Tarihte kimya ilmi, 'simya ilmi' olarak başlatılır ve Hz. Nuh'a kadar dayandırılır. Simyanın konusu genel olarak, ruh ile gök cisimleri, fizikî varlıklar, özellikle madenler arasında bağ kurmak, madenlerin değişimini ve özelliklerini incelemek, onlardan ruh ve bedene fayda elde etmek olarak tanımlanır.

Müslümanlar bir yandan İskenderiye simya mirasını tevârüs ederlerken diğer taraftan da Çin simyasıyla da temasta bulundular. Mehdî Hassan, simya teriminin Mısır ve Grek asıllı olmayıp, Çince'de bitkinin altın yapıcı öz suyu anlamına gelen 'Chin-la' kelimesinden geldiğini iddia eder.[947]

Kimyanın tasavvufî bir anlamı da vardır. Tasavvufta kimya-yı saadet, mutluluk kimyası, kötü huylardan uzaklaşarak nefsi temizleme ve düzeltme, faziletler kazanarak nefsi bunlarla süsleme; kimya-yı havass, var edeni tercih edip, kalbi var olandan arındırmak, kimya-yı avam, bâkî olanı uhrevî kazancı fânî olan dünyevî kazanca tercih etmek; kimya-yı kanaat, var olanla yetinmek ve olmayana özlem duymaktır.

Modern kimya ise İslam'la başlamıştır. Câbir b. Hayyam (v. 200/815) ve Muhammed Zekeriyya er-Râzî, bu ilmin kurucuları olarak tanınır.[948]

İslam Medeniyeti'nde kimya iki ekol halinde ortaya çıkmıştır. Birisi 'rûhî kimya' veya 'simya' denilen ekoldür ki, bu ekol, Câferü's-Sâdık'a kadar dayanır. İkincisi, modern kimyadır ki, bunun başında Câbir b. Hayyân bulunur. İbn-i Nedim, onun 300 felsefe, 300 mekanik ve 500 tıp kitabı, san'atlar ve savaş araçları üzerine de 1300 risale kaleme aldığını söyler.[949] Onun *Kitabu's-Seb'în* ve *Kitâbu'l-Mîzan* bu ilmin temel kitaplarıdır. Bundan sonra Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî, *Kitâbu'l-Esrâr* ve *Kitabu's-Sır* adlı eserleriyle simyanın kimya-

946 İbn-i Haldun, Mukaddime, II, s. 1234
947 Seyyid Hüseyin Nasr, A.g.e., s. 197
948 İbn-i Nedim, A.g.e., s. 500-503
949 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 121, 122

ya dönüşmesinde öncü rol oynadı. Râzî, maddeleri, madenî, nebatî ve hayvanî olarak üç gruba ayıran ilk alim olarak tanınır.[950]

Bu iki ölümden sonra İslam Medeniyeti'nde simya ve kimya şu şekilde gelişti. İbn-i Vahşiyye, *Kitâbu Usûlu'l-Kebîr*; IV./X. asırda İbn-i Umeyl, *Kitâbu'l-mâ el-Varâkî ve'l-Ardîn Necmiyye*; VI./XII. yüzyılda Müeyyiddin Tuğrâî, *Kitâbu Mefâtihu'r-Rahme ve Mesâbihu'l-Hikme*; XI./XVII. asırda İznikli Ali Çelebi (v. 1108/1696), *Kitâbu'l-Esrâr fî Hatk el-Estâr*; Ömer Şifâî (v. 1742), *Mürşidu'l-Muhtar fî İlmi'l-Esrâr* adlı eserleri.

c.4- Botanik

Botanik, bitkileri konu edinen bilim dalıdır. Taşköprî-zâde bu ilmi, 'bitki türünün özelliklerinden, bilinmeyen yönlendiren şekillendiren, yarar ve zararlarından bahseden bir ilimdir.' diye tanıtır.[951]

İslam dünyasında botanikle ilgili çalışmalar VIII. asırdan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Câbir b. Hayyân, Ebû Nadr İbn Şümeyl, Ebû Zeyd el-Ensârî Basra'da, İbnu's-Sıkdît Kûfe'de Botanikle ilgilenen önemli alimlerdendir. Aynı asırda Ebû Said el-Esmâî'nin *Kitabu'n-Nebât ve Şecer* adlı eseri meşhurdur.

IX. yüzyılda Zekeriyya er-Râzî, İbn-i Cülcül, Ali b. Abbas el-Mecûsî ve Ali b. Rabban et-Taberî'nin Firdevsü'l-Hikme adlı eseri çok tanınmıştır.

X. yüzyılda İhvân-ı Safâ, Bîrûnî ve İbn-i Sînâ'nın çalışmaları önemlidir.

Endülüs'te ise İbn-i Bâcce, *Kitabu't-Tecribeteyn ve Kitab fi'n-Nebât* adlı eserleriyle meşhurdur.[952]

XIII. yüzyılda Endülüs'te İbn-i Baydar diye tanınan Ziyâüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Mâlikî (v. 646/1248), *Câmîu Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*'siyle meşhurdur.

XVI. asırda Davud b. Ömer el-Antâkî'nin (v. 1008/1599) *Tezkiretu uli'l elbâb ve'l-Câmî' li'l-Acebi'l-Ucâb*, adlı eseri bu sahanın önemli eserleridir.[953]

950 Seyyid Hüseyin Nasr, A.g.e., s. 200
951 Taşköprî-zâde, Mevzuât, I, s. 356
952 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 147
953 Cevad İzgi, A.g.e., II, s. 179, 180

c.5- Mineroloji

Madenler ilmi demek olan minerolojiyi Taşköprî-zâde, filizlerin tabiat ve renklerini, oluşumlarını, meydana çıkarılmalarını, topraklı kısımlarından ayrıştırılmalarını, tabiat ve ağırlıklarının farklılığını ve sayılarını öğreten bir ilim olarak tanıtır.[954]

İslam Medeniyeti'nde bu ilimde ilk eser veren ilim adamı, el-Kindî'dir. O'nun *Risâle fî Envâi'l-cevahiri'l-samîna ve Gayrihâ ve Risâle fî envâi'l-Hicre ve'l-Cevahir* adlı eserleri meşhurdur. Bîrûnî'nin *Kitâbu'l-Cemâhîr fî Marifeti'l-Cevâhir* adlı eseri de bu ilmin temel eserlerindendir.[955]

Kezâ İbn-i Sînâ'nın "Şifa"sındaki madencilikle ilgili bölüm ve Nasîruddin Tûsî'nin *Tangsuhnâme-i İlhânî* adlı eseri de bu ilmin temel kaynaklarındandır.

XIII. yüzyılda Tifâşî (Ö. 1254) nin *"Kîtabu ezhari'l-efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcâr"* adlı eseri; el-Kabucakî'nin *Kitâbu Kenzî't-ticâr fî Ma'rifeti'l-ahcar* eseri; XVI. asırda Yakup b. Muhammed el-Gaffarî'nin *Yâkutu'l-mehâzin fî Cevihiri'l-meâdin* adlı eseri; el-Meâdinu'l-âmîre nazırı Hasan Efendi'nin 954/1547-48'de yazdığı *Rîsâle-i Mâden*[956] adlı eseri bu konudaki önemli teliflerdendir.

c.6- Coğrafya

Grekçe'de "yeryüzünü tanıtan yazı" anlamına gelen coğrafya, Arapça'da "Sûretü'l Arz" ve Mes'ûdî (Ö. 345/950) "Katu'l-Arz" (yeryüzü araştırması) şeklinde anlamlandırılmıştır.

İslam coğrafyacılığı VIII. yüzyılda Abbâsîler döneminde Yunan, İran ve Hind coğrafya çalışmalarının İslam dünyasına intikali ile bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu, bir Hintli ilim heyetinin Sanskritçe yazılmış astronomi eserlerini 771 veya 773'te Abbâsî sarayına getirmesiyle başlamıştır.

İslam coğrafyacılarının ilkleri halife Me'mun zamanında Batlamyus (Ö. 168) *Almagest Geographia*'sını kullanarak bir dünya haritası hazırlamakla başladı. Daha sonra Muhammed b. Musa el-Harizmî yine Batlamyus'un Geographia'sına dayanarak yeni bir dünya haritasını çizdi. Ancak bu harita da günümüze kadar gelemedi.[957]

---

954 Taşköri-zâde, A.g.e., I, 357

955 Hüseyin Nasr, A.g.e., s. 112; Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 163

956 Cevad İzgi, A.g.e., II, s. 207

957 S. Maqbul Ahmed, Coğrafya, D.İ.A., VIII, s. 50

İslam coğrafyacıları arasında el-İstahri (H. IV. asır), *Mesâlik ve'l Memâlik*; İbn-i Hurdezbih (280/893) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*; İbn-i Havkal (367/977) *Sûretu'l-Arz*; Makdîsî (380/972) Ahsenü't-Tekâsîm; el-İdrîsî (560/1165) *Nüzhetü'l-Müştak fi'hitirâki'l-Âfâk*; ez-Zuhrî (h. IV. asır) *Kitâbu'l-Coğrafya*; Yâkut el-Hamevî (626/1228) *Mu'cemu'l-Buldan* ve Kazvînî (1283/1866) *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* adlı eserleriyle ön sırada yer almışlardır.

c.7- Psikoloji

Psik loji, eski Yunancada ruh anlamına gelen 'psykhe' ve ilim anlamına gelen 'logos' kelimelerinden meydana gelmektedir. İngilizcede 'psychology', Almancada 'psychologic'dir. Türkçeye 'rûhiyat, ilm-i ruh' olarak tercüme edilmiştir.

Psikoloji, tek başına ferdin veya toplum içinde ferdin her türlü davranışını inceleyen bilimdir.[958] Başka bir tarifte psikoloji, davranışlar ve tecrübeler ilmidir. O, hayatın ortaya koyduğu çeşitli durumlara karşı ferdin tepkilerini inceler.

Psikoloji deyiminin ilk defa XVI. asırda Melanchton (1497-1560) tarafından 1560 yılında ve Goclenius (1547-1628) tarafından 1590'da kullanıldığı kabul edilir. XVIII. yüzyılda ise Wolff (1679-1754) antropolojiyi, somatoloji ve psikoloji olarak ikiye ayırmış; psikolojiyi de amprik psikoloji (psychologie empririca) ve rasyonel psikoloji (psychologie rationalis) olarak ikiye ayırmıştır.

İnsanları tanımak için kullanılan amprik (tecrübî) psikolojinin tarihi insanlık kadar eskidir. Zihin ve şuur problemleriyle ilgilenen rasyonel (aklî) psikoloji de felsefenin bir dalı olarak gelişmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Amerikalı William James, Alman Wilhem Wundt 1875'lerde laboratuarlarını faaliyete geçirdikleri bilinmektedir. Wundt'un 1879'da Leibzig'de ve James'in öğrencisi olan Amerikalı G. Stanley Hall ise 1883'te Amerika'da Johns Hopkins Üniversitesi'nde ve Beanis ile Binet 1889'da Fransa'da Sorbonne Üniversitesi'nde laboratuarlarını resmen faaliyete geçirmişler ve böylece psikoloji ayrı bir disiplin haline gelmiştir. İlim dünyasında Wundt (1832-1920), XIX. yüzyılda bu yeni ilmin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Bununla beraber ruhî problemlerin Eflatun (M.Ö. 427-347)'den önce de insanları meşgul ettiği bilinmektedir.

İslam Medeniyeti'nde ise başta Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerifler olmak üzere tefsir, kelam ve tasavvuf ilimlerinde ruh ve insan davranışları üzerinde durulmuş

958 H. Pieron, 'Psikoloji', Meydan Larousse, X, s. 363

ve birçok İslam filozofu ve mutasavvıfın eserinde tecrübî psikolojinin örnekleri sergilenmiştir. Bu ilimler başta olmak üzere İslam literatürü akademik olarak tarandığında psikolojinin İslam Medeniyeti'ndeki boyutları tesbit edilebilir. Kur'ân-ı Kerim'de 'herkesin şâkilesine (morfolojik yapısı) göre davranacağı'na[959] işaret edilmesi tasavvufta 'çile'nin ferdin davranışında yapacağı değişiklikler, Mevlânâ'nın 'hamdım, piştim, yandım' formülündeki merhaleleri psikolojik açıdan üzerinde durulması gereken önemli hususlardır.

Kaldı ki, büyük tarihçi İbn-i Haldun (1332-1406), sosyolojinin kurucusu olarak tanınır.

Sosyoloji konusunda fıkhî ve îtikâdî mezhep imamlarının, tarikat şeyhlerinin, ihvân-ı safâ gibi grupların, el-Kindî (v. 872), Fârâbî (870-950), İbn-i Sînâ (980-1037), Miskeveyh (933-1030), Bîrûnî (973-1050), Gazâlî (1058-1111), Kalkaşandî, Makrîzî, Ebu's-Suud, Gelibolulu Mustafa Âlî (1541-1598), Kâtib Çelebi (1609-1657), Nâimâ (1651-1716) ve Cevdet Paşa (1774-1811) gibi birçok İslam filozof ve ulemasının görüşlerinin incelenmesi gerekir.

c.8- Sosyoloji

Sosyoloji, birden fazla insanın sosyal davranışları üzerinde duran ve onlardan kendi metotlarına göre neticeler çıkaran bir ilimdir. Psikoloji ve biyolojinin bir kişi üzerinde durmalarına karşılık sosyoloji, birden fazla insanın etkileşim ve grup şuurları üzerinde durur.[960] Bundan dolayı sosyolojiye, toplum bilimi de denmektedir. Sosyoloji araştırmalarının ara birimleri ise sosyal sistemler, müesseseler, sosyal yapılar ve organizasyonlardır.

İlim olarak XIX. asırda Saint Simon (1760-1825), Proudhon (1818-1883), Auguste Comte ve Karl Marx tarafından kurulmuş, Emilé Durkheim (1858-1917), Max Weber (1861-1920), W. Pareto ve diğerleri tarafından geliştirilmiş olsalar da İslam Medeniyeti sosyolojiye yabancı değildir. Zira her şeyden önce din, sosyal bir vakıadır. Yani din, insanlara ve cinlere mahsustur. Diğer canlıların ve eşyanın dînî mükellefiyetleri yoktur. İslam dininde insan, diğer dinlerden çok daha önemlidir. İnsanın eşref-i mahlukat olduğu ve kainattaki her şeyin onun emrine verildiği âyet ve hadislerle sabittir.

---

959 İsrâ Sûresi, 84

960 Amiran Kurtkan Bilgisever, Sosyoloji, İstanbul 1980, s. 3; Zeki Arslantürk, Sosyoloji, İstanbul 1999, s. 19

İnsanların ferdî davranışları bugün psikoloji ve benzeri ilimlerin inceleme konusu olsa da İslam'da cemaat yani birden fazla kişinin faaliyetlerine önem verilmesi tam sosyolojinin konusudur. Bu yüzden sosyoloji, Türkçeye çevrildiğinde 'içtimâiyyât' olarak tercüme edilmiştir. Kur'ân, hadis ve bunları açıklamaya matuf ortaya çıkan bütün ilimlerden sosyolojiye referans bulmak mümkündür. Sosyolojinin yeni ilimlerden oluşu ve bu ilim dalının İslamî referansları üzerinde yeterli akademik çalışmaların bulunmayışı sosyolojinin İslam Medeniyeti'nde bulunmadığını ifade etmez. Öyle inanıyorum ki, bu konuda yapılacak akademik çalışmalarda en çok sosyolojik veri İslam Medeniyeti'nde bulunacaktır. Fıkıhta, kelamda, ahlakta, tasavvufta, tarihte ve bu alanlarda yetişmiş ulemanın görüşlerinde sosyoloji konusunda büyük materyaller bulunmaktadır.

c.9- Sibernetik

Yönetmek, idare etmek anlamlarına gelen sibernetik, Yunancada 'kybernetes' ve Fransızcada 'sybernétiqu', Almanca 'kibernetik' ve İngilizce 'cybernetics' kelimeleriyle anılır.[961] Arapçada bunun karşılığı 'es-Siyâse'dir. Araplar, yönetmek anlamına farklı kelimeler yanında 'es-Siyâse' kelimesini de kullanırlar. At terbiye etmeye de aynı kelimeyi kullandıkları gibi at bakıcısına da 'sâis' derler.[962] Arapların kullandıkları kelimelerden idare, siyaset, Türkçede de kullanılır. At bakıcısı için de Arapça aslından bozma olarak 'seis' tabiri kullanılır.

Istılah olarak sibernetik, canlı ve cansızlar üzerinde yönetim ve haberleşmeyi ifade eder. Bu sebeple sibernetik ilmi, canlı ve cansızlar üzerinde yönetim, kontrol ve haberleşmenin nasıl yapılacağını öğreten ilimdir, diye tanımlanabilir. Bugün idari ilimler denilen ve sosyal ilimler arasında yer alan ve konu olarak da insan ve iş yönetimi üzerinde duran ilimler arasında bulunmasa bile sibernetiğin teknolojiye yönelik kısmı da bir teknolojik yönetim ilmidir.

Sibernetik yeni bir ilim dalı olmakla beraber, canlı ve cansızların yönetimine ait faaliyetler, insanlık tarihi kadar eskidir. Sümerler, Mısır, Fenike ve eski çağın birçok medeniyetinde canlı ve cansızlar üzerinde çeşitli yönetim sistemlerini görmek mümkündür. Eflatun'un birçok diyalogunda kybertes kelimesine rastlanır. Eflatun, yönetimi anlatırken, bir geminin, bir arabanın yönetimine kadar konuyu derinliğine inceledi. 1834'te Ampére, ilimlerin tasnifinde sibernetiğe de

961 Toygar Akman, Sibernetik Dünü-Bugünü-Yarını, İstanbul 2003, s. 21-23; Meydan Larousse, 'Sibernetik', XI, İstanbul 1979, s. 3; Ayhan Songar, Sibernetik, İstanbul 1979, s. 3

962 el-Müncid, s. 362; er-Raid, s. 792; Mevlüt Sarı, Arapça-Türkçe Lügat, İstanbul 1982, s. 795

yer verdi ise de bu ilmin asıl gelişmesi, 1947'de Amerikalı Norbert Wiener'in yayınladığı *'Cyberneties'* adlı eseriyle sağlandı. Otomatik kumanda sistemleri üzerine yazılan bu eserde Wiener, sibernetiği bir kavşak ilim olarak tanımladı ve yönetim yapılabilecek mekanizmalarla ilgili genel kavramlar ortaya koydu.[963]

İkinci Dünya Savaşı'ndan beri gelişme gösteren otomatik makineler bugün elektronik beyinlerle özellikle otomasyonda büyük gelişmeler ortaya koymuştur. Özelikle sanayide kullanılan robotlar, adeta insan hafızasıyla yarışmakta ve üretimde insan emeğinden kat kat üstün neticeler sağlamaktadır.

Bu modern ilimin İslam Medeniyeti'nde yerine baktığımızda gerek Kur'ân-ı Kerim'de ve gerekse hadis-i şeriflerde yönetimle ilgili birçok referanslar bulabileceğimiz gibi Abbâsîler dönemindeki Hasanu'r-Rammâd'ın 1275'te kaleme aldığı harb tarihi kitabında remini verdiği üç ateşleyici, bir patlayıcı mermi ile roketle itilen torpidolar[964] ve IX. asırda Bağdat'ta yaşamış olan Benû Musa'nın oğullarından Muhammed'i kardeşleri Ahmed ve Hasan'la kaleme aldıkları *Kitâu'l-Hıyel*'inde yer alan otomatik sürahi ve Bedîüzzaman Ebu'l-'İzz İsmail İbn'r-Razez el-Cezerî'nin Artuklu sultanı Nasîrüddin Mehmed b. Mahmud adına yazdığı[965] *Kitab fi Mârifeti'l-Hiyel el-Hendesiyye*'de renkli resimlerle tanıttığı ve hidro-mekanik güçle çalışan otomotik makineleri sibernetik tarihinin ilk otomatlarıdır. Ebu'l-'İzz, yazma bir nüshası Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. No: 3472'de bulunan eserinin kaleme alış sebebini şöyle açıklamaktadır: 'Ben bu kitabımı, Artukoğulları'ndan Diyarbekir hükümdarı Ebu'l-Feth Mehmed b. Karaaslan adına yazdım. Ben bu hükümdarın babasına ve kardeşine 25 yıl hizmet etmiştim. Bir gün yaptığım makinelerinden birini gösterdim. O, büyük bir alaka ile tetkik etti ve bana dünyada eşi bulunmayan bir şey yaptın, emeğin boşa gitmeyecektir, bana bütün yaptıklarını içine alan bir kitap yaz, dedi. Ben de bütün gücümü toplayarak ve elimden geldiğince çalıştım. Bu kitabı yaparak kendisine takdim ettim. Kitabımı bir önsöz, 50 şekil ve 6 çeşit üzerine hazırladım.'[966]

Donald Hill tarafından İngilizceye çevrildiği halde henüz Türkçeye çevrilmeyen bu eserin çalınarak Newyork Metropolitian Müzesi'nde sergilenen ve sahifelerin Memlûk sultanlığına ait olduğunu iddia eder. İki sayfası Toygar Akman tarafından tesbit edilerek eserine konulmuştur.[967]

963 Meydan Larousse, XI, s. 291; Ayhan Songar, A.g.e., s. 4
964 Sigrid Hunke, A.g.e., s. 50
965 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, İstanbul 1973, s. 220
966 Ayhan Songar, A.g.e., s. 109
967 Toygar Akman, A.g.e., İlaveler

c.10- Dil ve Edebiyat

Tarihte İslam Medeniyeti'nin üç dili olmuştur: Arapça, Farsça ve Türkçe. Arapça, Kur'ân ve hadisin dili olduğu gibi genelde İslam ulemasının eserlerini verdiği dil olmuştur. İslam Medeniyeti'nin bu üç dili, dünyanın en eski ve en gelişmiş dillerindendir. Binlerce yıllık dilleri kendisine ifade tarzı olarak seçen İslam Medeniyeti, gerçekte kendi muhabbetine uygun diller seçmiştir. Önceleri Arap diliyle meramlarını ifade eden İslam uleması, İran'ın da İslamlaşmasıyla Farsça ile dilde yeni bir zenginliğe ve Türklerin İslamlaşmasıyla da başka bir zenginliğe ve Türklerin İslamlaşmasıyla da başka bir zenginliğe kavuşmuştur. Türk ulemasının düşüncelerini ve ilmî mesailerini üç dille ifade etme imkanına kavuşmalarının ardındaki gerçek, bu zenginliktir. Bundan dolayı Türk-İslam medeniyet havzalarında yetişen ulema gerek ilmî eserlerinde ve gerekse şiirde daha ihâtâlı bir anlatım tarzı sergilemişlerdir. Bu dönemdeki eserlere baktığımızda Arapça, Farsça ve Türkçe dil özellikleri, tensiye, çoğul ve aynı şeyi anlatan değişik kelimeleri kullandıklarını müşahede etmekteyiz. Bu gelişmeyi ve zenginliği kavrayamayan veyahut ihâtâ etme güçlüğünü göze alamayan ve bu sebeple de dilde anlaşma iddiasıyla ortaya çıkan bugünün bazı Türk aydınları bilerek veya bilmeyerek asırlarla kazanılan bu zenginliği nasıl tırtıklamak istediklerinin farkında olmasalar gerek. Gerçek şudur ki, medeniyetler kendilerini ifade etmek için ne kadar fazla kelime ve ıstılah üretebiliyorlarsa o kadar zengin ve güçlü demektir.

Yaşadığınız ortamda üç yüz, beş yüz kelime ile karnınızı doyurabilirsiniz ama ilimde, san'atta hiçbir gelişme sağlayamazsınız. Bu yüzden bugün yapılacak şey, asırlardır kazanılan dil zenginliğini fakirleştirmek değil, dünyadaki gelişmişliklerden kendi dil yapınıza uygun hale getireceğiniz yeni kelimler ve ıstılahlar kazanmaktadır.

İslam Medeniyeti'nin bu üç dilinde farklı ve müşterek vezinler ortaya çıkmıştır. Arap aruzu, Fars (Acem) aruzu ve Türk aruzu, bu medeniyetin nazmının değişik güzellikleridir.

İslam Medeniyetin ilk dili olan Arap dili ve edebiyatı, İslam öncesine uzanan zengin bir birikime sahiptir.

Edebiyat tarihçileri, Arap edebiyatını beş bölüme ayırmşlardır:

1- Cahiliye devri. (İslam öncesi dönem),

2- Muhadramûn. (Bir kısmı cahiliye, bir kısmı İslam devri),

3- İslamiyyûn. (Emevilerin sonuna kadar olan devir),

4- Müvelledûn veya muhdesûn. (Yerleşik dönem),

5- Asriyyûn. (Muasır dönem).

Bunlardan ilk üç dönem edipleri, Arapça'nın lügat ve gramerini tesbit etmişlerdir ki bunlara 'kudemâ' yani 'eskiler' denir.[968] Cahiliyeden eş-Şenfera, Teebbeta-Şerran (M. VI. asır), İmru'l-Kays, Amr b. Kulsum, Emeviler devrinden el-Ahtal, el-Ferezdak ve Cerîr, el-Mutelemmis, Tarafe, Nabika Zuhayr, Lebid, Antara, el-A'şâî ve Âbid kudemâ şairlerindendir.

Arap edebiyatı, gerek nazım, gerek nesir olarak çok zengin bir geçmişe sahiptir. Bunlardan bahseden başlıca kaynaklar şunlardır: Harunu'l-Müneccim (v. 288/900)'in *el-Bâriu fî Şuarâi'l-Müvellidîn* adlı eseri; Seâlibî (v. 430/1038)'nin *Yetimü'd-Dehrî*; Bâharzî (v. 467/1074)'nin *Dumyetu'l Kasrî*; Hatırî (v. 568/1172)'nin *Zînetü'd-Dehrî*; Katibu'l-Isfahânî (v. 557/1161)'nin *Haridetu'l-Kasr*; İbn-i Kuteybe (v. 276/889)'nin *Tabakâtu'ş-Şuarâ*'sı; İbnu'l-Enbârî (v. 577/1181)'nin *Tabakâtu'l-Udebâ*'sı; Yâkut el-Hamevî (v. 622/1225)'nin *İrşâdu'l-Elibbâ*'sı; Ebu'l-Ferec el-Isfahânî (v. 356/996)'nin *Kitâbu'l-Egânî*'si; İbn-i Hallikan (v. 671/1272)'ın *Vefayâtu'l-A'yân*'ı; el-Kutebî (v. 764/1362)'nin *Fevâtu'l-Vefeyât*'ı.

Batıda Arap edebiyatından bahseden başlıca eserler: C. Brockelman'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur* (I. C. Weimar, Cenher Litterature, *Die Litterature des Ostens in Einzel Darstellungen Koleksiyonu*, C. VI, K. II, Leibzig 1901); Clément Huart, *Litterature Arabe*, Paris 1902, 4. Baskısı, 1923; I. Pizzi, *Littaratur Arabes*, Milano 1903; E. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, London 1907.[969]

Türkiye'de Arap edebiyatı ile ilgili eserler: Abdurrahman Fehmi, *Medresetu'l-Arab*, İstanbul 1304/1888; Mehmet Fehmi, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, İstanbul 1332/1917; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, Trc: Zeki Megamiz, İstanbul 1328-1329/1913-1914; Clément Huart, *Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı*, Trc: Cemal Sezgin, İstanbul 1944;[970] Nihat M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973.

968 Nihat Çetin, Eski Arap Şiiri, İstanbul 1973, s. 5-7

969 C. Huart, Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı, Trc: Cemal Sezgin, İstanbul 1944

970 Nihat M. Çetin, Eski Arap Şiiri, İstanbul 1973

Dünyanın en eski dillerinden olan Farsça Hind-Avrupa dil ailesinden olup, yaklaşık 1500 yıl kadar önce Hintçe ile tek dil halinde iken, Hint ve Farsların birbirlerinden ayrılmasıyla müstakil dil haline gelmiştir. Ahameniler devrinde (M.Ö. 559-330) resmî dil haline geldiği anlaşılan Farsça zamanla gelişerek orta Farsça ve yeni Farsçada dilin kuralları ortaya çıkmıştır. Eski Farsça ile yeni Farsça arasında bir köprü durumunda olan orta Farsça Sâsânîlerin resmi dili olmuştu. Bu dönemde Ârâmî alfabesinden alınan 24 sessiz harf Pehlevî metinlerinde 14 harf ile ifade edilmiştir.

Yeni İran dilleri, Farsça (Derî), Oset dili, Peştu dili, Beluç dili ve Kürtçe olmak üzere beş grupta incelenir. Yeni Farsça İran dillerinin en önemlisidir. Bu dil III/IX. ve IV/X. yüzyıllardan itibaren İran'ın doğu bölgelerinde kurulan devletlerin resmî dili olmuştur.[971]

İslamiyet'in İran'a girmesiyle Farsça, Arapçanın tesirine girmiş ve Arapça sarf-nahiv kuralları ve birçok terkib Farsçaya geçmiştir.

Bugünkü bilgilere göre ilk Farsça şiirlerinin IX. yüzyıldan itibaren söylenmeye başladığı kabul edilir. Ebû Hafs-ı Soğdî ve Ebu'l-Abbas-ı Mervezî bu dönem Farsça söyleyen ulemadandır. Tâhiriler devrinde (821-873) ise Arapça daha ağırlık kazanmış ve Hanzala-i Bagdâdî, Mahmud-u Verrâk-ı Herevî gibi şairler, Safariler döneminde (867-903), Ebû Sâliki Gürgânî, Firûz-i Meşrîkî, Bessâm-ı Kürdi-i Hâricî, Muhammed b. Vasif-i Sigezî, Sâmâniler döneminde (874-999) Ebû Şekûr-i Belhî, Ebu'l-Müeyyed-i Belhî, Şehid-i Belhî, Rûdekî, Emmare-i Mervezî, Kisâî-yi Mervezî, Maruf-u Belhî, Ebû Şuayb-i Herevî, Revnâkî, Emir Ağacî-i Buharâî, Dakik-i Belhîyetişmiştir.

Müslüman Türk devletleri ortaya çıktıktan sonra Farsça ve Arapça birçok edip ve ulema bulunmaktadır. Bunlardan Gazneliler devrinden (962-1186) Firdevsî, Farsça ve Arapça iki dîvân sahibi Ebu'l-Feth el-Bustî, Gazairî-i Râzî, Ferruhî Sistanî, Esed-i Tûsî, Escedî, Minûçehrî, Damgânî, Firdevsî, Unsurî, Ebu'l-Ferec, Rûnî, Senâî, Muhtarî, Osman Mes'ûdî Sad-ı Selman, Seyyid Hasan Gaznevî, Râbia binti Ka'b-ı Kazdarî-i Belhî, Ebû Hanife İskâfî, Eşref-i Gaznevî; Harezmşahlar devrinde (1092-1221) Farsça yazan ulema ve üdebâ; Kadı Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmânî, Kadı Hüseyin b. Muhammed-i Ersabendî, Ebû Mansur el-Abbâdî, Ebû Hammâd-i Herekî, Ebu Yakub es-Sekkâkî, Fahreddin Râzî, Kameri-i Cürcânî, Sahfûr-i Eşherî, Seyfeddin-i A'rec, Reşîdüddin Vatvat, Bahâüddin Muhammed

971 Tahsin Yazıcı, Mürsel Öztürk, 'İran, Dil ve Edebiyat', DİA, XXII, s 413

el-Bağdâdî; İlhanlılar devrinde Hâfız-ı Şirazî, İmâd-ı Fakîh, Selman-ı Sâvecî, Ubeyd-i Zâkânî, Nasır-ı Buhârî, Sa'd-ı Şirâzî, Abdurrahman Câmî; Selçuklular döneminde (1040-1306), Horasan Selçukluları'nda Reşîdî, Burhânî, Emir Muizzi, Reşid-i Semerkandî, Ömer Hayyam, Enverî, Ezrâkî, Arapça-Farsça hadiseler yazan Abdulvâsî' Cebelî, Katar-ı Tebrîzî, İmam Fahruddin Mes'ûdî, Mahmud Sâyig-i Herevî, Rûh-i Velvâlicî, Kûşek-i Kaynî, Ebû Hanife İskâfî, Am'âkî Buhârî, Sûzen-i Semerkandî, Azerbaycan'da Nizam-ı Gencevî, Hakan-ı Şirvânî; Irak Selçuklularında Tahir-i Hatunî, İmâd-ı Gaznevî, Esir-i Ahsikesî, Cemâleddin-i İsfehânî, Mecûdüddin-i Beylekânî, Hakan-ı Şirvânî,[972] Kirman Selçuklularında Ezrâkî, Ebû Bekir Zeynuddin b. İsmail Varrak Herevî, Burhânî, Emiri'ş-Şuarâ, Hâce Abdulmelik Nişâbûrî, Muizzî, Gazzî, Kelbî, Şibhu'd-Devle, Mucûrî, Kıvâmî, Abbâsî, Şihâbî, Mübarekşah, İbnu'l-Hebbâriye, Muhtarî, İmam Bediüzzaman Seyyid Abde'l-Vâsî b. Abdi'l-Câmî b. Ömer b. Rebî' Cebel-i Sultânî Gürcistânî.[973] Türkiye Selçuklu devrinde: Haçlı seferleri ve Moğol istilası sebebiyle Anadolu Selçuklularındaki tahribat sebebiyle birçok eser kaybolmuştur. Bize intikal eden başlıca edipler şunlardır: Rukneddin Kılıç Arslan, Zâhir-i Faryâbî, Giyaseddin Keyhüsrev, Sadr Nizameddin, Ahmed-i Erzincânî, Sahib Mecduddin, Ebû Bekir Şemsüddin Hamza b. el-Müeyyedü'l-Tuğra, Sahib Şemsuddin Isfahanî, Mevlânâ Celâleddin Rûmî. İlhanlılar devrinde; dünya tarihinin en büyük hadiselerinden biri olan Moğol istilasıyla İslam Medeniyeti büyük bir yıkıma uğradıysa da Moğolların İslamlaşarak İlhanlı ve Timaroğulları adlarıyla tekrar teşkilatlanmalarından sonra İslam Medeniyeti'ne büyük hizmette bulundular. Bu arada, İbn-i Haldun'un da dediği gibi, Farsçada tarihin en önemli gelişmelerinden birini sağladı. Arapçanın yerine geçti. M.S. XIV. yüzyılda Bizans'ta Farsça Kozmografya kitapları Yunancaya tercüme edildi. Yine bu devirde Çince eserler de Farsçaya çevrildi.[974]

İslam Medeniyeti'nin diğer bir önemli dili de Türkçe'dir. Arapça ve Farsçanın bükümlü (kelime kökleri türlü şekillere giren) dil olmalarına karşılık Türkçe, bitişimli (kökleri değişmeyen) dillerdendir.

Türk edebiyatı doğuda Çin, Hint, Arap, Fars; batıda Yunan ve Latin edebiyatının mevcut olduğu bir tarihi eskiliğe sahiptir. Arap ve Fars edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da İslam öncesi devir ve İslamî devir olmak üzere iki ana merhale vardır.

---

972 Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1981, s. 185; A.Naci Tokmak, 'İran, Dil ve Edebiyat', DİA, XXII, s. 413-422

973 Erdoğan Merçil, Kirman Selçukluları, İstanbul 1980, s. 340-346

974 Fuad Köprülü, A.g.e., s. 265, 266

İslam öncesi Türk edebiyatı gerek sözlü gerek yazılı olsun Hun, Göktürk ve Uygur devletleri dönemlerini ihtiva etmektedir. Bu dönemlerdeki sözlü edebiyat Yaratılış, Alp Er Tunga, Oğuz Kagan, Bozkurt, Ergenekon, Türeyiş ve Göç destanlarından; yazılı edebiyat ise Göktürk yazıtlarından (Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kagan) ve Uygur Türkçesi ile yazılmış eserlerden meydana gelmektedir.

İslam öncesi ilk Türk şiirinin bir Hun türküsü ile Aprinçur Tigin'in şiirleri olduğu bilinir.[975]

VII. yüzyıldan itibaren büyük gruplar halinde Müslüman olan Türkler, İslamiyet'le birlikte Türkçenin yanında Arapça ve Farsça dillerinde eserler vermeye başladılar. Karahanlılar devrinde (840-1211) Türkçe yazılan eserler: Yusuf Has Hâcib'in *'Kutadgu Bilig'*i; Kaşgarlı Mahmud'un *'Dîvân-ı Lügâti't-Türk'*ü; Edib Ahmed'in *'Atâbetü'l-Hakâyık'*ı; Selçuklular devri (1040-1300) Türkçe şair ve eserler: Bedreddin Kıvâmî, Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*; Yunus Emre, Ahmed Fakîh (v. 1221), *Çarhnâme*; Seyyid Hamza, *Yusuf ve Zeliha*; Hoca Dehhânî, Rabgâzi, *Kısâsu'l-Enbiyâ*. Arapça yazan şairler: İbnu't-Teâvizî, Kadı Burhaneddin (XIV. asırda Anadolu'da) *Kısas-ı Yusuf*; Erzurumlu Kadı, Dair; Azerî Türkçesinde Seyyid Nesîmî, Germiyan diyarında şair Ahmedî.

Osmanlı dönemi (1300-1920) Türk edebiyatı 5 bölüme ayrılarak incelenir. Bunlar:

1- Dîvân edebiyatı.

2- Âşık edebiyatı.

3- Anonim halk edebiyatı.

4- Tekke edebiyatı.

5- Tanzimat edebiyatı.

Bu edebiyat türlerinde Osmanlı edipleri Türkçe, Arapça ve Farsça eserler meydana getirmişlerdir.

Dîvân edebiyatı Türklerin İslam'ı kabul etmelerinden sonra Arap ve Fars edebiyatlarının estetik yapıları üzerine kurulmuş bir yüksek zümre edebiyatıdır. Bu edebiyatın kaynakları İslam'ın temel kaynakları ve ilimlerdir. Dîvân şairlerinin ortaya koydukları eserleri 'Dîvân' adıyla toplamaları bu gruba isim olmuştur. Bu

975 Faruk Kadri Timurtaş, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul 1981, s. 2, 5

edebiyat Anadolu'da XIII. ve XIX. yüzyıllar arasını kapsar. Bu süre içinde dîvân edebiyatı yüzlerce şair yetiştirmiştir. Bunların başlıcaları şunlardır: Ahmet Fakîh, Hoca Devvânî, Seyyid Hamza, Sultan Veled; Farsça yazan Mevlânâ, XIV. asırda Âşık Paşa, Gülşenî, Hoca Mesud, Yusuf-u Meddah, Sali Fakîh, Şeyhoğlu Mustafa, Darir; Azeri Türkçesinde Kadı Burhaneddin, Seyyid Nesîmî, XV. asırda Ahmed Dâî, Şeyhî, Ahmed Paşa, Necatî, Avnî (Fatih Sultan Mehmed), Adlî (II. Bayezid), Cem Sultan, Harîmî (Şehzade Korkud), Humâmî, Cemâlî, Nisânî, Melikî, Mihrî, Mesihî, Hamdullah Hamdi, Behiştî, Revânî, Tâci-zâde Cafer Çelebi; Çağatay Türkçesinde Ali Şir Nevâî; XVI. asırda Fuzûlî, Bâkî, Zâtî, Neyâlî, Nevî, Rûhî, Taşlıcalı Yahya, Lâmîî Çelebi, Kara Fazlî, Emir-i Figânî, Hayretî, Hâkânî, Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Beyânî, Ahdî, Lütfi Paşa, Hoca Saadettin, Gelibolulu Mustafa Âlî, Kemal Paşa-zâde; XVII. asırda Nefî, Nâbî, Şeyhulislam Yahya, Nâfî, Neşâtî, Bahaî, Fehim, Sabit, Nadirî; XVIII. asırda Nedim, Şeyh Gâlib, Nazım, Vehbî, Enderunlu Fâzıl, Koca Râgıb Paşa, Surûrî, Fıtnat Hanım, Haşmet; XIX. asırda Enderunlu Vâsıf, İzzet Molla, Akif Paşa, Şeyhulislam Arif Hikmet, Leskofçalı Gâlib, Yenişehirli Avnî, Osman Nevres, Kazım Paşa, Şinâsî, Ziya Paşa, Namık Kemal.

Dîvân edebiyatı dışında âşık edebiyatı ve halk edebiyatında da birçok şair yetişmiştir.

Osmanlı dönemi Türk edebiyatı alanında yerli ve yabancı birçok araştırmalar bulunmaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır: Dîvân edebiyatı alanında:[976] Sami L. Pakalın, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul 1966); Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (Ankara 1980); H. Erdoğan Cengiz, *Dîvân Şiiri Antolojisi* (Ankara 1967); Mehmet Çavuşoğlu, *Dîvânlar Arasında* (Ankara 1981); Abdulbaki Gölpınarlı, *Dîvân Şiiri, XV.-XIX. yüzyıllar* (İstanbul 1954-1955); *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I-IV* (İstanbul 1972-1992); Ali Nihat Tarlan, *Edebî San'atlar* (İstanbul 1964); A. Canib Yöntem, *Türk Edebiyatı Antolojisi, Aşk Edebiyatı*; İlhan Başgöz, *İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul 1956); Hasan Eren, *Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar, I. Kitap* (Ankara 1952); Saadeddin Ergun, *Halk Şairleri, I. ve II. Kitaplar* (İstanbul 1927); *Halk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul 1938); M. Fuad Köprülü, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul 1935); Cemil Yener, *Türk Halk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul 1973); Ziya Yusuf, *Halk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul 1930); *Halk Edebiyatı*; Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri* (Ankara 1965); Nâilî Pertev

976 Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1971-1978, s. 1-13

Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı* (İstanbul 1982); Ahmet Caferoğlu, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* (İstanbul 1951); M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1981). Tekke Edebiyatı, *Türk Tasavvuf Şiiri Antolojisi* (İstanbul 1977); *Tekke Şiiri Antolojisi*; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I-VII* (İstanbul 1976-1992); M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara 1976).

B- İSLAM MEDENİYETİ'NDE KEŞİF VE TEKNOLOJİ

1- Sayılarda Ondalık Sisteminin Keşfi

Araştırmalar bize bugün dünyanın kullandığı ondalık sistemin Müslümanlarca keşfedildiğini göstermektedir. Bir çok ilim tarihi yazarı ondalık sistemin 'Erkâm-ı Hindî' yani Hind rakamları olduğunu söyleseler de bu sistemle yazılan ilk aritmetik kitabının 873'te yazıldığı, halbuki Hindlilerin bu sistemle kitabı iki asır sonra yazdıklarını göstermektedir.[977]

2- Sıfır (0)'ın Keşfi

Sıfır, boşluk ve yokluk demektir. Ancak pozitif ve negatif sayılar fikri sıfırın icadıyla başlamıştır. Sıfırsız artı, eksi kavramlarını da oluşturmak mümkün değildir. Neye göre artı, neye göre eksidir? Sıfır, böylece bu kavramlar arasında bir milad oluşturmuştur.

Tarihte sıfır kullanılarak yazılan ilk matematik kitabı 873 yılında yazılmıştır. Avrupa bundan 250 sene sonra sıfırı alabilmiştir. Hind matematiğinde ise sıfır, 876'da yani Müslümanlardan üç yıl sonra kullanıldı.[978]

3- Cebirin Keşfi

Matematik sahasında Müslümanların en önemli keşfi cebir ilmidir. Havârizmî, *el-Cebir ve'l-Mukâbele* adlı eseriyle bu ilmin temelini atmıştır. Havârizmî, cebir ilmini sayılar, kökler ve karekökler olmak üzere üç şeyden meydana geldiğini ortaya koymaktadır.

4- İntegral Teoreminin Keşfi

İntegral teoremi, Müslümanlar tarafından keşfedilmiştir. Hocendî, 'iki küpün toplamı asla bir küp olamaz.' diyerek bu teoremi ortaya koymuştur.[979]

5- Dünyanın Yuvarlaklığı ve Dönüşü

Dünyanın sabit olduğu teorisini ortaya süren Batlamyus'a karşı, İslam ulaması dünyanın yuvarlak olduğunu ve döndüğünü ortaya koydu. Bu konuda el-Bîrûnî, ez-Zerkâlî, İbn-i Tufeyl, İbn-i Rüşd ve Bitrûcî öne çıktılar.

977 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 35
978 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 39
979 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 45

6- Usturlabın Keşfi

Eski Yunan'da gök cisimlerini incelemek için basit bir aletin varlığından bahsedilirse de gerçek manada usturlab, İslam alimi İbrahim el-Ferrâzî tarafından bulunmuştur.

XII. yüzyılda Şehabeddin et-Tûsî ise 'Çubuk Usturlabı'nı keşfetmişlerdir.

7- Pusulanın Keşfi

Dünyada pusula ilk olarak Müslümanlar tarafından icad edilmiş ve onlardan Çinliler, Hindliler ve Avrupalılar almıştır.[980]

8- İzâfiyet Teorisi

İzâfiyet teorisi, Einstein teorisi olarak bilinir. Oysa bu teori ilk defa İslam filozofu el-Kindî tarafından ortaya konulmuştur. Kindî, zaman ancak hareketle, cisim hareketle, hareket de cisimle vardır, der ve şunu da ilave eder: 'O halde asla, cisim hareket ve zamandan biri diğerinden esasta önce değildir.'[981]

9- Kerhî (el-Karucî)'nin İhtimaller Üçgeni

el-Kerhî (IV./X. asır), *Kâfî fi'l-Hisab* yani aritmetik hakkında yeterli kitap adlı eseri, bir cebir kitabıdır. Bu kitapta belirsiz cebir ve analiz hakkında bir tartışma başlatmış ve ihtimaller üçgenini icad etmiştir. Bu üçgen daha sonra es-Semâvâl b. Yahya el-Mağrîbî (v. 1180), et-Tusî ve el-Kâşî tarafından geliştirilmiştir. Ancak batılı matematik tarihçileri bunu Fransız filozof ve matematikçi Pascal'a mâl etmişlerdir. Halbuki bu üçgen Pascal'dan en az sekiz asır önce icad edilmiştir. Hiç şüphe yok ki, Pascal bunu Müslümanlardan almıştır.[982]

10- Alkol, sülfürük asit ve nitrik asit:

Bu maddeler de Müslümanlar tarafından keşfedildi.[983]

11- Küçük Kan Dolaşımının Keşfi

Yunan hekimi Calinus'tan İbn-i Sînâ'ya kadar birçok hekim kalpteki kanın sağ karıncıktan sol karıncığa bir menfezden geçtiğini kabul ediyorlardı. Ebu'l-Hasen

980 A. La Mieli, La Science Arabe, Leiden 1930, s. 161

981 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 99

982 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 65

983 Haydar Bammat, İslamiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri, Ankara 1963, s. 124

Alâüddin Ali b. Ebi'l-Hazm İbnu'n-Nefis el-Kareşî ed-Dımaşkî (v. 687/1288), iki karıncık arasında herhangi bir menfez bulunmadığını ve kanın sağ karıncıktan pulmonar alterle akciğere gittiğini ve akciğerden pulmonar ile kalbin sol tarafına geldiğini ortaya koymuş ve küçük kan dolaşımını keşfetmiştir.[984]

12- Anestezinin Kullanımının Keşfi

Tarihte ilk anestezi IX. asırda Sâbit b. Kurra tarafından kullanılmıştır. O, bu işleme 'tenvîm' yani uyutma demiştir.

Ali b. İsâ ise *Tezkiretü'l-Kehhâlîn* adlı eserinde yaptığı birçok göz ameliyatlarında anestezi kullandığını ifade eder.[985]

13- Kızıl ve Kızamık Hastalıklarının Keşfi

Tıp tarihinde ilk olarak kızıl ve kızamık hastalıklarını keşfeden tabib Sâbit b. Kurra'dır. O, *Kitabu'z-Zâhire fî ilmi't-Tıb* adlı eserinde bunu açıklamıştır.

er-Râzî'de bu buluşu geliştirerek ayrı ayrı iki hastalık olduğunu ortaya koymuştur.[986]

Teknoloji, genel olarak bilginin işe uygulanmasıyla ilgili usuller ilmidir, diye tanımlanabilir. Daha çok riyâzî ve tabî ilimlerde ortaya çıkan teknoloji bazı sosyal ilimlerde de uygulama alanı bulmaktadır.

İslam Medeniyeti'nde ortaya çıkan teknolojileri özetlemek matematik ilimlerde, astronomide, fizik ve kimyada müşahede etmekteyiz.

14- el-Cezerî'nin Otomatları

Dünyada teknoloji alanında ilk icad edilen otomatlar İbnu'r-Rezzak el-Cezerî'ye (Ebu'l-İzz) aittir. O, bu buluşlarını 1206'da Diyarbakır'da yazdığı *Kitab fî Marifeti'l-Hendesiyye* adlı eseriyle ortaya koydu ve renkli şekillerini de çizdi.

15- Roket Teknolojisi

Barutun itici olarak Çin'de kullanıldığı bilinir. Çinliler 1332'de Pien-King'de Moğollar'a karşı barutla atılan oklar kullanmışlardı. Moğollar da 1270'te Kubilay Han zamanında Çinlilere karşı denediler. Ancak Kubilay Han bunu Şam ve

984 İbnu'n-Nefis, Teşrîhu'l-Kanûn, Kahire 1407/1988, s. 293-294

985 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 179

986 Mehmet Bayraktar, A.g.e., s. 181

Baalbek'ten gelen iki Müslüman mühendisle sağladı. Bu mühendislerin oğulları Ebû Bekir, İbrahim ve Muhammed de beraberindekilere yedi büyük makine icad ettikten sonra Çinlilerin Fan-Çing şehrine gittiler. Kuşatma altındaki şehirde Çin mukavemetini bu barutlu silahlarla kırdılar.

XII. asırda barutun formülünü ve gücünü keşfeden Müslümanlar XIII. asrın yarısında, Memluklar devrinde Hasanu'r-Rammah ve alev püskürterek hareket eden, işleyen ve yanan yumurtalarla gök gürültüsü gibi ses çıkararak roketleri icad etti.[987] Ayrıca Osmanlılar devrinde III. Ahmed zamanında humbaracılardan Ali Ağa 'Tulumba' adını verdiği roketler icad etti.

16- Ağırlıkla İşleyen Saatlerin Keşfi

Su basıncıyla çalışan saatler yerine ağırlıkla çalışan saatler ilk defa Müslümanlar tarafından icad edildi.[988]

987 Sigrid Hunke, Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi, İstanbul, Tarihsiz, s. 49-50

988 Haydar Bammat, A.g.e., s. 124

ALTINCI BÖLÜM

İSLAM SANATLARI

İSLAM SANATLARI

İslam San'atları, İslam'ı kabul eden insanların meydana getirdikleri san'at eserleridir. Bunlar tarih içinde çeşitlilikler ve gelişmeler arzetmişlerdir. Bu san'atların başlıca, Emevî, Abbâsî, Endülüs Emevîleri, Selçuklu, Memlûklu ve Osmanlılar'da geliştiklerini görmekteyiz.

İslam San'atları, başlıca mûsıkî, mimari, hatt, süsleme, figüratif resim ve diğer el san'atlarıdır.

1- Mimarî

Mimari, bir binayı tekniğe uygun şekilde, sağlam, kullanışlı ve san'atlı olarak inşa etmektir.

Mimari san'atı başlıca şu şubelere ayrılır:

a- Dînî Mimari:

Dînî fonksiyonlu binalardır. Bunlar câmii, mescid, tekke, manastır, kilise gibi binalardır.

b- Askerî Mimari:

Kale, kışla gibi askerî maksatlarla yapılan binalardır.

c- Mezar Mimarisi:

Türbe, mezar gibi ölülerin defni için yapılan binalardır.

d- Sivil Mimari:

Ev, saray gibi sivil hayatın yaşandığı binaların inşası ile ilgilenen mimari alandır.

e- Şehir Mimarisi:

Şehirlerin imar planını hazırlayan mimari dalıdır.

f- Bahçe Mimarisi:

Bahçe ve parkların tanzimiyle meşgul olan mimari dalıdır.

g- İç Mimari:

Hangi tür bina olursa olsun onların iç planlanması ile ilgilenen mimaridir.

İslam mimarisi deyince sadece dînî mimari değil Müslümanların kullandığı bütün mimari çeşitlerini anlamak gerekir. İslam Medeniyeti tarihi içinde mimarinin bütün formları kullanılmıştır.

İslam tarihinde ilk ortaya çıkan mimarlık çeşidi câmii mimarisidir. Öncelikle câmii bir ibadet binasıdır. İbadet ise İslam'da imandan sonra ikinci sırayı teşkil eder. Bunun için önce câmilerin inşasına ihtiyaç vardır. Hz. Muhammed de 622'de Medine'ye hicret ettiğinde ilk yaptığı iş Mescid-i Nebevî'nin temelinin atılması olmuştur. İlk safın geniş tutulma gereği neticesinde dikdörtgen planlı câmii ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamberin hicretten önce de Medineli Müslümanların küçük mescidler inşa ettikleri bilinmektedir. Hz. Peygamber'in mescidi bundan sonra İslam dünyasında yapılacak olanlara örnek olmuştur.

Emevîler'den günümüze intikal eden en önemli câmi şüphesiz Şam'daki Ümeyye Câmii'dir. Tarih boyunca birçok değişikliklere uğrayan câmii, sütunları ile adeta bir ormanı andırmaktadır. Yine bu devirde Kudüs'teki 'Kubbetü's-Sahra' ve karşısındaki 'Mescidü'l-Aksâ'da âbidevî yapılardır. Endülüs Emevîleri de Gırnata'da el-Hamra Sarayı, Sevilla'da Alkazar ve Giralda'yı meydana getirdiler.

Abbâsîler dönemindeki câmilere örnek ise Bağdat'taki Samarra Câmii ve minaresidir. Abbâsî câmileri kale görünümlü mimari yapılardır.

Türkistan'da, Harezm'de, Horasan'da, Afganistan'da, Mısır'da ve Anadolu'da birçok mimari eser meydana getirdiler. Bugün birçoğu hala ayaktadır.

Türkler'in çadır şeklindeki kubbeleri ile câmiler ve türbeler, İslam Medeniyeti'nin en güzel âbideleridir. Sultan Sancar'ın Merv'deki Yeşil Kubbeli Türbesi, türbeye, türbedarlara ve daimi Kur'ân okuyanlara yapılmış vakıflar, Rey'deki Tuğrul Bey'in türbesi (Günbed-i Tuğrul, Isfahan, Hemedan ve Merv'deki diğer Selçuklu sultanlarına ait türbeler, bu devrin şaheserleridir. Tus'da İmam Ali Rıza ve İmam Gazâlî türbeleri de muhteşem kubbelere sahiptir. Tus'un adı İmam Ali Türbesi'nden dolayı meşhed olarak anılmaktadır.

Bağdat'ta İmam-ı Âzam Ebû Hanife ve Necef'te Hz. Ali türbe ve külliyeleri de sultan Melikşah tarafından inşa olunmuştur.[989] Semerkant'ta Hz. Peygamber'in amca-zâdesi Kusam b. Abbas'ın 56/676'da şehit olduğu rivayet edilen yere yapılan 'Şahzinde Türbesi' de bir Selçuklu eseridir.

Selçukluların en büyük câmisi ise Melikşah tarafından 515/1121'de Bâtınîler tarafından yakılan Isfahan Ulu Câmii'dir. Devrinde câmilerin en büyüğü ve en güzeli olarak tavsif edilmiştir.[990]

Türkistan'daki kubbeli eserlere karşılık Anadolu Selçukluları ve beyliklerinde yapılar düz çatı ile kaplanmıştır. Konya, Kayseri, Sivas, Antalya, Kubâdâbâd ve Alâiye'de saraylar ve Anadolu'nun her tarafını câmii, medrese, tekke, türbe ve kulelerle süslemişlerdir.

İslam mimarisinin devasa câmileri ise Osmanlılar tarafından meydana getirilmişlerdir. Osmanlı câmii mimarisi, kitabımızın 'Osmanlı Devri İslam Medeniyeti ve Câmiler' bölümlerinde daha geniş incelenmişlerdir. Şehir mimarlığı da yine eserimizin 'İslam Medeniyeti'nde Sistemler' bölümümüzde genişçe incelenmiştir. Dînî mimarinin diğer çeşitleri, askerî mimari ve sivil mimari konuları da üzerinde inceleme gereken konulardır. Mimarlık fakültelerinde mimarlık tarihi ve İslam mimarî üsluplarının tedrisine ihtiyaç vardır.

Câmii inşasıyla başlayan dînî mimari ve sivil mimari de önemlidir. Saraylar, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, köprüler, çeşmeler, sebiller ve evler sivil İslam mimarisinin çeşitlenen bazı örnekleridir.

İslam mimarisinde Sâsânî tesirinde olanlar hariç, genelde sadelik hakimdir. Çünkü İslam, gösterişi tasvib etmez. Bu sebeple içleri oldukça gösterişli olan İslam eserlerinin dış görünüşleri mütevazıdır. Yeni Delhi'deki Taç Mahal'in dışıyla da gösterişli olmasına karşılık, Osmanlılarda dünyanın en büyük mimarlarından olan Sinan'ın yaptığı Süleymaniye, Şehzade ve Selimiye; Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaptığı Sultan Ahmed Câmii'leri oldukça sadedirler. Keza Endülüs'teki el-Hamra Sarayı'nın şâşâlı görünüşüne karşılık Osmanlı'nın Topkapı Sarayı oldukça sadedir.

Osmanlı dönemi mimarlık san'atının başlıca kaynakları, Mistaf Sâî (v. 1595)'nin *'Tezkiratü'l-Bünyan'*; Sinan'ın *'Tezkiratü'l-Ebniye'* adlı eserleridir. Cafer Efendi'nin kaleme aldığı ve Sultan Ahmed Câmii mimarı Sedefkar Mehmed Ağa'nın haya-

989 İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, Haydarâbâd 1358, IX, s. 29

990 Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Tarihi, İstanbul 1969, s. 313

tını ve eserlerini anlatan *'Risale-i Mimariye'* de önemli bir kaynaktır. 1873'te ise Viyana dünya sergisi için sultan Abdulaziz'in emriyle hazırlanan *'Usûl-i Mimari-i Osmânî'* adlı eseri de önemli bir kaynaktır.

Bu konuda Ö. Lütfü Barkan'ın neşrettiği 'Süleymaniye Câmii ve İmaret-i İnşaatı', E. Hakkı Ayverdi'nin Osmanlı mimarisi konusundaki araştırmaları ve Oktay Aslanapa'nın 'Osmanlı Devri Mimarisi' önemli çalışmalardır.

2- Hatt

İslam San'atları'nın en önde gelenlerinden biri de hattır. Hatt san'atı, Arap harflerinin ve bunların oluşturduğu kompozisyonlarla estetik bir şekilde yazılmasıdır. Bu konuda da Müslümanların kutsal Kur'ân-ı Kerim'in güzel yazılması öncülük etmiştir. Peygambere gelen Kur'ân ayetlerini peygamberin talimatına göre yazan vahy kâtiplerinden günümüze kadar İslam dünyasında binlerce hattat yetişmiştir. Bu hattatların çalışmalarıyla 'Aklâm-ı Sitte'[991] ve dışındaki birçok yazı usûlü meydana çıkmıştır. Abbâsîlerin büyük hattatı Amasyalı Yakut el-Musta'sımî (v. 698/1298)'den Osmanlı'nın meşhur hattatı yine Amasyalı Şeyh Hamdullah (v. 926/1520), Ahmet Şemseddin Karahisârî (v. 963/1556), XVII. yüzyılın ikinci yarısında Hafız Osman (v. 1110/1698), Osmanlı'nın son döneminde Mustafa Zühtü (v. 1221/1806), kardeşi Mustafa Rahim (v. 1241/1826), Kadıasker Mustafa İzzet (v. 1876) ve Türkiye Cumhuriyeti devri hattatı Hâmid'e kadar binlerce hattat bu san'atı zirveye çıkarmışlardır. Bugün de yine dünyanın en başarılı hattatları Türkiye'de yetişmektedir.

İslam dünyasında bir söz vardır: Kur'ân Mekke'de ve Medine'de nâzil oldu, Kâhire'de okundu ve İstanbul'da yazıldı. Gerçekten İstanbul'da bu yazılma faaliyeti hala devam etmektedir.

Hatt san'atındaki başlıca eserler şunlardır:

1- Âlî, *Menâkib-i Hünerverân*,

2- Müstakim-zâde Süleyman Saadeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928,

3- Mustafa Hilmi Efendi, *Mîzânu'l-Hatt*, Hzr: Abdulkâdir Dedeoğlu, İstanbul 1986,

4- Habib Efendi, *Hatt ve Hattâtan*, İstanbul 1305,

5- İbnu'l-Emin M. Kemal İnan, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955

991 Aklâm-ı Sitte: Sülüs, nesih, muhakkak, reyhani, tevki, rikâdır.

3- Mûsıkî

İslam Medeniyeti'nde mûsıkî de önemli bir yer tutar. Çünkü Ku'an'da Kur'ân'ın doğru ve güzel okunması emredilmiştir. Bu sebeple Müslümanlar Kur'ân'ı doğru okuyabilmek için kıraat ilimlerini ortaya çıkardıkları gibi güzel okuyabilmek için birçok makamları ve usülleri geliştirmişlerdir. Filhakika tarihte mûsıkîye karşı çıkan bazı fıkıhçılar görülse de bu genele şümûl edilemez. Genelde İslamî ve insanî değerleri küçültücü tarzdaki mûsıkîye karşı durulmuştur. Bunun dışındaki mûsıkî Müslümanlarca itibar görmüş ve hatta dînî mûsıkî, tekke mûsıkîsi gibi tarzlar ortaya çıkmıştır. Hatta o kadar ki, Osmanlı'da ezanlar vakitlerine göre farklı makamlarda okunmuştur. Bugün de hala bu durum devam etmektedir.

İslam âlimleri mûsıkîyi genelde matematik ilimleri arasında saymışlardır. Havârizmi, mûsıkîyi yabancı ilimler arasında sayarken, Fârâbî alet ilimleri arasında, İhvân-ı Safâ, Gazâlî ve İbn-i Haldun matematik ilimleri arasında saymışlardır.

İslam, doğunun en büyük mûsıkî üstadlarından İshak el-Mavsîlî ve Ziryab, Bağdat'tan sonra II. Abdurrahman zamanında Endülüs'e gelerek Kurtuba'da şöhret kazandılar. Burada Ebu'l-Hasan Ali b. Nefis de önemli bir mûsikîşinastı. Siyah ve tatlıses olmasından dolayı Ziryab adını alan Ebu'l-Hasan, Mağrib'de udun tellerini 4'ten 5'e çıkardı ve tellerini ipek ve deriden yaptı. Ziryab, el-Egânî'den on binlerce kıtalık şarkı ve yüzlerce makam biliyordu. Endülüs toplumun kıyafetine bile tesir etti. Daha önce saçlarını uzatarak ortadan ikiye ayıran halk, Ziryab gibi saçlarını kısaltarak yüzlerini örtmez hale geldiler.

Mûsıkî nazariyatında da önce tercüme eserler önemli yer tuttu. Mûsıkî ile uğraşan ilk filozof ise Fârâbî'dir. Onun *Kitâbu'l-Mûsıkî* adlı eseri meşhurdur.

Araplar, Çin-İran gamından hareketle tabî gamı buldular ve mûsıkî aletleri yaptılar. Gezici şairlerin çaldıkları kemençe, gitar, ud, darbuka, kudüm v.s. ve bugünkü piyanonun babası olan cûnun da onlar tarafından yapıldı. Bu aletler Müslümanlar tarafından İspanya ve Batı Avrupa'ya taşındı.[992]

Selçuklular da mûsıkînin temeli sultan kapısında beş nöbet (Nevbet-i Pençgâne), melik kapılarında üç nöbet çalınan askerî müziğe dayanır. Bununla beraber Selçuklu saraylarında günlük eğlencelerde, bayramlarda, düğünlerde, cülûs ve zafer merasimlerinde, misafir hükümdarlar ve elçileri kabulde çeşitli sivil

992 Haydar Bammat, İslam'ın Mânevî ve Kültürel Değerleri, Ankara 1963, s. 348 vd.

mûsikîye de yer verildi. Saraylarda meşhur mûsikîşinaslar toplanırdı. Erzincanlı Sirâceddin Ahmed (v. 1260) meşhur mûsikî üstadlarından biri idi. Horasan tarzında peşrevleri, gazelleri ve terennümleri vardı. Şöhreti sebebiyle Melik Eşref onu Şam'a davet etmiş ve çaldığı parçalarla saray mûsikî heyetini hayran bırakmıştı. Mardin Artuklu sarayında Çengi lakabıyla tanınan Kara-togan oğlu Mehmet, Mısır sultanı Nâsır tarafından Kahire'ye davet edilmiş ve sarayda mûsikî öğretimiyle vazifelendirilmişti.[993]

4- Resim

El yazması kitapları süslemek veya olayları tasvir etmek maksadıyla boya ve yıldızlarla yapılmış resimler ve portreler. 'Hurde' yani küçük nakış da denilen bu san'atı icra edenlere de nakkaş denirdi. Bu san'atta boya olarak minyon denilen sulyen kullanılırdı. Altın ve boya ile yapılan süslemeye de tezhib; bunu yapana da müzehheb denirdi.[994] Minyatür, çok küçük ölçekte yapılmış san'at eseri için de kullanılır.

Minyatür san'atının Çin'den Türklere, oradan İranlılara ve oradan da Avrupa'ya geçtiği kabul edilir.[995]

İslam'da tapınmaya mahsus heykel ve resimlerin yapımı yasaklanmış olmakla beraber resimlere müsamaha edildiği görülmektedir.

Zîruh (canlı) varlıkların resmedilmelerinin de stilize bir şekilde yapıldıkları görülmektedir. Mesela çinilere işlenmiş bir canlı figüründe ayaklarının ve boynuzlarının ağaç veya çiçek şeklinde resmedildiklerine şahit olunmaktadır. Bu konuda çok katı olunmadığı da tarihi kalıntılardan anlaşılmaktadır. Emevîler devrindeki saraylarda bulunan renkli resimler, XIII. asırda Alâeddin Cüveynî tarafından yazılmış Moğol tarihinde Gazneliler tarihine ait Reşîdüddin'in 'Vekâyînâme'sinde Osmanlılarda XVI. asırda Seyyid Lokman'ın 1579'da yazdığı *'Hünernâme'*, III. Mehmet'in *'Surnâme'*sinde birçok minyatür bulunmaktadır.

Anadolu Selçukluları zamanında Abduddevle Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin portrelerini yapmış, Konya'daki Kubâdâbâd Sarayı, Uygur üslubu ile yapılmış çinilerle süslenmiştir. III. Gıyâseddin Keyhüsrev de üzeri resimli sikke bastırmıştı.[996]

---

993 Osman Turan, A.g.e., s. 323

994 M. Zeki Pakalın, A.g.e., II, s. 526

995 Celal Esat Arseven, Sanat Ansiklopedisi, İstanbul 1966, III, s. 1415

996 Osman Turan, A.g.e., s. 315

Osmanlılar döneminde Fatih'in resmini yapan ressam Sinan Bey, II. Bâyezid devrinde nakkaşbaşı Velican, Baba Nakkaş, Tebriz'den Amasya'ya gelen Şahkulu; Kânûnî devrinde Kıncı Mahmud, İbrahim Çelebi, Reis Haydar (Nigari), Mehmet Bey, Kefeli Hasan Çelebi, III. Mehmet'in nakkaşı Osman, IV. Mehmet zamanında Selimiyeli Reşid, Mustafa Çelebi, Süleyman Çelebi ve Levnî gibi ressamlar bu san'atkarlardan bazılarıdır.

Ebru (resim), su üzerine toz boya ile resim yaparak onu kağıda kopyalama san'atıdır. 'Ebr' bulut demektir. Bulutlu kağıt demek olan ebru, hem süslemek hem de kitap ciltlerinde kullanılmıştır.

VIII. asırda Çin'de Li Sha Shien, XII. asırda Japonya'da Suminayashi adında ebruya benzer tekniklerin varlığı bilinse de ebrunun Çağatay Türkçesi'nde 'ebre' adıyla Türkistan'da ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Buradan İran'a oradan da Osmanlı'ya geçtiği anlaşılan bu san'at XVI. asırda Hindistan'a intikal etmiştir.[997]

Osmanlı'da Avrupa ve Amerika'ya kadar yayılan ebru san'atı, altın çağını Osmanlı'da yaşamıştır. Bugün de Türkiye'de bu san'atı yaşatan san'atkarlar mevcuttur.

Osmanlı'da ebrunun birçok çeşitleri bulunmaktadır. Bunlar, akkase, ebru, battal ebru, çifte âharlı ebru, hatip ebrusu, Necmeddin ebrusu[998] gibi cumhuriyet devrinde Mustafa Düzgünman, bu san'atı en iyi yaşatanlardandı.

5- Halıcılık

Halıcılık, M.Ö. III. yıllarında Orta Asya Türklerinde ortaya çıkmıştır. Burada yaşayan Türkler, çadırlarını süslemek ve ısınmak amacıyla halı ve kilimler üretmişlerdir. XI. asırda Selçuklularla İran'a ve Anadolu'ya ve Osmanlılara geçmiştir. XIII. yüzyıl Selçuk halılarının geometrik desenlerine karşılık XIV. yüzyılda stilize hayvan motifli Anadolu halıları, XV.-XVIII. yüzyıllarda bitki motifli halılar, bu tarihten sonra da baklava motifli halıların ortaya çıktığı görülmektedir.[999]

6- Çinicilik

İsminden de anlaşıldığı gibi seramik san'atı Çin'de ortaya çıkmış ve buradan da dünyaya yayılmıştır.

997 Uğur Derman, 'Ebru', DİA, s. 80-82

998 M. Zeki Pakalın, A.g.e., s. I, s. 499

999 Aygün Ülger, 'Osmanlı'da Geleneksel Sanatlar', Osmanlı Ansiklopedisi, İstanbul 1995, III, s. 91

Eski Mısır ve Mezopotamya'da da tuğla üzeri ve renkli sırların kullanıldığı görülmektedir. Keza sırlı tuğlaların İslam'dan önce Uygurlar tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. İslâmî dönemde Abbâsîlerin özellikle Samarrâ'da yeşil ve sarı sırlı levhaları kullandıkları tesbit edilmiştir.

İlk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar, Harezmşahlar ve Gazneliler mimari eserlerde süsleme unsuru olarak çiniyi kullanmışlardır.

Büyük Selçuklular, Horasan, İran'da; İlhanlılar da Semerkant ve Buhâra'da çini kullanmışlardır.

Çinideki asıl gelişme ise Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da kendini göstermiştir.

Bugün hala ayakta duran Konya'daki Karatay Medresesi, çinileri ve Anadolu'daki diğer Selçuklu şehirlerindeki çiniler, orijinalliklerinden hiçbir şey kaybetmemişlerdir.

Osmanlı'da ise çini san'atı, büyük gelişmeler göstermiştir. İznik'te başlayan, Bursa, Edirne ve İstanbul câmilerinde büyük kullanım alanı bulan Osmanlı çinileri adeta câmileri bir çini sergisi haline gelmiştir. Topkapı Sarayı'ndaki arz odası ve hırka-i saadet dairesi, XVI. asır çinilerinin en güzel örneklerini sergiler.

Osmanlı'da çini, saraylarda, câmilerde, tekkelerde, medreselerde, sıbyan mekteblerinde, çeşmelerde, sebillerde, evlerde çeşitli kullanım alanı bulmuştur.

7- Diğer San'atlar

Tarih içinde doğup gelişen İslam San'atları bunlardan ibaret değildir. Bunların bir kısmı kumaş işleme san'atı, ağaç işleme san'atı, maden işleme san'atı, taş işleme san'atı, mermer işleme san'atı, tuğla işleme san'atı, cam işleme san'atı, deri işleme san'atı gibi san'atlardır.

YEDİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'İN SOSYAL HAYATLA İLGİLİ EMİR, YASAK VE TAVSİYELERİ

1- Sosyal Hayatla İlgili Bazı Emir ve Tavsiyeler

1- *İnsanlar arasında adaletle hükmetmek.*

İnsanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmediniz.[1000]

2- *İnsanlarla güzel mücadele etmek.*

Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et ve onlarla olan mücadeleni en güzel şekilde yap.[1001]

3- *Kötülüğe en güzel şekilde karşılık vermek.*

İyilik ve kötülük asla bir olmaz, müsâvî tutulamaz. Kötülüğe en güzel bir şekilde karşılık ver. Bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık olan kimse candan bir dost gibi olur.

4- *Evlere izinsiz girilmemesi.*

Ey iman edenler! Kendi evleriniz dışındaki evlere izinsiz ve selamsız girmeyin. Böyle yapmanız sizin için daha münâsiptir. Umulur ki, bunu düşünürsünüz.[1002]

2- Çocuk Eğitimi İle İlgili Esaslar

1- Lokman oğluna nasihat ederken; yavrucuğum! Sakın Allah'a eş koşma. Çünkü şirk büyük bir zulümdür.[1003]

2- Biz insana annesine ve babasına iyi davranmasını emrettik. Zira annesi onu nice zahmetlerle karnında taşımıştır. Sütten kesilmesi de iki yıl kadardır. İnsan, hem bana hem annene hem babana şükret. Sonunda bana döneceksin, diye buyurduk.[1004]

1000 Nisa Sûresi, 58
1001 Nahl Sûresi, 125
1002 Nûr Sûresi, 27
1003 Lokman Sûresi, 13
1004 Lokman Sûresi, 14

3- Eğer annen ve baban seni bilmediğin konuda bana ortak koşmaya zorlarlarsa sakın onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin ve bana yönelenlerin yolunu tut. Sonunda dönüşünüz banadır. O zaman ben de size yaptıklarınızı haber vereceğim.[1005]

4- Yavrucuğum! Haberin olsun ki, yaptığın bir hardal tanesi ağırlığınca olsa da bir kaya içinde veya göklerde yahut yerin dibinde gizlense Allah onu getirir, mîzâna koyar. Çünkü Allah en ince şeyleri bilir, her şeyden haberdardır.[1006]

5- Yavrucuğum! Namazını kıl, iyiliği emret, kötülükten sakın, başına gelenlere sabret. Çünkü bunlar kararlılık gerektiren işlerdendir.[1007]

6- İnsanlara karşı kibirli olma ve yeryüzünde çalımla yürüme! Çünkü Allah, kibirlileri kuruntu edenleri sevmez.[1008]

7- Yeryüzünde tabî ol, sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini eşeklerin sesidir.[1009]

3- Karadaki ve Denizlerdeki Fesadın Sebebinin İnsanlar Oluşu:

1- İnsanların kendi ellerinin yaptıkları işler yüzünden, karada ve denizde fesad meydana çıktı ki, Allah işledikleri günahlardan bir kısmının cezasını onlara tattırsın. Olur ki dönerler.[1010]

Nuh'un gemisinin ibret oluşu:

1- Onu ve gemide bulunanları kurtarıp, gemiyi ve hadiseyi bütün insanlara ibret vesilesi yarattık.[1011]

2- Biz bir ibret olsun diye o gemiyi bıraktık. Var mı ibret alan?[1012]

3- Unutmayın ki Nuh zamanında sular taştığı vakit sizi emniyetli gemide biz taşımıştık.[1013]

1005 Lokman Sûresi, 15
1006 Lokman Sûresi, 16
1007 Lokman Sûresi, 17
1008 Lokman Sûresi, 18
1009 Lokman Sûresi, 19
1010 Rûm Sûresi, 41
1011 Ankebut Sûresi, 15
1012 Kamer Sûresi, 15
1013 Hakka Sûresi, 11

4- Onu sizin için hem bir ibret vesilesi kılalım, hem de can kulağı ile dinleyip ders alanlar iyice bellesin diye böyle yapmıştık.[1014]

4- İnsanların Şeref ve Haysiyetlerine Değer Vermek:

Sadakalar, kendilerini Allah yolunda vakfeden fakirler içindir. Bunlar yeryüzünde dolaşamazlar. Hallerini bilmeyen adam, iffet ve istiğnâlarından dolayı onları zengin sanır. Onları simalarından tanırsın. Onlar, halktan ısrarla bir şey istemezler.

1- Tatlı söz ve affetme, başa kakılarak verilen sadakadan daha hayırlıdır.[1015]

2- Başa kakarak ve eziyetle sadakalarınızı iptal etmeyiniz.[1016]

5- Hayâsızlığın Yasaklanması:

1- De ki, Rabbim âşikâre ve gizli hayasızlığı, günahkarlığı ve isyanı haram kılmıştır.[1017]

2- Onlar ki gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri size okuyup haber vereyim. Ona hiç şerik koşmayın, anaya babaya iyilik edin, fakr u zarûret korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Biz, sizin de, onların da rızkınızı veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Allah'ın katlini haram kıldığı canı öldürmeyin. Meğer ki, hak ile ola! İşte size tavsiye olunanlar, tâ ki anlayasınız.[1018]

3- Yetim malına yaklaşmayın. Ölçü ve tartıda tam yapın, doğru söyleyin.[1019]

6- İnsanları Öldürme Yasağı:

1- Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın.[1020]

2- Yanlışlık dışında bir mü'min diğer bir mü'mini öldüremez.[1021]

3- Kim bir mü'mini bile bile öldürürse onun cezası içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah ona öfkelenmiş, onu lanetlemiş ve ona büyük bir azap hazırlamıştır.[1022]

1014 Hakka Sûresi, 12
1015 Bakara Sûresi, 112
1016 Bakara Sûresi, 264
1017 Bakara Sûresi, 112
1018 Bakara Sûresi, 112
1019 En'am Sûresi, 33
1020 İsrâ Sûresi, 33
1021 Nisâ Sûresi, 92
1022 Nisâ Sûresi, 93

4- İşte bu yüzdendir ki, İsrâiloğulları'na şöyle yazmıştık: Kim katil olmayan veya yeryüzünde fesad çıkarmayan bir kişiyi katlederse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir adamın hayatını kurtarırsa sanki bütün insanlığı kurtarmış gibi olur.[1023]

7- Eşcinselliğin ve Homoseksüelliğin Yasaklanması:

1- Kadınlarınızdan fuhuş yapanlar olursa içinizden aleyhlerine dört şahit getirin, eğer bunlar şahitlik ederlerse ölünceye kadar veya Allah onlara bir yol gösterinceye kadar o kadınları evlerde göz hapsinde tutun.[1024]

2- Sizden iki erkek bu fuhşu yaparsa onlara eziyet edin. Eğer tevbe eder, uslanırlarsa onları bırakın. Allah tevbeleri kabul edendir, merhametlidir.[1025]

8- İyiliği Emretmek, Kötülüklerden Sakındırmak:

1- Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder ve kötülükten sakındırırsınız.[1026]

2- Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten sakındıran bir topluluk bulunsun.[1027]

9- Suçun Şahsîliği:

1- Hiçbir suçlu başkasının suçunu çekemez.[1028]

10- İnanç Hürriyeti:

1- Biz ona (insana) iki yolu gösterdik.[1029]

2- Biz ona (insana) yolu gösterdik, ister şükredici olsun ister nankör.[1030]

3- Sizin dininiz size, benim dinim bana.[1031]

1023 Mâide Sûresi, 32
1024 Nisâ Sûresi, 15
1025 Nisâ Sûresi, 16
1026 Âl-i İmran Sûresi, 110
1027 Âl-i İmran Sûresi, 104
1028 En'am Sûresi, 164; İsrâ Sûresi, 15; Necm Sûresi, 38, 41; Fatır Sûresi, 18; Zümer Sûresi, 7
1029 Beled Sûresi, 10
1030 İnsan Sûresi, 3
1031 Kâfirûn Sûresi, 1-5

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNİN BATI MEDENİYETİNE TESİRLERİ

İSLAM MEDENİYETİNİN BATI MEDENİYETİNE TESİRLERİ

İslamiyetin doğuşu, Hıristiyan Avrupa aleminin dikkatini çekmiştir. Hz. Muhammed devrinden itibaren bu yeni dini tetkik için papalık zaman zaman İslam alemine adamlar göndererek araştırmalar yaptırmıştır. XI. yüzyıla kadar bu araştırmalar, Hıristiyanlar'ın İslam'ı kendilerine rakip görmeleri sebebiyle yaptıkları dînî araştırmalardır. Şam ve Endülüs Emevileri ile Abbâsîler devirlerindeki ilmî ve ekonomik gelişmeler ve İslam'ın süratli yayılışı batının nazarlarını bu alanlara çekmiştir. Artık bu devirde İslamın doğuşunun yükselişi Batı'da hem endişe hem de hayranlık doğurmuştur.

Bunun neticesi olarak da bir taraftan İslam Medeniyeti'ne ait eserler Batı dillerine çevrilirken bir taraftan da hem Bağdat'a kadar İslam doğuya talebeler gönderilmiş hem de Avrupa'da bazı araştırma merkezleri kurularak İslamoloji hakkında çalışmalar başlatılmıştır.

İspanya, Fransa ve İtalya'dan İslam medreselerine talebeler gelirlerken rahiplerin başını çektikleri araştırma grupları Müslümanların ilimde ulaştıkları gelişmeleri araştırmaya başladılar ve Avrupa'da İslam medresel rini taklid eden üniversiteler kurdular. Yeni kurulan bu üniversiteler, binaların mimari tarzlarına kadar İslam medreselerinin program ve müfredatını almakta bir beis görmediler. Napoli krallığındaki Palermo, XIII. yüzyıldaki Bolonya, Montpellier daha sonra Paris, Oxford ve Köln üniversiteleri bu anlayışla kuruldular.[1032]

İslamı, doğuyu ve eski Yunan eserlerini tanımak isteyen Avrupalılar, Arapça'yı öğrenmeye başladılar. Böylece bugün bile batıda kullanılan birçok Arapça kelime terim batı dillerine geçti. Dr. Sigrid Hunke, eserinde bunların uzun bir listesini vermiştir.[1033]

1032 H. Ziya Ülken, Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü, İstanbul 1935, s. 243, 244

1033 Bkz: Sigrid Hunke, Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi, İstanbul Tarihsiz, s. 479-482

850-932 tarihlerinde Bağdat'ta hekimlik yapmış olan Ebû Bekir Râzî'nin ve İbn-i Sînâ'nın eserleri asırlarca Avrupa üniversitelerinde ders kitabı oldu. Râzî'nin eserleri 1509, 1529, 1548 ve 1745'te tekrar tekrar Latince'ye tercüme edildi. 980-1033 tarihlerinde yaşamış olan İbn-i Sînâ'nın *'el-Kanun fi't-Tıb'* adlı eseri birçok Arap diline tercüme edilmiş ve XVII. yüzyıla kadar tekrar tekrar basılmıştır. 1617 tarihli bir üniversite nizamnamesinden anlaşıldığına göre Râzî ve İbn-i Sînâ'nın eserleri XVII. asırda Lourain Üniversitesi'nin tıb tedrisatının temelini oluşturuyordu.[1034] Râzî'nin çiçek ve kızamık hastalıklarıyla ilgili eserinin 1498'den 1866'ya kadar İngilizce'ye 46 ayrı tercümesi yapılmıştır.[1035]

Batılılar, İslam Medeniyeti'nin batı medeniyetine tesirlerinden biri de matematikteki onlu sistemdir. Gerçekten de sıfırın (0) icadı insanlık tarihinin en büyü icadlarından birisidir. Bugün kullanılan onlu rakam sistemi, bazı iddiaların aksine Hind Medeniyeti'nin değil, İslam Medeniyeti'nin bir icadıdır. Her ne kadar IX. asırdan önce rakamlar Hindistan ve Araplarda kullanılmaya başlanmışsa da sıfırın ilk defa Araplar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira sıfırı kullanan ilk matematik eseri 873'te yazılmıştı. Hind'de ise ilk kullanım 876'da Gvalior Yazıtları'ndadır. Ondalık sistemin Avrupa'ya geçişinde Fransız asıllı ve adı Gerbert olan Papa II. Sylvestre'nin büyük çabası olduğu bilinmektedir.

İslam Medeniyeti'ni, kağıdı, barutu ve pusulayı Avrupa'ya intikal ettirmekle Batı medeniyetinde büyük tesirler icra ettiler. Kağıdı Şam'da gören Avrupalılar ona 'karta damasana' dediler.[1036]

İslam Medeniyeti, ticaret hususunda da batıya tesir etmiştir. Sicilya ve İspanya'ya hakim olan Müslümanlar buralarda canlı bir ticaret faaliyetine giriştiler. Doğu ile Batı arasında yürütülen bu ticaret iki yolla yapıldı. Biri Suriye, Lübnan, Kudüs ve Mısır'da başlayan ve Akdeniz yoluyla Sicilya ve İspanya'ya ulaşan ve buralardan da kara yollarıyla Avrupa'nın içlerine uzanan yol; diğeri, orta Asya'dan Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya ulaşan karayoludur. Bu yollarla daha çok kumaş, ipek, diba ve altın işlemeli doğu kumaşları Avrupa'ya taşındı. Bunun neticesi olarak da İtalya ve İspanya'da dokumacılık gelişti.

1034 İsmail Hami Danişmend, Garb Medeniyetinin Menbaı Olan İslam Medeniyeti, İstanbul 1961, s. 37'de Gautier in Moeurs et Contumes des Muselmans, Paris 1955, s. 245'ten naklen.

1035 The Age of Faith, Newyork, I, s. 316

1036 Corci Zeydan. Medeniyet-i İslamiyye Tarihi, I, s. 236

Sicilya kralı II. Frederik (v. 1250) filozofu Michael Scotus'un da tesiriyle Arapça'yı öğrenmiş, İslam eserlerini okumuş ve Arap motifleriyle süslü kıyafetler giyinmiştir.[1037]

Müslümanlar Avrupa'ya pratik hayatla ilgili yenilikler de getirmişlerdir. İspanya'ya tarımda sulama usulleri, pamuk, şeker kamışı, pirinç ve turunçgiller Müslümanlar tarafından getirilmiştir.[1038] Keza dut ağacı, muz, fıstık, hurma ve şeker kamışı da İspanya'ya Müslümanlar tarafından getirildi.[1039]

İslam Medeniyeti'nin batı medeniyetine tesir yollarından birisi de 'Haçlı Seferleri'dir. Her ne kadar Avrupalılar, Haçlı Savaşları'nda birçok insanı kaybetse de İslam ülkelerine gelen Haçlılar burada gördüklerinin birçoğunu ülkelerine götürdüler.

Söz gelimi Avrupalılar, yel değirmenlerini, kanallarla ziraat yapıldığını, ayuklu okları, top barutu gibi birçok şeyi Haçlı Seferleri'nde gördüler.

Ayrıca İslam filozoflarından İbn-i Sînâ, İbn-i Rüşd, Ebû Bekir Râzî, Gazâlî, İbn-i Haldun, Taberî, Mes'ûdî, Ebu'l-Fida, İdrîsî, Yâkut el-Hamevî ve şair Mearrî'nin fikirleriyle batıya tesir ettikleri bilinmektedir.

1037 Sigrid, Hunke, A.g.e., s. 356

1038 Bernard Lewis, Tarihte Araplar, İstanbul 1979, s. 154

1039 Ahmet Gürkan, İslam Medeniyeti'nin Garbı Medenileştirmesi, İstanbul 1965, s. 223

KARMA İNDEX

* Kitap isimleri, **bold harfler**le; şahıs isimleri, *italik harfler*le; müessese ve yer isimleri, ***bold-italik harfler***le; diğer terimler de normal karakterdeki harflerle gösterilmiştir.

A

Âbân 256
Abbas b. Firnas 61
Abbas b. Said el-Cevherî 47, 409
Abbâsî 425
Abbâsîler 44, 45, 46, 51, 56, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 99, 102, 104, 106, 111, 126, 133, 134, 143, 152, 155, 169, 172, 218, 222, 223, 235, 243, 251, 283, 284, 293, 301, 306, 316, 321, 326, 331, 336, 337, 361, 400, 405, 410, 411, 412, 417, 421, 436, 451
Abbâsi Medeniyeti 39
Abbas Vesîm Efendi 178, 413
Abbe Georges 349
Abdalân-i Rum 328
Abdulaziz b. Esam 312
Abdulaziz es-Sivasî 413
Abdulaziz (Sultan) 201
Abdulbaki Gölpınarlı 427
Abdulcabbar el-Bağdâdî 326
Abdulkâdir b. Ahmed 414
Abdulkâdir Geylânî 211
Abdulkâdir (u. 1435) 411
Abdulkerim b. Hüseyin el-Amasî 178, 414
Abdullah Ahıskavî 183
Abdullah Ahiskavî 376
Abdullah b. Abbas 404
Abdullah b. Âmir 283
Abdullah b. Amr el-Mazîrî 217
Abdullah b. Hüseyin el-Muzaffer el-Bennâvî 410
Abdullah b. Kesîr 160
Abdullah b. Mes'ud 404
Abdullah b. Mübarek 404
Abdullah b. Ömer 217
Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh 58
Abdullah b. Sa'id b.'l-As 308
Abdullah b. Ümmi Mektum 312
Abdullah b. Zübeyr 59
Abdullah Turkî (Matematikçi) 67
Abdullatif el-Bağdâdî 310
Abdulmecid (Sultan) 138, 168
Abdulmelik b. Mervan 59, 131, 132, 218, 305, 407
Abdulmelik b. Osman 163

Abdulvâsî' Cebelî 425
Abdurrahman b. İsmail 61
Abdurrahman Câmî 425
Abdurrahman en-Nasr 287
Abdurrahman Fehmi 423
Abdurrahman Gâzi 75, 163
Abdurrahman Sülemî 325
Abdurrezzak et-Turkî 70
Abdusselâm Bağdâdî 92
Abdusselâm b. Said et-Tenûhî 398
Âbid 423
Abidos 262
Académi'e Lügatı 27
A. Canib Yöntem 427
Acem 45, 132
Acem aruzu 422
Acemi Oğlanlar Kışlası 74, 143
Açe Sultanlığı 75
Adad (Bâbil şehir kapısı) 262
Adana 160
Adar (Mart) 255
Âd Kavmi 268
Adlî (II. Bâyezid) 427
Afganistan 67, 123, 436
Afrika 61, 123, 266
Afrodis 47
Afyon 158
Ağa Kapusu 92
Ağlebîler 123
A. Hamdi Aksekili 210
Ahbâru't-Tıval (Ebû Ahmed ed-Dineverî) 400
Ahbâs-ı Mebrûre 236
Ahdî 427
Ahî Çelebi 413
Ahî Evran 327, 328
Ahî tekkeleri 125
Âhiyân-i Rum 328
Ahkâmu's-Sultâniye 85
A. H. Layard 262
Ahmed b. Hanbel 63, 86, 209, 223, 233, 273, 281, 308, 399
Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Ezdî 408
Ahmed b. Nasr ed-Davud 65
Ahmed b. Tolun 162, 285
Ahmed Cevdet Paşa 137, 138, 139, 376, 419
Ahmed Dâî 427
Ahmed Fakîh (v. 1221) 426
Ahmed Fevzi Paşa 149
Ahmed Gâzi Medresesi (Peçin) 158
Ahmed-i Erzincânî 425
Ahmed Mithat Paşa 121
Ahmed Paşa (v. 1747) 147
Ahmed Rüştü Paşa (Maarif Nâzırı) 199
Ahmed Vefik Efendi (Tarih Felsefesi Hocası) 203
Ahmed Yesevî 67
Ahmed Zühtü Paşa (Maarif Nazırı) 145
Ahmes 408
Ahmet Caferoğlu 428
Ahmet İzzet Efendi (Sergi Halifeliği Dairesi Başkanlığı) 239
Ahmet Karahisârî (1469–1556) 76
Ahmet Şemseddin Karahisârî 438
Ahmet Teküdar (Moğol Hükümdarı) 236
Ahmet (Yunus el-Harrânî'nin torunu) 61
Ahron (Tabib) 60
ahsen-i takvim 249
Ahsenü't-Tekâsîm (Makdîsî) 418
Akabe 83
Akabe Biatı 83
Akademia 116
Akbesim 264
Akça Koca 75, 163
Akdeniz 328, 452
Akhisar 122
Akı (Cömert) 327
Akka 162

Aksaray 159, 270, 287
Akşemseddin 76, 125, 413
Alâ b. Hadramî 104
Alaca nâhiyesi 158
Alâeddin Ali Efendi (Şeyhulislam) 238
Alâeddin el-Kirmânî 414
Alâeddin Esved 75
Alâeddin Keykubad 72
Alâeddin Tûsî 75
alaka 357, 358
Alanya 159
Alaşehir 158, 164
Âlât-ı Rasadiye li Zîc-i Şehinşâhiye 322
Albert Einstein 349, 430
Alexander Fridmann 349
Ali b. Abbas el-Mecûsî 416
Ali b. Ebî Tâlib 88, 104
Ali b. Hîbetullah 408
Ali b. İsâ 431
Ali b. Medenî 397
Ali b. Muhammed el-Kalasâdî 408
Ali b. Nefis 74
Ali b. Numan (Şâfiî Fakîhi) 172
Ali b. Rabban et-Taberî 412, 416
Ali b. Veli b. Hamza el-Cezairi el-Mağribî 178
Ali b. Yahya el-Müneccim 122, 126, 316
Ali İbnu'l-Abbas el-Mecûsî 412
Ali Kuşçu 75, 77, 120, 141, 157, 176, 182, 322, 408, 411
Ali Nihat Tarlan 427
Ali Paşa Câmii (Dîvân yolu-İstanbul) 203
Ali Paşa (Sadrazam) 130
Ali Şir Nevâî 427
A Literary History of the Arabs (E. Nicholson) 423
Ali Turkî (Abdullah Turkî'nin oğlu) 67
Alkazar 436
Almagest Geographia (Batlamyus) 417
Alman 23, 25, 28
Almanya 265
alp 324
Alp Er Tunga Destanı 136, 426
Altı Mermer Kilisesi 311
Altunboğa Medresesi (Mardin) 159
Am'âkî Buhârî 425
Amarna 262
Amasya 160, 163
Amasya Dârü'ş-Şifâsı 413
Amasyalı Mehmed Efendi 237
Amasyalı Şeyh Hamdullah 438
Amasyalı Yakut el-Musta'sımî 438
Amca-zâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi 319
Amelî Ahlak 210
Amerikan 25, 27
Âmidiye Kütüphanesi 69
âmil 86
Âmil 156
Amir b. Cedere 150
Âmir Kabilesi 284
Ammar b. Yasir 298
Amme hukuku 206
Ampére 420
Ampir Üslubu 303
Amr b. As 104, 284, 300
Amr b. As Câmisi (Mısır) 73, 119, 284, 307
Amr b. Kulsum 423
Amr b. Sarâh 60
Amr b. Umeyye ed-Damrî 85
Amr b. Zürâre 150
Anadolu 123
Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Ahmet Caferoğlu) 428
Anadolu Selçukluları 68, 123, 161
anâsır-ı erbeası 346
Anonim halk edebiyatı 426

Antakya 47, 60, 156, 288, 335
Antalya 158, 335, 437
Antara 423
Antium Takvimi 253
Apollonius 47
Aposteriori 345
Arabistan 87, 131, 267
Arafat 305
Âramca 47
Arap 34, 39, 43, 45, 56, 60, 71, 72, 120, 131, 132, 133, 134, 135, 142, 150, 151, 152, 160, 169, 278, 302, 309, 311, 324, 362, 377, 400, 407, 422, 423, 425, 426, 438, 452, 453
Arap aruzu 422
Arapça 23, 24, 27, 40, 46, 47, 59, 60, 63, 66, 83, 125, 130, 131, 134, 135, 144, 146, 147, 149, 150, 152, 170, 186, 189, 190, 198, 199, 210, 297, 305, 314, 316, 320, 324, 326, 327, 334, 335, 336, 359, 387, 411, 413, 417, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 451, 453
Araplar 288
Arap Mûsıkîsi 44
Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı (C. Huart) 423
arazi-i havz 225
Arazi-i İltizâmiye 230
arazi-i memleket 225
Arazi-i Mevat 220
Arazi-i Mevkûfe 221
Arif Bey (Hattat) 196
Arif (Onbaşı) 243
Aristo 47, 61, 63, 116, 152, 369
Arpalık 229
Arpaz 158
Arsakiler Takvimi 253
Arslan Gâzi Tafgac Han 152, 173
Arşimedes 47, 70
Artuklular 159, 163, 302
Artukoğulları 421
Aryanizm Teorisi 32
Arzachel 321
Asâkir-i Mansûre-yi Muhammediye 149, 245
Âsâr-ı Ulviye (İbn-i Sînâ) 369
Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd (Kazvînî) 418
Âsâru'l-Ulûhiyyet 363
as grave 216
Ashâb-ı Kehf 324
Asitâne 315
Askerî İdâdî 144
Askudâr 338
Aslan Cazib 123
Asoka 153
Asr-ı Saadet 42, 56, 133, 312
Astronomi 115, 141, 182, 183, 184, 310, 320, 363, 368, 370, 372, 375, 376, 382, 393, 410
Asur 216
Asurbanipal Kitaplığı 262
Asur Ülkesi 254
Asya 61
Âşık Baba 75
Âşık Çelebi 427
Âşık edebiyatı 426
Âşık Paşa 164, 427
Aşk Edebiyatı (A. Canib Yöntem) 427
Aşpara 264
Atâbetü'l-Hakâyık (Edib Ahmed) 67, 426
atabey 131, 132
Atabeyler 236
Atâ Bey Medresesi (Antalya) 158
Atîk Bîmâristan 162
Atik Vâlide Câmii (İstanbul) 237
Atik Vâlide Medresesi (Üsküdar) 166
Atina 116, 263
Atinalılar 215

Atina Okulu 47
Atina Sitesi 216
At İskelesi Zâviyesi 318
Atreye Tıp Okulu 116
Attab b. Esid 104
Auguste Comte 419
a'vad 305
Avâmil Risâlesi (Birgivî) 130
Avârız Vakıfları 240
Avgunu Medresesi (Kayseri) 158
Avnî (Fatih Sultan Mehmed) 427
Avrupa 27, 31, 39, 46, 55, 60, 61, 62, 66, 116, 164, 199, 201, 266, 287, 303, 323, 412, 424, 429, 432, 439, 440, 441, 451, 452, 453
Avrupa Birliği 68
Avrupa Medeniyeti 34
Ayas 160
Aya Serkio Kilisesi 311
Ayasluğ (Selçuk) 158
Ayasofya Câmii 120
Ayasofya Kilisesi 265, 311
Ayaşlı Şaban Şifâî 413
Aya Teodorato Tironos Kilisesi 311
Aydınoğulları 158
Ayn-Câlut Savaşı 72
Aynî 73, 74
ayyar 325
Azerbaycan 58, 425
Aziziye Kütüphanesi (Merv) 317
Aziz Mahmud Hüdâî 76
Azîzüddin Ebû Bekir ez-Zencânî 317
Aztekler 31
Aztek Medeniyeti 33

B

Baalbek 218, 432
Baba Nakkaş (Özbek) 76
Bâb-ı Âli 110
Bâb-ı Meşîhât 93
Bâbil 253, 262
Bâbil Esareti 256
Babilion (Bâbil) 284
Bâbil Şehri'nin Tarihi (Çivi yazılı metin) 262
Bâbu'l-Mesâhe min Kitâbi'l-Muhtasar fi İlmi'l Cebr ve'l-Mukâbele (Havârizmî) 409
Bâbu'n-Nasr 285
Bâburşahlar 86
Bâbür (ö. 1530) 412
Bacıyânî-Rum 328
Bacon 70
Bağdat 44, 46, 47, 56, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 87, 115, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 132, 134, 141, 152, 155, 156, 157, 162, 219, 244, 269, 287, 288, 306, 309, 316, 317, 321, 326, 327, 337, 338, 421, 436, 437, 439, 451, 452
Bağdat Kütüphanesi 69
Bağdatlı Seyyid Ali Natta 333
Bağdat Nizâmiyesi 156
Bahaî 427
Bahar Efendi (Matematikçi) 148
Bâharzî 423
Bahâuddin el-Âmilî 408
Bahâuddin Nakşibendî 211
Bahâüddin Muhammed el-Bağdâdî 425
Bahreyn 104, 220
Bahtişuğ (Tabib) 117
Bâkî 427
Bakka 150
Balalak-tepe 264
Balasagun 136, 264
Balat 158
Balıkesir 164
Balıkesir-Tuzla 164
Barada (Remle) 286
bârgâh 132
Bark 264

Barneji (Arkeolog) 216
Barok Üslubu 303
Baron de Tott 148
Basın Müzesi 203
Basildon 266
Basra 142, 156, 160, 219, 251, 269, 270, 278, 282, 283, 286, 317, 416
Basra Câmisi 309
Batı Afrika 35
Batı Anadolu 216
Batı Medeniyeti 39, 40
Bâtınîler 68
Batlamyus 63, 417
Baybars 73, 339
Bâyezid Câmii 120, 128, 303
Bebek 130
Becile Kabilesi 284
Bedâyiu'l-Amel fî Sanayii'l-Hiyel (Alâeddin el-Kirmânî) 414
Bedâyiu's-Sâniye (Kâsânî) 207
bedevî 27, 30, 43, 134, 135, 261, 283
bedeviyet 27
Bedir Savaşı 57, 83
Bediu'l-Usturlabi (Ebu'l-Kasım Hîbetullah Usturlab) 70
Bedîüzzaman Ebu'l-'İzz İsmail İbn'r-Razez el-Cezerî 421
Bedreddin Kıvâmî 426
Bedreddin Muhammed b. Es'ad el-Yanyavî 178
Bedreddin Tunîsî 92
Bedru'l-Cemâlî 285
Behiştî 427
Beki 217
Bektâşîler 314
Belâzûrî 65, 102, 118, 150, 216, 217, 218, 222, 251, 278, 282, 283, 284, 286, 299, 404
Belde 268
Belh 317
Belhalfevîn Medresesi (Tunus) 157
Benevbet Dirlik 228
Benî Musa b. Şakir 409
Benî Sehl 64
Benî Seleme 298
Benî Şakir 64
Benî Zeydân 157
Berberîler 285
Bergama Kütüphanesi 316
berîd 336, 337, 338, 339
Berîd Teşkilatı 293
Bervech-i İştirak Dirlik 228
Berzuveyh 47
Bessâm-ı Kürdi-i Hâricî 424
Beşiktaş 130
Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi 130
Beşiktaşlı Kethüda-zâde Arif 121
Beşinci Carlos (Habusburg Hanedanından) 75
Beyânî 427
bey'at 206
Beyhâkî 70
Beyhakiyye Medresesi (Nişabur) 153
Beytullah 268
Beytü'l-Ahzan (Hz. Yusuf'u kaybeden Hz. Yakub'un çadırı) 268
Beytü'l-Hikme 46, 64, 121, 122, 126, 138, 152, 155, 316, 361
Beytü'l-İlim 152
Beytü'l-Makdis (Kudüs) 268
Beytü'l Mâl 220
Bezm-i Âlem Vâlide Sultan 138
Bianchi (Fransız, Şarkiyatçı) 139
Biçin (Maymun) 255
Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l Muktesid (İbn-i Rüşd) 208
big-bang 349
bilâd-ı hamse 105
Bilâdu'ş-Şâm 123
Bilal b. Rebah 312

Bilge Kagan 426
bîmâristan 162
Bîmâristan-ı Eyyûbî 162
Bîmâristan-ı Fârûkî (Silvan) 163
Birgi 158
Birgivî Mehmed Efendi 130, 144, 170, 376
Bîrûnî 46, 67, 134, 411, 414, 416, 417, 419, 429
Bişr b. Abdilmelik 150
Bitrûcî 61, 429
Bizans 47, 57, 71, 116, 131, 141, 142, 143, 171, 216, 218, 261, 336, 366, 425
BMA (Bimak) Türkmenistan Medeniyeti 32
Boğaziçi 131
Boğazköy 262
Bolonya 451
Bolu 164
Bonneval Paşa 178
Bosna 164
Bostancıbaşı 238
Bostancı Câmii (İstanbul) 304
Botanik 373
Bozkurt Destanı 426
Bracknell 266
Brahmagupta 46
British Museum 219
Brockelman 423
Budda (Devri) 116
Budist 153
Budist vihâralar 153
Budizm 155
Buhârâ 66, 157, 317
Buhârî 42, 107, 175, 180, 181, 184, 248, 271, 273, 281, 298, 300, 324, 399, 404, 406
Buran-tepe 264
Burhânî 425
Bursa 75, 140, 164, 165, 288, 303, 318, 333, 442
Burûciye Medresesi (Sivas) 158
Buto 262
buyan 153
Büveyhî 141
Büveyhîler 65, 326, 337
Büveyhî Şerefü'd-Devle 132
Büyük Âdiliyye Medresesi (Şam) 156
Büyük Jüstinianus 117
Büyük Mansur Bîmâristanı (Kahire) 162

C

Câbir b. Abdillah 132, 404
Câbir b. Eflak 61
Câbir b. Hayyân 415, 416
Câbiye 251
Cacabey Medresesi (Kırşehir) 158
Cacabey Rasathanesi 141
Ca'fer b. Bermek 121
Câferiyye Mezhebi 399
Câferiyye Sarayı (Saragossa) 62
Câferriyye 301
Câferü's-Sâdık 324, 415
Cağaloğlu 138
Câhız 132, 400
Câhiliye Arabı 133, 321
Calinus 430
Câmî-i Miyâne 144
Câmiu'l-Ebyad 286
Câmiu'l-Ezher (Ayrıca bkz. Cuma Câmii-Kahire) 285
Câmiu'l-Karaviyye 287
Câmiu Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye (Ziyâüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Mâlikî) 416
Cânbâz 228
Candaroğulları 164
Cardo 263
Castrum 263
câyiz 218
Cebellû 227
Cebrâil 351

Cebriye 206
cedel 309, 363
Cedîle Kabilesi 284
Celâleddin Aksarayî 75, 413
Celâleddin Melikşah 70, 256
Celâleddin Suyûtî 397
Celâlî Takvim 70, 256
Cemâdât 363
Cemâleddin-i İsfehânî 425
Cemâlî 427
Cemel Vâkıası 59
Cemil Ferazdak 60
Cemil Yener 427
Cemiyet-i Furkaniye 139
Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye 139
Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye-i Sofiyye 139
Cemiyet-i Terbiye-i İslâmiye 139
Cem Sultan 427
Cemşid el-Kâşî 410
Cend 104
Cengiz Han 68
Cenher Litterature, Die Litterature des Ostens in Einzel Darstellungen Koleksiyonu (I. C. Weimar) 423
cerh ve ta'dil 397, 404
Cerir el-Ahtal 60
Cerrah-nâme (Sabuncuoğlu Şerafeddin Ali) 413
cetvelli katran 322
Cevâmîu İlm-i Nücûm (Fergînî) 411
Cevher es-Sıkıllî 119, 285
Cevher (Fâtımî komutan) 172
Cevherî 67, 409
Cevheru'l-Hindî 64
Cezayir 72, 157
Cezayirli Seyyid Hasan Hoca 148
Chin-la (Simya) 415
cılvaz 106
Cibril 350
Cibril b. Bahtişu 47
Cidde 72
Cihangir 322
Cihangir Rasathanesi 141, 177
Circis b. Cebrail Bahtişuğ 121
civil 27
civilisation 26
Civis 26
civitas 26
Cîze 284
cizze vakıfları 240
Clande Lévi Strauss 27
Clément Huart 423
codex 316
Corci Zeydan 423
Crawly 266
Cumâ Câmii (Kahire) 285
Cuma Mescidi (Fas) 286
Cumâ Mescidi (Vâsıt) 286
Cumbernauld 266
Cumhuriyet 76, 129, 140, 153, 168
cundîlik 144
Cundişapur Akademisi 63
Cuvasa 300
Cüheyne Kabilesi 224, 284
Cündişapur 116, 117, 121
Cüneyd-i Bağdâdî 211
cyberneties 420

Ç

Çaka Bey 245
Çaka Bey Medresesi (Nevşehir) 321
Çandarlı Kara Halil 328
Çarhnâme (Ahmed Fakîh) 426
Çarşamba (İstanbul) 137
Çay Kasabası 158
Çılgın Molla Muhammed Abdullah Hassan 35
Çiftehan 122
Çifte Minare Dâru'l-Hadîsi (Sivas) 161
Çifte Minareli Medrese (Erzurum) 160

Çifte Minareli Medrese (Sivas) 160
Çin 31, 34, 45, 46, 215, 254, 415, 425, 431, 439, 440, 441
Çinili Câmii (İstanbul) 237
Çinliler 430
Çin Medeniyeti 46
Çivili Takvim 253
Çoban el-Burgazî 327
Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (Gebze) 287
Çobanoğlu Fütüvvetnâmesi (Çoban el-Burgazî) 125, 327
Çorum 158
Çubuk Usturlabı 430
Çu Havzası 264
Çukur Medrese (Tokat) 158
Çukurova 160

D
Dahran 299
Dakik-i Belhî 424
dakk 306
Dakka 262
Danimarka 323
Dânişmendliler 158
Dârâbcerd 262, 263
Dârimî 399
Darir 427
Dâru'l-Atıkî Medresesi (Şam) 156
Dâru'l-Bıttıh 271
Dâru'l-Fünûn 137, 138, 203, 204
Dâru'l-Hikme 122, 138
Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye 137, 138
Dâru'l-İlim 122, 152
Dâru'l-Maarif 198
Dâru'l-Maarif Mektebi 138
Dâru'l-Merzâ 163
Dâru'l-Mesnevî 137, 139
Dâru'l-Muallimîn-i Sıbyan 172
Dâru's-Sabbâgîn 286
Dâru'ş-Şifâ 69, 156, 165
Davud b. Ömer el-Antâkî 178, 410, 416
Davud-u Kayserî 75, 164
Davut Ağa (Mimar) 76
Decumanus 263
Dede Efendi 50, 412
De Deste (Fransız) 148
Deniz Harp Okulu 148
Derake (zırh) 243
Ders-i âm 311
Derviş Paşa (Kimyager) 203
Descartes 360
de Turuguet (Binbaşı) 148
Devaddâr 236
Devhatu'l-Meşâyîh (Ahmet Rıfat) 92
Devletler Hukuku 206
devlet sohbeti 136
devriye mevleviyeti 105
Dicle Nehri 30, 69, 121, 245, 286
Diffusion (Yayılmacı Nazariye) 30
dinar 216
dioptra 322
dirhem 216
Dirlik 227, 228
Dîvân edebiyatı 426
Dîvân-ı Âlî 102
Dîvân-ı Hikmet (Hoca Ahmed Yesevî) 426
Dîvân-ı Hümâyûn Ruûs Defterleri 167
dîvân-ı işrâf 338
Dîvân-ı Lügâti't-Türk (Kaşgarlı Mahmud) 67, 426
Dîvânlar Arasında (Mehmet Çavuşoğlu) 427
Dîvân Şiiri Antolojisi (H. Erdoğan Cengiz) 427
Dîvân Şiiri, XV.-XIX. yüzyıllar (Abdulbaki Gölpınarlı) 427
Dîvânu Beyti'l-Mâl 65
dîvânu dârid 65

Dîvânu'l-Berîd 65, 337
Dîvânu'l-Ceyş 65, 142
Dîvânu'l-Diya ve'n-Nafakat 366
Dîvânu'l-Harc 65
Dîvânu'l-Hatem 65
Dîvânu'l-Mâ 366
Dîvânu'l-Mezalim 65
Dîvânu'r-Resâil 65
Dîvânu't-Tevkî 65
divel 83
Divriği 163
Divriği Dâru'ş-Şifası 163
Diyarbakır 163, 268, 302
Doğu Afrika 35, 72
Doğu Anadolu 160, 176, 229
Doğu Avrupa 66
Doğu Roma 336
Dokuz Oğuz Destanı 136
drahmi 216
Dubr 243
Duhân 348
Dukak (Tutuş'un oğlu) 162
Du'metü'l-Cendel 150
Dumyetu'l Kasrî (Bâharzî) 423
Dursun Fakîh 75, 105, 164
Dündar Bey (Hamidoğullarından) 159
Düstûru'l-Vesîm fî Tıbbı'l-Cedîd ve'l-Kadîm (Abbas Vesîm Efendi) 413
düvel 83
düveyre 122

E

East Kilbride 266
ebnâ-i sebil 234, 250
E.B. Taylor 23
Ebû Ahmed ed-Dineverî 400
Ebû Ali Dahhak 324
Ebû Aliyyü'l-Müseynî 153
Ebû Amr 160
Ebû Atâhiyye 120
Ebû Bekir Ağa (Mûsıkîşinas) 77
Ebûbekir b. Behram ed-Dımışkî 178
Ebû Bekir b. Behram ed-Dımışkî 411
Ebû Bekir b. Muâviye el-Kuraşî 120
Ebûbekir el-Hallâl 399
Ebûbekir Muhammed b. Hasan el-Kerecî 408
Ebû Bekir Râzî 453
Ebû Bekir Şemsüddin Hamza b. el-Müeyyedü'l-Tuğra 425
Ebû Bekir Zeynuddin b. İsmail Varrak Herevî 425
Ebû Bekr el-Esrem 398
Ebû Bişri Matta b. Yunus 47
Ebû Câfer et-Tûsî 399
Ebû Dâvud 42, 399, 403
Ebu Dulef Câmii (Câferiyye) 301
Ebû Hafs-ı Soğdî 424
Ebû Hammâd-i Herekî 424
Ebû Hanife 63, 205, 207, 232, 235, 309, 310, 398
Ebû Hanife İskâfî 424, 425
Ebû Hâtimü'l-Bustî 153
Ebû Hureyre 132, 404
Ebû İshak Şîrâzî 156
Ebû Kays b. Abdimenaf 150
Ebu'l-Abbas en-Neyrîzî 409
Ebu'l-Abbas es-Seffah 99
Ebu'l-Abbas-ı Mervezî 424
Ebu'l-Atahiyye 309
Ebu'l-Ferec el-Isfahânî 423, 424
Ebu'l-Feth el-Bustî 424
Ebu'l-Fida 453
Ebu'l-Hasan Ali b. Nâfi 411
Ebu'l-Hasan Ali b. Nefis 439
Ebu'l-Hasan Şazelî (Şeyh Şâzelî) 136
Ebu'l-Hasen Alâüddin Ali b. Ebi'l-Hazm İbnu'n-Nefis el-Kareşî ed-Dımaşkî 431
Ebu'l-Heyyal Amr b. Mâlik el-Esedî 284
Ebu'l-Itkân Mustafa el-Hayyat el-Vefâî 178

Ebu'l-İshak İsmail Efendi (Şeyhulislam) 177
Ebu'l-Kasım Ali (Vezir) 317
Ebu'l-Kâsım Belhî 151
Ebu'l-Kâsım Ca'fer 127
Ebu'l-Kasım Hîbetullah Usturlab 70
Ebu'l-Muhacir Dinar 285
Ebu'l-Muzaffer İsfizârî 70
Ebu'l-Müeyyed-i Belhî 424
Ebu'l-Usr Pezdevî 67
Ebu'l-Vefa el-Buzcânî 409
Ebu'l-Yusr Pezdevî 67
Ebu Mansur Abdurrahman Hâzımî 70
Ebû Mansur el-Abbâdî 424
Ebû Musa el-Eş'arî 282
Ebû Nadr İbn Şümeyl 416
Ebû Nasr ez-Zeccâc 128
Ebu Ömer ez-Zahid 309
Ebû Ramsâ (Temîm Kabilesi'nden ilk cerrah) 412
Ebû Said el-Esmâî 416
Ebû Said el-Hudrî 132
Ebû Sâliki Gürgânî 424
Ebû Sehl Nû'man b. Salih el-Eğînî 410
Ebu's-Said Muhammed b. Ali 70
Ebu's-Said Umeyye 411
Ebussuud Efendi (Şeyhulislam) 76, 226
Ebû Şekûr-i Belhî 424
Ebû Şuayb-i Herevî 424
Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm 397
Ebû Yahya b. Batrik 47
Ebu Yakub es-Sekkâkî 424
Ebû Yusuf 65, 89, 106, 207, 235, 309, 337
Ebû Yusuf Yâkub b. el-Hakk 157
Ebû Yusuf Yâkubu'l-Mansûr 157
Ebû Zeyd el-Ensârî 416
Ebu Zeyd Nevkânî 70
Eclâ-i Zeveyâ'nın Müsellesât'ı (Gelenbevî İsmail Efendi) 410
eco centre 269
Ecsâmu't-Tabî 363
Edebî San'atlar (Ali Nihat Tarlan) 427
Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Kaya Bilgegil) 427
Edebiyat Terimleri Sözlüğü (Sami L. Pakalın) 427
Edes (Urfa) 116
Edhem Paşa 203
Edib Ahmed 67, 426
Edirne 140, 144, 164, 165, 288, 303, 318, 442
Edyân-ı sâlife 191
Efes 263
Efes Kütüphanesi 316
Eflak 164
Eflatun 30, 116, 409
Eğinli es-seyyid Mehmed Şevki 238
Eğridir 159
Ehl-i Beyt 331
Ehlil (Bâbil şehir kapısı) 262
ekin (kültür manasında) 24
Ekmelüddin Bâbertî 75
Ekvator 353
ekzosfer 355
el-Ahtal 423
el-Akkermânî 410
el-Âlim ve'l-Müteallim (Ebû Hanife) 399
el-Asker Şehri 285
el-Asl (el-Mebsût) (Muhammed b. eş-Şeybânî) 398
el-A'şâî 423
el-Bâhir fi'l-Cebr (Semev b. Yahya el-Mağribî) 408
el-Bahru'r-Râik (İbn-i Nuceym) 207
el-Bâriu fî Şuarâi'l-Müvellidîn (Harunu'l-Müneccim) 423
el-Beyân ve't-Târif fî Esbâb-ı Vürûdi'l-Hadis-i Şerif (İbn-i Hazm) 398
el-Burhânu'l-fî Ulûmu'l-Kur'ân (Zerkeşî) 397

el-Câmî fî Hisabi'n-Nücûm ve Mevâzî-i Mesirihe'l-Müntehân (Harranlı Muhammed el-Battânî) 411
el-Câmiu'l-Kebir (Muhammed b. eş-Şeybânî) 398
el-Câmiu's-Sağîr (Muhammed b. eş-Şeybânî) 398
el-Cebr ve'l-Mukâbele (Havârizmî) 408
el-Çaşnigîr Hankâhı 73
Elementler Cetveli 346
el-Enbâr 150
el-Endukânî 410
el-Ermeyünî 178
el-Fethiye (Ali Kuşçu) 411
el-Fıkhu'l-Ekber (Ebû Hanife) 399
el-Fihrist (İbn-i Nedim) 77
el-Furûk (el-Karâfî) 208
el-Hakim 122
el-Hamra Sarayı (Gırnata) 62, 436
el-Hazımî 174
el-Hazîzî 414
el-Heysem 411
el-Hidâye (Merginânî) 207
el-Hureybe 282
el-Iknâ fi İlmi'l-Misâha (el-Endukânî) 410
el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'ân (Celâleddin Suyûtî) 397
el-İbâne an Usûl-i Diyâne (Eş'ârî) 400
el-İdrîsî 418
el-İstahri 418
el-İstibsar' ve 'Tehzîbu'l-Ahkâm (Ebû Câfer et-Tûsî) 399
el-Kabucakî 417
el-Kâfî (Küleynî) 399
el-Kânunu'l-Mes'ûdî (Bîrûnî) 411
el-Karmânî 61
el-Kerdûs (Ordunun daha küçük saflara bölünmesi) 142
el-Kerhî 430
el-Kevâkibu'd-Durriyye fi'l-Benkâmûti'd-Devriye (Takûyiddin er-Râşid) 414
el-Kilerci 178
el-Kisâî 120 134
el-Kumeyd b. Zeyd 309
el-Kutebî 423
el-Luma' fi'r-Red alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a (Eş'ârî) 400
el-Makkarî 310
el-Makrîzî 72, 73
Elmalılı Hamdi Yazır 351
el-Ma'raz Medresesi (Tunus) 157
el-Mebsut (İmam Muhammed) 207
el-Mecmû Şerhu'l-Müzehheb (Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî) 208
el-Mecmu (Zeyd b. Ali) 398
el-Medinetü'l-Fâzıla (Fârâbî) 290
el-Medresetü'l-Ehliyye 153
el-Medresetü'l-Eşrefiyye (Şam) 161
el-Medresetü'l-Kâmiliyye (Musul) 161
el-Melîkü'l-Kâmil 161
el-Melikü's-Saîd 156
el-Mesâlik ve'l-Memâlik (İbn-i Hurdezbih) 418
el-Miftah fi'l-Hisab (İbnu'l-Hâim) 408
el-Mufaddal (170-786) 63
el-Mugnî fî Ahkâm-ı Nücûm (İbn-i Hibinta) 411
el-Muğnî (İbn-i Kudâme) 209
el-Muhammediyye fi'l-Hisab (Ali Kuşçu) 408
el-Muknî fi'l-Cebr ve'l-Mukâbele (İbnu'l-Hâim) 408
el-Mustansır 157
el-Mutelemmis 423
el-Müdevvenatu'l-Kübrâ (Abdusselâm b. Said et-Tenûhî) 398
el-Müzehheb (Şirâzî) 208

el-Osmaniye ve Tasvîbu Alî fî Tahkîmi'l-Hakemeyn (Câhız) 400
Elvan Çelebi 75, 164
Elvan Fakîh 92
el-Vasıyye (Ebû Hanife) 399
el-Veciz fi Fıkhi'ş-Şâfî (Gazâlî) 208
Emevîler 111, 131, 140, 141, 205, 300
Emevî Medeniyeti 39
Emeviyye Câmisi (Şam) 119, 140, 309
Emilé Durkheim 23, 419
Emînü'd-din (Necmüddin İlgazi'nin torunu) 163
Emîr Alemüddin Sencer 162
Emir Buhârî 333
Emir Çelebi 413
Emîr Ebu'l-Hasen Yahkem 162
Emir Fahruddin Abdulgâni b. Tâceddin Câmii 73
Emîrî Arazi 222
Emir-i Figânî 427
Emiri'ş-Şuarâ 425
Emir Muizzi 425
Emîr Musa Medresesi (Ermenek) 159
Emîr Seyfüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf 162
Emir Sinâneddîn 159
emîru'l-mü'minîn 86
emîrü'l-ümerâ 65
Emîr Ziyadetullah 123
Emrullah b. Ahmed b. Mahmud el-Edirnevî 410
Emsâl (Atasözü) 400
Emvâl-i Eytâm 96
Encümen-i Âmmiye 139
Encümen-i Dâniş 138
Enderunlu Fâzıl 427
Enderunlu Vâsıf 427
Enderun Mektebi 132
Enderun-u Hümâyun 101, 143
Endülüs 44, 60, 61, 62, 72, 87, 122, 123, 157, 169, 310, 325, 411, 412, 413, 416, 437, 439
Endülüs Emevîleri 56, 59, 62, 99, 106, 108, 111, 157, 218, 317, 321, 336, 435, 436, 451
Endülüs Medeniyeti 61
E. Nicholson 423
Enmûzecü't-Tıb (Emir Çelebi) 413
en-Neysâbûrî 153
en-Nûriyye Dâru'l-Hadîsi (Şam) 161
Enverî 425
Erbil 71
Ereğli (Konya) 159
Ergenekon Destanı 426
Eridu 262
Erkâm b. Ebi'l-Erkam 129
Erkâm-ı Hindî 429
Ermenek 159
Ermeni 72, 139
er-Râci' 352
er-Risâletü's-Salâhiyye fi'l Kavâidi'l-Hisâbiyye (Kadı-zâde-i Rûmî) 410
er-Risâle' ve 'el-Umm (İmam Şâfî) 399
er-Risaltü'l-Eflatuniye (Muslıhiddin b. Sinan) 414
er-Rudânî 178
Erzurum 160
Erzurumlu İbrahim Hakkı 394
Erzurumlu Kadı 426
esbâb-ı nüzûl 396
Escedî 424
Esed-i Tûsî 424
Esed Kabilesi 284
Esir-i Ahsikesî 425
Esîrüddin el-Ebherî 410
Eski Arap Şiiri (Nihat M. Çetin) 423
Eski Saray (İstanbul) 318
Eski Türk Şiiri (Reşit Rahmeti Arat) 427

Eski Yunan 116
Esküdar (Üsküdar) 405
Eslem b. Sidre 150
esmâu'l-Kur'ân 396
Esrâru'l-Ârifîn 329
es-Salahiyye fi'l-Hisab (Kadı-zâde-i Rûmî) 408
es-Siyeru'l-Kebîr ve es-Siyeru's-Sağîr (Muhammed b. eş-Şeybânî) 398
Eş'ârî 63, 399
Eşkâlü't-Te'sis 178
Eşkinci ve Yamak Dirlikleri 228
Eşref-i Gaznevî 424
eş-Şenfera 423
eş-Şerhu alâ Muhtasar (Seydi Halil Hurâşî) 208
eş-Şifa (İbn-i Sînâ) 130
et-Tâc ve'l-İklîl (el-Mevrâk) 208
et-Tencîs fi'l-Hisab (Sirâceddin Muhammed) 408
et-Turuku's-Seniyye fi'l-Âlâtı'r-Rûhâniye (Takûyiddin er-Râşid) 414
Evkâf-Hümâyûn Nezâreti 238
Evkâf-ı Ehliye 236
Evkâf-ı Hükmiyye 236
Evkaf Nezâreti'nin Kurulması 237
Evlâdü'd-Dîn Kirmânî 327
Evliya Çelebi 120, 124, 126, 128, 140, 164, 175, 288, 311
Evolution (Tekâmülcü Nazariye) 29
Evranos Bey 164
Evs Kabilesi 285
Evzâî Ekolü 209
expanding universe 349
Eyne Bey Subaşı Medresesi (Bursa) 318
Eyüb Semti 108
Eyyâm 349
Eyyâmu'l-Arab 135, 400
Eyyûbîler 72, 100, 102, 108, 156, 236, 244, 318
Ezd Kabilesi 284
Ezher Câmisi 73, 119, 310
Ezrâkî 425
ez-Zerkâlî 429
ez-Zîcu alâ Sini'l-Arab (İbrahim b. Habib el-Fezârî) 411
ez-Ziyâdât (Muhammed b. eş-Şeybânî) 398
ez-Zuhrî 418

F

fahr 43
Fahreddin Acemî 75
Fahreddin Behram Şah 163
Fahreddin Râzî 343, 374, 412, 424
Fâide-i Hayat (Ahî Çelebi) 413
Fârab 362
Fârâbî 211, 277, 290, 291, 292, 362, 411, 414, 419, 439
Fars 48, 131, 133, 403, 406, 425, 426
Fars aruzu 422
Farsça 47, 67, 102, 125, 131, 137, 144, 146, 147, 149, 150, 170, 184, 186, 198, 236, 298, 307, 314, 316, 320, 326, 336, 407, 408, 422, 424, 426, 427
Farslar 58, 288
Fas 157, 266, 286
Fâtımî 172, 235
Fâtımîler 85, 100, 108, 122
Fatih Câmii 121, 140
Fatih Kanunnamesi 92
Fatih Sultan Mehmed 61, 75, 76, 92, 101, 120, 127, 132, 164, 165, 169, 199, 237, 238, 270, 311, 318, 333
Fatk 348
Fâzıl Mustafa Paşa 318
Fedek Hurmalığı 250
fels 216
Fenike 420
Fenike Medeniyeti 33

Ferezdak 423
Fergînî 411
Ferhûniye Daru'l-Huffazı (Konya) 161
Feridun Bey (Münşeat Yazarı) 92, 127
Ferit Kam 210
Ferruhî Sistanî 424
Fetevâ (İbn-i Teymiyye) 209
Fethu'l-Kadîr (İbn-i Hanum) 207
Fethu'l-Vahid (İbnu'l-Cezerî) 174
Fetvahane 93
Fetvâhâne-i Âlî Dairesi 93
Fevâtu'l-Vefeyât (el-Kutebî) 423
feyy 58, 220, 221, 222
Feyzullah Nakkaş (İbnu'l-Arabî) 76
fezâilü'l-Kur'ân 396
Fez Deresi 287
Fırat Nehri 30, 69
Fıtnat Hanım 427
Fikrî Hukuk 206
Filipinler 39
Filistin 72, 122, 123, 156, 286, 315
Firdevsî 134, 424
Firdevsu'l-Hikme (Ali b. Rabban et-Taberî) 412
Firûzâbâd 262, 263
Firuz Bey 164
Firûz-i Meşrîkî 424
fî Tahkik-i Hareketi'l-Hafıza li'z-Zaman (Abdulkerim b. Hüseyin el-Amasî) 414
fityân 324
Floransa 266
Forum (İki ana yolun kesiştiği meydan) 263
François Alexis (Yüzbaşı) 148
Franklar 286
Fransa 75, 148, 150, 257, 266, 303, 418, 451
Fransız 23, 27
Fransızca 145, 146, 147, 149, 186, 191, 199, 200, 201, 202
Fransız İlim Akademisi 138
Fransız mektepleri 201
Frenk Sarayı 322
Fuad Paşa (Sadrazam) 139
Fustad 142, 162, 172, 284, 285, 300, 301
Fuzûlî 427
fütüvveci 325
fütüvvet-nâme 326
Fütüvvetnâme (Hâce Abdullah Ensârî) 326
Fütüvvetnâme-i Kebîr (Seyyid Mehmed b. Seyyid Alâeddin) 328
Fütüvvetnâme (Yahya b. Adil b. Çoban) 329

G

Galata 108, 170, 238, 329
Galata Sarayı 144
Galatasaray Sultânîsi 201
Galen (Yunan hekimlerinden) 47
Galinos 63
Gana 35
Garîbu'l-Hadis (Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm) 397
garîbu'l-Kur'ân 397
Gaspare Fossati (İsviçreli Mimar) 203
Gâyetü'l-Ebdân fî Tedbîr-i Bedeni'l-İnsan (Salih b. Nasrullah) 413
Gaylan b. Seleme es-Sakafî 150
Gazairî-i Râzî 424
Gazâlî 61, 130, 211, 373, 419, 436, 439, 453
Gazan Han (Moğol Hükümdarı) 236, 339
Gâziyâni-Rum 328
Gazne 66, 68, 153
Gazneli 172, 235
Gazneliler 45, 67, 68, 100, 252, 301, 338, 424, 440, 442
Gazneli Mahmud 46, 67, 70, 71, 123, 134, 153, 172

Gazzî 425
Gebze 287
Geh 255
Gelenbevî İsmail Efendi 148, 178, 376, 410
Gelibolu 143
Gelibolulu Mustafa Âlî 164, 181, 419, 427
Genç Osman 168
Genova 266
Geredeli Murad 413
Germiyanoğlu Medresesi (Kütahya) 159
Germiyanoğulları 159, 164
Geschichte der Arabischen Litteratur (Brockelman) 423
Gevher Nesîbe Dâru'ş-Şifâsı 163
Gırnata 62, 266, 436
Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî 322, 408
Gıyaseddin Keyhüsrev 425
Giralda 436
Glasgow 266
Goclenius (1547-1628) 418
Gozo Adası (Malta yakınlarında) 123
Göç Destanı 426
Gök Medrese (Sivas) 158
Gök Medrese (Tokat) 158
Göktürk Destanları 136
Göktürkler 31, 264
Göktürk Yazıtları 426
Gregorius (XIII., Papa) 257
Gregoryan Takvimi 257
Grek 45, 139, 215, 321, 415
Grekçe 320
Grek Medeniyeti 46
Greko-Roma 60, 61
G. Stanley Hall 418
gulamân-ı saray 143
guzat vakıflar 240
Gülhane Hatt-ı Hümâyunu 168
Gülsüm b. el-Hidm 299
Gülşenî 427
Günbed-i Tuğrul 436
Güney Arabistan 361
Güneybatı Asya 39
Güney Habeşistan 136
Gürcü 71
Güzelhisar (Aydın) 158
Gvalior Yazıtları 452
Gyges (Lidya Kralı) 216

H

Habâyâ'z-Zevâyâ (Şihabuddin el-Hafacî) 176
Habeş 35
Habeşî Mehmed Ağa 54, 237
Habeşistan 54, 72
Habeşliler 354
Habusburg 75
Haccac b. Yusuf b. Matar 409
Hâce Abdullah Ensârî 326
Hâce Abdulmelik Nişâbûrî 425
Hâcegân 238
hâce-i büzürg 100
Hacı Arif Bey (Mûsıkîşinas) 77
Hacı Bayram Velî 76
Hacı Ivaz (I. Mahmud devri mimarlarından) 76
Hacı Kılıç Medresesi (Kayseri) 158
Hacı Ma'rûf Medresesi (Mardin) 159
Hacı Paşa 413
Hacı Yahyâ Bey Dâru'l-Huffazı (Konya) 161
Hacı Yusuf Efendi (Darphane Nâzırı) 238
hacib 99
Haçlılar 68, 71, 453
Haçlı Seferleri 68, 453
hadara (ayrıca bkz. medeniyet) 27
Haddü'l-Ezrâ (Sûrestân) 283
Hadîd 353
Hadramut 104
Hâfız-ı Şirazî 425

Hafız Osman (v. 1110/ 1698) 438
Hafsîler 157
Hakan-ı Şirvânî 425
Hâkânî 427
Hâkim Câmii 73
Hâkimu'l-hükkâmi'l-Osmâniye 237
Hakkaklar Çarşısı (Sahaflar Çarşısı-İstanbul) 128
halebî 144
Halebiye Medresesi (Edirne) 165
Halefü'l-Ahmer (175-791) 63
Halep 75, 156, 266, 288, 301, 400
Halfield 266
Haliç Tersaneleri 245
Halid b. Abdullah el-Kasrî 284
Halid b. Velid 142
Halid b. Yezid b. Muâviye 60
halîfetullah 86
Halîfe-zâde İsmail Efendi 178
Halil b. Ahmed 365
Halim Özyazıcı (Hattat) 196
Halk Edebiyatı Antolojisi (Saadeddin Ergun) 427
Halk Edebiyatı Antolojisi (Ziya Yusuf) 427
Halk Edebiyatı (Ziya Yusuf) 427
Halk Şairleri, I. ve II. Kitaplar (Saadeddin Ergun) 427
Halley 257
Hâlu'l-Mu'cez (Celâleddin Aksarayî) 413
Hâm 354
Hama 156
Hamdullah Hamdi 427
Hamidiye Mektebi 170
Hamidiye Vakıfları 238
Hamidoğulları 159
Hammâd (156–773) 63
Hammad er-Raviyye 309
Hammer (Alman, Tarihçi) 139
Hamrâu'l-Kusvâ 284
hamse 43
Hanîfî Efendi (İstanbul-Hızır Çelebi Medresesi Müderrisi) 166
hankâh 73, 122, 123, 314, 315, 318
Han-Oğuz Destanları 136
Hanzala-i Bagdâdî 424
Harac-ı Mukâseme 220
Harac-ı Muvazzafa 220
Haracî Arazi 222
Harappan Medeniyeti 33
Harbiye 203
Hâre 285
Haremeyn 236
haremeyn mevleviyeti 105
Harezm 436
Harezmşahlar 236, 252, 317, 326, 424, 442
Hâricî 87, 209
Haridetu'l-Kasr (Katibu'l-İsfahânî) 423
Harîmî (Şehzade Korkud) 427
Hâris b. Kalada 412
Haris el-Muhâsibî 63
Harizmî 46, 364
Harran 47, 60
Harranlı Muhammed el-Battânî 411
hars 24
Harsu'd-Dünya ve Âhira 23
Harun Reşid 64, 65, 100, 106, 121, 132, 134, 152, 162, 316, 337
Harunu'l-Müneccim 423
Harzem Medresesi (Kızıltepe) 159
Has 225
Hasan b. Abdullah (İranlı Tezhib Ustası) 76
Hasan Basrî 60, 273, 325
Hasan ed-Dihlevî 414
Hasan el-Cebertî 178
Hasan Eren 427
Hasan Kattân (Mervli) 70
Hasköy 148, 203

Hassan b. Numan el-Gassan 285
Hassa Ordusu 244
Has Yusuf Ağa Dâru'l-Huffazı (Konya) 161
Hâşiye alâ Şerhi'l-Kebîr (Dûsûkî) 208
Hâşiye li Halli Müşkilât-ı Öklidis (Muzafferüddin Ali eş-Şîrâzî) 410
Hatem Tâî 324
Hatırî 423
Hatîb el-Bağdâdî 120, 404
Hattab el-Karamânî 75
Hattât el-Karamânî 164
Hattuşaş 262
Hâtûniye Kütüphanesi 69
Hatuniyye Medresesi (Konya) 158
Havâdis-i Dehr 234
Havârizmî 408, 409
havassu'l-Kur'ân 396
Havâsu'l-Edviye (Geredeli Murad) 413
havra 55
Hayber 220
Haydar Herevî 92
Hayrâbâttepe 264
Hayretî 427
Hayri Efendi (Şeyhulislam ve Evkâf Nâzırı) 196
Hazâinu's-Sürûr (Mukbil-zâde Mü'min) 413
hâzîn 316
Hazrec Kabilesi 285
Helenistik 253
Helyopolis 262
Hemdân Kabilesi 284
Hemedan 317, 436
Hemedanlı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallak 99
Hendek Savaşı 45
Hendesehane Mektebi 148
Hendese-i Mülkiye Mektebi 149, 203
Henry Bergson 345
Herat 123, 317
H. Erdoğan Cengiz 427
Heredotos 336
Herseme (Abbâsî valilerinden) 123
Hey'et-i İftaiyye 93
hılf 83
Hılfu'l-Füdûl 110, 325
Hıma 220
Hıristiyan 34, 35, 57, 61, 71, 84, 126, 152, 253, 316, 365, 451
Hızânetü'l-Hikme 316
Hızır Çelebi Medresesi (İstanbul) 166
Hîbetullah Ebu'l-Berekât Bağdâdî 70
Hicaz 268
hiciv 43
Hicr Bölgesi 268
hikem 43
Hilafetin İlgâsı 90
Hillel (Haham) 256
himyerî 216
Himyeriler 284
Himyeriyye Medeniyeti 32
Hind 31, 33, 34, 45, 63, 116, 139, 152, 302, 407, 412, 417, 424
Hindistan 39, 45, 46, 60, 63, 67, 116, 302, 441, 452
Hind Medeniyeti 46
Hind rakamları 46
Hindukuş Medeniyeti 33
Hipokrat 47, 63
Hippotodamus (Mimar, M.Ö. 479) 263
Hippotodamus Tarzı 263
Hire 57, 118, 150, 168, 250
Hisâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele (el-Harizmî) 46
hisbe 107
Hişam b. Abdilmelik 111
Hizânetü'l-Hikme 122, 126
Hizânetü'l-Kütüp 121
Hoca Ahmed Yesevî 426

Hoca Dehhânî 426
Hoca Devvânî 427
Hoca İshak Efendi 178
Hoca Mesud 427
Hoca Saadettin 427
Hoca Salman Dâru'l-Huffazı (Konya) 161
Hoca Tahsin Dershanesi 196
Hoca Tahsin Efendi (Dâru'l-Fünûn Müdürü-1870) 203
Hoca-zâde Muslihiddin 176
Hocazâde (v. 1487) 61, 77, 376
Hocent 264
Horasan 57, 59, 67, 91, 132, 156, 336, 436
Horasanlılar 285
Horasan Selçukluları 44, 68, 326, 425
Hoy Şehri (İran) 327
Hristo Kilisesi 311
Hristo Pankotratoros Kilisesi 311
Hristo Sotiris Hora Kilisesi 311
Hubab b. Munzir 88
hubuk 352
Hucr b. Adiyye 404
Hudeybiye Musâlahası 405
Hulâsatu'l-Hisab (Bahâuddin el-Âmilî) 408
Hulâsatu'l-Minhâc fi İlmi'l-Hisab (Ali b. Hibetullah) 408
Hulefâ-i Râşidîn 56, 133, 143
Hulusi Yazgan (Hattat) 196
Humâmî 427
Humus felsi 218
Huneyn b. İshak 47
Huneyn b. İshak ve Sabit b. Kurra 64
Hunlar 264
huruc ale's-sultan 85
Huzur Dersleri 132
Hülâgû 157
Hünkâr Mahfili 307
Hüsâmiye Medresesi (Mardin) 159
Hüseyin el-Hüsnî 178
Hüseyin Gâzi Medresesi (Çorum-Alaca) 158
Hz. Âdem 48, 115
Hz. Âişe 99
Hz. Ali 58, 59, 86, 88, 89, 99, 102, 104, 331, 361, 404, 437
Hz. Davud 48, 87
Hz. Ebûbekir 57, 58, 88, 99, 102, 217, 220, 221, 235, 242, 250, 293, 298, 300, 305, 308, 312, 403, 405
Hz. Fâtıma 331
Hz. Hasan 59, 331
Hz. Hüseyin 331
Hz. İbrahim 48
Hz. İdris 48
Hz. Muhammed 40, 41, 42, 45, 47, 48, 56, 57, 83, 84, 87, 104, 107, 118, 135, 142, 155, 235, 242, 250, 258, 267, 269, 273, 281, 288, 292, 299, 305, 308, 325, 331, 345, 353, 354, 361, 385, 386, 390, 391, 397, 398, 412, 436, 451
Hz. Musa 99
Hz. Nûh 48
Hz. Osman 58, 59, 88, 99, 102, 104, 107, 132, 142, 244, 283, 306, 403
Hz. Ömer 48, 57, 58, 59, 60, 65, 88, 99, 102, 104, 107, 108, 110, 142, 151, 169, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 234, 242, 243, 251, 258, 269, 278, 279, 282, 283, 284, 292, 293, 300, 305, 403, 405
Hz. Peygamber 43, 45, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 65, 71, 78, 83, 85, 99, 102, 106, 108, 111, 118, 129, 133, 142, 143, 160, 162, 171, 175, 210, 212, 214, 216, 217, 220, 222, 223, 233, 234, 235, 242, 243, 250, 271, 292, 293, 298, 299, 304, 305, 306, 308, 311, 312, 313, 331, 332, 355, 400, 402, 403, 404, 405, 406, 436, 437
Hz. Süleyman 48, 87
Hz. Yusuf 48

I
I. Abdurrahman 60, 218
I. Ahmed 237
I. Alâeddin Keykubat 327
I. Anastasios 216
I. C. Weimar 423
I. Dârâ 336
I. Dünya Savaşı 149
I. Ebû Hammû Musa 157
I. Ebû Tafşîn Abdurrahman 157
I. Froncois 75
I. Gıyaseddin Keyhüsrev 327
I. Heraklius 218
I. İzzeddin Keykavus 326, 327
I. Keykavus Dâru'ş-Şifâsı 163
I. Mahmud 76, 148, 170, 303
I. Mahmud Kütüphanesi (Ayasofya) 319
I. Mahmud Kütüphanesi (Fatih) 319
I. Mahmud Kütüphanesi (Galatasaray) 319
I. Mehmed 92
I. Mervan 60
I. Murad 92, 143, 144, 244, 328, 332
I. Nûşirevân 117
I. Pizzi 423
I. Raymond (Başpiskopos) 62
I. Süleyman 76
I. Velid 60, 300
II. Abdurrahman 62, 317
II. Bâyezıd 237
II. Bâyezid 76, 98, 144, 169, 238, 333, 414, 441
II. Bâyezid Muvakkithanesi 140
II. Dünya Savaşı 68, 266
II. Frederik (v. 1250) 453
II. Gıyaseddin Keyhüsrev 71
II. Hakem 317
II. Hakkâm 157
II. İdris 286
II. Kılıç Arslan 71, 158
II. Mahmud 138, 149, 170, 172, 329
II. Mahmud Türbesi 203
II. Mahmud Vakıfları 238
II. Mervan 142
II. Murad 75, 76, 77, 92, 143, 165
II. Murat 76
II. Sylvestre (Papa) 452
II. Şapur 117
III. Abdurrahman 61, 157, 317
III. Ahmed 103, 177, 287, 303
III. Ahmed Kütüphanesi 319
III. Murad 75, 141, 177, 179, 318, 322
III. Selim 149
Ifrıkıyye 285
Iktâ 221, 223, 225
Ilelü'l-Hadis ve Mârifetu'r-Ricâl (Ali b. Medenî) 397
Irak 34, 58, 60, 71, 115, 221, 226, 282, 286, 337, 407
Irak Selçukluları 68, 425
Irakeyn 283
Isfahan 70, 141, 156, 219, 317, 321, 338, 436
Islâhu Öklidis (Esîrüddin el-Ebherî) 410
It (Köpek) 255
Itrî 50
Iyyar (Mayıs) 255

İ
İbn Tâfirâcin Medresesi (Tunus) 157
İbn-i Amcar 61
İbn-i Âmir 160
İbn-i Arabî 373
İbn-i Bâcce 61, 411, 412, 416
İbn-i Batuta 328
İbn-i Baydar 416
İbn-i Bibereyh el-Kummî 399
İbn-i Cubeyr 61
İbn-i Cülcül 412, 416
İbn-i Firnas (Abbas b. Firnas) 61

İbn-i Hacer (v. 1448) 92
İbn-i Hafece 61
İbn-i Haldun 30, 61, 72, 106, 243, 261, 287, 375, 399, 409, 413, 415, 419, 425, 439, 453
İbn-i Hallikan 74, 123, 128, 423
İbn-i Havkal 123, 418
İbn-i Hayyan 61
İbn-i Hazm 61, 376, 398
İbn-i Heysem 411, 414
İbn-i Hibinta 411
İbn-i Hişam 118, 325, 404
İbn-i Hurdezbih 411, 418
İbn-i İshak 62
İbn-i Kemal 376
İbn-i Kesir 63, 74
İbn-i Kuteybe 135, 321, 400, 404, 423
İbn-i Kutıyye 61
İbn-i Kuzman 61
İbn-i Mâce 42, 212, 216, 217, 271, 272, 289, 357
İbn-i Meserre 61
İbn-i Mes'ud 61
İbn-i Mîmî 414
İbn-i Miskeveyh 211
İbn-i Mukaffâ 47
İbn-i Nedim 77, 127, 361, 362, 364, 415
İbn-i Râik 65
İbn-i Rüşd 61, 211, 411, 412, 429, 453
İbn-i Sa'd 61, 63, 283, 404
İbn-i Sehl 61
İbn-i Sînâ 27, 130, 211, 369, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 419, 430, 452, 453
İbn-i Şihab ez-Zührî 60, 404
İbn-i Takrıberdî 74
İbn-i Tufeyl 61, 429
İbn-i Tulun Câmii 73
İbn-i Ubad 61
İbn-i Umeyl 416
İbn-i Usaybia 63, 412
İbn-i Vahşiyye 416
İbn-i Vâzıh el-Ya'kûbî 404
İbn-i Vehbûn 61
İbn-i Zencûye 65
İbn-i Zeydan 61
İbn-i Zuhr 412
İbnu'l-Arabî 348
İbnu'l-Baytar 413
İbnu'l-Belhî 336
İbnu'l Cezerî 165
İbnu'l-Cezerî 74
İbnu'l-Cezzâr 412
İbnu'l-Enbârî 423
İbnu'l-Fâtî 317
İbnu'l-Hâim 408
İbnu'l-Hebbâriye 425
İbnu'r-Rezzak el-Cezerî 431
İbnu's-Semh 61
İbnu's-Sıklît 416
İbnu't-Teâvizî 426
İbnu't-Tilmîz 70
İbn-u Zeyyad (Tarihçi) 300
İbnü'l-Müncâ Medresesi (Şam) 161
İbrahim b. Habib el-Fezârî 411
İbrahim el-Halebî 410
İbrahim Hakkı Erzurûmî 77, 178, 321, 376
İbrahim Paşa Sarayı 144
icâre-i muaccele 240
icmâl defteri 228
İcrâ Hukuku 206
İdânât 94
İdris-i Bitlîsî 75, 77, 376
İhlas-hacı 308
İhşidler 128, 134
ihtisab 56, 104, 107, 108, 110, 293
İhtisab Ağalığı Nizamnamesi 110
ihtisab ağası 277, 293
ihtisab nâzırı 107
İhtisab Nezareti 293
ihtiyaru'd-din 328

İhvân-ı Safâ 409, 416
İki Boynuzlu Adam Takvimi 253
İlamât-ı Şer'iyye Müdüriyeti 93
İlhan Başgöz 427
İlhanlı 72
İlhanlılar 69, 103, 141, 160, 163, 302, 328, 339, 425
ilm-i felek 320
ilm-i nücûm 320
ilm-i ruh 418
İlmiye Salnâmesi 93
İlmiyye Muhâsebât Dairesi 96
İlmu'l-Âlâ 362
İlmu'l-Envâ 321
İlmu'l-Esfel 362
İlmu'l-Evsat 362
ilmu'l-hey'e 320
İlmu'l-Hıyel 363
İlyas b. Abdullah 332
İlyas Bey (Aydınoğullarından) 158
İmâd-ı Fakîh 425
İmâd-ı Gaznevî 425
İmam Bediüzzaman Seyyid Abde'l-Vâsî b. Abdi'l-Câmî b. Ömer b. Rebî' Cebel-i Sultânî Gürcistânî 425
İmam Buseyri 74
İmam Ebû Muhammed el-Kâsım b. Feyyure eş-Şatıbî 174
İmam Fahruddin Mes'ûdî 425
İmam Mâlik 42, 62, 118, 124, 398
İmam Muhammed 207, 235
İmam Muhammed b. el-Hasan 134
İmam Şâfî 208, 399
İmam Şâfî Zâviyesi 119
imâmetü'l-hassa (vâli) 292
İmâm-ı Âzam (Ayrıca bkz. Ebû Hanîfe) 62
İmâmiye Ekolü 209
imâmu'l-müslimîn 86
imâretü'l-amme 292
İmru'l-Kays 400, 423
İnce Minâre Dâru'l-Hadîsi (Konya) 161
İndictio Takvimi 254
İndus 30
İndus Medeniyeti 33
İngiliz 25, 30
İngiltere 266
İnka Medeniyeti 33
İnsan Nevinin Kültür Tarihi Üzerine Deneme (J.C. Adelung) 23
İntegral teoremi 429
intuitionism (sezgicilik) 345
İplikçi Medresesi (Konya) 158
İran 33, 43, 44, 46, 48, 57, 58, 60, 71, 75, 76, 116, 125, 131, 139, 152, 163, 256, 262, 263, 278, 283, 302, 321, 324, 327, 336, 366, 405, 407, 417, 422, 424, 425, 439, 441, 442
İrşâdu'l-Aklı's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Azîm (Ebussuud Efendi) 76
İrşâdu'l-Elibbâ (Yâkut el-Hamevî) 423
İsagoci (Birgivî) 130
İshak b. Ammar 130
İshak b. Hasan et-Tokâdî 77
İshak el-Mavsılî 134, 411
İshâkiye Zâviyesi (Bursa) 333
İskender b. Abdullah 332
İskenderiye 47, 60, 262, 415
İskenderiye Akademisi 60
İskenderiye Kütüphanesi 47, 126, 316
İskenderiyeli Stephan 60
İskenderiyye Bîmâristanı 162
İslam Askerî Sistemi 242
İslam Deniz Filosu 244
İslam İktisad Sistemi 212
İslam Medeniyeti 31, 34, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 60, 62, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 108, 116, 153, 155, 220, 275, 303, 314, 320, 321, 396, 401, 409, 411, 412, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 425, 431, 436, 439, 451, 452, 453

İslam Toprak Sistemi 220
İslam Vakıf Sistemi 232
İsmail b. Hüseyin 130
İsmail Dede (Müsıkîşinas) 77
İsmail Ferruh Efendi 130
İsmail Gelenbevî 77
İsmail Hakkı Altunbezer (Hattat) 196
İsmail Hakkı Bursevî 77, 376
İsmet Efendi (Mühendishanede hoca) 149
İspanya 39, 61, 451, 452, 453
İstanbul 23, 28, 29, 30, 32, 46, 47, 58, 61, 69, 73, 76, 83, 92, 93, 98, 100, 103, 105, 106, 108, 111, 115, 116, 118, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 148, 149, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 185, 188, 194, 196, 199, 201, 203, 204, 206, 210, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 227, 232, 238, 240, 242, 245, 251, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 273, 274, 277, 287, 288, 290, 292, 293, 298, 300, 303, 304, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 322, 324, 327, 329, 339, 353, 392, 393, 399, 400, 402, 403, 405, 410, 419, 420, 421, 423, 425, 426, 427, 432, 437, 438, 440, 441, 442, 451, 452
İstanbul Arkeoloji Müzesi 262
İstanbul Boğazı 164
İstanbul İhtisab Kanunnamesinde 108
İstanbul Rasathanesi 323
İstiğlâl İktâı 223
istihsan 207
İşbiliyeli Mehmed b. Fatuh 149
İş Hukuku 206
İştar (Bâbil şehir kapısı) 262
itab 43
İtalya 257, 451, 452
İttihad-ı İslam Cemiyeti 139
iyonosfer 355
İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi (İlhan Başgöz) 427
İzlanda 215
İzmir 179
İznik 164
İznik Konsülü 257
İznikli Ali Çelebi 416
İzzet Molla 427

J

James W. Redhouse (İngiliz, Müsteşrik) 139
Japon 171
Jean de Lafitte Clavé (Binbaşı) 148
Joennes Kilisesi 300
Johann Christophe Adelung 23
Johns Hopkins Üniversitesi 418
Julius Ceasar 255
Juno Moneta Tapınağı 216
Jülyen Takvimi 255
Jüpiter 257

K

Kabakçı Mustafa İsyanı 245
Kâbe 268, 278, 279, 288, 298, 299, 304, 306, 400
Kaderiye 206
Kadı Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmânî 424
kadıasker 91, 93, 103, 106, 293
Kadıasker Mustafa İzzet (v. 1876) 438
Kadı Burhaneddin 426, 427
Kadı Burhaneddin Devleti 164
Kadı Hüseyin b. Muhammed-i Ersabendî 424
Kadı İmadüddin Dâru'l-Huffazı (Konya) 161
Kadı Kalemşah Medresesi (Konya) 158
kadı'l-kudat 105, 293

Kadı'l-Kutadlık 106
Kadızâde (II. Murad devri, matematikçi) 77
Kadı-zâde-i Rûmî 141, 157, 176, 408, 410, 411
Kadi'l-Cemâa 106
Kâdir Billah 331
Kâdirî 314
Kadîrîlik 86
Kadisiye Savaşı 243, 283
Kafa Bölgesi 136
Kâfî fi'l-Hisab (el-Kerhî) 430
Kafkasya 57, 66, 71, 123
Kafs 122
Kahire 61, 65, 72, 73, 75, 118, 120, 121, 122, 130, 131, 132, 134, 135, 151, 152, 153, 156, 162, 164, 169, 172, 216, 220, 221, 224, 266, 281, 285, 288, 298, 299, 301, 306, 307, 309, 310, 312, 317, 324, 339, 400, 403, 405, 431, 440
Kahtaniyye Medeniyeti 32
Kâhun 262
Kâide fi'l-Cerh ve't-Ta'dil (Tâcüddin es-Sübkî) 397
kâime 219
Kal'atu'l-Cebel 73
Kale Medresesi (Afyon) 158
kalfa 169
Kalkaşandî 74, 336, 419
Kameri-i Cürcânî 424
Kamil Akdik (Hattat) 196
Kâmil eş-Şucâ' b. Elsem b. Muhammed b. Şuca' el-Mısrî el-Hasib 408
Kampel Mustafa (İngiliz) 148
Kâmusu'l- Âlâm (Şemseddin Sâmi) 77
Kanada 215
Kankah (Hindli bir astronot) 46
Kant 345, 360
Kanun Hrai (Ocak) 255
Kânûnî Sultan Süleyman 136, 166, 237, 238, 289, 339
Kanun Kedim (Aralık) 255
Kapalı Çarşı (İstanbul) 128
Kapıkulu 143
Kaptanbaşı-zâde İbrahim Mail Efendi 148
Kara Fazlî 427
Karahanlı 45, 66, 67, 172, 235, 301
Karahanlılar 100, 152, 169, 173, 264, 301, 317
Karakoyunlular 103
Karaman 159
Karamanlılar 270
Karamanoğlu İbrahim Bey 92
Karamanoğulları 159, 161, 164
Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi 319
Kara Paşa Medresesi (İlyas Bey) Medresesi 159
Karatay Medresesi (Antalya) 158
Karatay Medresesi (Konya) 158
Karatepe 262
karekök 408
karîb-i ûlâ 105
Karl Marx 419
Karluklular 264
Karnak 262
Kartaca Medeniyeti 33
karta damasana (kağıt) 452
karyeteyn 267
karyetü'l-ensar 267
karyetü'n-nahl 267
karyetü'n-neml 267
Kâsım Paşa Medresesi (Mardin) 159
Kasımpaşa Semti 329
kâsid 337
Kaside fi'l-Kütübü'l-Meşhûre fi'l-Ulûm (Nebî Efendi) 394
Kasîde-i Lâmiye (Şâtıbî) 174
Kasiyyun Rasathanesi 141
Kastamonu 164
Kâşân 219
Kaşgar 338

Kaşgarlı Mahmud 67, 426
Katar-ı Tebrîzî 425
Kâtib Çelebi 64, 77, 108, 176, 177, 178, 181, 182, 184, 376, 393, 419
Katibu'l-Isfahânî 423
Katide b. Dâme 398
Katu'l-Arz (Coğrafya manasında) 417
Kavâid-i Osmaniyeyi (Fuad Paşa-Ahmed Cevdet Paşa 139
Kavâidu'l-Müşkilat(Keşfani'l-Müşkilât), (Davud b. Ömer el-Antâkî) 410
Kavala 127
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 127, 149
Kaya Bilgegil 427
Kayındı 264
Kaymer 162
Kayrevan 285
Kayseri 69, 75, 158, 163, 164, 287, 316, 437
Kazvînî 418
Keçeci-zâde Fuad Paşa (Sadrazam) 203
Kelbî 425
Keldânî 139
Kelile ve Dimme 47
Kellâse Medresesi (Şam) 156
Kemâliye Kütüphanesi 69
kemankeşlik 144
Ken'ânî 139
Kenkehu'l-Hindî 64
Kerek 162
Kerker Köyü 126, 316
Kermorvan (Fransız) 148
kervansaray 122
Keşfu Istılâhâti'l-Fünûn (Tehâvenî) 393
Keşfu'l-Cilbâb an Kânûni'l-Hisab (Ali b. Muhammed el-Kalasâdî) 408
Keşfu'l-Kinâ an Esrâri'ş-Şekli'l-Ma'rûf bi'l-Katta (Nasîruddin Tûsî) 410
Keşfu'l-Kina (Mansur b. İdris Buhutî) 209
Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb-i ve'l Fünûn (Kâtib Çelebi) 77, 176
keştîbân 140
Ketebe Dirlikleri 229
Kethüda-zâde Mehmed Arif 130
Kevakib-i Seb'a 178
Kevâkib-i Seb'a 178
Kevnu'l-Fesad 363
Keykâvus Medresesi (Sivas) 158
kıble-nümâ (Pusula) 140
Kıbrıs 58
Kınalı-zâde Ali Efendi 176
Kınık Aşireti 68
Kıptça 63
Kıptîce 47, 131
Kırıkhan 122
Kırşehir 141, 158, 287, 328
Kısas-ı Enbiya 329
Kısas-ı Yusuf (Kadı Burhaneddin) 426
Kısâsu'l-Enbiya (Rabgâzi) 426
Kısmetu'z-Zevâyâ bi Selâset-i Aksâm Mûteseviye (Benî Musa b. Şakir) 409
Kıvâmî 425
Kızılderililer 31
Kızıltepe 159
kibernetik 420
Kinâne Kabilesi 285
Kinde Kabilesi 284
Kinde Kabilesi 285
Kindî 361, 409, 411, 417, 430
Kirman 283
Kirman Selçukluları 68, 338, 425
Kisâî-yi Mervezî 424
kisrevî 216
Kiş 262
Kitab fî Istılah-ı Kitabî Öklidis (el-Kindî) 409
Kitab fî Mârifeti'l-Hiyel el-Hendesiye (el-Cezerî) 421

Kitab fîmâ Yehtâcû ileyhi's-Sânî min ameli'l-Hendese (Ebu'l-Vefa el-Buzcânî) 409
Kitab fî Misâhâtî Kat'il-Mahrût elezî Yüsemmâ el-Mukâfî (Sâbit b. Kurra) 409
Kitâb-ı Tefsir, Kitâb-ı Öklidis (Cevherî) 409
Kitâbu Ağrûzî Kitab-ı Öklidis (el-Kindî) 409
Kîtabu ezhari'l-efkâr fî Cevâhîri'l-Ahcâr (Tifâşî) 417
Kitâbu Kenzî't-ticâr fî Ma'rifeti'l-ahcar (el-Kabucakî) 417
Kitâbu'l-Câmî 399
Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele (Kâmil eş-Şucâ' b. Elsem b. Muhammed b. Şuca' el-Mısrî el-Hasib) 408
Kitâbu'l-Cemâhîr fî Marifeti'l-Cevâhir (Bîrûnî) 417
Kitâbu'l-Cevâhir (Bîrûnî) 414
Kitâbu'l-Coğrafya (ez-Zuhrî) 418
Kitâbu'l-Egânî (Ebu'l-Ferec el-Isfahânî) 423
Kitâbu'l-Emvâl (Ahmed b. Nasr ed-Davud) 65
Kitâbu'l-Emvâl (Ebû Ubeyd Kasım b. Selam) 65
Kitâbu'l-Emvâl (İbn-i Zencûye) 65
Kitâbu'l-Erkan (Öklid) 409
Kitâbu'l-Eshâl elletî Zâdehû fi'l-Mahâleti'l Nâmise min Kitâb-ı Öklidis (Cevherî) 409
Kitâbu'l-Esrâr fî Hatk el-Estâr (İznikli Ali Çelebi) 416
Kitâbu'l-Esrâr (Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî) 415
Kitâbu'l-Fahrî fî Sınâati'l-Cebr (Ebûbekir Muhammed b. Hasan el-Kerecî) 408
kitâbu'l-fütüvve 326
Kitâbu'l-Harac (Ebû Yusuf) 65, 337
Kitâbu'l-Harac (Kudame b. Cafer) 65
Kitâbu'l-Harac (Yahya b. Adem) 65
Kitâbu'l-Hâvî (Fahreddin Râzî) 412
Kitâbu'l-Hücce (İmam Şâfî) 208
Kitâbu'l-İktisad fi Islâhi'l-Enfüsi ve'l-Ecsâd (İbn-i Zuhr) 412
Kitâbu'l-İlel (Ahmed b. Hanbel) 209
Kitâbu'l-İnsâf (Merdivî) 209
Kitâbu'l-İstiksâ ve'l-İbrâ (Muhammed eş-Şafrâ) 413
Kitâbu'l-Kalayîd 329
Kitâbu'l-Maarif (İbn-i Kuteybe) 400
Kitâbu'l-mâ el-Varâkî ve'l-Ardın Necmiyye (İbn-i Umeyl) 416
Kitâbu'l-Mâlikî (Ali İbnu'l-Abbas el-Mecûsî) 412
Kitâbu'l-Mizan (Câbir b. Hayyân) 415
Kitâbu'l-Mizani' l-Hikme (el-Hazînî) 414
Kitâbu'l-Muadelât (Şerâfeddin et-Tûsi) 410
Kitâbu'l-Müntekâ (el-Bâcî) 208
Kitâbu'l-Ustukussât (Öklid) 409
Kitâbu'l-Usûl (Öklid) 409
Kitâbu'l-Ümem (İmam Şâfî) 208
KitâbuMefâtihu'r-RahmeveMesâbihu'l-Hikme (Müeyyiddin Tuğrâî) 416
Kitabu'n-Nebât ve Şecer (Ebû Said el-Esmâî) 416
Kitabu's-Seb'în (Câbir b. Hayyân) 415
Kitabu's-Sır (Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî) 415
Kitâbu'ş-Şekli'l-Katta (Sâbit b. Kurra) 409
Kitabu't-Ta'lîm ve Kitâbu'l-Ferîde (Hacı Paşa) 413
Kitabu't-Tecribeteyn ve Kitab fi'n-Nebât (İbn-i Bâcce) 416
Kitabu't-Tıb ve Mâddetü'l-Hayat (Akşemseddin) 413

Kitâbu Usûlu'l-Kebîr (İbn-i Vahşiyye) 416
Koca Râgıb Paşa 427
Koçi Bey 105
Kois 262
Konevî (Ayrıca bkz. Sadreddin Konevî) 318
Konstantıniyye 288
Konur Alp 75, 163
Konya 65, 68, 69, 72, 75, 158, 159, 161, 164, 317, 318, 325, 437, 440, 442
Konyalılar 270
Kore 215
Korkuteli 159
Koy (Koyun) 255
Köhne-tepe 264
Kölemenler (Memlûkler) 244
Köln 451
Köprülü Kütüphanesi (İstanbul) 318
Köprülü Mehmed Paşa 100
Kösedağ Savaşı 328
Kral Erdeşir 116
Kuba 299
Kuba Mescidi 118, 308
Kubbetü'l-Hadra 286
Kubudiye 264
Kudame b. Cafer 65
kudûrî 144
Kudüs 57, 162, 268, 286, 288, 289, 299, 300, 452
Kûfe 142, 160, 242, 269, 270, 278, 282, 283, 284, 286, 416
Kûfe Câmisi 309
Kum-tepe 264
Kur'ân-ı Kerim 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 53, 57, 86, 99, 104, 107, 115, 125, 132, 139, 144, 152, 171, 186, 189, 191, 194, 195, 198, 210, 212, 216, 232, 233, 247, 267, 268, 272, 277, 279, 288, 331, 344, 345, 346, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 359, 360, 361, 396, 401, 402, 403, 418, 421, 438
Kureyş 66, 99
Kurtuba 61, 157, 439
Kurtuba Câmii 62, 120, 310, 317
Kurtuba Kütüphanesi 61
Kurtuba Üniversitesi 61
Kusam b. Abbas 437
Kusân 264
kuş sarayları 269
Kûşek-i Kaynî 425
Kuşeyrî 314, 324, 325, 326
Kuşeyrî Risalesi 324
Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hâcib) 66, 426
Kutâî 285
kuyûdât defteri 102
Kuzey Afrika 59, 60, 62, 72, 122, 123, 155, 157, 325
Kuzey Amerika 215
Küçük Karaman Semti 270
Küçük Karatay Medresesi (Konya) 158
Kül Tigin 426
Küleynî 399
Küllâb el-Basrî 63
Kültür 23, 25, 27, 28, 29, 287
Külük Câmii Medresesi (Kayseri) 158
kümbet 72
Künise 284
Künnâs (Ahron) 60
Kütahya 141, 159, 164, 321, 335
küttab 151, 168, 169
Kütüb-i Erbâ 399
Kütüb-i Sitte 42

L

lâ yüs'el an mâ yef'al 85
Lagoş 262
lala 131
Lala Paşa Medresesi (Mut) 159
Lâle Devri 287
Lâle Üslubu 303

Lâleli Vakıfları 238
Lâmîî Çelebi 427
Latîfî 427
Latince 23, 216, 336, 452
le Roy (Fransız) 148
Lebid 423
Leibzig 418
Leskofçalı Gâlib 427
Leys b. Sa'd Ekolü 209
Lidya 216
Lisbon 266
Littaratur Arabes (I. Pizzi) 423
Litterature Arabe (Clément Huart) 423
lonca 126, 328, 329
Londra 266
Louis Üslubu 303
Lourain Üniversitesi 452
Lu (Ejder) 254
Luksor 262
Lübnan 452
Lüleburgaz 124
Lütfi Paşa (Sadrazam) 339, 427
Lyceum 116

M

M. Fuad Köprülü 427, 428
M. Seyfettin Özege 129
Ma'rifetu Misâhâti'l-Eşkâli'l-Basîta ve'l-Küreviyye, Mukaddemetü'l-Mahrûdât (Benî Musa b. Şakir) 409
Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi 145, 171, 199
Macesti (Batlamyus) 63
Macit Ayral (Hattat) 196
Maçka Kışlası 150
Magi (Sınıfı) 116
Mağrip (Batı Afrika) 169
Mahmud b. Arslan 70
Mahmud Harizmî 70
Mahmud (Muhammed Tapar'ın oğlu) 70
Mahmud Paşa (Vezir-i Âzam) 238
Mahmud Sâyig-i Herevî 425
Mahmud-u Verrâk-ı Herevî 424
mahras 122
Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye 144
mahrec mevleviyeti 105
Makale fi Hey'eti'l-Âlem (el-Heysem) 411
Makale fi'l-Cebr ve'l-Mukibile (Ömer Hayyam) 410
Makdîsî 418
Makrîzî 128
Maksur b. Talha b. Tahir 411
Malatya 71, 158
Mâleka Ulu Câmii 317
Mâlikâne Dîvânî 230
Mâlik b. Enes (Ayrıca bkz. İmam Mâlik) 208
Malta 122
Malta Adaları 123
Malviye 301
Manas Destanı 136
mankur 219
Mansur Câmii (Bağdat) 120
Mansur (Halife) 46, 62, 63, 121
manyetosfer 355
Mardin 133, 159, 163, 302, 440
Marduk (Bâbil şehir kapısı) 262
Marinîler 157
Maruf-u Belhî 424
Maserceuy el-Basri el-Yahudi 60
Masged 297
matah 207
Mâtûrîdî 63, 399
maûne 106
Mâveraünnehir 59, 123, 336
Mâverdî 100, 108
Mavi Câmii (Sultan Ahmed Câmii) 76
Max Weber 419
Maya Medeniyeti 33
Mclever (Sosyolog) 28

Meâlimu's-Simâha fî Sâhati'l-Misâha (Muhammed b. Muhammed el-Bursevî el-Mevlevî) 410
Meâric 351
mecâlisü'l-edeb 129
mecâlisü'l-'ilm 129
mecâzu'l-Kur'ân 397
Mecdiye Zâviyesi 119
Mecdüddin İshak (Sadedin Konevî) 327
Mecdü'l-Mülk (Vezir) 69
Mecelle Cemiyeti 139
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 170
Meclis-i Dâimî Maarif-i Umûmiye 168
Meclis-i Meşâyih 93, 96, 139
Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Kalemi 94
Mecmâu'l-Garâib fi'l-Misâha (Emrullah b. Ahmed b. Mahmud el-Edirnevî) 410
Mecûdüddin-i Beylekânî 425
mecûsî 58
Medâin 57, 262, 263
Meddah Kahvehaneleri 136
Medenî 206, 386, 396
Medenî Hukuk 206
Medenî Usul Hukuku 206
Medeniyet 26, 27
Medeniyet-i İslamiyye Tarihi (Corci Zeydan) 423
Medine 45, 54, 57, 58, 83, 87, 104, 118, 127, 160, 237, 252, 267, 269, 278, 289, 292, 299, 300, 301
Medine Mescidi 110, 118, 311
Medine Sözleşmesi 57, 84
Medinetü's-Selam 219
Medinetü'z-Zehra (Bağdat) 62, 287
Medine Yahudileri 402
Medresetu'l-Arab (Abdurrahman Fehmi) 423
Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ 194, 195
Medresetü'l-Hattâtîn 196
Medresetü'l-Kudat 192
Medresetü'l-Vâizîn 195
Mehâilu'l-Milâhe fî Mesâil'li'l-Misâhâ (Radîyuddin Ebû Abdillah Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halebî) 410
Mehdî (Halife) 67, 337
Mehmed b. Ahmed Beyhâkî 70
Mehmed Efendi (Zimmet Halifeliği Dairesi Başkanı) 238
Mehmed Emin Ali Paşa (Sadrazam) 120
Mehmed İlâki 70
Mehmed Reşad 137
Mehmed Said Paşa 120
Mehmet Çavuşoğlu 427
Mehmet Fehmi 423
Mehmet (Kirman Sultanı) 69
mehter 72
mehterhane 77
Mekece 236
Mekke 53, 83, 87, 104, 108, 129, 150, 151, 160, 162, 237, 252, 258, 267, 278, 279, 288, 289, 298, 305, 308, 438
Mekkî 386, 396
Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye 150
mekteb-i ibtidâiye 169
Mekteb-i Kudat 192
Mekteb-i Maarif-i Adliye 169
Mekteb-i Meşşaiyyun 169
Mekteb-i Nüvvâb 192
Mekteb-i Revvâkiyyûn 169
Mekteb-i Ulûm-i Bahriye 148
Mekteb-i Ulum-i Edebiye 169
Mekteb-i Ulûm-i Harbiye 150, 169
Mektebü'l-Berîd 169
Mektebü'l-Enba 169
mektephane 169
Melanchton (1497-1560) 418
Melek Paşa-zâde Abdulkâdir Bey 130
Melik Eşref Şaban 332

Melikî 427
Melik Mansur Medresesi (Mardin) 159
Melikşah 135
Melikşâhî Takvim 256
Melikşah Rasathanesi (Isfahan) 321
Melikü'l-Eşref 161
Melik Zâhir Baybars 156, 339
mellahkân 140
Memlûkler 56, 72, 73, 74, 100, 103, 105, 108, 130, 236, 252, 302, 339
Memlûklu 435
Me'mun (Halife) 46, 64, 117, 121, 132, 134, 141, 152, 316, 321, 332, 361, 417
Menâzir (Optik ve ışık) 363
Mendelyef 346
Mendes 262
Menfis 262
Mengücekler 163
Menkehu'l-Hindî 63
men lâ yahduruhu'l-fıkıh (İbn-i Bibereyh el-Kummî) 399
mensûh 41, 187, 396
menşûr-u vezâret 101
Menteşeoğulları 158
Meraga 322
Meraga Kütüphanesi 317
Merakeş 287
Merâtibu'l-Ulûm (İbn-i Hazm) 376
Merega Rasathanesi 141
Merkez Efendi 76, 125
Merv 69, 123, 152, 173, 219, 317, 436
Mervan b. Muhammed 133
Mesâha 370
mesâlih-i mürsele 207
Mesâlik ve'l Memâlik (el-İstahri) 418
Mescid-i Haram 55, 304
Mescid-i Nebevî 118, 265, 278, 299, 300, 301, 308, 312, 313, 325, 436
Mescidu'l-Aksa 300
Mescidu'l-Haram 308
Mescidü'l-câmi 297
Mesihî 427
Mesnevîhane 137
Mesnevî (Mevlânâ) 137
Mesud (Gazneli) 67, 317
Mes'ûdî 63, 400, 403, 404
Meşîhat Arşivi 311
Meşîhat Dairesi 92
Meteoroloji 372
Mevâhibu'l-Celîl (el-Hattab) 208
mevâlî 205
Mevât Arazi 222
Mevlânâ Celâleddin Rûmî 137, 425
Mevlevîler 314
Meymun en-Nesib el-Vâsıtî 70
Meyyâfârkîn (Silvan) 163
Mezâlim 110, 111, 112, 271, 292
mezâlim dîvânı 292
Mezopotamya 30, 31, 40, 45, 115, 116, 254, 262, 301, 442
Mezopotamya Medeniyeti 46
mezosfer 355
Mısır 30, 31, 33, 34, 40, 45, 57, 58, 60, 62, 66, 71, 87, 89, 92, 105, 106, 110, 111, 115, 119, 120, 125, 128, 134, 136, 139, 149, 155, 156, 160, 165, 171, 172, 174, 210, 211, 214, 221, 223, 226, 235, 251, 253, 254, 256, 262, 268, 281, 284, 285, 293, 300, 301, 305, 317, 318, 325, 332, 371, 403, 405, 406, 407, 408, 411, 414, 415, 420, 436, 440, 442, 452
Mısır Medeniyeti 31, 46
Mısır Memlûkları 68
Mısr 268
Mısreyn 283
Michael Scotus 453
Midilli 215
Miftâhu'l-Hisab (Gıyâseddin Cemşid el-Kâşî) 408
Miftâhu'l-Hisâb (Hüssab), (Cemşid el-Kâşî) 410

Miftâhu'n-Nûr (Mukbil-zâde Mü'min) 413
Mihâel (Malatya Süryânî Patriği) 71
Mihrî 427
Mihrişah Vâlide Vakıfları 238
Milano 266
Milas 158
Mimar Hayreddin (II. Bâyezid devri mimarlarından) 76
Mimar Sinan 76
Mîmar Sinan Mahallesi 177
Mina 305
Mineroloji 373
Minhâc (Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref Nevevî) 208
Minûçehrî, Damgânî 424
Mîrim Çelebi 77, 141
Mîsak 206
Misis 160
Miskeveyh 404
Mistaf Sâî 437
miyândeste (usta) 330
Mizanu'l-Hakk (Kâtib Çelebi) 176
Mîzânu'l-Hikme (Hâzımî) 70
Moğol-Haçlı ittifakı 68
Moğollar 68, 72, 236, 317, 431
Mohenjo Medeniyeti 33
Molla Atîk Medresesi (Konya) 158
Molla Fenârî 75, 92, 318, 333, 376
Molla-i Cedîd Medresesi (Konya) 158
Molla Lütfi 177
Monnier (Yüzbaşı) 148
Montpellier 451
muallakât-ı seb'a 400
muallim 169
muallimhâne 169
Muâviye 59, 89, 107, 133, 142, 218, 244, 305, 307, 316, 325, 336
Muaz b. Cebel 53, 104, 292
Mu'cemu'l-Buldân (Yâkut el-Hamevî) 77, 418
Mucûrî 425
Mudar 150
mudga 357
Mudurnu 164
Mug 264
mugâlata 363
Mugire b. Şu'be 284
Muğnî'l-Muhtac (Şirbânî) 208
Muhacir b. Ebî Umeyye 104
Muhaddeb (Şamlı) 69
Muhammed b. Abdilmelik b. ez-Zeyyid 64
Muhammed b. Abdurrahman el-Hanefî 309
Muhammed b. Arslan Şâh 338
Muhammed b. Bekir Mar'aşî 376
Muhammed b. eş-Şeybânî 398
Muhammed b. Hamid Mustafa el-Kefevî 410
Muhammed b. Hasan et-Tokâdî (Molla Lütfi) 410
Muhammed b. İsa el-Mahânî 409
Muhammed b. İshak 404
Muhammed b. Muhammed el-Bursevî el-Mevlevî 410
Muhammed b. Musa el-Harizmî 417
Muhammed b. Müslim ed-Dineverî 404
Muhammed b. Vasif-i Sigezî 424
Muhammed b. Zekeriya er-Râzî 411, 415
Muhammed Cezerî 75
Muhammed eş-Şafrâ 413
Muhammed et-Turkî (Abdullah Turkî'nin oğlu) 67
Muhammed Tapar 70
Muhammin 95
Muhattam Dağı 285
Muhlis Baba 75, 164
Muhtarî 424, 425
Muhtasar (Hırâkî) 209
Muhtasar (Müzenî) 208
Muhtasaru'l-Kebîr (Buveytî) 208

muhtesib 107, 108, 110, 277, 293
Muhyiddin Arabî 326
Muiz (Fâtımî Halifelerinden) 172
Mu'îzü'd-Devle (Irak Emiri) 337
Muizzî 425
Mukbil-zâde Mü'min'in 413
multi centre 269
Munastır 123
Murabıtlar 287
Murad Molla Dergâhı (İstanbul) 137
Muramir b. Murre 150
Musa b. Şakir 132
Musallâ 298
musallî 298
Mûsıkî 26, 196, 363, 368, 370, 375, 382, 384, 411, 439
mûsıla 156
Muslıhiddin b. Sinan 414
Mustafa Ağa (Mimar) 76
Mustafa Behçet Efendi 178
Mustafa Efendi (Medine'de kütüphane sahibi) 127
Mustafa Efendi (Üsküdar-Atik Vâlide Medresesi Müderrisi) 166
Mustafa İzzet (Hattat) 50
Mustafa Rahim (v. 1241/ 1826) 438
Mustafa Zekî el-İstanbulî 178
Mustafa Zühtü (v. 1221/ 1806) 438
Mustahfaz 229
Mustansır Billah 317
Mustansırıyye Medresesi (Bağdat) 157, 317
Musul 127, 156, 161, 301, 317
Muşkara (Nevşehir) 287
Mu'tasım (Halife) 64
mutetavvia 142
Mu'tezile 127, 361, 400
Mut (Mersin) 159
Muvahhitler 157
muvakkithane 140, 320
Muvattâ (İmam Mâlik) 42, 208
Muzaffereddin Gök-börü (Erbil Atabeyi) 71
Muzafferiyye Medresesi (Mardin) 159
Muzaffer Ozak 129
Muzafferüddin Ali eş-Şirâzî 410
Muzika-i Hümayun Mektebi 169
Mübarekşah 425
Mücerreb-nâme (Sabuncuoğlu Şerafeddin Ali) 413
müeddib 131, 168
Müessesât-ı Hayriye 240
Müeyyediye Câmii 73
Müeyyed-zâde 376
Müeyyed-zâde Mîrim Çelebi 176
Müeyyiddin Tuğrâî 416
Müfettiş-i ahkâm-ı şer'iyye 237
Müftî-zâde-i Yenişehrî Muhammed Said 178
Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn 148, 202
Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn 149, 202
Mühendishâne-i Sultanî 149
mühr-ü hümâyûn 101
Mülâzım 95
Mülhâkât Gedikleri Kâtipliği 239
mülhak vakıflar 240
Mülk Dirlikleri 228
mültezim 230
Mümeyyiz 95, 96, 97
Müneccimbaşı Ahmed Dede 410
Müneccimek Şehibi Muhammed Efendi 178
Münşeât (Feridun Bey) 92
Mürşidu'l-Muhtar fî İlmi'l-Esrâr (Ömer Şifâî) 416
mürtezika 142
Mürûcu'z-Zeheb (Mes'ûdî) 400
Müsellem ve Kızılca Müsellem Dirlikleri 228

Müslim 48, 85, 175, 248, 271, 273, 281, 289, 324, 352, 354, 357, 399
Müslim b. el-Velid 309
Müsned (Ahmed b. Hanbel) 209
müste'men 207
müstesna vakıflar 240
müstevfi'l-müstecâ 110
müşebbehetü bi'l-monatek 322
müşkilu'l-Kur'ân 397
Mütevekkil (Halife) 132
Müzeyne Kabilesi 224, 284

N

Nâbî 427
Nabika Zuhayr 423
Nadirî 427
Nâfi 427
Nâfî b. Abdirrahman 160
Nâfî Osman Dede (v. 1172) 412
Nahile Câmisi 311
nâib-i berîd 338
Naib Kale 264
Nâilî Pertev Boratav 428
Nâimâ 419
Nakîbu'l-eşraflık 331
Nakîbu'l-Eşraflık 333
Nakîbu'n-nükebâ 331
Nakib (Yüzbaşı) 243
Nakşibendî 137
Nakşibendiyye 127
Namara 400
Namazgâh 298
Namık Kemal 427
Napoli 266, 451
Narlow 266
Nâsır b. Sebüktekin 153
Nasır-ı Buhârî 425
Nâsıriyye Medresesi (Şam) 156
Nasır li Dînillah 326
Nâsıruddevle (Sökmenlerden) 163
Nasırüddin Muhammed el-Hâyî 327
nâsih 41, 387, 396
Nasîhatu's-Selâtîn 85
Nasîhu'l-Hadis ve Mensûhuhû (Ebû Bekr el-Esrem) 398
Nasîruddin Tûsî 69, 317, 322, 410, 411, 417
Nasîrüddin Mehmed b. Mahmud 421
Nasîrüddin Muhammed 327
Nasrabûzi 324
Nastûrî 117
Nastûrîler Takvimi 255
Nasuh Bey Dâru'l-Huffazı (Konya) 161
Nazarî Ahlak 210
nazaru'l-ceyş 110
nâzil (çırak) 330
Nazmu'l-Ulûm (Hasan et-Tokâdî) 392
Nebâtât 363
Nebâtiler 63
Nebî Efendi-zâde Ali b. Abdullah el-Uşşâkî 394
nebiloz 349
Nebonassar Takvimi 254
Necâşî 85
Necatî 427
Necef 437
Necmeddin Okyay (Hattat) 196
Necmüddin İlgazî 163
Nedim 427
Nefî 427
Nefîrî Behram Ağa (Mûsıkîşinas) 77
Nefise Sultan (Hatuniye) Medresesi (Karaman) 159
Nefteveyh 120, 310
Neha Kabilesi 284
Nek (Timsah) 254
Nesâî 42, 217, 399
nesib 43
Neşâtî 427
Nevâî (v. 1530) 412

nevbethane 77
nevbetler (Mehter) 72
Nevî 427
Nevşehir 287, 321
Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 287
Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi 319
Newpstend 266
Newyork Metropolitian Müzesi 421
Neyâlî 427
nezâir 396
Niğbolu 335
Niğde 287
Nihat M. Çetin 423
Nihayetu'l-Muhtâc (Remlî) 208
Nihayetü'l-Beyân fî Dirâyeti'z-Zaman (Şerafeddin Davud b. Mahmud b. Muhammed el-Kayserî) 414
Niksar 158
Nil Nehri 30, 254, 284
Nil Vadisi 74
nimtârik (kalfa) 330
Ninova 262
Nippur 262
Nisânî 427
Nişabur 123, 153, 163, 219, 317
Nişabur Nizamiyesi 130
nişadır 70
nişancı 103
Nizam-ı Gencevî 425
Nizâmî (Semerkantlı) 70
Nizâmiye Medreseleri (Bağdat) 61
Nizâmü'l-Mülk 69, 123, 153, 156, 224, 317
Nizârî Kabileleri 284
Norbert Wiener 421
Notre Dame Katedrali 265
Notre Dame Psikoposluk Okulu 116
Nuaymî 72
Nubye 262
Nureddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezzâr 414
Nureddin Muhammed el-Bârizî 73
Nureddin Zengi 111, 156, 161, 162
Nuri Korman (Hattat) 196
Nuri Paşa Konağı 203
Nuruosmaniye Câmii (İstanbul) 237
Nusretu'l-İslam ve's-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Mayur (Ebû Bekir b. Behram ed-Dımışkî) 411
Nûşirevân 47
nutfe 357, 358
Nüveyrî 74, 110, 405
Nüzhetü'l-Müştak fi'hitirâki'l-Âfâk (el-İdrîsî) 418
Nüzhetü'n-Nüzzâr fî İlmi'l-Hisab (İbnu'l-Hâim) 408

O

Oba köyü 159
Ocak-zâde Tımarı 225
Oğuz Kagan Destanı 426
Oğuzlar 225, 264
Olcaytu (Moğol Hükümdarı) 236
Onaltıncı Louis 148
On İki Hayvanlı Takvim 254
on iki imam 86
On İki Levha Kanunu 263
Orhan Gâzi 75, 103, 163, 236, 328
Orta Afrika 39
Orta Asya 30, 39, 66, 72, 122, 123, 153, 264, 441
Orta Avrupa 39, 66
Ortadoğu 39, 66, 68, 215
Osman b. Ebi'l-As 311
Osman Ergin 140
Osman Gâzi 75, 163, 328
Osmanlı Devleti 54, 74, 89, 90, 91, 92, 103, 130, 135, 138, 139, 143, 164, 168, 176, 226, 228, 235

Osmanlılar 39, 44, 51, 56, 100, 101, 103, 105, 106, 108, 110, 120, 128, 130, 157, 159, 164, 169, 197, 220, 225, 231, 236, 245, 256, 269, 293, 304, 306, 308, 312, 313, 329, 332, 339, 411, 435, 437, 441, 442
Osmanlı Medeniyeti 39, 140
Osman Mes'ûdî Sad-ı Selman 424
Osman Nevres 427
Otlakiyeler 220
Oxford 451

Ö

Öklid 47, 63, 409
Ömer b. Abdilaziz 60, 111, 251, 286, 336
Ömer b. Ebî Rebia 60
Ömer b. Sehlan es-Sehavî 70
Ömer Hayyam 70, 256, 321, 409, 425
Ömer Şifâî 416
Ömer (Yunus el-Harrânî'nin torunu) 61
Ön Asya 116, 154
Öşrî Arazi 222
Özbek 76

P

padişah hocası 131
Palermo 123, 451
Pantopopto Kilisesi 311
Papa Dionysius 257
Papa Dionysius Takvimi 257
papirüs 115, 253, 316
Papyrus Rhind (Ahmes) 408
Paris 201, 265, 266, 451
Paskalya 257
P.A. Sorakın 31
Paşa Yiğit 164
Peano Aksiyonları 360
Peçin 158
Pehlevice 47, 63
Pètolin (Yüzbaşı) 148
peyk 337
Pîrî Reis 77
Pîr-i Türkistan (Ahmed Yesevî) 67
Pîrî-zâde Mehmed Said Efendi 147
Piskopos Katedrali (Saint Giovanni İnlaterano) 265
Pitt Rivers 29
Platon (Ayrıca bkz. Eflatun) 47
Portekiz 75
posta hayvanı 336
Proudhon (1818-1883) 419
psychologic 418
psychologie empririca 418
psychologie rationalis 418
psykhe 418
Ptolemonis (Coğrafyacı) 254
Ptolemy 47

R

Rabad 264
Rabato (Ribat) 122
Rabat (Ribat) 122
Rabguzi 426
Râbia binti Ka'b-ı Kazdarî-i Belhî 424
Radîyuddin Ebû Abdillah Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halebî 410
Râfizî 156
rahbe 283
Raif Yelkenci 129
Rakim Efendi (1788–1820) 76
Ramazan el-Hânekî 178
Ramazanoğulları 160
ra'su'l-kebeş (koç başı) 243
Ratk 348
Râzî (Halife) 65
reayâ 224, 225, 227
Receb b. Hüseyin el-Felekî 178
Reddu'l-Muhta (İbn-i Ağabeydîn) 207
Remle 286, 315
Resâilu'l-Câhız (Câhız) 400

Reşîdî 425
Reşid-i Semerkandî 425
Reşîdüddin Fazlullah 163
Reşîdüddin Vatvat 424
Reşit Rahmeti Arat 427
Revan 76
Revânî 427
Revnâkî, Emir Ağacî-i Buharâî 424
Rey 58, 156, 219, 317, 436
Rey Bîmâristanı 163
Rıdvan el-Felekî 178
ribat 73, 122, 123, 286, 315
Ribat 153
Ribât 153
Ridde Olayı 57
risâ 43
Risâle fî Envâi'l-cevahiri'l-samîna ve Gayrihâ (Kindî) 417
Risâle fî envâi'l-Hicre ve'l-Cevahir (Kindî) 417
Risâle fî Islâhi'l-Makâlâti'r-Râbiate Aşer ve'l-Hamîsete Aşer min Kitab-ı Öklidis (el-Kindî) 409
Risâle fi'l-Misâhâ (Kadı-zâde-i Rûmî) 410
Risâle fi'l-Misâhe (Abdullah b. Hüseyin el-Muzaffer el-Bennâvî) 410
Ris'ale fi'l-Müşkül mihe'n-Nisbe (Muhammed b. İsa el-Mahânî) 409
Risâle fî Mârifeti'l-Eb'âd (Muhammed b. Hamid Mustafa el-Kefevî) 410
Risâle fi'n-Nisbe (Muhammed b. İsa el-Mahânî) 409
Risâle fî Sittetîn ve 'Işrîne Şeklen mine'l-Makâleti'l-ûlâ min Öklidis (Muhammed b. İsa el-Mahânî) 409
Risâle fî Şerh-i mâ Eşkele fî Müsâderât-i Kitâb-ı Öklidis (Ömer Hayyam) 410
Risale fî Tahkîk-i Hakikati'l-Cism (Kemal Paşa-zâde) 414
Risale-i Mir'atiyye (Hasan ed-Dihlevî) 414
Risâle-i Sancâriyye (Sehavî) 70
Risâletü'l-Fütüvve Kütüphanesi (Şehâbeddin es-Sühreverdî) 327
Riyad 299
Riyâziye 191, 202, 367, 370, 382
Riyaziye Şubesi 204
Rokoko Üslubu 303
Roma 31, 33, 45, 47, 116, 143, 254, 257, 261, 262, 263, 265, 266, 407
Romalılar 216, 263, 336
Roma Medeniyeti 31
Rûdekî, Emmare-i Mervezî 424
Rûhî 427
rûhî kimya (Simya) 415
Rûh-i Velvâlicî 425
rûhiyat 418
Rukneddin Kılıç Arslan 425
ruknu'l-esved 308
ruknu'l-yemanî 308
Rum 48, 71, 139, 244
Rumca 131, 407
Rûmî Takvim 253, 256
Rûnî 424
Ru'yet-i hilal 140
Ruznâmecilik 239
Rüşdiye 170, 198
Rüşdiye Mektebi 169
rütbe-i cinâd 105
rütbe-i çelebi 105
rütbe-i Eğri 105
rütbe-i İnebahtı 105
rütbe-i sâlise 105
rütbe-i sâniye 105
rütbe-i sitte 105
rütbe-i ûlâ 105

S
Saadeddin Ergun 427
Saadettin Deyrî 92
Sâbir b. Karvâ 411
Sâbit b. Kurra 47, 409
Sabuncuoğlu Şerafeddin Ali 413
sab (Yağmur manasında) 359
Saçaklı-zâde 77, 178, 376
Sad' 353
Sadaka-i câriye 233
Sa'd b. As 108
Sa'd b. Ebî Vakkas 221, 243, 278, 283, 284
Sa'd b. Ubâde 88, 404
Sadeddin Ömer Dâru'l-Huffazı (Konya) 161
Sadeddin Teftazânî 156
Sa'd-ı Şirâzî 425
Sadreddin Konevî 318
sadr-ı âzâm 101
Sadr Nizameddin 425
Safariler 424
Safevîler 302
Saffânîn Medresesi (Fas) 157
Safvet Paşa (Maarif Nâzırı) 204
Sahaflar Çarşısı (İstanbul) 128
Sahfûr-i Eşherî 424
Sâhib Atâ Dâru'l-Huffazı (Konya) 161
Sahib-i Tımar 227
Sâhibiyye Medresesi (Kayseri) 158
Sâhibiyye Zâviyesi 119
Sahib Mecduddin 425
Sahib Şemsuddin Isfahanî 425
sahibu'l-ahdas 106
sahibu'l-ases 106
sâhibu'l-berîd 336
sahibu'l-leyl 106
sahibu'l-medine 106
sahn 283
Sahn-ı Seman Medreseleri 165
sâî 337
Said b. Numran 284
Saint-Rémy 148
Saint Simon (1760-1825) 419
Sais 262
sâis 420
Sakif Kabilesi 284
Salâhiyye Medresesi (Şam) 156
salavât-ı şerifehan 308
Sali Fakîh 427
Salih b. Avn 284
Salih b. Behlet el-Hindî 63
Salih b. Nasrullah 413
Salih Efendi (Hekimbaşı) 203
Sâm 354
Sâmanî 67
Sâmâniler 424
Sâmânoğulları 152, 172, 235, 317, 338
Samanyolu Galaksisi 355
Samar (Hikaye) 400
Samarra 301
Sami L. Pakalın 427
Sâmûratü'bnü Cündeb 404
Sancar (Sultan) 70
Sangbast Ribatı 123
Sanskritçe 46, 47, 417
Saragossa 62
Saraybosna 288
saray kütüphanesi 318
Sâsânî 31, 45, 60, 262, 263
Sâsânîler Takvimi 253
Satuk Buğra Han 66
Satürn 257
Sava 317
Savur Kapu Medresesi (Mardin) 159
Seâlibî 423
Sebe Medeniyeti 33
Seccâdegâh 298
sedd-i zerâyî 207
Sedefkâr Mehmed Ağa 76, 437

Sehî 427
sekâfe 24
Sekbanbaşı 238
Selahaddin Eyyûbî 111, 286
Selahaddin Yusuf b. Eyüb b. Şâdî 156
Selanik 288
selâtin vakıfları 240
Selçuk 158
Selçuklular 44, 56, 62, 68, 69, 70, 71, 100, 102, 111, 124, 130, 135, 153, 155, 159, 161, 163, 169, 172, 220, 225, 235, 244, 252, 301, 317, 318, 338, 339, 425, 426, 437, 439, 442
Selçuklu Medeniyeti 39
Selefkos Takvimi 255
Selim Ağa Kütüphanesi (Üsküdar-İstanbul) 319
Selim Ağa (Üsküdar'da kütüphane sahibi) 127
Selimiye Câmii 50, 76
Selimiye Kışlası 149
Selimiye Vakıfları 238
Selman-ı Sâvecî 425
Selman (İranlı) 45
Semarkandî 40
Semerkant 66, 75, 157, 177
Semerkant Rasathanesi 141
Semeu b. Yahya el-Mağrîbî 408
Semg Hurmalığı 234
Semûd Kavmi 268
Semûret b. Cûndeb 354
Senâî 424
Senegal 35
senetü'n-nûr (ışık yılı) 352, 353
Sennasherip (Asur Hükümdarı) 216
Serâceddîn Han (Huant-Handî) Hatun Medresesi (Kayseri) 158
serasker 244
Serbest Dirlik 228
Sergios (Bağdat Patriği) 63
serleşker 244
Servî Ekolü 209
Sevilla 436
Seyfeddin-i A'rec 424
Seyfiye Medresesi (Konya) 158
seyfiyye 101
Seyfüddin Mahmud b. 'Urve 161
Seyyid 331
Seyyidgâzî 158
Seyyid Hamza 426, 427
Seyyid Hasan Gaznevî 424
Seyyid Mahmud (Nakîbu'l-Eşraf) 333
Seyyid Mehmed b. Seyyid Alâeddin 328
Seyyid Nesîmî 426, 427
Seyyid Osman Efendi 148
Sıbyan Bölükleri 149
sıbyan muallimi 168
Sıçgan (Sıçan) 254
Sıffîn Savaşı 59
Sırçalı Medrese (Konya) 158
sibernetik 420, 421
Sibeveyh 134
Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti 97
Sicilya 122, 123, 452, 453
Sicistan 283
Siddhanta (Sindhind) 46
Sihirbazlık ilmi 370
sikke 131, 216, 440
silahşörlük 144
Silistre 335
simya 375, 415, 416
Sinan b. Sâbit 412
Sin (Bâbil şehir kapısı) 262
Sinop 158
Sipahi 227
Sipahsalar 244
Sirâceddin Mehmed b. Ömer Halebî 75
Sirâceddin Muhammed 408
Sirius Yıldızı 254
Sis 160

Sistan 59
Sittî Raviye Hatun Medresesi (Mardin) 159
Sivas 69, 158, 160, 161, 163, 287, 335, 437
Siyâsetnâme 85
Siyâsetü's-Şer'iyye 85
sofist 116
Soğd 336
Sokollu Mehmed Paşa Kervansarayı 124
Sokrates 210
Solak-zâde 136
Somali 35
somatoloji 418
Songay 35
Soninke 35
Sorbonne Üniversitesi 418
sosio centre 269
Sökmenler 163
Sözleşmeler Takvimi 253
Stevenya 266
Stoa 116
stratosfer 355
subaşı 244
Subha-i Sıbyan 172
Suffe 118, 155, 299, 308
Sultan Ahmed Câmii 76, 237
Sultan Alp Arslan 69
Sultan Hasan Camisi (Kahire) 306
Sultan İsâ Medresesi (Mardin) 159
Sultan Kalavun 162
Sultan Mehmed Fatih Külliyesi (İstanbul) 288
Sultan Olcaytu 163
sultanu'r-rûm 164
Sultan Veled 427
sunya (Nokta şeklinde bir işaret) 46
Sûretu'l-Arz (İbn-i Havkal) 418
Sûretü'l Arz (Coğrafya manasında) 417
Suriye 34, 58, 60, 69, 71, 156, 336, 452
Suriye Selçukluları 68
Surûrî 427
Sus Ribatı 123
Sustura Tıp Okulu 116
suveyhâ 271
Suveyş Tersanesi 245
Sûzen-i Semerkandî 425
Süfyan b. Ümeyye b. Abdişems 150
Süfyan b. Üveyne Ekolü 209
Süleyman Ağa (Bonneval Paşa'nın evlatlığı) 178
Süleyman b. Abdilmelik 286
Süleyman el-Felekî 178
Süleymaniye Câmii 50, 76
Süleymaniye Tıp Medresesi 413
Süleyman Pervâne Medresesi (Sinop) 158
Süleym Kabilesi 284
Sümerler 115, 253, 262
Sünbül Efendi 76
Süryânî 63, 150
Süryanice 47, 63, 152
Süt-Kent 264
sütre 304
sybernétiqu 420

Ş

Şâbî 60
Şahas (Bâbil şehir kapısı) 262
Şah İsmail 329
Şahruh Mirzâ 158
Şahzinde Türbesi 437
Şam 57, 59, 60, 62, 72, 73, 111, 119, 128, 140, 141, 142, 150, 156, 160, 161, 162, 235, 244, 251, 266, 268, 288, 300, 301, 305, 309, 316, 321, 339, 362, 407, 431, 436, 440, 451, 452
Şam Emevîleri 34, 59
Şam Rüşdiyesi 199
Şanâhu'l-Hindî 64

Şâni-zâde Atâullah Efendi 130, 178
Şarkî Türkistan 153
şâtır 325
Şazelî tarikatı 136
Şebat (Şubat) 255
şed (kuşak) 326, 330
Şehâbeddin es-Sühreverdî 327
Şehabeddin et-Tûsî 430
Şehid Ali Paşa Kütüphanesi 177, 319
Şehid-i Belhî 424
Şehidiyye Medresesi (Mardin) 159
Şehinşâhî Rasathanesi 322
şehremini 107, 277
şehristan 264
Şehristânî 70
Şehzâde Câmii 76, 144
Şehzâdegân Mektebi 131, 132
Şehzâde Selim Vakfiyesi 179
Şemahiyye Medresesi (Tunus) 157
Şemmasiye Rasathanesi 141
Şemseddin Altun-aba 317
Şemseddin Cüveynî 161
Şemseddin Ebû Saîd Altun Aba Medresesi (Konya) 158
Şemseddin el-Fenârî 176
Şemseddin Sâmi 77
Şerafeddin Davud b. Mahmud b. Muhammed el-Kayserî 414
Şerâfeddin et-Tûsî 410
Şerefü'd-Devle 141
Şerefü'l-Mülk (Vezir) 69
Şerhu'l-Mulahhas fi'l-Hey'e (Kadızâde-i Rûmî) 411
Şerhu Öklidis (Ebu'l-Abbas en-Neyrîzî) 409
Şerhu Teşrîh (İbn-i Sînâ) 413
Şerif 331
Şerif Mes'ûd Medresesi (Konya) 158
Şer'iyye Sicilleri Arşivi 333
Şeyh Ahmed (Şâzelî tarikatına mensub) 136
Şeyh Bedreddin 92
Şeyh Edebâlî 75, 105, 164, 328
Şeyh el-Hac Hafız Seyyid Mehmed Murad Efendi 137
Şeyh Gâlib 427
Şeyh Hamdullah (1429–1520) 76
Şeyh Hamdullah (Hattat) 50
Şeyh Hasan 75, 164
Şeyhî 427
Şeyh İbn-i Ömer (Şam) 161
Şeyh Mehmed Efendi 121
Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylânî 318
Şeyhoğlu Mustafa 427
Şeyh Safâ Efendi 121
Şeyhu Hankâhı 73
Şeyhulislam Arif Hikmet 427
Şeyhulislam Yahya 427
şeyhu'ş-şuyûh 328
Şia Ekolü 209
Şibhu'd-Devle 425
Şihâbî 425
Şihabuddin el-Hafacî 176
Şinâsî 427
Şirvânî Şemseddin Itakî 413
Şirvânîzâde Mehmed Rüşdi Paşa (Sadrazam) 121
Şu Destanı 136
şûrâ 84
Şurahbil b. Amir 307
şurta 104, 106, 107

T

Tabakâtu'l-Udebâ (İbnu'l-Enbârî) 423
Tabakâtu'ş-Şuarâ (İbn-i Kuteybe) 423
Taberî 63, 209, 242, 243, 283, 309, 400, 404, 405, 453
Taberiye 218
tâcîn 70
Tâci-zâde Cafer Çelebi 427

Tâcüddin es-Sübkî 397
Tâcü'l-Vezîr Medresesi (Konya) 158
Tad'îfu'l-Mezbâh (Muhammed b. Hasan et-Tokâdî (Molla Lütfi)) 410
Tağlib Kabilesi 284
Tahir-i Hatunî 425
Tâhiriler 424
Tahkik mâ li'l-Hind (Bîrûnî) 67
Tahrîrât Baştabibliği 239
Tahrîru'l-Fevâid (Tahrîru Usûli'l-Hendese Haşiyesi), (Müneccimbaşı Ahmed Dede) 410
Tahrîru Usûl-i Öklidis (Nasîruddin Tûsî) 410
Tahsînu'l-Menâzil min Hevli'z-Zelâzil (Nureddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezzâr) 414
taht-ı revân 128
Tâif 104, 150, 267, 311, 412
Takagu (Tavuk) 255
Takıyyüddin Mısrî 177
Takûyiddin er-Râşid 178, 414
Takuyiddin Mısrî 75
Takyîdu'l-İlim (Hatîb el-Bağdâdî) 404
Tangsuhnâme-i İlhâni (Nasîruddin Tûsî) 417
Tann'nın Kapısı 262
Tanzimat edebiyatı 426
Tarafe 423
Târih-i Cevdet (Ahmed Cevdet Paşa) 139
Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye (Mehmet Fehmi) 423
Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk (Taberî) 400
Tarik Defterleri 166
Tarsus 160
Taşkent 66
Taşköprî-zâde 77, 92, 108, 174, 175, 376, 410, 416, 417
Taşlıcalı Yahya 427
taş mektep 169
Tatar 228
Tatarlar 339
Tatar (Ulak manasında) 339
tavâif-i mülûk 62
Tavaşî Şerefüddin 236
Tavışgan (Tavşan) 254
Tayas 158
Tay Kabilesi 324
tayyib 218
Tayy Kabilesi 150
Teâlî-i İslam Cemiyeti 139
Tebyînu Ameli'l-Misâhe (Ebû Sehl Nû'man b. Salih el-Eğînî) 410
Tebyînu'l-Hakâyik (ez-Zeylei) 207
Tedbîru'l-Mevlûd (Ayaşlı Şaban Şifâî) 413
Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi 94
Teebbeta-Şerran 423
Tehâfütü'l-Felâsife (Hocazâde) 61
Tehâfütü'l-Felsefe (Gazâlî) 61
Tehâfütü't-Tehâfüt (İbn-i Rüşd) 61
Tehânevî 393
tekâyâ 314
Tekke 314
Tekke edebiyatı 426
tekke-geh 314
Tekke Şiiri Antolojisi 428
Tekrevan 285
Tekvîr 352
tekye-gâh 314
telhîs 101
Telhîsu'l-Â'mâli'l-Hisab (Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Ezdî) 408
temâsil (tasvir ve heykeller) 72
temessük 75
Temim Kabilesi 284
Temîm Kabilesi 412
Temlik Iktâı 224
Tennûh Kabilesi 285

teo centre 269
Teophilos (Yunan Tabibi) 117
Tep 262
Tercüme-i Kibâle-i Feylesofân (Şirvânî Şemseddin Itakî) 413
Terkîbu'l-Eflak (Ya'kub b. Tarık) 411
termosfer 355
Tertîbu'l-Ulûm (Erzurumlu İbrahim Hakkı) 394
Tertîbu'l-Ulûm (Saçaklı-zâde) 362
Teşrih 367
Teşrîhu Ebdân (Şirvânî Şemseddin Itaki) 413
Teşrîn Hrai (Kasım) 255
Teşrîn Kedim (Ekim) 255
Tetimme Medresesi 165
Teym Kabilesi 285
Tezkiratü'l-Bünyan (Mistaf Sâî) 437
Tezkireci Köse İbrahim Efendi ez-Zigetvârî 178
Tezkire men Nesiye bi'l-Vasâti'l-Hendesi (İbrahim el-Halebî) 410
Tezkiretu uli'l el-bâb ve'l-Câmî' li'l-Acebi'l-Ucâb (Davud b. Ömer el-Antâkî) 416
Tezkiretü'l-Evliya 329
Tezkiretü'l-Kehhâlîn (Ali b. İsâ) 431
Thurnwald (Alman, Antropolog) 28
Tıbb-ı Nebevî 412
Tımaroğulları 425
Tibet 215
Ticânîlik 86
Ticaret Hukuku 206
Tifâşî 417
Tire 158
Tirmiz 264
Tirmîzî 42, 48, 233, 248, 272, 273, 354, 355, 399, 404
Tirmizli Seyyid Büzürk Ali 332
Tokat 69, 158
Toledo (Tuleytula) 62
Tolunoğlu Ahmed (Ayrıca bkz. Ahmed b. Tolun) 111
Tolunoğlu Câmii 310
Tolunoğlu Câmii (Mısır) 120
Tolunoğulları 128, 134, 301, 318
Tondule (Astronom) 148
Tonguz (Domuz) 255
Tonyukuk 426
Topkapı Sarayı 76, 144, 318, 437, 442
Topkapı Sarayı Kütüphanesi 76
Toprak Hukuku 206
Topraklı Süvâri Dirlikleri 224
Toptaşı (Üsküdar) 178
Toygar Akman 421
toym 153
Toynbee 28, 30
Toyranlı Mehmed Efendi 121
Trabzon 47
trampa 215
Trimetalizm devri 219
triquetrum 322
Trnoy/Trnova 164
troposfer 355
tuğme 65
Tuğrul Bey 44, 56, 66, 155, 219, 326, 436
Tuhfe-i Vehbî 172
Tuhfetu'l-Muhtac (İbn-i Hacer) 208
Tuhfetu'r-Reîs (Şerhu Eşkilatü't-Te'sîs), Kadı-zâde-i Rûmî 410
Tuleytula (Toledo) 62
Tulumbacı Kahveleri 136
Tuna Nehri 164, 245
Tunus 157, 412
Turan Melike Hanım 163
Turfan 153
Turgut Alp 75, 163
Turs (halkan) 243
Tus 123, 436
Tutuş 162

Türeyiş Destanı 426
Türk 23, 25, 28, 39, 43, 44, 45, 46, 56, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 74, 108, 110, 111, 123, 130, 131, 135, 137, 138, 140, 141, 143, 153, 155, 156, 162, 169, 170, 179, 186, 194, 196, 197, 201, 202, 219, 235, 236, 254, 261, 264, 269, 287, 301, 302, 324, 327, 328, 332, 421, 422, 424, 425, 426, 427, 437, 442
Türk aruzu 422
Türkçe 170
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I-IV (Abdulbaki Gölpınarlı) 427
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, I-VII 428
Türk Edebiyatı Antolojisi (A. Canib Yöntem) 427
Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (M. Fuad Köprülü) 428
Türk Edebiyatı Tarihi (Ahmet Caferoğlu) 428
Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi (M. Fuad Köprülü) 427
Türk Halk Edebiyatı Antolojisi (Cemil Yener) 427
Türkistan 71, 157, 303, 362, 436, 437, 441
Türkiye 23, 71, 266
Türkiye Selçukluları 71
Türkler 39, 43, 44, 56, 65, 66, 67, 74, 135, 136, 244, 253, 263, 264, 265, 269, 288, 326, 426, 436, 441
Türkmen pazarları 71
Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar, I. Kitap (Hasan Eren) 427
Türk Tasavvuf Şiiri Antolojisi 428
Tyan (Müsteşrik) 106
Tycho Brahe (Danimarka) 323

U

Ubâde b. Sâmit 308
Ubeyd b. Şerye 60
Ubeyd-i Zâkânî 425
Ubeydullah b. Ömer 58
Ud (Sığır) 254
Ukaz Panayırı 133, 400
Ukbe b. Âmir 104
Ukbe b. Nâfi 285
ulak 338
Ulm 265
Ulu Câmii (Antalya) 158
Ulu Câmii (Isfahan) 437
Ulu Câmii (İşbiliye) 317
Ulu Câmii (Malatya) 158
Ulu Câmii (Samarra) 301
Ulu Câmii (Urfa) 159
uluğ (berîd anlamında) 338
Uluğ Bey 141, 158, 322, 411
Ulûm-i Tabiiyye 204
ulûm-u dâhile 48
ulûm-u İslamiyye 48
Ulûmu'l-Hadis 397, 404
Ulûmu'l-Kur'ân 396
ulûm-u şer'iyye 361
Umdatu'l-Fuhul fî Şerhi'l-Füsûl (Abdulaziz es-Sivasî) 413
Ummu'l-Cimâl Kitâbesi 400
Ummu'l-kurn 267
Ummu'l-Ulûm 401
Umur-i Nâfia Meclisi 170
Unku'l-Cemâl Medresesi (Tunus) 157
Unsurî 424
Urfa 47, 116, 159, 316
Uruk 262
Uruş (Bâbil şehir kapısı) 262
Useyd b. Hudayr 88
usturlab 149, 392, 394, 430
Usûlu'l-Cebr ve'l-Mukâbele (Ahmed b. Muhammed b. Osman el-Ezdî) 408

Usûlu'l-Hendese (Öklid) 63
Usûlü'l-Harekâti's-Semâviye (Fergînî) 411
Uşaklı Nebi Efendi 77
Utarit 322
Utbe b. Gazvan 278, 282
Utbî 134
Uygur Türkçesi 66, 426
Uygur Türkleri 153, 155
Uyûnu'l-Ahbar (İbn-i Kuteybe) 135
Uzakdoğu 116, 154

Ü

Übülle Kanalı 283
Üç Şerefeli Câmii (Edirne) 303
Ümmehân Hatun Medresesi (Seyidgazi) 158
Üsküdar 108, 124, 127, 147, 148, 149, 166, 238, 319, 405

V

Vâcidiye Medresesi (Kütahya) 141, 159
Vadi el-Kura 151
vahy 40, 41, 345, 347, 358, 402, 438
vahy-i gayr-i metlu' 56
Vak'a-i Hayriye 238
Vâkıdî 63, 404
Vakıf Arazi 222, 225
Vâlide Câmii (Aksaray-İstanbul) 304
vali'l-harb 106
Van Gölü 76
Varna Savaşı 92
varrâk (bilgin) 128
Vâsıt 286
Vâsî et-Turkî (Abdullah Turkî'nin oğlu) 67
Vasu b. Ata 309
Vedâ Hutbesi 403
Vefayâtu'l-A'yân (İbn-i Hallikan) 423
Vehb b. Münebbih 60, 404
Vehbî 427
Velid b. Abdilmelik 235, 251, 316
Velid b. Utbe b. Ebî Süfyan 325
Venedik 266
veredus 336
Vesiç 362
vezâretü tefvîz 65
vezâretü tenfîz 65
vezir-i âzâm 100
vezir-i tenfîz 100
vezir-i tevfîz 100
Victor Duruy (Fransa Eğitim Bakanı-1867) 201
Vidinli Mustafa Efendi 121
Viyana 30
Vizgot 60
Voltaire 23, 346
Voynuk 228

W

Welwyn Garden 266
Wilhem Wundt 418
Will Durant 27, 31, 32
William James 418
Wolff (1679-1754) 418
W. Pareto 419

Y

Yâfes 354
Yağıbasan Medresesi (Tokat-Niksar) 158
Yahşî Bey (Aydınoğullarından) 158
Yahudi 57, 84, 126, 171, 251, 278, 365
Yahya b. Adem 65
Yahya b. Adil b. Çoban 329
Yahya b. Halid el-Bermekî 100, 337
Yahyâ b. Masiveyh 152
Ya'kub b. Tarık 411
Yakup b. Muhammed el-Gaffarî 417
Yâkut el-Hamevî 69, 77, 128, 130, 317, 418, 423, 453
Yakutiye Medresesi (Erzurum) 160

Yâkutu'l-mehâzin fî Cevihiri'l-meâdin (Yakup b. Muhammed el-Gaffarî) 417
Yanyalı Es'ad Efendi 178
Yaratılış Destanı 426
Yaratılış Takvimi 256
Yavuz Sultan Selim 89, 136, 237, 238, 329
Yazıcıoğlu Mehmed Efendi Kütüphanesi (Gelibolu) 318
Yaz-tepe 264
Yelli Medrese (Kepez) 159
Yemen 48, 53, 104, 136, 220, 284, 292, 339, 366
Yemen dirhemi 216
Yengikent 136
Yeni Câmii (İstanbul) 76, 237
Yeniçeri Ortaları 74, 143
Yeniçeri Üniforması 328
Yeni Platoncular 47
Yeni Saray (Topkapı Sarayı) 318
Yenişehirli Avnî 427
Yermük Savaşı 142
Yesârizâde (Hattat) 50
Yesevîlik Tarikatı 67
Yesrib 265, 279
Yetîmu'l-Aşr fi'l-Medd ve'l-Cezr (Abdulkâdir b. Ahmed) 414
Yetimü'd-Dehrî (Seâlibî) 423
Yezd-i-gerd Takvimi 253
Yıldırım Bâyezid 75, 164, 165, 318
Yörük 228
Yucaton(Meksika'da Bir Ada) 35
Yuhanna b. Maseveyh 47, 64
Yunan 30, 31, 116, 117, 263, 336
Yunanca 47, 63, 64
Yunanistan 257
Yunan Medeniyeti 31, 33, 47
Yunt (At) 254
Yunus el-Harrânî 61
Yunus Emre 272, 426
Yusuf b. Yâkub Medresesi (Afyon-Çay) 158
Yusuf Has Hâcib 66, 426
Yusuf-u Meddah 427
Yusuf ve Zeliha (Seyyid Hamza) 426
Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı (Nâilî Pertev Boratav) 428

Z

Zabaka (Bâbil şehir kapısı) 262
Zâdu'l-Musâfir (İbnu'l-Cezzâr) 412
Zahire Câmisi 311
Zâhire-i Murâdiye (Mukbil-zâde Mü'min) 413
Zâhirî Ekolü 209
Zâhir-i Faryâbî 425
Zaîm 227
Zamiriye Kütüphanesi 69
Zapralı Şerif 121
Zâtî 427
zâtu'l-evtâr 322
zâtu's-semt ve'l-irtifâ 322
zâtu'ş-şu'beteyn 322
zâviye 314
zeâmet 227
Zehebî 74
Zekeriyya er-Râzî 416
zelzele 414
Zemahşerî 41, 70
Zenbilli Ali Efendi 130
Zenon 116
Zerdüştî 152
Zerkâlî 411
Zerkâlî Rasathanesi (Toledo) 321
Zerkeşî 397
Zeyd b. Ali 398
Zeyd b. Sâbit 402, 403
Zeydiye Ekolü 209
Zeyne'l-Âbidîn (Seyyid Natta'nın oğlu, sâdât nazırı) 333
Zıllillulâhi fi'l-alem 64
zımmî 55, 84, 205, 207, 220

zırnık 70
zîc 70, 140
zîc-i İlhânî 322
Zîc-i İlhânî (Nasîruddin Tûsî) 411
zîc-i Sancarî 70
Zîc-i Tuleytule (Zerkâlî) 411
Zîc-i Uluğ Bey (Uluğ Bey) 322, 411
Zinciriye Medresesi (Mardin) 159
Zînetü'd-Dehrî (Hatırî) 423
Ziryab 439
Ziryap 61
Ziyad b. Ebih 284
Ziyad b. Lebîd 104
Ziya Gökalp 23, 28
Ziya Paşa 427
Ziyâüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Mâlikî 416
Ziya Yusuf 427
Zooloji 373
Zukâkü'l-Kanâdîl Bîmâristanı (Fustad) 162
Zulle 299, 308
Zu'l-Merre Köyü 325
zühd 43
Zühre 322
Zü'lkurneyn 48
Zü'l-Mecaz Panayırı 133
zü'l-vezâreteyn 99

BİBLİYOGRAFYA

A- ÇEŞİTLİ VESİKALAR

BOA, Hatt-ı Hümâyûn, Nr: 17477
Ceride-i İlmiye, 1. sene, adet 4, s. 206–207
Ceride-i İlmiye, 5. sene, adet 48, s. 1515–1516
Ceride-i İlmiye, 5. sene, adet, 51, s. 659–660
Defter-i Müsevvidât-ı İn'âmât ve Tasaddukat ve Teşrifat VGMA. 579,s122-123'te kayıtlı, 25a
İhtisab Ağası Kanunnamesi, Türk Tarih Vesikaları, 1942
İlmiye Salnamesi, İstanbul 1334
M. Cevdet Yazmaları, Belediye Ktp., No: O. 71
Medresetü'l-Vâizîn Nizâmnâme ve Tâlimâtnâmesi, Evkaf Nezâreti, İstanbul 1332/1329
Mühimme Defteri IV,79; XIX, 197
Ruus Defteri:, 257, s. 41

B- VAKFİYELER

Sultan Mahmud I Vakfiyesi
Süleymaniye Vakfiyesi
Şehzâde Selim Vakfiyesi
Hacı Selim Ağa Vakfiyesi
Fatih Sultan Mehmed Vakfiyesi

C- KİTAPLAR: MATBU/ YAZMA

A. Hilmi, *'Ravzatü'l-Kurrâ'*, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, İstanbul 1329
A. La Mieli, *La Science Arabe*, Leiden 1930
Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Hzr: Süleyman Uludağ, İstanbul 1978
Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, Haleb Tarihsiz
Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Mısır 1953
Ahmed b. Muhammed, *İthafu fudalâi'l-Beşer fi'l-kıraati'l-erba' 'aşer*, Mısır 1359
Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Tarihi*, Trc. Ali Yardım, İstanbul 1976
Ahmed el-Hasenî, *Tatavvur an Nukûdi fi'ş-Şeriat-i İslamiyye*, Cidde 1989
Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut 1935

Ahmed İsâ Bey, *Tarihu'l-Bîmâristân fi'l-İslam*, Dımaşk 1939
Ahmed Lütfî, *Tarih*, İstanbul 1329
Ahmed Muharrî, *Nefhu't-Tıb*, Mısır 1302
Ahmed Refik, *Damad İbrahim Paşa Zamanında Ürgüp ve Nevşehir*, TOEM, Sene 14, No: 3, İstanbul 1340
Ahmet Çelebi, *et-Tarihu'l-İslâmî ve'l-Hadâratu'l-İslamiyye (Doğuştan Günü-müze Büyük İslam Tarihi)*, İstanbul 1986
Akarca, A, *'Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri'*, *I. Şehir Savunması*, Ankara 1972
Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhulislamlık*, İstanbul 2002
Akman, Toygar, *Sibernetik Dünü-Bugünü-Yarını*, İstanbul 2003
Aksekili, Ahmed Hamdi, *Ahlak Dersleri*, İstanbul 1968
Aksoy, Özgönül, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnce-leme*, İstanbul 1968
Sorakın, P. A., *Sociological Theories of Today*, New York 1966
Aktepe, Münir, *'Nevşehirli İbrahim Paşa'*, DİA, IX
Aktuğ, İlknur, *Nevşehirî Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, Ankara 1993
Akyüz, Vecdi, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divân-ı Mezâlim)*, İstanbul 1995
Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1999
Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslam Akademisi Daru'l Himeti'l-İslâmiyye*, İstanbul 1998
Ali b. Burhaniddin el-Halebî, *es-Siretü'l-Halebiye*, Beyrut, 1320
Ali Emîrî, *Meşîhat-ı İslâmiyye Tarihçesi, İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334
Ali Haydar, *Şerh-i K. Arazi*, İstanbul 1319
Ali Sami en-Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Kahire 1978
Ali Mazrûî, *Afrikalılar*, İstanbul 1992
Alptekin, Coşkun, *'Selçuklu Paraları'*, *Selçuk Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1971
Altan, Sebahat, *Grek Sikkeleri*, İstanbul 1984
Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971
Arseven, Celal Esad, *San'at Ansiklopedisi*, İstanbul 1975
Arslantürk, Zeki, *Sosyoloji*, İstanbul 1999
Artuk, İbrahim, *'Fels'*, DİA, XII
----------, *'Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke'*, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 1071–1920
Aslanapa, Oktay, *'Ribat'*, İA, IX
Aşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332
Atâî Nev'i-zâde, *Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakâik*, İstanbul 1989
Atar, Fahreddin, *'Kadi'*, DİA, XXIV
Atar, Fahreddin, *İslam Adliye Teşkilatı*, İstanbul 1979
Atâullah, H. A., *Beytü'l-Hikme fi Asri'l-Abbâsîyyîn*, Kahire, tarihsiz
Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983
Atay, İbrahim, *'Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar'*, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1982
Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969
Atıf, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1931

Aykut, Mustafa, *Zaman İhtiyarladıkça Kur'ân Gençleşiyor*, İstanbul 2004
Aykut, Tuncay, *Emevî Sikkeleri*, İstanbul 1982
Aytaç, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul 1992
Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul 1973
Azamî, M. Mustafa, *Studies in Early Hadith Literature*, Beyrut 1968
Baltacı, Cahid, *'Abbas Vesim Efendi'*, DİA, 1
Bammat, Haydar, *İslâmiyet'in Mânevî ve Kültürel Değerleri*, Trc. Bahadır Dülger, Ankara 1963
Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971–1978
Barkan, Ömer Lütfi, *İhtisabın Kanunları, Türk Tarih Vesikaları*, Ankara 1942
----------, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Şer'iliği Meselesi*, İstanbul 1945
Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927
----------, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1963
Anonim, *Baybars Tarihi*, Trc. Şerafettin Yaltkaya, İstanbul 1941
Bayhan, I. A., *Şehir Planlaması*, İstanbul 1969
Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara Tarihsiz
Bayram, Mikail, *'Ahî Evran Kimdir?'*, *Türk Kültürü*, XVI/191, İstanbul 1978
----------, *Ahî Evren ve Ahî Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1991
Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, Kahire 1959
----------, *Fütuhu'l-Buldan*, Trc: Mustafa Fayda, Ankara 2002
----------, *Fütuhu'l-Buldan*, Trc: Z. Kadiri Ugan, İstanbul 1955
----------, *Kitabu'n-Nukûd*, Kahire 1987
Berki, Şakir, *Toprak Hukuku*, Ankara 1960
Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984
Bilgisever, Amiran Kurtkan, *Sosyoloji*, İstanbul 1980
Brockelman, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Trc: Neşet Çağatay, Ankara 1964
Bucaille, Maurice, *Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim*, Trc: Suad Yıldırım, İzmir 1985
Buhârî, *Edebu'l-Müfred*, Trc: Fikri Yavuz, İstanbul 1974
Bulliet, W., *The Shaik al-İslam and the Evolution of Islamic Society*, Studies Islamica, XXXV, 1972
Burhaneddin Muhammed Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulûmu'l-Kur'ân*, Mısır 1957
Bursevî, İsmail Hakkı, *Tuhfe-i Hassakıye*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâî, Nr: 56
Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Kahire 1332
Canan, İbrahim, *Medeniyet, Kültür ve Teknik*, İstanbul 1984
----------, *Peygamberimizin Hadislerinde Medeniyet, Kültür ve Teknik*, İstanbul 1984
Castle, E. B., *Ancient Education and Today*, 1964
Celaleddin Suyûtî, *el-Muzhir*, Kahire 1282
----------, *Hüsnü'l-Muhâdara*, fî ahbâr-ı Mısr ve'l-Kahira, Kahire 1904
----------, *Tedbiru'r-Ravi Şerhu Takribi'n-Nebevi*, Mısır 1307
Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40; Tetimme, Ankara 1986
Cevdet, M., *Zeylun Alâ Faslı'l-Ahiyyeti'l-Fityâni't-Türkiyyeti fi Kitâbi'r-Rıhleti li İbn Batûta*, İstanbul 1932
Chira, Edward, *Kilden Kitaplar*, Trc. M. Ali Dinçol, İstanbul 1964
Creswell, K. A. C., *Early Muslim Architecture Umayyads, Early Abbâsîds And Tulunids*, Oxford 1958

Çarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970
Çeçen, Kazım, *'Hendese-i Mülkiye Mektebi'*, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994
Çetin, Nihat M., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973
Çobanoğlu Halil Fütüvvetnâmesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Ktp. No: 46458, vr. 56/b.
Çoruhlu, Tülin, *'Mekteb-i Harbiye'*, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994
Dağ, M. –Öymen, R., *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara 1974
Danişmend, İsmail Hami, *Garb Medeniyetinin Menbaı Olan İslam Medeniyeti*, İstanbul 1961İsmet
De Lacky, O' Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Trc. H. G. Yurdaydın-Y. Kutluay, Ankara 1971
Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul 1996
Durant, Will, *Medeniyetin Temelleri*, Trc: Nejat Muallimoğlu, İstanbul 1978
Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus el-Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttab*, Kahire 1980
Ebû Amr b. Salih, *Ulumu'l-Hadis*, Halep 1931
Ebû Dâvud, *Sünen*, Kahire 1280
Ebû Muhammed Abdullah ed-Dârimî, *Müsned*, Cawnpore 1293
Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Mısır 1968
Ebû Yâ'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Mısır 1966
Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, Trc: Ali Özek, İstanbul 1970
Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire 1382
Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Ahmed el-Umevî el-İsfahânî, *el-İstihrac li Ahkâmi'l-Harac*, Mısır 1352
----------, *Kitâbu'l-Egânî*, Kahire 1888
Ebu'l-ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1956
Ebû's-Suûd Efendi, *Sultan Süleyman Han ve Şeyhu'l-İslam Ebû's-Suûd Efendi Asrında Olan Kânunnâmeler*, E: A. Ü., Ktb., Seyfeddin Özege Kısmı, Tarihsiz, No. 18873, v. 9/b-10a-b
Elmalılı Hamdi Yazır, *Ahkâm-ı Evkâf*, İstanbul 1327
----------, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Ankara 1936
Ergin, Osman, *Mecelle-i Umûr-i Belediye*, İstanbul 1922.
----------, *Türk Maarif Tarihi*, I, II, İstanbul 1977
Erünsal, İsmail, *'Kütüphane'*, DİA, XXVII
----------, *Kuruluşundan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, İstanbul 1988
Esin, Emel, *"Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihara) Hâkanlı Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Hân ile Medresesine Gelişme"*, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972
Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314
Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, Trc: Nafiz Danışman, İstanbul 1990
Fehd, Tevfik, *'İlm-i Felek'*, DİA, XXII
Feridun Bey, *Münşeâti's-Selâtîn*, İstanbul 1274
Former, H. G., *'Mûsıkî'*, İA, VIII
Fuad Seyyid Eymen, *'Kahire'*, DİA, XXIV
Gaupe, H., *Iranion Cities*, New York 1979
Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, Kahire 1306

Gezar, M., *Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977
Gıyaseddin Cemşid Mes'ûd el-Kâşî, *Miftahu'l-Hısab*,Tahran
Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1976
Göker, Lütfi, *Türk-İslam Astronomi Bilimleri ve Gökyüzü Bilgileri*, İstanbul 1995
Göyünç, Nejat, *'Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi'*, Belleten, XXXVII, No: 147,
----------, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969
Ahmed Rifat, *Devhatu'l-Meşâyîh*, İstanbul 1283
Günyol, Vedat, *'Mektep'*, İA, VII
Gürkan, Ahmet, *İslam Medeniyeti'nin Garbı Medenileştirmesi*, İstanbul 1965
Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi (3. Basım), İstanbul 1979
H. Hüsameddin, *Evkaf Nezâreti Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335
Hâkim en-Nişâbûrî, *el-Müstedrek*, Kahire 1313
Halaçoğlu, Yusuf, *'Osmanlı Devlet Teşkilatı'*, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989
Halil Edhem, *Germiyânoğulları Eserleri*, TOEM, I
----------, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul 1334
Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, İstanbul. 1982
----------, *İslam Peygamberi*, İstanbul 1969
----------, *İslam'da Devlet İdaresi*, İstanbul 1963
----------, *Mecmuatu'l-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-Ahdin'-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşidîn*, Beyrut 1969
----------, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Münebbih*, Trc: K. Kuşçu, İstanbul 1967
Hammer, *Tarih*, İstanbul 1329–1336
Harun Han Şirvânî, *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare Üzerine Bir Çalışma*, Trc. K. Kuşçu, İstanbul 1965
Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İstanbul 1985
Hasan İbrahim, *en-Nüzûmu'l-İslamiyye*, Kahire 1959
Hatîbu'l-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlim*, Beyrut 1974
Haydar Efendi, *Tertîbu's-Sunûf fî Ahkâmu'l-Vukûf*, İstanbul 1337-1340
Hayrullah Efendi, *Tarih*, İstanbul 1273–1292
Heysenî Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmûn Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid*, Beyrut 1967
Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsu'l-Beyân fî Kavânîn-i Âlî Osman*, Biblioteque Nationale de Paris, Ancient Founds, Turc. No: 40
Hiç, Mükerrem, *Para Teorisi*, İstanbul 1982
Hitti, Philip, *History of the Arabs*, London 1964
----------, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Trc Salih Tuğ, İstanbul 1995
Huart, Clement, *Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı*, Trc: Cemal Sezgin, İstanbul 1944
Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, İstanbul tarihsiz
Hüseyin Emin, *Medresetü'n-Nizâmiyye, el-Üstad*, Bağdat 1966–1967
İbn Abdi'l-Hakem, *Siret-u Ömer b. Abdi'l-Aziz*, Beyrut 1387
İbn Bîbî, *el-Envâru'l-Âlâiyye*, (TTK, Faksimile), Ankara 1956
İbn Bîbî, *Tarih Âl-i Selçuk*, Nşr: Houfsman, Leiden 1902

İbn Cübeyr, *er-Rıhle*, Leiden 1907
İbn Cülcül, *Tabakatül-Etıbba ve'l Hükemâ*, Beyrut 1985
İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ, Nşr. August Muller*, Kahire 1884
İbn Esîr, *Târihu'l-Kâmil*, Mısır 1303
----------, *Üsdu'1-Gâbe*, Kahire 1970
İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzib*, Haydarabat 1348
----------, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi'l-Buhârî*, Mısır 1959
İbn Haldun, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, Kuveyt 1960-1966
----------, *Mukaddime*, Trc. Z. Kadri Ugan, İstanbul 1954
İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-'Ayân fi Enbâ-i Ebnâu'z-Zamân*, Kahire 1299
İbn Hişam, *Sîretu'n-Nebeviyye*, Kahire 1336-1337
İbn İyâs, *Bedâi'z-zuhûr*, Kahire 1311
İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, Kahire 1403/1983
İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Nûr-u Osmâniye Kütüphanesi, Nr: 3078
İbn Kuteybe,Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyase*, Beyrut
----------, *Uyûnu'l-Ahbar*, Kahire 1928
İbn Mâce, *Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî*, Sünen, Kahire 1952
İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1964–1988
İbn Nefis, *Teşrîhu'l-Kanûn*, Kahire 1407/1988
İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübrâ*, Beyrut 1968–1983 (Leiden 1912)
İbn Teymiye, *Hisbe*, Trc: Vecdi Akyüz, İstanbul 1989
İbn Tiktika, *Kitâbu'l-Fahri*, Mısır 1317
İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Haydarâbâd 1358
İhsanoğlu, Ekmelüddin, *'Dâru'l-Fünûn'*, İstanbul Ansiklopedisi, II
----------, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları, Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1999
İnal, Mahmud Kemal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955
----------, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940
İzgi, Cevad, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997
Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1974
----------, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1982
Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, Beyrut 1987
Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989
Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn an Esâmiu'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1971
Kaya, M., *'Beytül-Hikme'*, DİA, İstanbul
Kazıcı, Ziya, *'Ahîlik'*, DİA, I
----------, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003
----------, *Osmanlı'da İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987
Kâzî, Mazhar U., *130 Evident Miracles In The Quran*, New York 1997
Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriye*, Beyrut Tarihsiz
Kevâkib-i Seb'a, Bibliotheque Nationale, Supplement Turks, No: 196.
Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlak-ı Alâî*, Bulak 1248
Kitapçı, Zekeriya, *Saadet Asrında Türkler*, Konya 1993
Kodaman, Bayram, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980

Konyalı, İ. Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1965
----------, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960
----------, *Karaman Tarihi*, İstanbul 1967
Köprülü, Fuad, *'Berîd'*, İA, II
----------, *'Vakıf Müessesesi'*, *Vakıflar Dergisi*, II
----------, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981
----------, *'XIII. Asırda Meraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar'*, *Belleten*, c. VI, Ankara 1942
Kramer, S. N., *L'histoire Commence Sumer*, Arthaud 1957
Kramers, J. H., *'Şeyhulislam'*, İA, X
Krenkov, F., *'Kütüphane'*, İA
Kuhnel, Ernest, *el-Fennu'l-İslâmî*, Trc: Ahmet Musa, Beyrut 1966
Kunter, H. Baki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, İstanbul 1939
Kuran, Abdullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969
Lahbâbî, *Milli Kültürler ve Medeniyet*, Trc: Bahaeddin Yediyıldız, İstanbul 1980
Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, İstanbul 1979
Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338
Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, İstanbul 1325
Makarrî, *Nefhatu't-Tîb*, Kahire 1279
Makrızî, *İmtâu'l-Esmâ*, Thk: Mahmud Muhammed Şakir, Katar Tarihsiz
----------, *el-Hıtat ve'l-Âsar*, Mısır 1324
----------, *en-Nukûdu'l-İslamiyye*, Tahran 1968
----------, *Imtâu'l-Esmâ fî Mâli'n-Nebî mine'l-Hafada ve'l-Matâ*, Köprülü Kütüp-hanesi, Nr: 1004
Maksudoğlu, Mecdud, *'Divan'*, İA
Maqbul, S. Ahmed, *'Coğrafya'*, D.İ.A., VIII
Massignon, Louis, *'Tasavvuf'*, İA, XIII
Mâverdi, *Ahkâmu's-Sultâniye*, Mısır, 1909
Mc. Cabe, Joseph, *Splendour of Moorish*, Spain 1993
Mecdî, *Hadâikü'k-Şakâyık*, İstanbul 1269
Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980
Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevâhir*, Beyrut 1966–1979
Mevdûdî, *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul 1980
Mevlanâ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, Trc. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1928
Mezz, Adam, *el-Hadâratu'l-İslamiyye*, Beyrut 1967
Michon, Jean Dalelouis, *İslam Şehri*, Trc: A. Topçugil, İstanbul 1992
Muallim Naci, *Lügat-ı Nâcî*, İstanbul tarihsiz
Muhammed A'lâ b. Ali Tehâvenî, *Keşşâfu Istılâhâtı'l-Fünûn*, Kalkuta 1882
Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Mısır 1939-1958
Muhammed b. Kürd Ali, *el-İslam ve'l-Hadârati'l-Arabiyye*, Kahire 1950-1959
Muhammed el-Bekir el-Mar'aşî Saçaklı-zâde, *Tertîbu'l-Ulûm*, Thk: Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Lübnan 1988
Muhammed Fuad Abdu'l-Bâki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li el-Fâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut 1378

Muhammed Hamdi el-Münâvî, *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ fi'l-Asri'l-Fâtımî*, Kahire 1970
Muhammed Suveysî, *'Hendese'*, DİA, XVII
Muhyiddin b. Arabî, *Kitâbu'l-Ahlak*, Mısır Tarihsiz
Mustafa ez-Zehebî eş-Şâfiî, *Tarihu'd-Dirhem ve'l-Miskal ve'r-Rıtl ve'l-Mikyal*, Kahire 1987
Mütercim Ahmed Asım, *Tercümet-i Kâmus*, İstanbul 1305
Nâci Ma'rûf, *el-Medresetü'l-Mustansıriyye*, Bağdat 1935
Nâci Ma'ruf, *el-Medhal fi Târihi'l-Hadariyeti'l-Arabiyye*, Bağdat 1960
Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam ve İlim*, İstanbul 1989
Nevî-zâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şakâik*, İstanbul 1268
Nişancı-zâde Mehmed, *Mirâtü'l-Kâinât*, İstanbul 1290
----------, *Târih-i Nişancı*, İstanbul 1279/1862-1863
Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, İstanbul 1981
Nuaymî, *ed-Dâris fi Tarihi'l-Medâris*, Nşr: Cafer el-Hasenî, Beyrut 1988
Okiç, Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, İstanbul 1959
Öcal, S., *Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 23, İstanbul 1983
Ömer Hilmi, *İhtilâfü'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkaf*, Ankara Tarihsiz
Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhıyye Konusu*, İstanbul 1969
----------, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339/1342
Özdemir, Mehmet, *'Endülüs Müslümanları'*, *Medeniyet Tarihi*, Ankara 1997
Özkuyumcu, Nadir, *'Kayrevan'*, DİA,
Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971
Pamuk, Şevket, *'Ak Akçe'*, *Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, Para Tarih ve Nümizmatik*, İstanbul 1992
Parladır, Selahaddin, *İslam'da Eğitim ve Öğretim*, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Asistanlık Tezi (gayr-ı matbu)
Parmaksızoğlu, İsmet, *'Lonca'*, *Türk Ansiklopedisi*, XXIII
Pedersen, J., *'Mescid'*, İA, VIII.
Perry, Marvin -Myrna Chase-Jomes R. Jacop-Theodore H.von Laue, *Western Civilization*, Boston 1985
Pieron, H., *'Psikoloji'*, Meydan Larousse, X
Posener, Georges, *A dictionary of Egyptiron Civilization*, London 1962
Rafâi'l-Bab-ı İshak, *Medresetü'l-Irak Kable'l-İslam*, Bağdat 1955
Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, Nşr. M. İqbal, London 1921
Redhouse, Turks and English Lexicon, İstanbul 1978
Risâle-i Senceriyye, Hzr: M. Altan Köymen, DTCF, Doğu Dilleri, Ankara 1969
Rivers, A.L.F. Pitt, *The Evolotion of Culture*, Oxford 1916
Robinson, C. E., *Everyday Life in Ancient Greece*, Oxford 1954
Salârınî, *Gıdâu'l-Edeb li Şerh-i Manzûmeti'l-Âdab*, Mısır 1325
Sarı, Mevlüt, *Arapça-Türkçe Lügat*, İstanbul 1982
Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Washington 1927
Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara 1966

----------, *Higher Education in Medieval İslam*, Ankara Üniversitesi Yıllığı, 1947–1948
----------, *The Observatory in İslam*, Ankara 1988
----------, *Uluğ Bey ve Semerkant'taki İlim Faaliyetleri Hakkında Gıyaseddin Kâşî'nin Mektubu*, Ankara 1960
Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986
Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rifât*, İstanbul 1318
Sezgin, Fuad, *GAS*, Leiden, 1970
Songar, Ayhan, *Sibernetik*, İstanbul 1979
Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970–1972
Strauss, Clande Lévi, *Roce et Historie*, Gonthier, Paris 1961
Subhî, *Târih-i Vekâî (Subhi Tarihi)*, İstanbul 1189
Subhu's-Sadık, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Trc: İbrahim Sarıtaş, İstanbul 1981
Subkî, Ebû Nâsır b. Abdu'l-Vehhab, *Tabakâtü'ş-Şafiiyye*, Kahire 1324
Süleyman Sadi, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307
Şahin, İlkay, *'Ahî Evran'*, DİA
Şemseddin Sâmi, *Kâmus-u Turkî*, İstanbul 1317
Şenel, A, *Eski Yunan'da Siyasi Düşünüş*, Ankara 1968
Şengör, Celal- Çeçen, Kazım, *'Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'*, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul 1994
Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyûbî Devleti*, İstanbul 1987
Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Terceme-i Şerhi'l-Siyeri'l-Kebir*, İstanbul 1241
Şihâbüddin Ahmed b. Abdi'l-Vehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Mısır 1923–1949
Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985
----------, Türk İktisad Tarihi, İstanbul 1994
Tanman, Baha, *'Mesnevihane Tekkesi'*, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994
Tarlan, Selim, *Tarihte Para*, Ankara 1992
Taşköprî-zâde, *Mevzûâtu'l-Ulûm*, İstanbul 1313
Tayyar-zâde Atâullah Ahmed, *Ata Tarihi*, İstanbul 1291
Tekeli, Sevim, *'Âlât-ı Rasadiye li Zîc-i Şehinşâhiyye'*, Araştırma, I, Ankara 1963
Tekeli, Sevim, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara 1975
Tekindağ, Şehabeddin, *'Lonca'*, *Meydan Larousse*, İstanbul 1981
Tekindağ, Şehabeddin, *'Medrese Devri'*, *Cumhuriyet'in Ellinci Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1974
Terzi, M. Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990
Timurtaş, Faruk Kadri, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, İstanbul 1981
Tokâdî, *Nazmu'l-Ulûm*, İstanbul 1291. (**Şemseddin Sâmî**'nin *Menâkib-ı İmam-ı Âzâm*'ı ile birlikte)
Tokmak, A.Naci, *'İran, Dil ve Edebiyat'*, DİA, XXI
Totah, H. A., *The Contribution of the Arabs to Education*, Colombia 1926
Toynbee, A.J., *A. Study of History*, Abrdiged Edition, London 1962
Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, İstanbul 1973
----------, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Tarihi*, İstanbul 1969

----------, *Selçuklular ve İslam Medeniyeti*, İstanbul 1971
----------, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971
----------, *Şemsettin Altun Aba Vakfiyesi ve Hayatı*, Belleten, No: 42
Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1969
Türkdoğan, Orhan, *'Ziya Gökalp'te S syal Değişme (Makaleler)'*, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1976
Unat, F. Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984
----------, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1945
----------, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1978
----------, *'Gazi Orhan Bey Vakfiyesi'*, Belleten (1940), V/19
----------, *İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965
----------, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İstanbul 1970
Ülgen, Sedat, *Divriği Ulu Câmî ve Dâru'ş-Şifası*, Vakıflar Dergisi, V,1969
Ülger, Aygün, *'Osmanlı'da Geleneksel Sanatlar'*, *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1995
Ülken, H. Ziya, *Felsefeye Giriş*, Ankara 1963
----------, *İslam'da Akademiler ve Medreseler, Eğitim Hareketleri Dergisi*, sayı: 78, Haziran 1961
----------, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935
Ünver, Süheyl, *İlim ve San'at Bakımından Fatih Devri Notları*, İstanbul 1948
----------, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1985
----------, *Selçuk Tebâbeti*, Ankara 1940
Wirth, E., *Villaes Orientales, Une Pbollématuque Face an Changement, La Ville Arabe Das L'ıslam*, ed.
Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği*, Terc. D. Şaik Gökyay, Ankara 1944
Yahya b. Adem, *Kitâbu'l-Harac*, Thk: Ahmed Muhammed Şakir, Kahire 1347
Yâkûbî, *Tarihu'l-Yâkub*, Houstema 1883
Yakut el-Hamevî, *İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb (Mu'cemu'l-Udebâ)*, Kahire 1907.
----------, *Mu'cemü'l-Buldân*, Kahire 1323
Yalçın, Mikdat, *el-İtticahu'l-Ahlak-i fi'l-İslam*, Mısır 1973
Yazıcı, Tahsin - Öztürk, Mürsel, *'İran, Dil ve Edebiyat'*, DİA, XXII
Yeniçeri, Celal, *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984
Yıldız, Hakkı Dursun, *'Abdulmelik b. Mervan'*, DİA, I
----------, *'Abdurrahman I'*, DİA, I
Yiğit, İsmail, *İslam Tarihi*, İstanbul 1991
Yusuf Salih, *Bedreddin el-Aynî ve Eseruhû fi İlmi'l-Hadis*, Beyrut 1987
Zambaur, Emile V., *'Fels'*, İA, IV
Zarakolu, Avni, *Bankacılık İçin Para ve Kredi Bilgisi*, Ankara 1980
Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1972
Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi (Ter. Zeki Megamiz)*, İstanbul, 1328
Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, Trc: Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 1966

RESİMLER

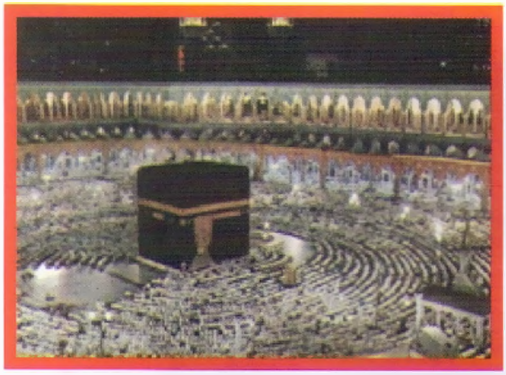

Kabe

Mescid- i Nebevî

Kubbetü's-Sahra

Mescid-i Aksa

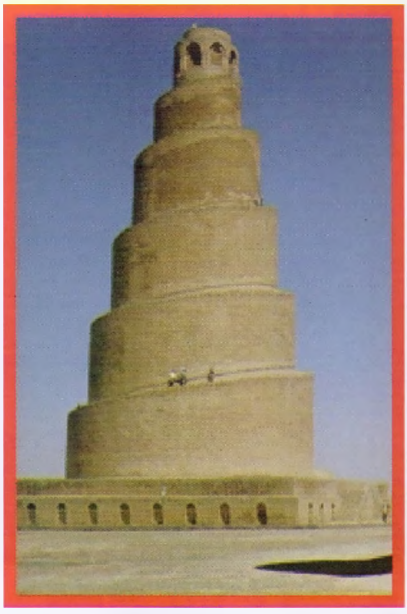

Samarra Cami Minaresi Bağdat

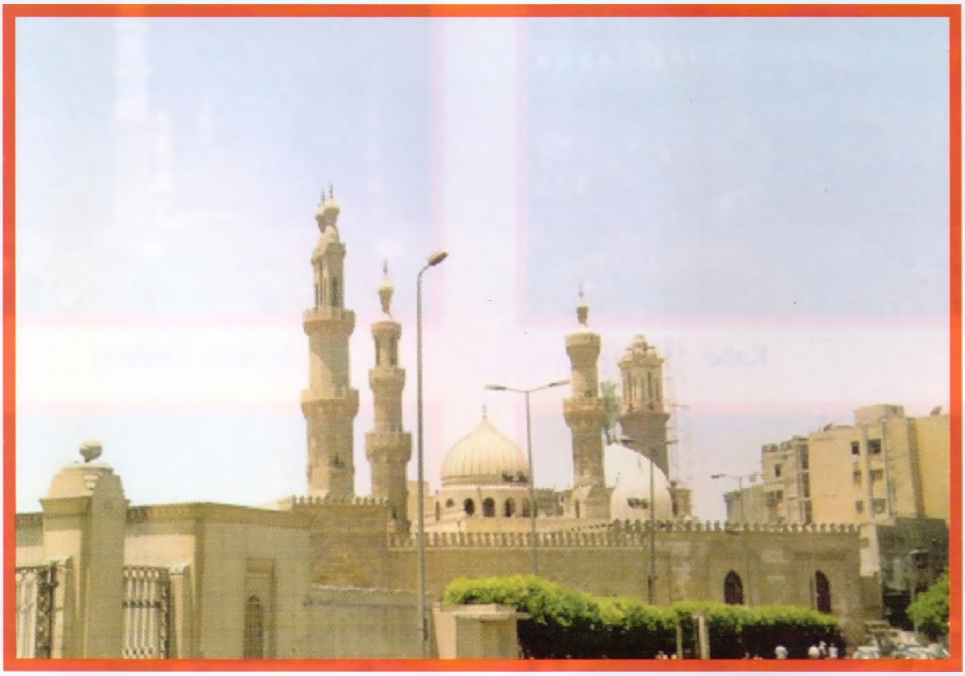

Ezher Cami

Turfan Cami

RESİMLER

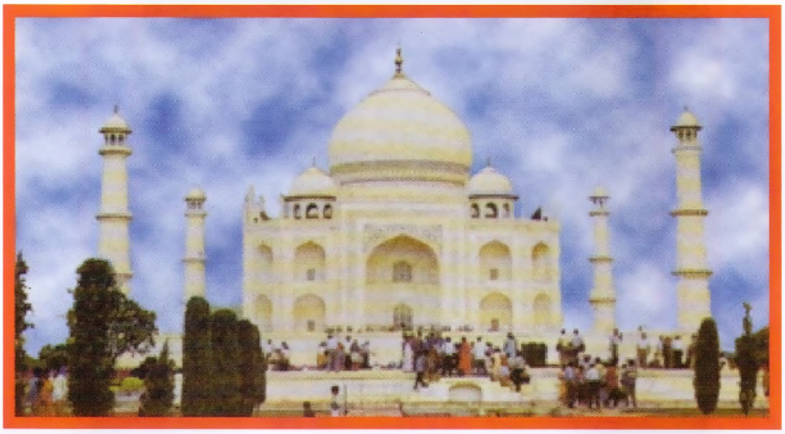

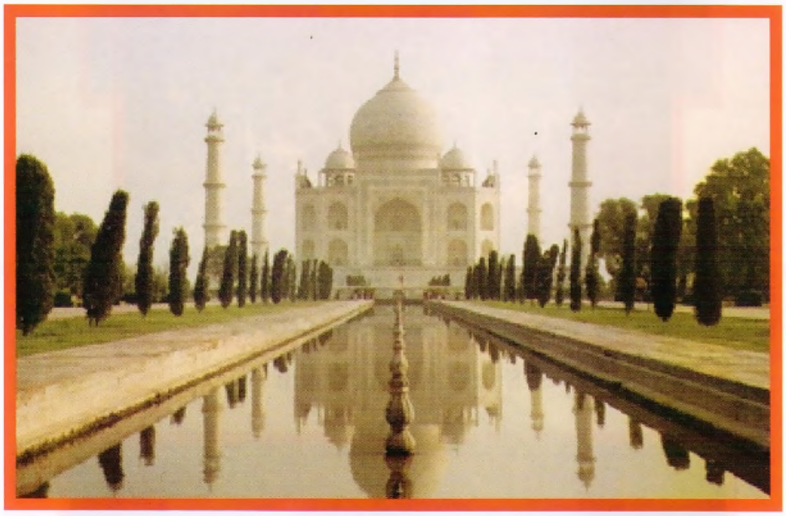

Tac Mahal

Süleymaniye Camii

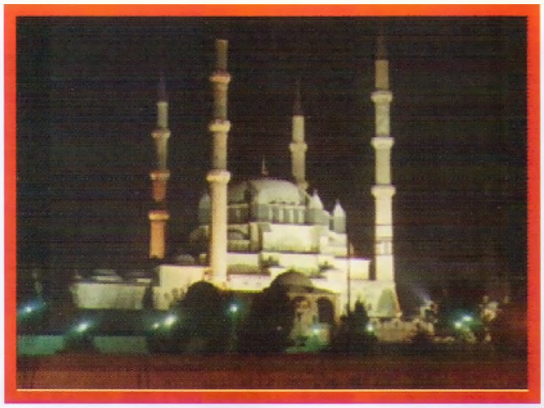

Selimiye Camii

Sultan Ahmed Camii

Hüsrev Paşa Camii

RESİMLER

Namazgah (Bosna)

Özbekler Tekkesi Üsküdar

Hoca Ahmed Yesevi Türbesi

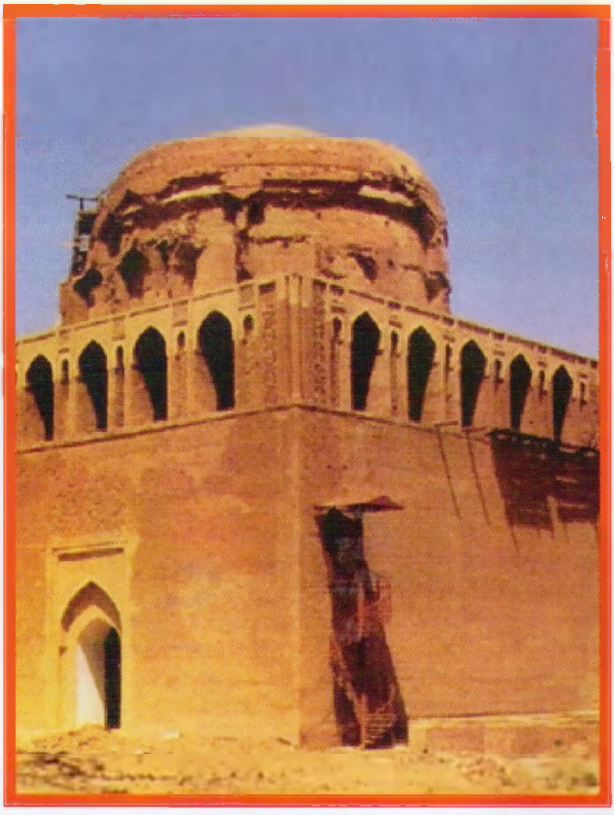

Sultan Sencer Türbesi

RESİMLER

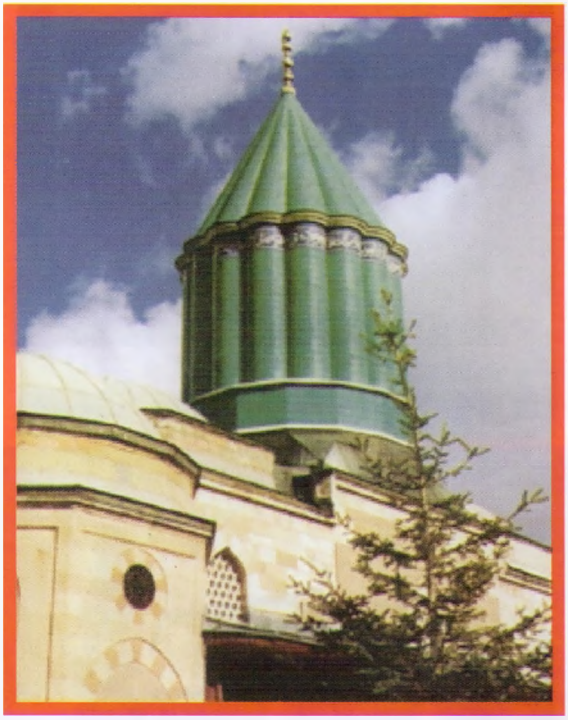

Mevlana Türbesi

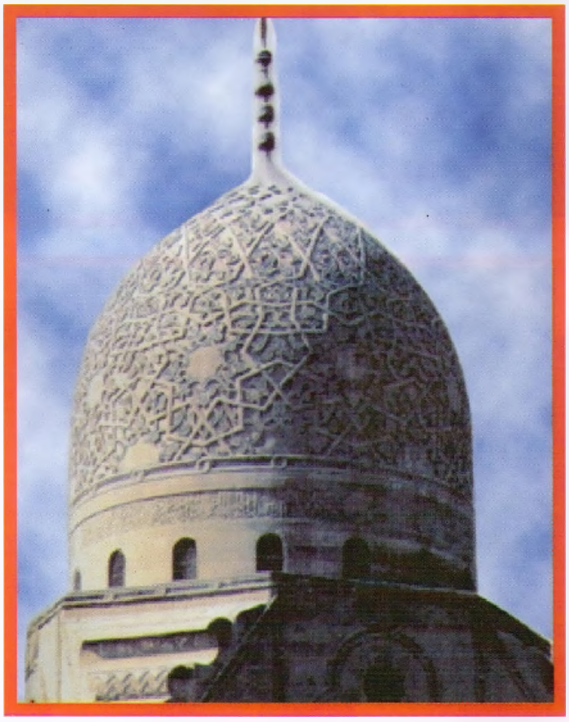

Kayıtbay Türbesi

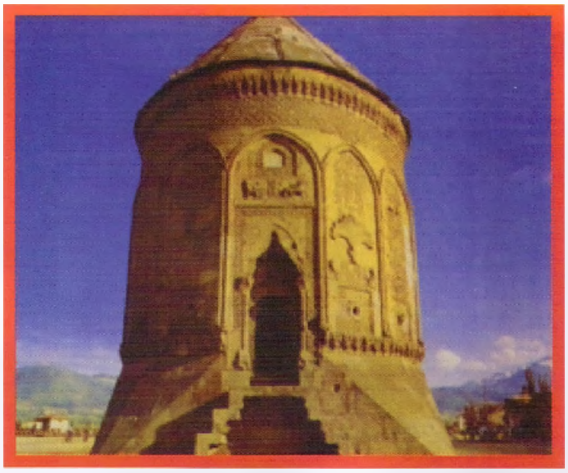

Şah Cihan Hatun Kümbeti

Bursa Yeşil Türbe

Mimar Sinan Türbesi

RESİMLER

El-Hamra Sarayı

Topkapı Sarayı

Bab-ı Hümayun (Topkapı Sarayı)

Gazneli Mahmud Kulesi

Köprülü Kütüphanesi

RESİMLER

Ribat (Horasan)

Sultan Hanı Kervansarayı

Hamam (Prizren)

Mostar Köprüsü

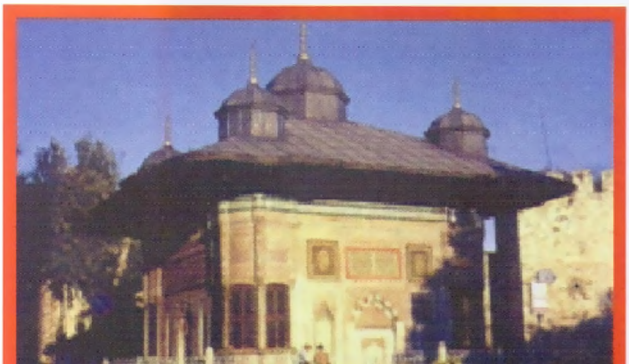

RESİMLER

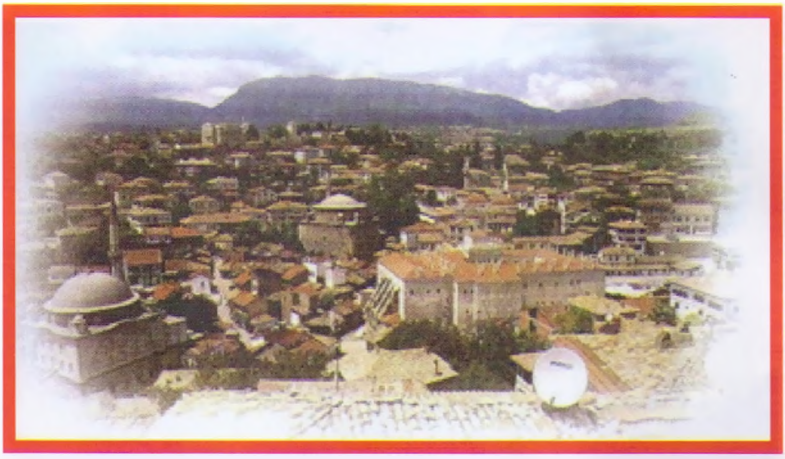

Safranbolu Şehri

Üsküp Şehri

Bed-i Besmele Töreni

Hazerfen Ahmed Çelebi'nin Galata'dan Uçuşu

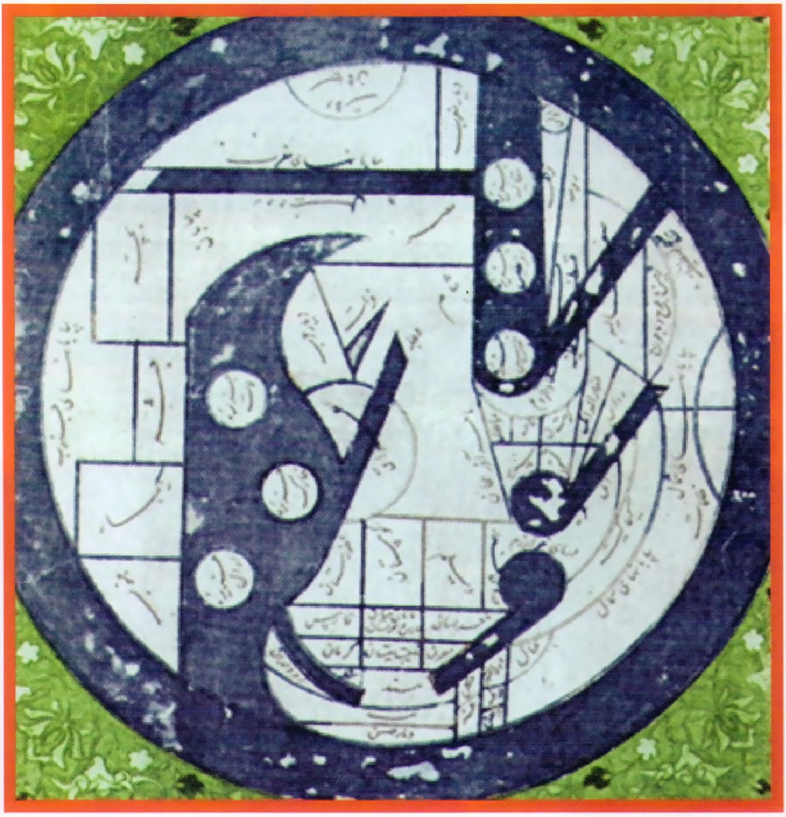

İstahri'nin Dünya Haritası

RESİMLER

Kaşgarlı Mahmud'un Dünya Haritası

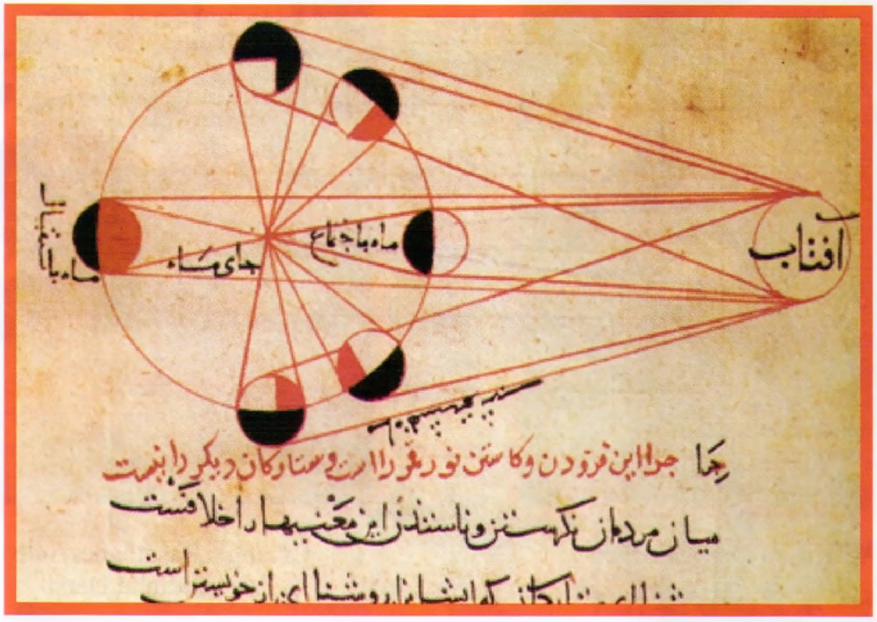

Biruni'ye Göre Ay Tutulması

Uluğ Bey Rasathanesi

Ali Kuşçu Ders Verirken

Cihangir Rasathanesi'nde
Takıyuddin'in Dersi

RESİMLER

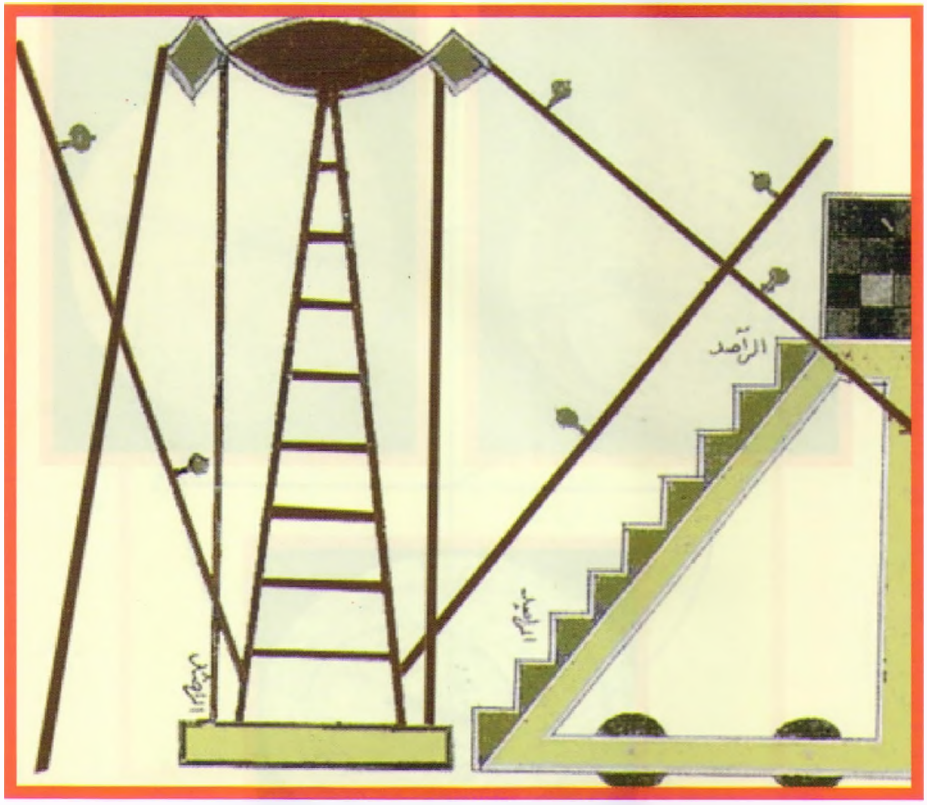

İki Rasıdın Kullandığı Rasat Aleti

Kuyruklu Yıldızın İncelenmesi

Değişik Usturlablar

Küre

Bilezikli Küre ve Astronomlar

RESİMLER

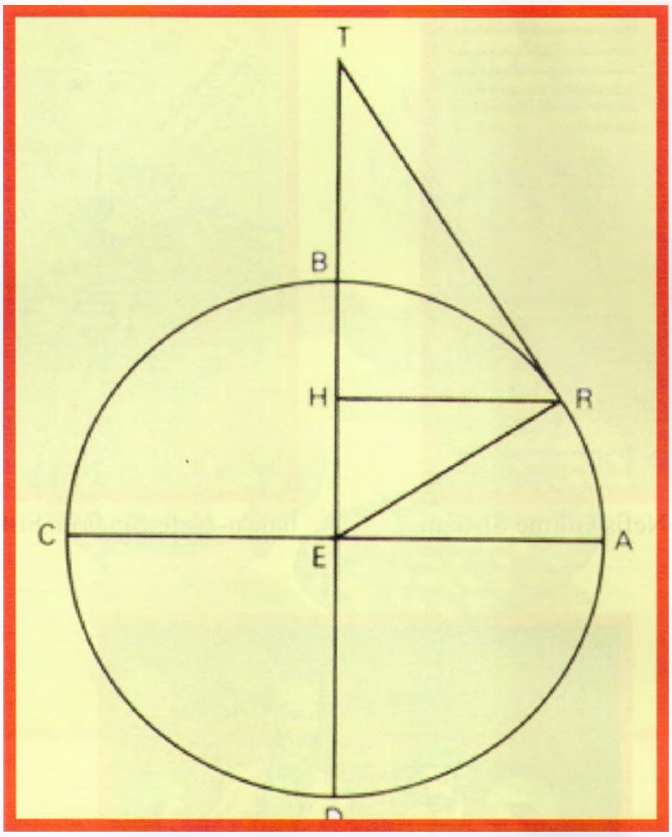

Ömer Hayyam'ın Geometrik
Çözümleri (1)

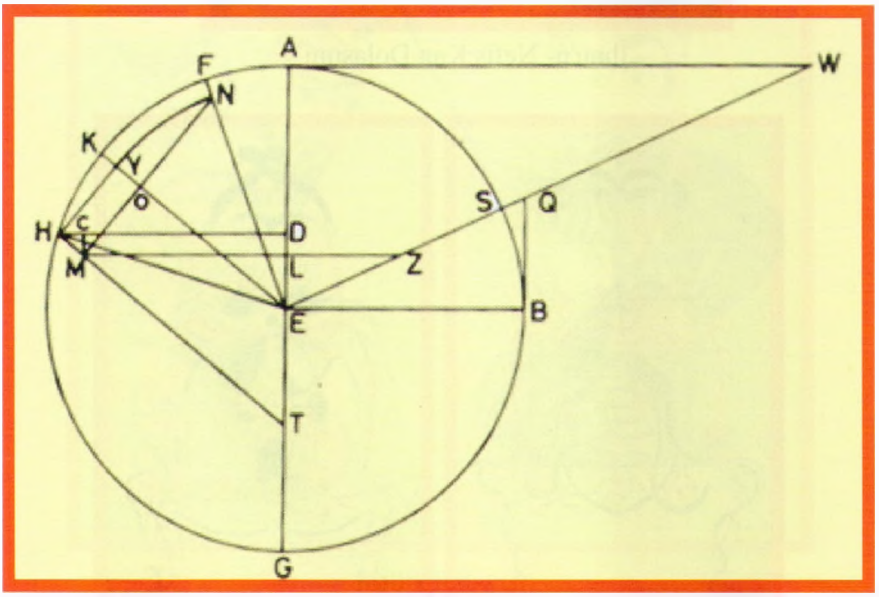

Ömer Hayyam'ın Geometrik
Çözümleri (2)

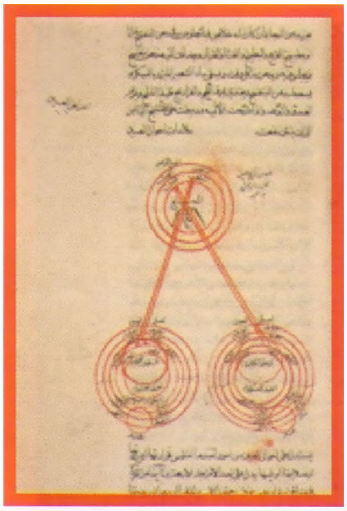

İbnu'n- Nefis Görme Sistemi

İbnu'n- Nefis Sindirim Sistemi

İbnu'n- Nefis Kan Dolaşımı

İbnu'n- Nefis Kan Dolaşımı

RESİMLER

Göz Tedavisi

KellikTedavisi

Diş Tedavisi

Abdulmelik b. Mervan'a Ait Sikke

RESİMLER

Osman Gazi Dönemine Ait Sikke

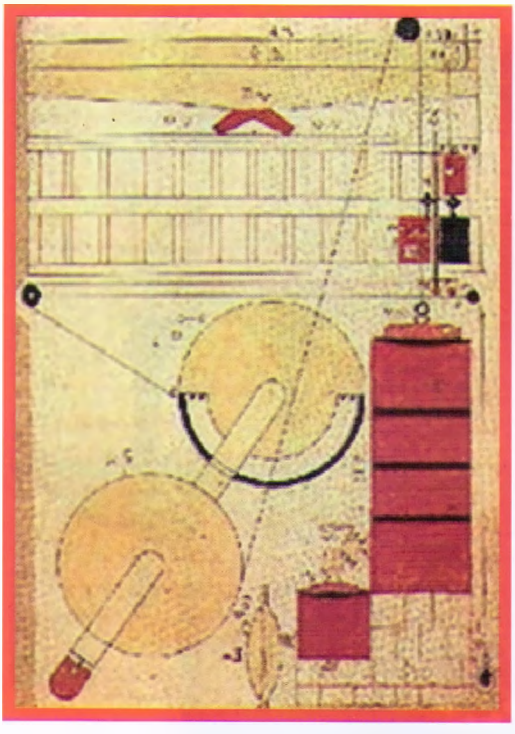

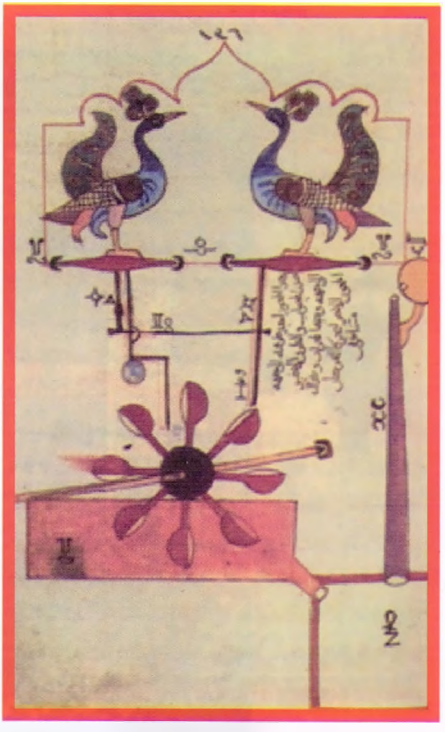

Cezeri'nin Otomatları

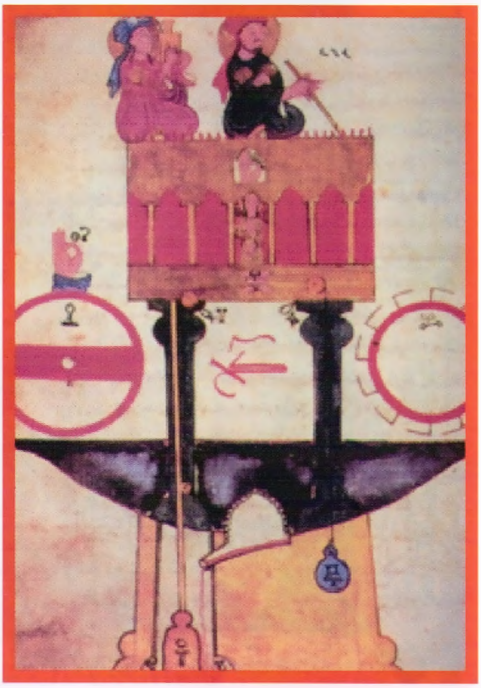

Cezeri'nin Otomatları

RESİMLER

Atın Anatomisi

Parmak İzindeki Kimlik

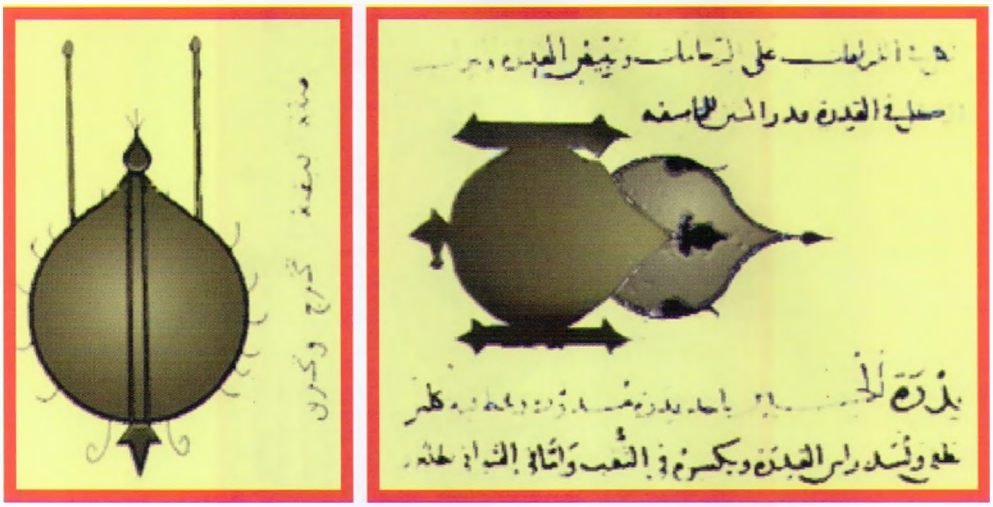

Memluklar Dönemi - Hasan er- Rammah'ın Roketi

III. Ahmed Dönemi- Humbaracı Ali Ağa'nın Roketi

RESİMLER

Karahisari'nin - Celi Sülüs Besmelesi

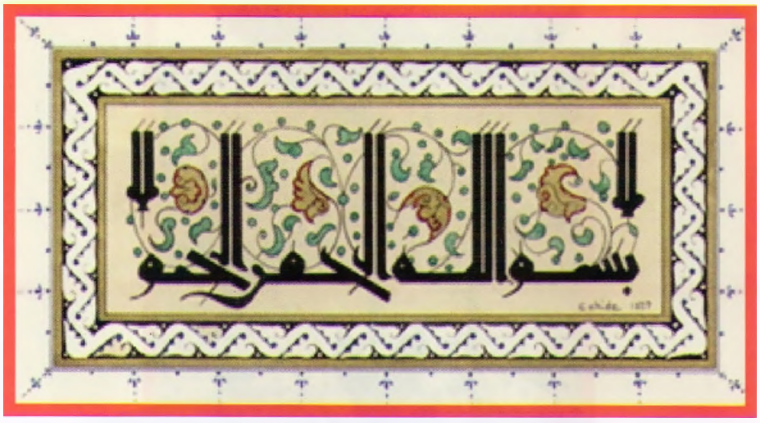

Tezhib Sanatına Örnek

Seramik Sanatına Örnekler

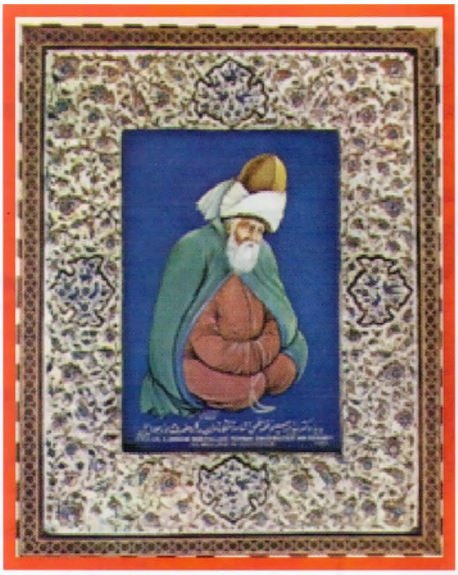

Minyatür Sanatına Örnek

Ebru Sanatına Örnek

Sedef Kakmalı Ağaç İşlemeli Kur'an Muhafazası

RESİMLER

Pirinç Bir Kandil

Kelile ve Dimne'den Bir Resim

Şeyhulislam

Vezir

Kadıasker

RESİMLER

Divan-ı Hümayun Toplantısı

Sadaka Taşı

Sadaka Taşı

İslam Medeniyeti konusunda gerek Müslümanlar gerekse müsteşriklerin yazdıkları birçok eser vardır. Ancak bu çalışmalar, istisnalar bir yana genelde bütünü kavrayıcı bir bakışla kaleme alınmamıştır. Bunların birçoğu, İslam Medeniyeti'nin bir veya birkaç yönünü işlemekle iktifa etmişlerdir. Bunlar arasında özelikle müsteşriklerin peşin hükümlü yaklaşımları da göz önüne alındığında İslam Medeniyeti konusunda objektif, bütüncül ve müdellel bir tarihe olan ihtiyaç daha da öne çıkmaktadır.

Belirttiğimiz bu üç prensibe sadakatle ortaya koymaya çalıştığımız eserimizde İslam Medeniyeti'nin birçok konusu üzerinde durulmak suretiyle bir medeniyet tarihi şablonu ortaya konulmaya çalışılmış, İslam Medeniyeti hakkında toplu bir bilgi verilmiş ve eserde yer alan her bir konunun bir ihtisası gerektirdiğinin bilinci ile konular miktar-ı kâfide yazıya dökülmüştür.

ISBN 978-975-548-193-7
9 789755 481937
www.ilahiyatvakfi.com